

Міністерство освіти і науки України
Інститут історії України НАН України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
Кафедра історії та культури України
Навчально-науковий центр усної історії

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
14–15 травня 2010 р.

Переяслав-Хмельницький
2010

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)
І-90

«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.

Редакційна колегія: Коцур В.П. – доктор історичних наук, професор (головний редактор); Коцур А.П. – доктор історичних наук, професор; Лукашевич О.М. – кандидат історичних наук (відповідальний секретар); Молоткіна В.К. – кандидат історичних наук, доцент; Нагайко Т.Ю. – кандидат історичних наук (відповідальний редактор); Потапенко Я.О. – кандидат історичних наук, доцент; Тарапон О.А. – кандидат історичних наук, доцент.

Упорядники: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.
Технічна редакція: Капась І.А.; Ярмоленко М.П.

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 6 від 11 лютого 2010 р.)

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини Василя Кандінського «Будинки в Мюнхені» (1908).

ISBN 978-966-2464-02-3

© ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2010.
© Автори публікацій, 2010.

ЗМІСТ

Вступне слово (<i>Віктор Коцур</i>).....	9
<i>Станіслав Кульчицький.</i> Чому треба вивчати повсякденне життя	10
<i>Олександр Лисенко.</i> Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки).....	11
<i>Олександр Удод.</i> Історія повсякденності: питання історіографії.....	19
<i>Ольга Коляструк, Олександр Коляструк.</i> Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії	23
<i>Наталія Лаас.</i> Сучасна англо-американська історіографія про повсякденні структури та практики в СРСР.....	34
<i>Надія Швайба.</i> Радянське повсякдення в дослідженнях російських істориків	36
<i>Тетяна Заболотна.</i> Історія повсякденності – «панацея від всіх хвороб» чи пастка для історика?	38
<i>Тарас Нагайко.</i> Історія повсякденності: погляд на проблему.....	43
<i>Мар'яна Зінчук.</i> Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень.....	48
<i>Ярослав Потапенко.</i> Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну.....	52
<i>Володимир Головка.</i> Повсякденність та історичний час в контексті української історії 1930-х років: постановка проблеми	54
<i>Геннадій Єфіменко.</i> Особливості дослідження повсякдення міжвоєнного періоду	56
<i>Нані Гогохія.</i> Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства	58
<i>Діана Аверіна-Лугова.</i> Міждисциплінарні зв'язки історії міської повсякденності	62
<i>Ірина Петренко.</i> Міждисциплінарні зв'язки в дослідженні шлюбно-сімейних відносин у контексті історії повсякденності.....	64

<i>Ліана Яценко.</i> Проблеми гендерної диференціації в «історії жінок»: зарубіжний досвід	66
<i>Мирослава Смольницька.</i> Усні свідчення жінок літнього віку як джерело реконструкції жіночого повсякдення.....	71
<i>Андрій Блануца.</i> Литовська метрика як джерело дослідження повсякденності у Великому князівстві Литовському	73
<i>Наталія Матяш.</i> «Денні записки» генерального підскарбія Якова Марковича як джерело до історії повсякденності	76
<i>Марія Казьмирчук.</i> Джерела з історії повсякденності Київської губернії (1861–1917) у Російському державному історичному архіві Санкт-Петербурга.....	79
<i>Ігор Сердюк.</i> Щоденник Миколи Ханенка як джерело для вивчення світоглядних уявлень про малолітню дитину в українському раннього модерного суспільстві	81
<i>Інна Демуз.</i> Епістолярій П.Я. Стеблицького як одне з ключових джерел вивчення повсякденності початку ХХ ст.	84
<i>Оксана Вільшанська.</i> Джерела до вивчення повсякденного життя міст України	87
<i>Юлія Лукашевич.</i> Матеріали санітарно-демографічних обстежень як джерело вивчення історії повсякденності.....	90
<i>Ірина Склокіна.</i> Радянська пам'ять про Другу світову війну: секулярний культ чи практичний сенс?	92
<i>Марія Меленчук.</i> Пам'ять про досвід примусової праці: офіційний радянський та індивідуальний рівні ...	95
<i>Яна Примаченко.</i> Проблеми формування історичної пам'яті у сучасній Україні (на прикладі конфлікту довкола питання визнання ОУН і УПА воюючою стороною у Другій світовій війні).....	98
<i>Тамара Куцаєва.</i> Листи учасників Великої Вітчизняної війни – джерела історичної пам'яті	100
<i>Олександр Білоус.</i> Щоденник Героя Радянського Союзу С.В. Руднева як джерело вивчення Карпатського рейду Сумського партизанського з'єднання.....	103
<i>Анатолій Коцур, Леонід Могильний.</i> «Часопис української історії» як фіксатор історичної пам'яті та історії повсякденності	105

<i>Володимир Мільчев.</i> Повсякденність запорозьких гайдамаків-здобичників за Нової Січі.....	107
<i>Аліна Чорна.</i> Професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів України у II-й половині XIX ст.	109
<i>Володимир Молчанов.</i> Життєвий рівень правоохоронців та освітян м. Києва у другій половині XIX ст.	111
<i>Лідія Нестеренко.</i> Переселення як явище повсякденного життя українського села першої поовини. XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії)	114
<i>Олена Жам.</i> Виробничий травматизм на парових борошномельних млинах Правобережної України 2-ї пол. XIX ст.	117
<i>Василь Дудар.</i> Вплив духовенства Почаївського монастиря на повсякденне життя населення Волині (друга половина XIX – початок XX століття).....	119
<i>Людмила Аскерова.</i> Релігія у повсякденному житті Чернігова XIX – на початку XX ст.	121
<i>Роман Панасюк.</i> Агітаційна діяльність УНС та її вплив на настрої українського населення (1918 р.)	124
<i>Олександр Даниленко.</i> Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: умови функціонування та повсякденність.....	126
<i>Дмитро Розовик.</i> Вплив кооперації на повсякденне життя сільського населення (на матеріалах кооперативного руху Переяславщини у 1920-х рр.).....	129
<i>Таміла Лахач.</i> Історія шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920-х років в умовах повсякденності	131
<i>Тетяна Савчук.</i> Повсякденність православного духовенства в 1920–30-х рр.: проблеми та перспективи дослідження.....	133
<i>Інна Непотенко.</i> Азартні ігри в Чернігові в 1920–1930-х рр.	135
<i>Мирослав Борисенко.</i> Побутова техніка та домашнє начиння в господарстві міських мешканців України в 20–30-х роках XX ст.	137
<i>Альона Булгакова.</i> Залучення жінок до сільського господарства в кінці 20-х – початку 30-х рр. XX ст. як суттєва зміна у повсякденні селянського населення України	140

<i>Олексій Лукашевич.</i> До питання повсякденного життя сільського жіноцтва у 1930-х рр.	142
<i>Віктор Коцур, Оксана Тарапон.</i> Харчування сільського населення України у 20–30-х рр. XX ст.	145
<i>Володимир Третяк.</i> Розвиток спортивного руху в СРСР та Києві у передвоєнний період.....	148
<i>Олексій Гончаренко.</i> Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)	151
<i>Віталій Гедз.</i> Музеї Києва під час нацистської окупації	153
<i>Іван Капась.</i> Умови життя та побут радянських партизанів на території Наддніпрянської України у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.	156
<i>Володимир Сіропол.</i> Питання повсякденності як аспект вивчення діяльності санітарно-медичної служби радянської армії в роки Великої Вітчизняної війни	158
<i>Наталія Кухарєва.</i> Репатріація оstarбайтерів: умови повернення додому	161
<i>Тетяна Пастушенко.</i> Паспортний режим у повоєнному Києві: випадок репатріанта.....	163
<i>Ігор Татарінов.</i> Методологічні проблеми дослідження повсякденного життя працівників важкої промисловості Української РСР у перше повоєнне десятиліття	167
<i>Марина Лобода.</i> Повсякдення працівників важкої промисловості України 1940-х рр.: огляд поштової кореспонденції	169
<i>Тетяна Пронь.</i> Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР.....	171
<i>Тетяна Гонтар.</i> Труднощі адаптації українців-переселенців з Польщі в південних областях України 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності	174
<i>Оксана Янковська.</i> Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945–1953 рр.).....	176
<i>Лілія Дробіна.</i> Роль огородньої кампанії в житті міського та сільського населення західних областей України у післявоєнні роки.....	178

<i>Олена Ісайкіна.</i> Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.)	181
<i>Олексій Лук'янець.</i> Система харчування міського населення Української РСР у 1951–1955 рр.	184
<i>Віктор Крупина.</i> Професійна діяльність партійної верхівки УРСР у повсякденному вимірі (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.).....	185
<i>Оксана Прохоренко.</i> Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40-х – 50-х рр. ХХ ст.	187
<i>Оксана Булгакова.</i> Повсякденне життя наукової інтелігенції доби «відлиги».....	189
<i>Наталія Хоменко.</i> Коллективне дозвілля як спосіб контролю за студентською повсякденністю.....	190
<i>Марія Кагальна.</i> Організація культурного життя на селі в перше постсталінське десятиліття.....	193
<i>Яна Комар.</i> Повсякденне життя болгар в умовах міського середовища в другій половині 50-х років ХХ ст.	195
<i>Андрій Шевченко.</i> Дослідження життя віруючих руської православної церкви на території УРСР в контексті історії повсякденності (1945–1985 рр.).....	197
<i>Петро Бондарчук.</i> Особливості релігійної свідомості населення України (середина 1940-х-середина 1980-х років)	199
<i>Ольга Радченко.</i> Повсякденне життя радянських людей в УРСР у 60–80-х рр. ХХ ст. очима іноземних туристів.....	201
<i>Наталія Гордіна.</i> Вплив політики гласності на формування настроїв населення УРСР (1986–1991): окремі аспекти	204
<i>Олександр Горбовий.</i> Трансформація повсякдення жителів сіл Андруші та Зарубинці: наслідки переселення.....	205
<i>Олена Чебан.</i> Особливості пострадянського побуту в житловому просторі одеситів.....	208
<i>Наталія Кучменко.</i> Сучасна трудова міграція українців до Португалії – об'єктивна реальність сьогодення	210

<i>Олександр Андросович.</i> Вплив глобалізації на повсякдення жінки в мусульманському світі.....	212
<i>Віталій Коцур.</i> Тероризм у сучасному світі: соціально-психологічні особливості терористів.....	214
<i>Володимир Гавадзин.</i> Календарна обрядовість як важливий аспект історії повсякденності: (на матеріалах гуцульської Масляної)	217
<i>Оксана Коваленко.</i> Гончарні вироби в побуті заможного міщанства: зміни другої половини XVIII століття	218
<i>Наталія Дем'яненко.</i> Народні ляльки в іграшковій культурі Середньої Наддніпрянщини.....	221
<i>Артур Федчиняк.</i> Формування емоційно-оцінних суджень учнів у навчанні історії повсякденності нового часу	223
<i>Людмила Алексашкіна.</i> Дмитро Іванович Яворницький як історик козацької повсякденності	226
<i>Олексій Лупандін.</i> Перспективи історії повсякденності у сучасному світовому історичному дискурсі (на прикладі дослідження постаті гетьмана П. Скоропадського)	229
<i>Юрій Булгаков.</i> Культурна приналежність Павла Скоропадського: дискусія в сучасній українській історіографії.....	230
<i>Святослав Юсов.</i> Вплив екстремальних і девіантних чинників повсякденності на наукову діяльність вченого (на прикладі історика В. Голобуцького)	232
<i>Володимир Ругаль.</i> В.С. Петров: від офіцера до живої легенди	234
<i>Вікторія Сухих.</i> О.Г. Онищенко – відомий український учений-технолог, науковець, педагог і організатор.	236
<i>Олександр Васенко.</i> Життєвий і творчий шлях М.М. Щербака в контексті розгляду історії повсякденності	238
Відомості про авторів	241

ВСТУПНЕ СЛОВО

*Повсякденність – це дрібні факти,
ледь помітні в часі і просторі...
(Фернан Бродель)*

*У мініатюризації полягає шифр історії.
(Джорджо Агамбен)*

Сучасний розвиток історичної науки в Україні зумовив значне зацікавлення дослідників проблематикою повсякденного життя. Дефініція «повсякденність» все частіше присутня на сторінках наукових видань та в тематиці форумів науковців. Водночас, історія повсякденності, як дидактична складова, дедалі частіше стає предметом обговорення на науково-методичних нарадах педагогів. Вчені-історики констатують, що вітчизняну історіографію слід доповнити новими історичними джерелами, завдяки яким вона змінила б свої барви на більш яскраві. Сьогодні переважна більшість підручників з історії України як для шкільного курсу, так і для вузів, містить недостатньо інформації про повсякденне життя її населення. З огляду на це вбачається необхідність консолідації та координації зусиль вітчизняних науковців, що працюють у сфері історії повсякденності, у напрямку її подальшої розробки та практичного запровадження.

З кінця 1990-х рр. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», спільно з Інститутом історії України НАН України, ініціювали розробку широкомасштабного дослідження, спрямованого на вивчення життя та побуту громадян у новітню добу через призму повсякденної, людинознавчої концепції історії. Дослідження з даної проблематики стали невід'ємною частиною науково-дослідницької роботи наукової школи історичного факультету Переяслав-Хмельницького ДПУ, що розробляє тематику «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні ХХ – початку ХХІ ст.». На початку 2000-х років на базі кафедри історії та культури України розпочато втілення в життя ініціативи, що сприятиме досягненню методологічної парадигми «історії повсякденності» вітчизняними науковцями. Зокрема, підтримується реалізація проектів по збору, систематизації та введенню до наукового обігу корпусу джерел «усної історії», започатковано видання історико-краєзнавчого альманаху «Джерела пам'яті». Як результат роботи в означеному напрямку на сьогодні захищено серію дисертаційних досліджень з тематики, що розкриває аспекти повсякденного життя населення міста та села у радянський період, ініційовано низку наукових зібрань.

Тематика історії повсякденності є однією з малодосліджених, а отже незаповнених лакун, що створилися у вітчизняній історичній науці протягом радянської доби. Людинознавча концепція історичних досліджень, яка на сьогодні набуває все більшої популярності, зумовлює спрямування вектору руху гуманітарного знання у бік зняття заборон та усунення кліше з цілої низки суспільнозначущих тем. Водночас, у розрізі напрямку «нового бачення», що бере початок з набуття незалежності, відбувається спростування міфів, що склалися в умовах тиску тоталітарного режиму. Міждисциплінарність існуючих на сьогодні напрямків історичних досліджень призвела до втілення прогресивної практики розширення горизонтів історичного пізнання. Нові методологічні підходи у руслі демократичного розвитку вітчизняної гуманітарної науки зумовлюють застосовування нового якісного інструментарію. До загальної історичної мозаїки додаються різні аспекти, що не знайшли відображення у працях попередніх поколінь дослідників. Сьогодні своє місце у історії мають віднайти не лише політичні та економічні проблеми, а й соціальні складові повсякденності суспільства. Актуальними стають теми, предметом дослідження яких виступає стратегія існування громадян. У першу чергу, це стосується молодого покоління, яке вже не сприймає тотального економічного та політичного монізму в історії.

У даній збірці представлено матеріали теоретичного та практичного змісту, що являють собою науковий доробок вітчизняних науковців у галузі вивчення різнобічних аспектів історії повсякденності. Висловлюємо надію, що наявний, досить широкий у хронологічному та тематичному вимірах спектр публікацій, продемонструє суспільно-наукову важливість повсякденної тематики, визначить подальшу необхідність роботи істориків у означеній галузі, а також сприятиме визнанню за цим науковим напрямком широких перспектив, чим принесе користь вітчизняній історичній науці.

***Голова оргкомітету, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
Державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
член-кореспондент АПН України, доктор історичних наук, професор***

В.П. Коцур

Чому треба вивчати повсякденне життя

Реконструкція минулого розглядалася професійними істориками як здобування знання про політичні події, взаємовідносини спільнот (соціальних, етнічних, релігійних тощо), факти економічного та духовного життя. Кожний історик мусив оцінити працю своїх попередників, і тому до перелічених проблем додався історіографічний зріз. Ця «п'ятихвістка» визначала собою протягом тривалого часу зміст усіх узагальнюючих курсів з історії.

Виявилось, однак, що історичне знання можна доносити до свідомості людей не тільки в узагальненому вигляді, але й під кутом зору досвіду окремо взятої людини. В останні десятиліття в світі почали ставитися з підвищеною увагою до цього нового ракурсу в здобуванні історичного знання. Вчені поділили свій предмет на мікро- і макроісторію. Виник інтерес до минулого, відбитого в очах звичайної людини, до життя цієї людини в найменших подробицях: в яких умовах вона жила, з ким спілкувалася, яким уявляла собі оточуючий світ, чим харчувалася, про що думала, як працювала. Такий план досліджень не заперечував явищ і проблем Великої історії, але давав можливість подивитися на них очима конкретної людини. Історія повсякденності стала одним із зрізів минулого. Тепер розповідь про минуле буде неповною, якщо ми оминатимемо цей зріз.

Це зрозуміли не тільки професійні історики, але й ті, хто читає їхні праці. Досі найбільш популярними серед читачів були книги про славетних людей. У науково-популярних виданнях політична історія подавалася у формі політичних портретів діячів минулого. Тепер підвищеною популярністю стали користуватися книги про звичайну людину.

Якщо історія повсякденності завоювала визнання, ми не зможемо її проігнорувати в синтетичних працях, охоплюючих увесь спектр минулого на певній території та в певну добу. Інститут історії України НАН України виходить на фінішну пряму в реалізації надзвичайно трудомісткого проекту, який виконується з кінця 90-х рр. – створенні 10-томної «Енциклопедії історії України». Колектив готовий у найближчі роки зробити інвентаризацію здобутого знання в іншій площині – у вигляді багатотомної узагальнюючої праці з історії України. У минулому році в інституті була організована творча група з метою опрацювання методологічних підходів і плану-проспекту такого колективного дослідження. Окреме місце в ньому посідатиме зріз повсякденного життя.

Виявилось, однак, що праць з такої тематики у вітчизняній історіографії дуже мало. У переважній більшості історичних періодів проблематика повсякденності є «білою плямою».

Тому в інституті з 2010 р. започаткована серія монографічних видань під назвою «З історії повсякденного життя в Україні». Книги цієї серії друкуватимуться невеликими тиражами на поліграфічній ділянці інституту, передусім для фахівців. Одночасно вони стануть доступними для широкого кола читачів, які користуватимуться інтернет-порталом Інституту історії України.

Текст першої монографії з цієї серії вже доступний для користувачів інтернет-порталу. Це – «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» Монографія надрукована в двох частинах загальним обсягом 60,7 авт. арк. (806 с.). Авторський колектив складається з 13 вчених. Вісім з них працюють в інституті, троє працювали в нас раніше. Дослідження побудоване за основними класами, соціально-професійними верствами та етнічними спільнотами українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. Це – один із можливих зрізів аналізу повсякденності.

Виходячи з того, що монографія є першою в серії, вона починається з двох розділів, в яких аналізуються теоретичні та історіографічні проблеми повсякденного життя. Зокрема, в розділі Ольги Колястрок «Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя» зосереджується увага на таких питаннях: необхідність і мотивація вивчення повсякдення, зміст понять «повсякденність» та «історія повсякденності», взаємодія мікро- і макрорівнів в історіописанні, і, нарешті, методологія, методи і прийоми дослідження повсякденності в добу непу. У розділі Володимира Головка «Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки» головна увага приділяється існуючим у світовій науці визначенням історії повсякденності та історіографічним поглядам на цей зріз історичної науки.

Не зупиняючись на всьому спектрі проблем, оскільки монографія доступна для користувачів інтернет-мережі, варто назвати проблематику розділу, присвяченого повсякденному життю найбільш численного класу тогочасного українського суспільства –

селянства (автори розділу – Сергій Лях і Василь Марочко). Розділ складається з окремих мінідосліджень (теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення, повсякденні турботи селянського двору) і низки нарисів про селянина: селянин як власник, трудівник, економіст, комунар, у колі сім'ї, політик, філософ. У нарисах, пронизаних тонким гумором, Сергій Лях систематизував усе відоме йому з селянського життя (перша його книга про селянське повсякдення цієї епохи датується 1988 роком) за неочікуваними, на перший погляд, характеристиками. Такий підхід до структури дослідження виявився плідним, тому що дозволив інакше подивитися на традиційну фігуру селянина. Тепер читачеві стануть більш зрозумілими трагічні наслідки сталінської колективізації, яка призвела до «розселяннювання» спільноти сільських жителів, що формувалася на теренах України більше тисячі років і була становим хребтом українського народу.

Автори розділів досліджували свою тему за різними планами, в результаті чого книга має характер нарисів, а не цілісного монографічного дослідження. Нарисовий характер властивий для етапу, коли ще не усталилися основні компоненти дослідження, його тематика, причинно-наслідкові зв'язки, пропорції тощо. Такі нариси, однак, надзвичайно корисні для розширення палітри узагальнюючих праць синтетичного характеру.

Олександр Лисенко (Київ)

Історія повсякденності як галузь наукового знання. (Повсякденна історія війни: методологічні нотатки)*

Незважаючи на відомий консерватизм, гуманітарні дисципліни час від часу «вибухають» новими ідеями, що оформлюються в доволі стрункі теоретичні побудови (парадигми) й інституалізуються в окремі відгалуження наукового пошуку. Відбувається це, як правило тоді, коли рамки традиційних підходів стають затісними, а критична маса емпіричних знань – достатньою для якісного «стрибка». Саме ці характеристики спричинили в кінці 60-х років ХХ ст. «історико-антропологічний поворот» у гуманітарних науках.

Поряд із історичною психологією, історією ментальностей, інтелектуальною, усною історією в самостійний напрям досліджень виокремлюється й історія повсякденності. Ця субдисципліна пересікається з соціальною історією та мікро-історією, однак повністю не накладається на них, існуючи як автономна галузь пізнання.

Теоретичним підґрунтям історії повсякденності, серед іншого, стали напрацювання представників феноменологічного напрямку в філософії. Так, Е. Гуссерль обстоював необхідність осмислення «сфери людської буденності», «життєвого світу».

Засновник «соціогенетичної теорії цивілізацій» Н. Еліас трактував їх як переплетення різноманітних практик (влади, праці, пізнання, виховання й ін.) та засобів їхнього впорядкування, закріплених різними інститутами, а суспільство й окремих індивідів – «як неподільні аспекти жодного мінливого набору взаємозв'язків». Послідовники даного науковця вивчали процеси «оцивілізовування» різних сторін повсякденного життя людей – манер поведінки, зовнішнього вигляду, намірів, почуттів та переживань, мови тощо.

Автори теорії соціального конструювання П. Бергер і Т. Лукман вважали соціальну взаємодію основним змістом буденного життя, аналізуючи мову «зустрічей людей віч-на-віч» і шляхи «заучування типізацій повсякденних дій». Такі підходи стимулювали дослідження соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії і т.п.

Г. Гарфінкель та А. Сікурель заклали основи соціології буденного життя («етнометодології»), предметом якої стало вивчення того, як «чинять народи, коли вони живуть звичайним життям», за допомогою яких засобів вони перетворюють його, як формуються та трактуються людьми соціальні правила і забобони, традиції, поведінка, жести, промови інших членів суспільства¹.

Соціо-антрополог К. Гірц розглядав будь-яку культуру як «стратифіковану ієрархію структур, що складається з актів, символів та знаків», які й становлять повсякденні типізовані

* Повний варіант статті буде опубліковано в: «Сторінки воєнної історії України»: зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., Вип. 13.

людські практики. Способом пізнання при цьому виступає «інтерпретація павутини значень, яку людина сама сплела», що є метою етнографічно-орієнтованої науки (історії в тому числі) і дає можливість осягнути особливості інших культур, сприйняття їхніми носіями подій і явищ².

Засновники Школи «Аналів» М. Блок і Л. Февер вбачали в реконструкції «повсякденного» елемент відтворення історичної картини як цілісного полотна. Як і Ф. Бродель, вони трактували минуле як повільне чергування періодів «великої тривалості», що включали й повсякденний побут людей, а історію повсякденності вважали органічною складовою макроконтраксту. Ф. Бродель виокремлював у соціально-економічній сфері життєдіяльності людини два рівня структур: матеріального та нематеріального життя, що охоплює психологію і щоденні практики. Другий рівень він назвав «структурами повсякденності», під якими розумілися умови життя (географічні, кліматичні, економічні), трудові діяльності, потреби в їжі, одязі, житлі, лікуванні та можливості їхнього задоволення. Такий всебічний підхід до вивчення цих процесів потребував аналізу взаємодії між людьми, їхніх вчинків, правил і цінностей, форм та інститутів шлюбу, релігійних вірувань і обрядів, політичної організації соціуму. Надзавданням «тотального» дослідження минулого мало стати виявлення певного інваріанту – константи, незмінної величини, присутньої у формах побуту даної історико-культурної спільноти³.

Послідовники Школи «Аналів» другого покоління намагалися детально встановити взаємозв'язки між способом життя людей та їхніми ментальностями й побутовою соціальною психологією. Такий інтегративний метод пізнання взяли на озброєння переважно медієвісти й історики раннього Нового часу.

На ментальних компонентах повсякденності (загальні уявлення, страхи, тривоги тощо) зосереджують увагу сучасні адепти Школи Аналів. У методологічному сенсі це сприймається як дистанціювання від позитивістських підходів до висвітлення господарсько-побутової історії, що обмежується описом матеріального світу, його об'єктів, речей і звичаїв як таких.

Солідну теоретичну базу під вивчення історії повсякденності підводять теоретичні напрацювання соціологів кінця XIX – поч. XX ст. Г. Спенсер вважав «сталість відносин» характерною ознакою людського суспільства⁴. Є. Де-Роберті вбачав у «суспільстві», в соціальному явищі «не що інше, як тривогу, безперервну, всебічну і необхідну взаємодію, яка встановлюється у кожній постійній, а не випадковій агрегації живих істот»⁵. У Г. Зімеля соціальне явище «існує там, де кілька індивідів перебувають у взаємодії»⁶.

Л. Гумплович у якості основного елемента взаємодії обрав групу, а не індивіда. «Під соціальними явищами, – наголошував він, – ми розуміємо відносини, що виникають з взаємодії людських груп та спілкувань»⁷.

Е. Дюркгейм висловлював міркування, що кожен «агрегат індивідів», які перебувають у постійному контакті, становить суспільство. Примусовість – характерна риса соціального явища, – очевидно, вже передбачає взаємодію». В іншому місті він наголошував: «Соціальним фактом є будь-який спосіб дії, різко визначений чи ні, але здатний чинити на індивіда зовнішній примус»⁸. Ж. Тард розглядав соціальну взаємодію як «інтердентальний» процес у таких його формах: наслідування, протиставлення і пристосування. Аналогічними формулюваннями позначені праці Штаммлера, Новикова, Гіддінгса, Драгическо, Бугле, Еспінаса, Ваккаро, Фульє, Уорда, Грассері.

Про те, що принаймні в цьому сегменті досліджень основоположники Школи «Аналів» розпочали не з нуля, свідчить концепція А. Еспінаса, який ще в 1904 р. писав: «Суспільства – є групи, де індивіди формально залишались відокремленими, об'єднані психічними зв'язками, тобто уявленнями і взаємними імпульсами». До цієї риси він додає ознаку «взаємного обміну послугами», яка є однією з сутнісних характеристик суспільства». У подібному ключі міркував і Гіддінгс, який вбачав «істинну асоціацію» там, де є «усвідомлення роду», що переходить потім «в любов товарищескості».

Апелюючи до Г. Тарда, М. Ковалевського, Є.В. Де-Роберті, Л. Уордата й інших учених, П. Сорокін визначає сферу соціології таким чином: «Всі процеси взаємодії, що володіють психічною природою, зовсім незалежно від того, між ким і чим вони здійснюються, є соціальною взаємодією і тим самим є суб'єктом соціології»⁹. І далі від розвиває свою думку: «Соціальне явище є соціальним зв'язком, що має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, виступаючи в той же час за змістом і тривалістю за його межі. Це те, що багато хто називає «соціальною душею», це те, що інші називають цивілізацією та культурою, це те, що треті визначають терміном «світ цінностей», на противагу світу речей, що створюють об'єкт наук про

природу»¹⁰. П. Сорокін дав аналіз таким формам суспільної поведінки та моралі, як подвиг і злочин, нагорода й покарання, вияв психологічну природу людських учинків та їхню мотивацію. Для розуміння повсякденної поведінки людей важливого значення набувають міркування вченого про соціальну роль покарання та заохочення, внутрішньо- і поза групових санкцій.

Ідеї німецьких науковців Е. Гуссерля й А. Шюца заклали теоретичні основи історії повсякденності. Е. Гуссерль закликав зосередитися на вивченні «життєвого світу», «царини людської буденності». А. Шюц у якості основного об'єкту дослідження обрав «світ людської непосредності», тобто прагнення, сумніви, фантазії, мрії, емоційні реакції на події, а також повсякденне мислення: «З самого початку повсякденність постає переданими як смисловий універсаму, сукупність значень, які ми маємо інтерпретувати для того, щоб отримати опору в цьому світі, укласти угоду з ним»¹¹.

Новий інструмент пізнання запропонували П. Бергер і Т. Лукман – учні А. Шюца. Вони розробили теорію «соціального конструювання реальності». Несучою конструкцією цього концепту виступає ланцюг, що охоплює такі ланки: суб'єктивна реальність – інтерсуб'єктивна реальність (повсякденність) – конструювання інтерсуб'єктивної реальності. Учені обумовлювали статус повсякденності як «*rag excellence*»: «Це – реальність повсякденного життя. Її привілейоване становище дає їй право називатися найвищою реальністю. Напруга свідомості в повсякденному житті, тобто останнє накладається на свідомість найсильніше, стійкіше і найглибше... Я сприймаю повсякденне життя в стані притомності. Цей притомний стан існування в реальності повсякденного життя і його сприйняття приймається мною як нормальне і самоочевидне, тобто становить мою природну установку»¹².

У процесі «конструювання повсякденності» виокремлюються два сектори: проблематичний і непроблематичний. Останній – це звичайний, рутинний, статичний порядок існування, а перший – охоплює нестандартні ситуації й життєві епізоди, динамічний. Людина постійно прагне трансформувати проблемні моменти в непроблематизоване знання. Такий підхід дозволяє диференційовано підійти до характеристики екзистенційних, переломних періодів історичного буття – революцій, війн, реформ, переворотів тощо, показати, яким чином соціальні групи й інваліди визначають сфери проблематизації та шляхи депроблематизації в щоденній практиці, конфлікти між реальностями і засобами їхнього розв'язання.

П. Бергер і Т. Лукман конструюють повсякденність за допомогою об'єктивізації життя в речах і символах, у першу чергу, мові, лінгвістичних означеннях. Мова виступає в якості резервуару соціального знання, на основі якого формується суспільство як об'єктивна та суб'єктивна реальність. Коли йдеться про об'єктивну реальність, вони зосереджують увагу на інституалізації та ідентифікації (ідентичностях). Дослідники вважають, що «повсякденне знання, а не «ідеї», мають бути головним фокусом соціології знання. Це саме те знання, що є фабрикою значень, без якого не може існувати жодне суспільство»¹³.

Якщо школа «Анналів» оперувала матеріалом середньовіччя та ранньомодерного часу, то німецькі адепти «історії повсякденності» – подіями ХХ ст. Не в останню чергу імпульсом до цілеспрямованих наукових зусиль у цьому руслі стало прагнення детально з'ясувати умови виникнення нацизму, приходу нацистів до влади, реалізації політичної доктрини НСДАП. Німецький варіант історії повсякденності споріднює її з історією «знизу»¹⁴. Опоненти цього напрямку піддавали скепсису його пізнавальний потенціал, втрату загальноісторичного контексту, еkleктизм прийомів, перебільшення ролі деталей та ін. «Безмірне розширення предмета дослідження і методів його аналізу – констатує С. Кім, – вилилося в «постмодерністський хаос» історіописання»¹⁵. Схильність до реконструкції «другорядних», дрібних і «малозначущих» подій і явищ, на думку деяких учених, є малопродуктивним для досягнення історичного полотна, встановлення всієї палітри й розмаїття зв'язків, елементів, чинників, що визначають провідні тенденції та характеристики історичного поступу.

Які контраргументи висували прихильники мікро-історичних досліджень, можна простежити за напрацюваннями італійських вчених.

В Італії 70-х років К. Гінзбург, Д. Леві та їхні однодумці створили журнал «*Quaderni Storici*» й розпочали видання наукової серії «Мікроісторія». Вони вважали, що предмет наукового зацікавлення становлять не поширені явища, а й унікальні, єдині у своєму роді, випадкові, стосується це окремої людини чи групи людей. При цьому наголошувалося, що вивчення випадкового мало стати наріжним каменем реконструкції різноманітних, гнучких соціальних ідентичностей, що виникають і руйнуються в ході формування мережі взаємовідносин по лінії

конкуренції, солідарності, об'єднання тощо. Такі підходи могли, на їхню думку, дати розуміння взаємозв'язку між індивідуальною раціональністю й колективною ідентичністю.

Незважаючи на спроби дискредитації нових теоретичних пропозицій, що виявили помітну конкурентноздатність, коло їхніх прихильників зростало. Наприкінці ХХ ст. близькі до німецької та італійської мікро-історичних шкіл позиції посіли американські дослідники «нової культурної історії» (пізніше вони прийшли до вивчення історії ментальностей і розгадування символів та сенсу повсякденного життя. Не відмовили собі в цьому захопленні й представники третього покоління школи «Анналів» Ж. Ле Гофф та Р. Шартъє, які намагалися відійти від броделівської концепції «нерухомої історії» та обмежити «історію менталітету» у вивченні повсякденності.

На думку Н. Пушкарьової, мікроісторичні підходи з'явилися як відповідь на постструктуралістський виклик гуманітарному знанню з його зацікавленістю мовою, критикою текстоцентризму, інтересом до образів «іншого» і толерантного визнання цього «іншого». Значення мікро-історичного підходу дослідника вбачає, по-перше, в тому, що він дозволив узяти до уваги множини окремих людських доль. При цьому історія повсякденності зробила цікавою не тільки видатних, а й звичайних людей. По-друге, значення мікроісторії для повсякденності полягало в апробації методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, цей підхід визначив нове місце джерел особистого походження, що дає можливість з'ясувати ступінь людської свободи за певних політичних, соціально-економічних, етнокультурних обставин та часових рамок. По-четверте, саме фахівці макроісторії одним із завдань поставили дослідження способів життя й моделей виживання в екстремальних умовах війни, революцій, терору, голоду, інших перехідних і переломних епох¹⁶.

Полідисциплінарний характер досліджень повсякденного життя пов'язаний з багатовимірністю цього феномену. Соціологи, філософи, антропологи, етнологи, лінгвісти, культурологи, психологи використовують власний інструментарій до певного виду джерел. Якщо етнологія (етнографія) вивчає матеріально-побутові, речові аспекти, антропология – не стільки побут, а рефлексії з приводу життєвих проблем. Формою історіозації колективного позасвідомого виступає осмислення ментальних мікропроцесів в історичному контексті¹⁷.

На відміну від етнографа, який сумлінно опрацьовує деталі й «дрібниці», антрополог зорієнтований на «не розглядання дрібниць, а на «розглядання в подробицях»¹⁸, що дає можливість типізувати окремі явища, зафіксувати в них зміст певних процесів, дух епохи.

Міждисциплінарні підходи дозволяють наповнити змістом поняття культури у його найширшому сенсі й різноманітних проявах. Культура мовлення, поведінки, побуту святкування й обрядових традицій, спілкування, споживання, читання, приготування їжі, переживання трагічних подій, політична культура тощо перетворюють повсякденність, що у строкате мозаїчне полотні щоденних культурних практик поряд з елітарними культурними явищами, власне й дають вичерпне наповнення цього суспільного феномену. Історики повсякденності з'ясовують, яким чином людина чи мікрогрупа виступають не тільки об'єктами, а суб'єктами культурного впливу, генерування культурних образів та ідей, а й також предметів культури, у якій спосіб вони інтегруються в певний чи загальний культурний простір.

Антропология повсякденності дозволяє виявити діалектику «відносин» між побутовими речами і людиною. За вдалим визначенням І. Ільїна, «людина живе не тільки «річчю», тобто плодами і доходами її, але ж живе разом з нею і в ній, вона творить її, творить з неї, художньо ототожнюється з нею, вдосконалює себе нею; вона зживає в ній енергію тіла, душі і духу»¹⁹.

Г. Кнабе вказує на біфункціональну природу речей. Вони – утилітарні, коли задовольняють практичні потреби й виявляють свою духовну природу, коли мають культурний, ідеологічний соціально-психологічний, етнічний вимір. Той «надлишок» речі, що піднімає її на утилітарно-життєвим рівнем, надає їй спроможності виражати «суспільні норми», робить її «знаком», символом, а над утилітарний суспільно-історичний сенс речі – семіотичним²⁰.

Відштовхуючись від ідей семіотики культури й історії, генеральних М. Бахтінім, де Соссюром, Р. Якобсоном, проблеми семіотики побуту й повсякденності розробляють Р. Барт, Г. Кнабе, Ю. Лотман.

Несучою конструкцією теоретичних напрацювань Г. Кнабе слід вважати твердження про те, що культурно-історичне дослідження має спрямовуватися на реконструкцію внутрішнього світу й емоційно-психічного складу людини. У зв'язку з цим знаки (вчинки, речі) слід вмонтовувати в текстуальне полотні, у результаті чого вони становитимуть осмислену послідовність.

Артикуляція думок і переживань з приводу щоденних подій неможливі поза мовою. Антропологія розглядає мову в широкому значенні – як мову усну й мову текстів, символів, жестів, репрезентації, джерел тощо. Ж. Деррид та М. Фуко ініціювали т.зв. «лігвістичний поворот», вивівши в апіцентир форми опосередкування між істориками та об'єктами їхнього дослідницького інтересу²¹. Поліфункціональність мови виявляється в тому, що окрім інструмента спілкування вона також поєднує різні зони буденного життя, інтегрує досвід переживань, пов'язаних з трансцендентними світами й «імплантувати» його в реалії повсякденного життя, а також здійснює місію соціалізації індивіда²². За висловом Н. Козлової, у якості соціального явища «мова дає способи проговорювання світу. Соціальний світ говорить мовою, він створюється (відтворюється) у мові. Мова і суспільство надають нам сценарії почуттів, сценарії того, як хотіти, думати і говорити. Мова, вживана в повсякденному житті, надає людині необхідної активізації і встановлює порядок, у рамках якого набувають сенсу і значення як самі ці об'єктивації, так і повсякденне життя людини. Ми потрапляємо у світ повсякденних типізацій, що дозволяють людям розуміти один одного»²³.

Текстуальний формат мови, слідуючи методам герменевтики, необхідно вплітати в історичний контекст, завдяки чому з'являється можливість осягнення прихованих змісту й символіки. «Навіть минулі, тобто народженні в діалозі минулих віків, сенси, – зазначив М. Бахтін, – ніколи не можуть бути стабільнішими (раз і назавжди завершеними) – вони завжди будуть змінюватися (оновлюватися) в процесі наступного, майбутнього розвитку діалогу»²⁴.

Підсумовуючи конспективний огляд методологічних концептів осягнення історії повсякденності, Н. Пушкарьова констатує, що найбільш виразні позиції посідають два підходи: а) реконструюючий ментальний макроконтекст подієвої історії; б) реалізація прийомів мікроісторичного аналізу. Обидва вони передбачають (хоча і на різних рівнях) дослідження «символіки повсякденного життя» і визнають, що з'ясування несхожості та особливостей людей минулого і сучасників є ключем до розуміння механізму соціопсихологічних змін²⁵.

Визначаючи предмет історії повсякденності, представники різних наукових дисциплін, шкіл і напрямів суттєво розходяться. Етнологи вивчають побут як традиційні форми особистого та колективного існування, усталені, ритмічні, повторювані, «стерео типізовані» форми поведінки. У соціологічних працях вживаються як його синоніми описові характеристики на кшталт «звичайне щоденне існування», «спосіб життя» та інші. Лінія розмежування між традиційними дослідженнями побуту й сучасними підходами до вивчення повсякденності істориками пролягає там, де межують звичайне і випадкове, рутинна й експеримент, завчена дія і спроба нетривіального вчинку. Морально-психологічний стан, переживання й уявлення людей, емоційні реакції, еволюція виняткового у «винятково нормативне», а потім – у розповсюджене – таким є поле зацікавлення історика повсякденності. «У центрі уваги історика повсякденності не просто побут, а життєві проблеми та їхнє осмислення тими, хто жив до нас. Тому історія повсякденності у вивченні ментальних макро-процесів є форма історизації колективного несвідомого більшою мірою, ніж етнографічна історія конкретно-побутових навичок і звичаїв. Які механізми виникнення новацій в укорінених і звичних структурах, що примушує зближуватися нові й традиційні форми і норми соціальної дії, чому одні з них стійкіші за інші – це також коло питань істориків повсякденності»²⁶, – вважає Н. Пушкарьова.

На відміну від культурологічних та етнологічних праць історичні дослідження орієнтуються на меншу часову й географічну локалізацію, водночас вони супроводжуються поглибленим аналізом життєвих історій представників різних вікових, професійних, гендерних та інших соціальних когорт, «мереж» їхніх взаємозв'язків і взаємодій у приватній, домашній, виробничій та суспільній сферах. «Якщо юристів цікавить загальна офіційно-правова регламентація поведінки людей, якщо етнографи виявляють у ній елементи звичаєвого права, то історик повсякденності, не випускаючи з уваги цього загального контексту, ставить завданням розуміння групових та індивідуальних реакцій окремих людей на існуючі в їхній час правила і закони. Він перепроверяє дійовість тих приписів, що були зафіксованими чи вважалося неписаними, визначаючи, які з них дотримувались, а які – ні»²⁷. Дослідники історії повсякденності вивчають не тільки побутову, а й виробничу сферу, простежуючи мотиваційні чинники праці, умови й обставини, що супроводжують трудову діяльність, відносини між працюючими (в тому числі конфліктні).

Важливим сегментом досліджень повсякденного життя є гендерна сфера, стосунки в сім'ї, проблеми відносин між представниками різних вікових груп («конфлікт поколінь»).

Окремим напрямом історії повсякденності є девіантна поведінка окремих членів суспільства, мотивація вчинків маргінальних осіб, стосунки і кримінальному середовищі, яке живе за власними установками й правилами.

Як бачимо, історія повсякденності – це широкий комплекс проблем, розв'язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, застосування різноманітних методичних інструментів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями, оцінками оточуючої дійсності.

Перехідні епохи, революції, війни переводять суспільство у більший чи менший періоди екзистенції, нестабільності, форс-мажору. Воєнний стан «пронизує» всі сфери життя і навіть у віддалених від фронту районах воюючої країни відчувається напружений пульс протистояння з ворогом. Мобілізація до армії, встановлення відповідних режимних норм, заходи економії, втрата близьких і рідних, а також майна, житла, вимушені міграції, терор чи насильства окупантів – усе це різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких не перше місце виходить збереження життя.

На відміну від мирного часу загрози для окремої людини та певних соціальних (етнічних, конфесійних, політичних) груп у ході війни набувають системного характеру, стають головною ознакою повсякденного існування.

Для тих, хто вивчає повсякденність через призму сприйняття людьми «нештатних» ситуацій та пошуку засобів їхнього подолання, війни (особливо масштабні) дають повний реєстр явищ і процесів на всіх рівнях та в усіх сферах життєдіяльності, а також відповідних реакцій на них.

Чим довше триває війна, тим виразніших форм набувають морально-психологічні установки традиційних і тимчасових (воїни регулярної армії, партизани, учасники підпілля, евакуйовані, військовополонені, «остарбайтери» та інші) соціальних когорт. Особливо помітними ці зміни у замкнених групах, що перебувають в особливих режимних умовах (в'язницях, таборах, гетто) та збройних формуваннях. У першому випадку йдеться про суто фізичне порубіжжя, балансування між життям і смертю та пошук стратегії виживання; у другому – про психологію комбатанта, що радикально змінює поведінку більшості «людей зі зброєю», де б вони не перебували: у лавах регулярної армії чи нерегулярних підрозділах. Тільки в умовах війни виникає такий феномен як колаборація. Мотивація дій людей, які пішли на співпрацю (цивільну та військову), становить окремих напрям досліджень.

Домінуючим відчуттям під час війни є страх. «Страх розповсюджується на все. Він посилює невпевненість, якщо про неї не вдається забути.

Страх перед життям обертається й на тіло... панує все більша невпевненість у життєздатності.

Страх посилюється в усвідомленні неминучості зникнути як загублена точка в пустому просторі, адже всі людські зв'язки значимі тільки в часі. Робота, що зв'язує людей у співтовариства, продовжується лише нетривалий час. Ні на кого не можна поклатися... хто не бере участі в тому, що роблять усі, залишається наодинці. Загроза бути кинутим створює відчуття самотності, що виводить людину зі стану хвилиної легковажності і сприяє виникненню цинізму і жорстокості, а потім страху. Існування як таке взагалі перетворюється на постійне відчуття страху»²⁸. К. Ясперс, якому належать ці слова, далі розмірковує над тим, як воююча держава привчає до смерті: «Вмирати навчас і сама ясна філософія. Вона хоче знайти основу, яка коли і не пояснить смерть, то дозволить перенести страх і страждання не в стоїчній, а в люблячій і довіряючій непохитності»²⁹.

Однією з ознак світосприйняття в період збройного протистояння навіть в атеїстичних державах є підвищення релігійності, містицизму, прагнення людей усвідомити, «за які гріхи» вони зазнають страждань. На думку С. Франка, «за більш поглибленої» моральної свідомості, будь-який гріх сприймається в кінцевому рахунку як колективний: оскільки винен у гріху не тільки той, хто своїми діями і занедбанням сприяв виникненню гріховного помислу іншого...

Поняття провини, суду і кари є «юридичними» спотворенням релігійної свідомості настільки, наскільки вони мисляться саме у зв'язку з зовнішньою відповідальністю людини перед чужою йому, владарюючою над ним інстанцією; навпаки, ці поняття виправдані й необхідні, оскільки вони є категоріями й іманентної внутрішньої самосвідомості»³⁰.

Масштаби жертв Другої світової війни актуалізують проблему віктимності. Моделі поведінки різних соціальних груп, які стали об'єктом терору, вимагають диференційованого аналізу з урахуванням цілої низки чинників (військово-політичних, економічних, соціальних,

етноконфесійних, морально-психологічних, ментальних). Заручники з цивільного населення, військові політпрацівники, партійно-радянський актив, євреї, цигани, червоні партизани й підпільники, українські націоналісти й повстанці, примусові робітники, військовополонені – ці та інші категорії учасників війни діяли специфічно за певних обставин, сповідували відмінні вчинки. Ще одним важливим аспектом є заходи владних структур і недержавних інституцій, спрямовані на запобігання чи пом'якшення наслідків дій, яких зазнали жертви війни. Ситуацію відрізняє від мирного періоду той факт, що населення перебувало (хоч і неодноразово, але в порівняно невеликі проміжки часу) між двома тоталітарними режимами, які широко застосували примус і репресалії в якості засобів його мобілізації на виконання певних завдань, а також як метод покарання та залякування.

Війна надміру насичена граничними ситуаціями, в яких максимально розкриваються риси характеру, здібності і нахили індивіда. У художній літературі (А. Камю, П. Сартр філософських працях (М. Хайдеггер, К. Ясперс), кіномистецтві розкривається розмаїття життєвих випадків, об'єднаних категорією «порубіжна ситуація». Екзистенційний характер війни створює практично безмежне поле для дослідження мотивації поведінки та відчуттів людини в надзвичайних умовах війни.

У вивченні подій воєнної доби найбільш продуктивно виявили себе військово-антропологічні підходи. О. Сенявська поділяє всю сукупність методологічних орієнтирів і дослідницького інструментарію на чотири групи.

Теоретико-методологічний напрям військово-антропологічних досліджень, на її думку, передбачає: обґрунтування історико-антропологічних досліджень війни як особливої галузі історичних досліджень; створення й відпрацювання дослідницької моделі системного аналізу війн в історико-антропологічному ракурсі; розробку типології війн в «людському вимірі», виявлення специфіки великих і малих війн з точки історичної антропології, вивчення війни як суспільного, соціокультурного і соціально-психологічного феномену ХХ ст.

Джерелознавчо-методичний напрям охоплює визначення комплексів джерел для досліджень з воєнно-історичної антропології; розробку й апробацію можливостей конкретних методик, у тому числі застосування формальних методів для вивчення антропології війни на матеріал світових та локальних війн; розробку програм та інструментарія історико-соціологічних опитувань учасників бойових дій з позицій антропологічного підходу; використання методів і матеріалів «усної історії»; розробку ретроспективних аналітичних анкет для вилучення і формалізації матеріалів про історичні персоналії учасників війн та збройних конфліктів з традиційних джерел; опрацювання концептуальних моделей баз даних про війни та збройні конфлікти в їхньому антропологічному вимірі.

Конкретно-історична група підходів та дослідницького апарату включає комплекс загальноісторичних методів: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний, історико-порівняльний, а також весь арсенал джерелознавчих методик, що застосовуються з метою перевірки вірогідності й встановлення репрезентативності джерельних масивів, виявлення й трактування наявної в них інформації.

Нарешті, остання група пов'язана з використанням *міждисциплінарних засад* у військово-антропологічних дослідженнях. О. Сенявська вважає, що «метанаукові... підходи у вивченні історико-психологічної проблематики доцільно доповнювати методологічними принципами й інструментарієм, виробленим у суміжних гуманітарних дисциплінарних, перш за все у психологічній та соціологічній науках»³¹.

На перший погляд, викладена теоретична атрибутика значною мірою перебуває в макро-історичному сегменті й має до історії повсякденності опосередковане відношення. Насправді, стереоскопічне, комплексне дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірі, створює передумови для виявлення й характеристики усієї палітри людських реакцій, переживань, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки і життєвих практик в умовах, що суттєво відрізняються від мирного часу.

Осібню слід зупинитися на джерельному забезпеченні досліджень у галузі воєнної повсякденності. Якщо поставити науковця в жорстко окреслені рамки цього напряму, то він повинен вивчати не просто побут, а щоденну поведінку й свідомісні акції людей. «Індивід у дослідження повсякденності має бути відтворений діючим на життєвій сцені в заданих обставинах (природних, часових, політичних), показаний таким, що визначає ситуацію, конструє – спільно з іншими – соціальні ролі, й грає їх. Без з'ясування мотивацій та дій усіх акторів «театру життя» минулого історичного повсякденності їх не зрозуміти»³².

Предмет зацікавлення історика повсякденності диктує вибір джерел. Очевидно, що знайти відповідь на всі питання, які перед ним стоять, з офіційних документів (йдеться про партійні матеріали, донесення опергруп НКВС про настрої населення чи інформації по лінії Головпуру РСЧА) неможливо, оскільки вони дають лише частковий зріз того, що відбувалося під час війни в суспільстві, часто вириваючи окремі епізоди з загального контексту. Мемуарна література, видані щоденникові записи й епістолярії також володіють обмеженим евристичним ресурсом, оскільки в них увага фокусується далеко не на всіх аспектах тогочасного життя, але вони дозволяють зрозуміти людину та її вчинки за конкретних обставин і те, що відрізняє її повсякдення від життя і поведінки інших за тих самих обставин.

Важливим джерелом для фахівців з історії ХХ століття є свідчення ще живих інформантів, мова йде про можливість «задати минулому питання», тобто усну історію. Це досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень, котрий надзвичайно динамічно розвивається, і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод дослідження – інтерв'ю всіх видів (нарративних, напівструктурованих, біографічних, лейтмотивованих тощо). Біографічні історії учасників збройних формувань різних сторін, очевидців та жертв цих воєнних конфліктів допоможуть проаналізувати інвертне бачення проблеми людини на війні її безпосередніми учасниками. Новаторство використання нарративних джерел полягає у наданні правомірності голосу так званої «маленької людини» та пріоритету особистого бачення учасника історії подій воєнного минулого.

¹ Див.: *Пушкарева Н.Л.* История повседневности и частной жизни глазами историка // Социальная история. – М., 2003.

² Див.: *Гириц, Клиффорд.* Интерпретация культур. – М.: РОССПЭН, 2004.

³ Див.: *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм: в 3 т. – М., 1986. – Т. 1.

⁴ *Спенсер Г.* Основания социологии. – СПб., 1998. – Т.1. – С. 277.

⁵ *Де-Роберти Е.В.* Новая постановка вопросов социологии. – СПб., 1909. – С. 46.

⁶ *Зиммель Г.* Социологический этюд. – СПб., 1901. – С. 31–39.

⁷ *Гумплович Л.* Основы социологии. – СПб., 1899. – С. 105–116.

⁸ *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. – Одесса, 1901. – С. 221.

⁹ *Сорокин Питурич.* Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Изд-во полит., 1992. – С. 37.

¹⁰ Там само. – С. 39.

¹¹ *Шюц А.* Структура повседневного мышления // Социалистические исследования. – 1988. – № 2. – С. 131.

¹² *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995. – С. 40–41.

¹³ Там само. – С. 31.

¹⁴ *Вамбольдт Н., Шубина М.* Повседневность в истории // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». – Вып. 2006. – www.omsk.edu – С. 5–6.

¹⁵ *Ким С.* В поисках интегральной версии историописания (по материалам немецкой науки 1990-х годов // Диалог со временем. – М., 2001. – С. 30.

¹⁶ *Пушкарева Н.Л.* Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 1. – С. 13.

¹⁷ *Пушкарева Н.Л.* Современное состояние и предмет антропологии повседневности // www. etno-snstitute. co. u / Zbornik / zbornik 22 / pushkareva. pdf. – С. 91.

¹⁸ *Медик Х.* Микроистория. // Thesis: теория и история социальных институтов и ситем. – М., 1994. – Т. II. № 4. – С. 202.

¹⁹ *Ильин И.А.* Путь к очевидности. – М., 1993. – С. 279.

²⁰ *Кнабе Г.С.* Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. – М., 1993. – С. 90.

²¹ *Олабарри И.* «Новая» новая история: структура большой длительности // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2004. – Вып. 2. – С. 189. // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/olab_novist.php.

²² *Чулкина Н.Л.* Мир повседневности в языковом сознании русских: Лингвокультурологическое описание. – Изд. 2-е. – М., 2007. – С. 29.

²³ *Козлова Н.Н.* Советские люди. Сцены из истории. – М., 2005. – С. 41.

²⁴ *Бахтин М.М.* К методологии гуманитарных наук // Бахтин М.М. Эстетика словесного товариства. – М., 1986. – С. 387.

²⁵ *Пушкарева Н.Л.* Современное состояние и предмет антропологии повседневности. – С. 94.

²⁶ *Пушкарева Н.Л.* История повседневности и частной жизни глазами историка // Социальная история. – М., 2003. – С. 76.

²⁷ Там само. – С. 78.

²⁸ Ясперс К. Духовная ситуация времени // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Изд-во полит. лит. 1991. – С. 328, 329.

²⁹ Ясперс К. Философская вера. – Там само. – С. 498.

³⁰ Франк С.Л. С нами Бог. Три размышления // Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – С. 342, 344.

³¹ Сенявская Е.С. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки // Военно-историческая антропология. Ежегодник. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 17–19.

³² Пушкарева Н.Л. История повседневности и частной жизни глазами историка // Социальная история. – М., 2003. – С. 27.

Олександр Удод (Київ)

Історія повсякденності: питання історіографії*

Подаючи історіографічний огляд робіт, що розкривають історію повсякденності України в ХХ ст., не можна не розпочати його з аналізу цілої низки публікацій, які створені групою американських учених-істориків із Чиказького університету, де вже давно працює семінар із російських досліджень. Є досить солідна група дослідників, що підготували дисертації, монографії, статті з різних проблем історії СРСР 30-х років ХХ століття: Г. Алексопулос, Дж. Боун, М. Девід, Дж. Харріс, Дж. Хесслер, М. Пейн, К. Томофф. Керівником цього семінару тривалий час є Ш. Фіцпатрік, дві роботи якої нещодавно з'явилися в російському перекладі. Обидві вони створені, можна сказати, за канонами класичних праць із жанру історії повсякденності. Тому важливо, що саме той автор – Шейла Фіцпатрік – у вступі до вказаної книги пояснила і свій замисел, і провідну ідею наукових робіт, що можуть бути взагалі створені в галузі історії повсякденності радянської країни періоду сталінізму – це розповідь про нормальне життя людей у надзвичайних умовах. Закономірним є також той факт, що аналіз історіографії історії повсякденності треба розпочинати саме з здобутків зарубіжної історичної науки, бо вона була вільною від впливів моноідеологій та одержавлення, а тому мала можливість завжди удосконалюватися в методологічному плані та оперативно реагувати на нові течії у світовій історіографії¹.

Історіографія історії повсякденності відноситься в науці до так званої проблемної історіографії, бо ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя народу. Ш. Фіцпатрік, наприклад, так пояснила проблематику однієї зі своїх монографій: «Ця книга присвячена життю радянських міст в епоху розквіту сталінізму. В ній розповідається про переповнені комуналки, про покинутих жінок і чоловіків, що ухиляються від аліментів, про нестачу продуктів і одягу, про безкінечні черги. Про те, як страждав народ через такі умови життя і як реагував на це уряд. Про тенета бюрократичної тяганини, що часто перетворювали повсякденне життя в кошмар, про способи, з допомогою яких рядові громадяни намагались їх уникнути, в першу чергу про покровительство вищого начальства і поширену повсюдно систему особистих зв'язків, відомою під назвою «блат»...»

Але значення робіт, створених зарубіжними вченими з історії повсякденності радянських людей, має більший сенс не для конкретно-історичних досліджень, а для формування сучасної методології історичної науки, бо являють собою зразок застосування нових методик з історії.

На нашу думку, історіографію історії повсякденності варто згрупувати таким чином:

– по-перше, роботи зарубіжних учених (як методологічні, так і конкретно-історичні) з історії повсякденності;

– по-друге, історичні праці, створені сучасними російськими вченими, бо вони (за підтримки, як правило, різноманітних зарубіжних фондів) видали справді кілька новаторських робіт у цій галузі, чим ведуть перед серед істориків із країн СНД;

– по-третє, роботи українських істориків, які в останні роки тільки починають підходити до практичної реалізації ідеї історії повсякденності на матеріалі української історії ХХ століття.

Серед робіт першої групи традиційно виділяють історичні праці французької школи «Анналів». Ще в 1949 році Фернан Бродель у Парижі видав книгу «Середземномор'я і

* У збірнику публікується фрагмент статті: Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. – К., 2004. – Т. 2. – С. 286–313.

середземноморський світ в епоху Філіппа II». Інший французький історик Люсьєн Февр відразу схвально зустрів цю книгу, назвавши її такою, що звеличує людину. Він писав: «Читайте, перечитуйте, обдумуйте цю прекрасну книгу. Зробіть її своїм постійним супутником... Це не тільки книга, яка вчить... Ця книга є маніфестом. Симптомом. І я не вагаюсь це сказати – датою. Ця книга – чудо ерудиції... В цій книзі втілено те, чого протягом 20 років добивались всі ми... в нашому прагненні створити історію більш живу, більш продуману, більш дієву, більше пристосовану до потреб нашої епохи». Книга Ф. Броделя складається із трьох розділів – «Вплив середовища», «Коллективні долі і загальний рух», «Події, політика, люди». Ідеї повсякденної історії більш послідовно були реалізовані Ф. Броделем у наступній його монографії – «Матеріальна цивілізація і капіталізм» (1963 р.). Суть своєї книги він пояснив так: «Людина лицем до свого повсякденного життя». Дана розвідка відрізняється незвичним замислом, оригінальністю побудови та викладу. Розпочинається вона з демографічного нариса. Далі йде розділ про «хліб насущний», про його різновиди – хліб, рис, кукурудзу. Наступний розділ присвячений всім іншим видам продуктів – м'ясу, жирам, рибі, овочам, цукру, пряностям, солям і всім видам напоїв. У четвертому розділі зосередив увагу на житлу та одязі, причому Ф. Бродель не залишає без уваги і, причому на всіх континентах, у всій різноманітності поли, стіни, стелі, двері, вікна, печі. У п'ятому і шостому розділах Ф. Бродель вивчає джерела енергії та двигуни: тваринна сила, парус, дерево, вугілля, залізо, найважливіші технічні пристосування. У всіх деталях розглядається історія шляхів сполучення. Останні розділи присвячені грошовому обігу, містам (зокрема Пекіну, Санкт-Петербургу, Парижу, Лондону). Ф. Бродель реалізує досить своєрідну історіософську концепцію – він відокремлює матеріальну цивілізацію від економічного життя та від капіталізму. Матеріальна цивілізація, за його словами, це «нижній поверх», рутинна – все те, що переходить у спадок, «елементарне життя», що з великими зусиллями піддається змінам. Під економічним життям Ф. Бродель розуміє «вищий поверх», більш привілейований, що стоїть над повсякденним життям. І, нарешті, над ним здійснюється «третій поверх» – капіталізм. Так, на його думку, у трьох планах повинно вестися дослідження: «Матеріальне, повсякденне життя, чисто рослинне, малозначне; економічне життя більш розчленоване, продумане, що являє собою правило майже природної необхідності; і нарешті, функціонування капіталізму, який наступає на всі форми і економічного, і матеріального життя».

У 1979 році Ф. Бродель завершив свою багаторічну працю і видав величезну працю «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: XV–XVIII ст.» у трьох томах – майже 1 750 сторінок. Вона вражає ерудицією автора. У книзі подається понад 5700 посилань на архівні джерела й літературу. Критики, високо оцінивши цю працю Ф. Броделя. Наприклад, англійський історик, Дж. Гекстер визначили, що «методологічно Бродель – прихильник широких узагальнень, «глобальної історії», але як дослідник, як історик він, на велике щастя, «шукач перлин», допитливий мисливець за конкретними, дрібними деталями, і в цьому черпає величезне задоволення»².

Досить інтенсивно розвивається історія повсякденності в сучасній німецькій історіографії. У 1983 р. в Бонні вийшла книжка професора Л. Нітхамера «Дослідження фашизму в Рурі», побудована на основі дослідження соціальної культури в Рурській області, де вчені взяли інтерв'ю у пристарілих людей – робітників, службовців, домогосподарок – про їхнє життя в 30–50-х роках ХХ ст. Істориків цікавило повсякденне життя робітників, стосунки в сім'ї, взаємини між поколіннями, сприйняття подій, що відбувалися в світі (ставлення до фашизму, до війни, до таборів смерті, до полонених, до робітників інших національностей, що були завезені в роки війни). Цікаво, що більшість людей, опитаних групою Л. Нітхамера, оцінювали 30-ті роки порівняно з 20-ми як роки «нормального життя», тобто стабільного побуту, постійної роботи, впевненості у завтрашньому дні. Потім у їхній свідомості розрив – війна 1939–1945 рр. 50-ті роки оцінюються як повернення до «нормального життя». У якості моменту, що знаменує його повернення, більшість відзначили не 1945-й рік, а 1948-й – проведення грошової реформи та пов'язана з нею поступова стабілізація побуту.

Проблемам повсякденного життя, але вже періоду ХІХ ст., присвячені статті, що ввійшли до збірки за редакцією німецького історика В. Конце («Існування робітників в ХХ столітті: життєві стандарти і влаштування життя німецьких робітників і ремісників», Штуттгарт, 1981 р.). Автори 19 доповідей розповідають, як жили німецькі робітники, що вони їли та пили, якими були їхнє житло і одяг, які були взаємини в сім'ях, як вони хворіли та помирали. Досліджуються заробітки робітників, розміри їх заощаджень. Порівнюються періоди відносного благополуччя та

кризові ситуації в житті робітників, зміни самосвідомості робітників в ці періоди, їх поділ на тих, хто пристосовується, і тих, хто готовий іти на конфлікт.

У німецькій історіографії величезну частину історії повсякденності складають дослідження «повсякденності жінок». Ця тематика є перспективною, на думку німецьких істориків, тому що найбільш цікавий матеріал про повсякденне життя в минулому дає досліднику саме опитування жінок. Вони традиційно забезпечують стабільність домашнього життя, що становить значну частину повсякденної дійсності. У Німеччині виходить величезна кількість робіт, що присвячені жіночому питанню, жіночій праці, ролі жінок у громадському житті в різні історичні епохи. У Німеччині створений центр дослідження жіночого питання. У рамках однієї з його програм «Становище жінок у світі праці і в сім'ї в Німеччині в 1945–1949 рр.» були підготовлені і вийшли у світ в 1984–1986 рр. два томи документів, що характеризують життя жінки в післявоєнній Німеччині. З'ясовується, що в ті роки якраз жінки своєю працею забезпечували більш-менш стабільне повсякденне життя, не кажучи вже про те, що переважно представниці слабкої статі розбирали завали, привели в порядок вулиці міста. Але те, що жінки самовіддано і без докорів робили все, що від них вимагалось, знову відтіснило їх до старої тріади – «Kinder, Küche, Kirche» (діти, кухня, церква), і це відбулось, як тільки оживилось виробництво та стала відчуватися потреба в чоловічій робочій силі.

Цікавий і повчальний досвід європейських істориків, що займаються історією повсякденності, для нашої вітчизняної історіографії. Вивчення історії повсякденності активізує широкі кола людей, що цікавляться історією та не вміють її вивчати. Вона пробуджує бажання розповісти про минуле народжує свідомість, що історія твориться нами самими, а це вже крок не тільки до історичної, а й до демократичної свідомості.

Саме такими подібними ідеями пронизані історичні роботи, що останнім часом стали з'являтися на ринку СНД та України. Реалізується спеціальна програма «Історія» в рамках загальної програми TEMPUS (TACIS). У 1997 р. московський «Гуманітарний видавничий центр ВЛАДОС» переклав книгу австрійського історика Райнхарда Зідера «Соціальна історія сім'ї в Західній і Центральній Європі (кінець XVIII–XX ст.)». Низка українських видавництв здійснюють переклади відомих у Європі авторів, які творять історію на сучасних методологічних засадах і спонукають зануритися в проблеми історії повсякденності. У 2000 р. у київському видавництві «Мегатайн» вийшла друком монографія Мартіна Маля «Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991», а в 2001 р. Видавничий дім «Альтернативи» випустив книжку Еріка Гобсбаума «Вік екстремізму: Коротка історія XX віку. 1914–1991». В обох цих проектах, які є багатоплановими, реалізується ідея, висловлена Ш. Фіцпатрік, щодо зображення життя радянських людей у «надзвичайних умовах».

Одним із сучасних напрямів історіографії історії повсякденності є повернення до традицій історичної науки минулого, коли вчені, вільні від ідеологічного диктату, могли творити справжню історію – про життя людей, їх культуру та побут. 2001 р. у Москві перевидано книжку чеського історика Любора Нідерле, яку спеціалісти називають «класикою жанру» – «Слов'янські стародавності». У великому розділі, який називається «Життя стародавніх слов'ян», проаналізовано фізичний тип слов'ян, шлюб і звичаї, пов'язані з ним, догляд за тілом, їжа, хвороби і смерть, одяг і прикраси, житло і господарські будівлі, господарство та поселення, торгівля. Подано розділи про релігію, віру та культ слов'ян, про їхній характер і культуру. Про вихід цієї книжки схвалено відгукнулася українська преса («Київські відомості», 5 січня 2002 р.), але в досить своєрідній манері, характерній для Олеса Бузини, що побачив у дослідженні Л. Нідерле лише один бік життя давніх слов'ян – «Секс-революцію придумали слов'яни» (такий заголовок статті).

Під впливом методологічного оновлення історичної науки швидко прогресують сучасні російські історики. Для них історія повсякденності теж стає предметом наукових зацікавлень.

У 1993 р. Російський державний гуманітарний університет реалізував солідний проект під назвою «Росія XX ст.» за загальною редакцією академіка Ю. Афанасьєва. Четверта книжка цього видання називається «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал». Значні частини цієї книжки присвячені історії повсякденності – «Соціальні аспекти громадянської війни в Росії» (автор – американський професор М. Левін), «Ціна «великого стрибка». Криза постачання і споживання в роки першої п'ятирічки (О. Осокіна), «Повсякденність 1920–1930-х років: «боротьба з пережитками минулого» (Н. Лебіна). Вона ж, Наталія Лебіна, у 1999 р. видала окреме дослідження «Повсякденне життя радянського міста: 1920–1930 р.»³.

1999 р. у московському видавництві «Російська політична енциклопедія» вийшла монографія Олени Зубкової «Післявоєнне радянське суспільство: політика і повсякденність. 1945–1953»⁴. Другий розділ книги має характерну назву «Стратегія виживання», де розкрито особливості післявоєнної повсякденності, способи виживання людей під час голоду 1946–1947 рр., вплив на щоденне життя післявоєнної злочинності та ін.

Цікаву збірку документів у 1955 р. у видавництві «Мосгорархив» видала Тетяна Славко – «Куркульське заслання на Уралі 1930–1936 рр.», де підібрані числі особистого походження, які розкривають повсякденне життя людей в екстремальних умовах.

1999 р. у Росії з участю Ради Європи і асоціації викладачів історії «Єврокліо» почав реалізовуватися проект під назвою «Уроки Кліо» його суть – поширення в Росії нових методів викладання історії, що реалізується через підготовку і видання зовсім нових концептуально і за змістом навчальних посібників. Вийшли три перших навчальних посібники: Бойцов М., Хромова І. Післявоєнне десятиріччя: 1945–1955; Кушнерьова Ю.⁵, Чернікова Т. Ілюзії і розчарування: Світ і СРСР в 60-і роки; Сапліна Є., Сорокін В., Уколова І. Важкі шляхи до демократії: 1985–1991. Читачів, що виховані в радянську епоху і мають стійкі стереотипи щодо політичної і економічної історії, будуть шокувати тексти, документи, фото, які розповідають про «моменти» повсякденної історії: про методи контрацепції 1960-х років, денний раціон харчування американських і радянських людей, умови побуту: від посуду, домашніх приладів до планування житла і архітектури типу «хрущовок» та ін.

Перші кроки в освоєнні методології історії повсякденності роблять українські науковці. Використовується спадщина відомих вітчизняних істориків, що свого часу переслідувалися режимом і не могли повністю реалізувати свій потенціал. Так, наприклад, О. Апанович кілька разів свого часу зверталася до вказаної проблематики. У неї є кілька статей цього напрямку: «Козацьке панство походжає». Одяг – самобутнє явище національної культури» (1993 р.), «Одяг козацький» (1998 р.).

2001 р. у 16 випуску серії «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» з'явилися статті «Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. ХХ ст.) (автор – П. Кравченко, Вінниця) та «Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами)»⁶ (В. Мороко, Запоріжжя). Деякі проблеми становища жінок досліджуються в статті Н. Шевченко «Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку тендерних студій в Україні», публікації О. Боряк «Стан народного акушерства в ХІХ ст.» (Український історичний журнал, 2001 р. № 1, 2).

Широку панораму повсякденного життя українського селянства в брежнєвську епоху досліджує в монографії «Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.)» дніпропетровський історик Г. Кривчик⁷.

Деякі проблеми повсякденності українців знайшли історіософське узагальнення в книзі В. Кременя і В. Ткаченка «Україна: шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації».

Спонукальним мотивом до активізації досліджень українських істориків у галузі історії повсякденності стануть, на нашу думку, українсько-німецькі семінари з проблем соціальної історії (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), діяльність асоціації вчителів історії України «Нова доба» і видавництва «Генеза» по створенню інноваційних посібників з історії України першої половини ХХ ст. та вихід нового наукового журналу «Соціум».

Відома сучасна російська дослідниця історіографії Західної Європи С.В. Оболенська⁸, аналізуючи тенденції історії повсякденності в Німеччині, підкреслила корінну перевагу джерельної бази подібних досліджень, а саме – переважання у її структурі усних джерел: інтерв'ю, спогадів, усної традиції та ін. Ось чому досить часто дехто з істориків ототожнює поняття «історія повсякденності» та «усна історія».

Для поглиблення розуміння багатьох важливих методологічних проблем історії повсякденності треба охарактеризувати специфіку джерельної бази цього напрямку історичної науки. Значний інтерес для тих, хто цікавиться історією повсякденності, має питання: чому її називають «історією з перших рук»?

Історія повсякденності є досить багатоплановою, предмет її не варто регламентувати чи обмежувати, тому вона потребує такого ж розмаїття джерел. Але щоб подібні праці не були «збірною солянкою» чи набором фактографії, важливо дотримуватися класичних принципів об'єктивності, комплексності та історизму в опрацюванні джерел з історії повсякденності, що

дасть можливість досягти максимальної достовірності наукових результатів та вірогідності обґрунтованості висновків.

¹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2001. – 380 с.

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.: У 3 кн. – К., 1995.

³ Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: 1920–1930 годы. – СПб., 1999. – 380 с.

⁴ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – 300 с.

⁵ Кушнерева Ю., Черникова Т. Иллюзии и разочарования: Мир и СССР в 60-е годы. – Москва: МИРОС, 1999. – 320 с.

⁶ Кравченко П. М. Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. XX ст) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Київ, 2001. – Вип. 16. – С. 106–114.

⁷ Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 2001. – 180 с.

⁸ Оболенская С. В. «История повседневности» в современной историографии ФРГ // Одиссей: человек в истории. Личность и общество. – М.: Наука, 1990. – С. 182–198.

Ольга Коляструк, Олександр Коляструк (Вінниця)

Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії

Антропологічно зорієнтована історіографія, яка ставить у центр історичного аналізу людину, її світобачення й поведінку, є одним з провідних напрямів сучасного історичного знання¹. Вивчення історії повсякденності в сучасній вітчизняній історіографії засвідчує потужно зростаюча тенденція людинознавчих студій. Ознакою нашого часу є те, що проблема «людини в історії» все чіткіше окреслюється в теоретичному та історіографічному аспектах². Хоча до недавнього часу історія повсякдення не була оформлена у самостійний напрям наукових пошуків, її проблематика і раніше знаходилась у полі зору істориків. У традиційній історіографії XIX – початку XX ст., що складалась як один з виявів національної ідентифікації в умовах імперської реальності – і російської, і австрійської, було опрацьовано величезний пласт етнографічних, фольклорних і краєзнавчих матеріалів, серед них чільне місце складали відомості про народний побут, звичаї, календарно-обрядові традиції, щодення українського суспільства, переважно селянства. М.І. Костомарову, В.Б. Антоновичу, Д.І. Яворницькому, Д.І. Багалію, М.Ф. Сумцову закидали у провину ідеалізацію патріархальщини, захоплення фактографізмом. За поглиблений інтерес до «деталей життя» дослідників почасти звинувачували в побутописанні, «дрібній тематиці», «хуторянщині». Як зазначає С.І. Дровозюк, і при огляді здобутків академічної науки 20-х рр. XX ст. на поняття «жива людина» натрапляємо у руслі конфлікту між істориками-марксистами і школою М. Грушевського³. Вітчизняні історики радянської України означену проблематику розглядали під кутом зростаючого «життєвого рівня» трудящих верств. Відповідно, під життєвим рівнем розуміли досягнутий ступінь розвитку виробництва і задоволення матеріальних та духовних потреб людей. Для його характеристики використовували комплекс показників, що розкривав відповідну сторону цього рівня. Вартісні показники (номінальні і реальні доходи, номінальна і реальна заробітна плата, суспільні фонди народного споживання) доповнювалися натуральними (споживання окремих продуктів харчування, непродовольчих товарів, забезпечення предметами тривалого користування). Радянські дослідники не відкидали й параметрів про умови праці та вільний час. Знайшла відображення відповідно політизована соціальна політика радянської влади і заходи уряду з її реалізації. Серед плеяди видатних українських істориків, котрі в своїх фундаментальних працях «не загубили» людини в її повсякденних проявах, варто згадати І.О. Гуржія, В.Г. Сарбея, Ф.П. Шевченка та ін.

У перше десятиліття після здобуття незалежності необхідність написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення. Спочатку вона не знайшла спеціальної розробки, хоча подолання формаційно-класового підходу і поборення табуованих тем у результаті все ж дали низку робіт з аспектами повсякденності. Г.М. Васильчук вважає, що у пострадянській традиції більшість праць «перебудовної» і пострадянської доби присвячені аналізу політичного розвитку радянського суспільства,

переважаючими теоретичними концепціями у вивченні радянського минулого стали теорія тоталітаризму та теорія модернізації⁴. Втім, на їх підставі реконструкція міжвоєнного радянського часу не є повною, з огляду на це він тлумачить появу концепції повсякденності як їх протиположність. Варто згадати, що і в європейській історіографії (французькі «анналісти», німецькі «повсякденники», італійські «мікроісторики» тощо) проблематика повсякденності постала в останній третині ХХ ст. на хвилі антропологічно орієнтованої історії як відповідь на кризу макроісторичних підходів до вивчення минулого.

В Україні, як і в пострадянській Росії, перші студії з повсякденності зросли з теренів заборонених проблем радянської офіційної історії, передусім, йшлося про репресії, соціальні наслідки «воєнного комунізму», післявоєнної розрухи і голоду початку 20-х рр., а також соціалістичної модернізації у промисловості, сільському господарстві, культурній сфері, в тому числі й про Голодомор 1932–33 рр.⁵; звертали увагу на так звані тіньові сторони радянського суспільства: асоціальні і аномальні явища⁶, девіантну поведінку⁷, неподолану релігійність⁸ тощо. Одним з перших системних досліджень девіантних проявів поведінки радянських громадян у перші непевські роки є монографія В.В. Іващенко та І.В. Іщенко «Україна непевська: аналіз соціальних аномалій південного регіону», видана Дніпропетровським національним університетом у 2006 р., в якій, на основі раніше не задіяних архівних джерел, розглядалися найбільш поширені соціальні відхилення 1920-х рр.: дитяча безпритульність, жебракування, бродяжництво, пияцтво, проституція. Серед причин цих масових аномальних явищ автори вказали наслідки Першої світової та громадянської війн, розлад життєвих устоїв внаслідок революційних змін і радикальної політики більшовиків в Україні у 1917–1920 рр., простежили причинно-наслідкові зв'язки між ними, висвітлили сутність, характер і особливості прояву означених явищ у південному регіоні України. Дослідниця О.С. Парашевіна через призму історії повсякденності, за допомогою сучасної методології спеціально піддала аналізу проблему дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні⁹. Вона на фактичному матеріалі довела наявність продуманого замовчування і перекручування фактів у радянській історіографії заради ідеологічної відповідності, розкрила культурно-антропологічний аспект проблеми: самопочування безпритульної дитини, її побут, соціальні цінності, долі, почуття і мрії. Авторка дослідила в контексті історії повсякденності субкультуру, побут, традиції, соціальні цінності безпритульних дітей і вплив соціальних аномалій радянського суспільства на їх формування; а також шляхом вивчення змісту навчально-виховного процесу в дитячих закладах критично показала роль народної освіти у соціалізації безпритульної дитини, проблеми її дозвілля, побуту й умов проживання.

На становлення проблематики повсякденності відчутно вплинули потужна хвиля народознавчих і етнологічних студій перших років незалежності, що здійснювалася крізь призму національної ідентифікації. Невипадково один з методів історії повсякденності відносять до етнометодології. Звернення до життєвого світу етносів, котрий дається людині безпосередньо і позначається на рівні повсякденної свідомості і поведінки в культурних традиціях і звичаях, дає змогу переорієнтувати наукову свідомість на вивчення звичаїв, традицій, норм, ціннісних установок, соціального досвіду, колективних уявлень про світ, устоїв здорового глузду, стереотипи та інше, дозволяє з інших позицій вести культурно-історичний діалог¹⁰. Серед істориків, що займалися аналізом стосунків різних народів і етносів в Україні, вагомий доробок має київська дослідниця Л.Д. Якубова¹¹. Шляхом реконструкції історії коренізації навчальних і культосвітніх закладів, процесів етнокультурної взаємодії й трансформації традиційного культурного середовища нею охарактеризовані наслідки культурницької діяльності Кремля у контексті концепції культурної революції та філософії «культурного стрибка», що відбулись на світогляді і повсякденному побутуванні народів.

Не менш помітну роль в актуалізації проблематики повсякденності відіграли краєзнавці. Окремі з них, спочатку поодинокі на рівні пробних студій місцевого, історико-краєзнавчого рівня, писали про реальне становище людей у минулі часи, про їх думки, настрої, сподівання і наміри¹². Поруч з використанням архівних відомостей, краєзнавці стали звертатись до неофіційних документів. Уперше були активно залучені дослідниками листи, щоденники, записки, нотатки звичайних людей. Краєзнавці започаткували практику записів «усної історії»¹³. З їх аматорських студій по-новому (з правом звучання) з пилу давнини постав неофіційний сільський пісенний і говірковий фольклор та міський анекдот. Краєзнавці «населили» історію конкретними людьми з їх неповторними, унікальними життєписами, втім типовими для народу

долями. Професор Харківського національного університету С.М. Куделко означив їх внесок як свого роду виклик любителів-непрофесіоналів фаховим дослідникам, докір останнім у певному кабінетному консерватизмі¹⁴.

Реалії повсякденного життя знайшли відображення і в оновленій вітчизняній біографістиці, яку також активно реанімували з часів здобуття незалежності, з огляду на потребу відновлення пантеону своїх героїв¹⁵. Відтепер, пишучи життєписи видатних діячів української історії, дослідники вперше мали можливість підійти до їх біографій неформально, оскільки вимоги дотримання канонів «офіційної парсуни» відійшли в минуле, суворий і сухий анкетно-паспортний штаб був відкинутий. Відкриті «спецхрани» і зняті грифи «цілком таємно» уможливили подолання схематизму людських доль радянського періоду. Істотно виразними є елементи повсякденнописання у портретистиці реабілітованих історією¹⁶. Подолання абстрактності і схематизму в біографістиці відродило до життя інструментарій та методику просопографії, серед активних поборників її офіційного повернення до цеху визнаних спеціальних історичних дисциплін слід назвати Н.І. Миронець і І.В. Старовойтенко¹⁷.

Не можна не відзначити й журналістського внеску, особливо відчутного на рівні місцевої преси. Наприклад, до книжки В.І. Мельника «Долі в інтер'єрі історії» ввійшли авторські статті про письменників і журналістів, біографії яких тісно пов'язані з Вінниччиною. Вони написані в результаті архівних пошуків (переважно на матеріалах Державного архіву Вінницької області) та оприлюднені протягом останніх десяти років у газетах – центральних («Україна молода», «Літературна Україна», «Молодь України») та обласних («Панорама», «Вінниччина», «Вінницькі відомості»)¹⁸.

На становленні історії повсякденності в українській історичній науці, поза сумнівом, позначились виклики зарубіжної історіографії і методології науки. Йдеться не тільки про переклади європейських і американських новітніх видань з культурно-історичної антропології, а й про безпосередній вплив російської історіографії, що раніше зацікавилась ментальними характеристиками історії та її буденними сюжетами.

Ще одним важливим спонукальним чинником зацікавлення повсякденністю був перегляд Міністерством освіти і науки України навчальних програм з історії та їх корегування у бік людинознавчої концепції та орієнтування на світові навчальні стандарти. Аналіз навчальних програм з історії для шкіл відбувався у таких напрямках: співвідношення соціальної історії з політичною та економічною історією в історичному змісті; місце пересічної людини в політичній, економічній, соціальній і культурній історії; роль історії повсякденності при відборі та структуруванні навчального змісту; рівень вивчення різних соціальних груп (жінок, дітей, національних меншин, емігрантів та ін.); характерні національні особливості навчальних програм з історії в конкретних європейських країнах. Здійснена переорієнтація навчально-виховної роботи зумовлена, насамперед, усвідомленням недосконалості пропонованих навчальних історичних концепцій, що не залишили в історії звичайну людину, а також гострим розумінням негативних процесів дистанціювання між поколіннями, збільшення розриву між цінностями реальними та задекларованими. Спеціально запропоновані МОН України «історичні» проекти (наприклад, для 11-класників проект «Повсякденне життя моєї сім'ї на тлі історичної епохи») не лише мали виконати завдання виховання соціальної активності молодих людей, а й інтегрувати суспільство, сприяти формуванню спільної історичної пам'яті та ідентичності¹⁹. Аналіз теорії й практики навчання соціально-історичних питань у загальноосвітній школі України свідчить, що останніми роками відбулися певні зміни у цьому напрямі²⁰. Насамперед, деякі аспекти соціальної історії внесені у Державний стандарт. Порівняння державних навчальних програм з історії 2001 і 2005 рр. свідчить про поступове зростання питомої ваги соціально-історичних сюжетів у різних шкільних курсах історії. Аналіз трьох поколінь українських підручників (початок 90-х рр., кінець 90-х рр., початок XXI ст.) дозволяє стверджувати, що в них також поступово зростає кількість сюжетів соціальної історії, з'являються різноманітні первинні й вторинні джерела.

З огляду на сказане, на нашу думку, можна виокремити кілька важливих ознак сучасного стану історії повсякденності в Україні.

По-перше, можна стверджувати, що в руслі соціальної історії та культурної антропології на підставі оновлення дослідницьких пріоритетів традиційної вітчизняної історіографії, засвоєння зарубіжного досвіду «нової історичної науки», міждисциплінарних контактів і запозичень з суспільно-гуманітарних дисциплін в сучасній українській історіографії оформилась історія повсякденності як напрям досліджень, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане

(через предмети культури) спілкування людей²¹. У вітчизняній історичній науці з'явилися загальні теоретико-методологічні²², оглядово-історіографічні²³ та джерелознавчі²⁴ праці.

По-друге, набувши визнання, історія повсякденності знайшла своїх adeptів серед академічної, професорсько-викладацької, учительської громадськості, а також серед краєзнавців і журналістів. Втім, ще не подоланий в окремих колах традиційних істориків скептицизм стосовно її самодостатності й інституційної окремішності, присутня деяка упередженість і звинувачення її в необ'єктивності й релятивізмі, до кінця не подолана певна опірність методиці та інструментарію історії повсякденності, точаться дискусії навколо її джерел і науково-документального забезпечення.

По-третє, історія повсякденності спирається як на суто історичні методи і принципи дослідження, так і на міждисциплінарні запозичення. Це виправдано загально науковим зацікавленням дослідників феноменом повсякдення, про що свідчать численні публікації і напрацювання спеціалістів різних суспільно-гуманітарних галузей: філософів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців, літературознавців, мовознавців, журналістів²⁵ тощо.

По-четверте, дослідниками накопичений значний фактографічний матеріал з історії повсякдення, що відбилось у низці спеціальних наукових публікацій. Серед численних публікацій можна визначити тематичні пріоритети у загальній проблематиці повсякдення: матеріально-побутове забезпечення²⁶, житлово-комунальна сфера²⁷, відпочинок і дозвілля²⁸, сімейно-шлюбні аспекти²⁹, гендерні проблеми соціалізації³⁰.

Чи не найбільший відсоток складають праці про радянське повсякдення. В Інституті історії України НАН України кілька наукових відділів уже зосередились на спеціальному дослідженні реалій повсякденного життя радянського суспільства. Передусім, це колектив під керівництвом С.В. Кульчицького, наслідком кількарічної діяльності якого стала публікація низки статей³¹ та вихід колективної монографії про повсякденність українського суспільства в радянській Україні у період непу³². Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в 20-ті рр. ХХ ст. Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства. Слід особливо відзначити, що непівський період (як один з визначальних в історії становлення радянського режиму) є найбільш детально вивченим українськими істориками³³. Проблематика повсякденності раннього радянського періоду об'єктивно постала у пострадянських публікаціях про феномен тоталітаризму в СРСР³⁴. Н.І. Коцур, О.М. Трубенко приділили увагу життю і побуту різних верств радянського міста³⁵. Дослідник М.В. Борисенко вважає, що створення індустріального суспільства супроводжувалося радикальними змінами у комунікативному просторі, збільшенням вимушеної міграції селян у міста, ушкоджені наслідками Першої світової війни та громадянського протистояння. На підставі документів він розкриває прорахунки та відверто утопічні експерименти радянської влади, які призвели до загального краху системи забезпечення життя людини в умовах великого міста. Автор наголошує, що накинута і штучно прищеплена норма нового співжиття породжували неминучий гострий конфлікт між «учорашніми» і «новими» людьми, що «часто переростав у політизований конфлікт. Цьому сприяла атмосфера загальної ненависті до ворожих класів, роздмухувана владою, відмова від діалогу між різними соціальними групами на рівнях високої політики і побуту»³⁶. До оригінальних спеціальних досліджень непівської доби, що містять виразні характеристики щоденних практик різних соціальних верств, відносяться роботи Ю.П. Волосніка, О.А. Пиріг³⁷. Б.І. Хорошун піддає аналізу продовольчу політику радянської влади в 20–30-і рр. ХХ ст.³⁸ Проблема щоденного побутування науково-педагогічної інтелігенції у 1920-ті рр. присвячені праці В.А. Нестеренка, С.Ю. Зозулі, В.М. Шейка, О.Ю. Осмоловської, О.А. Коляструк³⁹.

Післявоєнна доба з її непростим повсякденням і побутом привернула увагу багатьох істориків, в тому числі й академічних. Саме у контексті соціальної історії проаналізовані реалії повсякдення у працях співробітників наукового відділу історії України другої половини ХХ ст., очолюваного В.М. Даниленком⁴⁰. Повеєнні обставини відбудови і налагодження нормального життя певною мірою знайшли відображення у статтях Г.М. Голиша⁴¹, М. Плюща⁴². Монографія Л.В. Ковпак⁴³ достатньо різнобічно охоплює загальну проблематику повсякденного життя українського суспільства в другій половині ХХ ст. через призму основних суспільно-політичних і економічних подій цього часу, втім часова і просторова панорамність дослідження зумовили певну абстрактність праці, не дозволила авторці конкретно зосередитись на реаліях щоденного побутування пересічного українця.

Повсякденне життя в екстремальних умовах війни не могло не привернути уваги дослідників⁴⁴. Питання воєнного повсякдення кілька років поспіль піднімали на конференціях, «круглих столах», при підготовці наукових спеціалістів і працівники відділу історії Другої світової війни. Окремо варто відзначити діяльність відділу по узагальненню досвіду місцевих істориків війни, сприяння друку їх напрацювань та заохочення розробки новітніх проблем, в тому числі й щоденності в умовах окупації⁴⁵.

Наступною ознакою зростаючого інтересу до проблематики повсякденності є збільшення питомої ваги її тематики серед інших історичних проблем на сторінках таких академічних видань, як «Український історичний журнал», «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», «Маловідомі сторінки історія України: імена, події, факти», «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», «Сторінки воєнної історії», «Соціум» та ін.

У числі перших питань менталітету і повсякденного життя актуалізувала професор Києво-Могилянської Академії Н.М. Яковенко, яка є автором спеціальної монографії про український ментальний світ ранньомодерної доби⁴⁶, нею спеціально розроблені сучасні проблеми методології історії⁴⁷, ініційований проект з дослідження історії повсякденності викладачами та студентами НаУКМА. 2005 р. видавничий дім «Києво-Могилянська Академія» випустив у світ збірку документів про повсякдення Києво-Могилянської Академії⁴⁸, для публікації було відібрано справи, що ілюструють побутове життя та матеріальне забезпечення професорів і студентів, шляхи «вступу» до Академії, навчання та становище різних за походженням студентів, обрання та зміщення викладачів, конфлікти між студентами та викладачами.

Одним з потужних осередків історії, соціології, філософії та культури повсякдення є Київський національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, де повсякденність вивчається як теоретична проблема і практична реальність минулого і сучасності. З істориків плідно у цьому напрямку працюють доктори історичних наук О.В. Потильчак, В.Г. Шарпаций, доценти кафедри історії та етнополітики А.А. Кравченко, О.А. Прохоренко та ін. Серед київських істориків повсякдення варто відзначити М.В. Борисенка, що обрав об'єктом вивчення українське місто 1920–1930-х рр. та побут його городян. У монографії «Життя і побут міського населення України у 20–30-х роках ХХ ст.»⁴⁹ автор на досить різноманітному матеріалі, переважно первинного архівного запозичення, комплексно розкриває важливі складові процесу урбанізації. Так, він проаналізував процес архітектурно-просторових змін міста в цілому й міських помешкань, зокрема (на прикладі приватного і багатоквартирного будинку). Звісно, найбільше уваги дослідник приділив політичним обґрунтуванням житлово-комунальної політики радянської влади. Він аргументовано доводить, що її визначали ідейно-політичні преференції більшовиків, їх наміри створити людину нового типу. Водночас, з автором можна погодитись, що вибір ними найпримітивнішого способу забезпечення житлом – найчастіше місцем в гуртожитку чи мінімумом квадратних сажнів у комуналці – був продиктований гостротою житлової кризи, породженої повоєнною розрухою, з одного боку, і демографічно-урбанізаційними наслідками розпочатої індустріалізації, з іншого. Рятівна практика комуналізації (усуспільнення) громадського життя з тимчасової перетворилась на єдино визначальну, оскільки не тільки спрощувала розв'язання питання про проживання будівників соціалізму, а й колективізувала їх, створювала необхідні умови для контролю над ними, втручання у їхні приватні справи, тобто була важелем маніпулювання суспільством. Крім того, така практика була найпростішим шляхом матеріального послаблення так званого класового опонента в особі приватника-підприємця, ринкового торговця-крамаря, лихваря, міщанина, буржуазної інтелігенції тощо.

В Україні, крім столичного, можна назвати вже кілька регіональних осередків дослідження повсякденності: Харків, Донецьк, Луганськ, Переяслав-Хмельницький, Бердянськ та ін.

Так, у вересні 2003 р., за ініціативою професорів і дослідників Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Східно-регіонального центру гуманітарного-освітніх ініціатив, у Харкові була проведена міжнародна наукова конференція «Історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу. 1920–1950-і роки» за участю російських і німецьких учених. За її доповідями і матеріалами наступного року була видана збірка «Епоха. Культури. Люди (історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу. 1920–1950-і роки)»⁵⁰. Проведення конференції і випуск збірника стали можливими за сприяння Фонду Фріца Тіссена. За задумом організаторів, принципово важливим було відійти від «політичного» та «ідеологічного» розуміння історії сталінізму і націонал-соціалізму і звернути увагу на пересічних людей, їхнє повсякденне життя. За переконанням організаторів, саме історія повсякденності

надає можливість зрозуміти зсередини періоди диктатур в СРСР і Німеччині. На цій конференції такі дослідники як Ю.П. Волоснік, В.В. Лантух, Ю. Обертрайс зосередили свою увагу на житті городян у 1920-і рр. Щоденні умови праці, відпочинку, приватного життя інженерно-технічних працівників і фабрично-заводських робітників цікавили Ю. Ландау, А. Бистриченко, А.І. Епштейна. Деякі аспекти діяльності масових громадських організацій та суспільних установ довоєнного часу розкрили у своїх повідомленнях Т.В. Азуманова, О.Є. Лисенко, В.М. Духопельникова, С.І. Посохов. Наступний проект, що був здійснений істориками ХНУ ім. В.Н. Каразіна спільно з німецькими спеціалістами, стосувався реалій університетського життя у переломні епохи.

У листопаді 2008 р. у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна була проведена чергова XIV Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання». Серед виступів на пленарному засіданні особливий інтерес викликала доповідь професора права Університету Арізони (США) Д. Джонсона «Наука, ідеологія, політика та повсякденність», де обгрунтовано причини зацікавленості гуманітаріїв повсякденністю в умовах інформаційно-комунікативного суспільства. Учасники першої секції «Соціологічна теорія у пошуках пояснень сучасного світу» з великою цікавістю заслухали та обговорили доповідь доцента Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна О.А. Даниленка «Протестна поведінка в контексті соціології повсякденності».

У доробку харків'ян серія робіт про вищі навчальні заклади першої столиці радянської України⁵¹. Доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства О.Л. Рябченко досліджує проблеми ліквідації університетів в Україні у 1920-ті рр. та повсякденність українського студентства в зазначений період.

У Харкові у видавництві «Раритети України» започаткований проект «Історії «Про наше»⁵² як серія наративних і візуальних видань про повсякденне життя, розпочата серія документальних публікацій (спогадів, листів, щоденників) за програмою «Структури повсякденності»⁵³.

Міцний осередок з дослідження проблем історичної антропології, зокрема історії повсякденності, склався в Донецькому національному університеті, де під проводом досвідчених науковців З.Г. Лихолобової та О.В. Стяжкіної дослідженням зазначених проблем займаються молоді історики: О.Б. Пенькова, М.С. Герасимова, М.О. Соловей, А.В. Мовчан, С.Л. Андросова та інші⁵⁴. Серед новітніх праць Л.А. Мелешко⁵⁵.

У Луганську також виник самостійний осередок вивчення повсякденності. Так, Н.Т. Гогохія займалась вивченням таких елементів повсякденного життя українського городянина як зовнішнє впорядкування міст, житлові умови, міське постачання⁵⁶. Вона поглибила соціальний аналіз, здійснений свого часу Л.М. Новохатьком⁵⁷ та О.І. Кокорською⁵⁸ крізь призму відображення реального життя робітників краю.

У листопаді 2009 р. на базі юридичного факультету в Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля була проведена Всеукраїнська конференція «Людина у структурах повсякдення в історії України». Спектр піднятих на ній проблем повсякдення надзвичайно широкий: загально теоретичні, джерелознавчі, описово-фактографічні. Останні стосувались повсякденності різних суспільних верств (молоді, жіноцтва, робітників, селян, інтелігенції), різних сфер повсякдення (виробничої, дозвілєвої, звичаєво-обрядової, житлово-побутової, сімейно-родинної) на прикладі реалій різних історичних епох і періодів.

На переконання дослідниці І.П. Акіншевої, вивчення історії повсякденності змінює сам пізнавальний процес, в якому учень перестає бути лише об'єктом освітнього процесу, а й стає суб'єктом пізнавальної творчості. Більше того, в сучасних умовах стали не тільки можливими, а й необхідними активні та інтерактивні методи навчання, які передбачають індивідуальну, групову та колективну форми організації пізнавальної діяльності⁵⁹. У зв'язку із цим, варто відзначити цілеспрямовану діяльність колективу кафедри всесвітньої історії Бердянського педагогічного університету під керівництвом професора К.О. Баханова, де активно розробляється методика викладання повсякденності в різноманітних курсах вітчизняної та зарубіжної історії⁶⁰. У Херсонському державному університеті в Інституті психології, історії та соціології на кафедрі всесвітньої історії та історіографії доцентом В.М. Андреевим та асистентом Г.М. Михайленко з 2006 р. у загальному курсі з української історіографії читається окрема тема «Історія повсякденності в сучасній українській історіографії».

Відзначимо також, що останнім часом з'явилися несподівані, неординарні і неоднозначні за висловленими судженнями праці про взаємини мистецької інтелігенції з владою, про неофіційні сторони їх приватного, непублічного життя, про втаємничені вияви незгоди й непокори. І. Бондар-Терещенко, спираючись на листування, спогади, щоденникові нотатки, а також перекази, неофіційні оповіді, на підставах мікроісторичного аналізу показує історію повсякденності культурних кіл УСРР (від В. Блакитного до М. Скрипника) з-за лаштунків офіціозу і всупереч «патріотичному» лицемірству. Зазвичай, руйнуючи канони і стереотипи, автор монографії досліджує не «автобіографічний» міф про легендарний період Розстріляного Відродження в Україні, а відтворює його «біографію», яка складається з опису комунікативних дискурсів в ідеології 1920–30-х років (література, мистецтво, архітектура, побут, мода і т.д.), а також дешифруються семіотичні коди соціалізму⁶¹.

Таким чином, можна стверджувати, що історія повсякденності на сучасний момент визнана як необхідний напрям історичних досліджень і набула загальної легітимації у вітчизняній історіографії. Поки що вона знаходиться на стадії становлення, тому їй притаманні деяка інституційна невизначеність, елементи наслідування методик та інструментарію інших національних історіографічних течій повсякденної історії. Таке складне становище є наслідком методологічної кризи, що переживала українська історична наука наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли їй випало одночасно відповідати на подвійний науковий виклик: виробити самостійну концепцію національної історії й адекватно її відтворити, а також подолати відставання від розвитку європейської науково-методологічної культури в цілому та історіографії, зокрема. Якщо в світовій історіографії методологічна криза значною мірою породжена надлишком методологій та доведеним до абсолюту методологічним плюралізмом, який зараз стали називати модним словом «постмодернізм», то український варіант кризи був іншим, його іноді визначають як методологічний вакуум⁶². Інерційні процеси зумовили «обережне» ставлення до нетрадиційних джерел, в тому числі й особового походження, а також візуальних та усних, що конче необхідні для історика повсякденності. На думку академіка Я.Р. Дашкевича, для того, щоб відповісти на запити і боротися з кризовими явищами в історіографії, слід, по-перше, підвищити рівень майстерності шляхом міждисциплінарних контактів і поглибленого вивчення допоміжних історико-філологічних дисциплін, належно оволодіти сучасною інформаційною технологією для пришвидшення пошукової роботи, в тому числі й опанування чужоземних мов (живих і мертвих), запровадити науково обґрунтовану критику джерел у повному (а не вибіркового) їх обсязі, відмовитися від антиджерельних тенденцій, гіперкритики джерел в ім'я апріорних концепцій; по-друге, максимально знизити рівень запровадження до досліджень заідеологізованих, заполітизованих поглядів, від захоплення історіософськими схемами..., а також позбутися звички вирішувати історіографічні проблеми «за аналогією», обмежуючи застосування компаративістичних методів до ділянок макроісторії без намагання виводити «закони історії», «закони розвитку суспільства»⁶³.

¹ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 24–57

² Болебрух А.Г. Сучасна людина в контексті історичного минулого: гуманітарний аспект // Грані. – 2000. – №3 (11). – С. 17–20

³ Дровозюк С.І. Проблема «живої» людини в українській історичній думці ХХ–ХХІ ст. // www.nbuv.gov.ua/portal/Soc...12/.../problema%20juvoi%20ludunu.pdf

⁴ Васильчук Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. – Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2008. – С. 186.

⁵ Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних і морально-психологічних наслідків: міжнар. наук.-теор. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С. Кульчицький та ін. – К. – Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 536 с.; Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип. 9. – К., 2003. – С. 227–242; Бем Н. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 250–284; Тригуб П.М. Проведення колективізації на Півдні України: нові факти та підходи // Наукові праці. – Миколаїв, 2002. – Вип. 2. Історичні науки. – С. 126–135; Акунін О. Селянство півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 265–272.

- ⁶ Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х років // УІЖ. – 2007. – №1. – С. 149–168.
- ⁷ Бондарчук П.М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 138–152; Герасимова М.С. Девіантні форми поведінки у буденному житті населення Сталінської області в перші післявоєнні роки (1945–1953 рр.) // Історичні і політологічні дослідження / Голов. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2002. – № 3/4 (11/12). – С. 141–150.
- ⁸ Герасимова М.С. Місце релігії в повсякденному житті населення Сталінської області (1945–1953 рр.) // Наука. Релігія. Суспільство / Голов. ред. А.І. Шевченко. – Донецьк: ІПШ «Наука і освіта», 2004. – № 1. – С. 25–31.
- ⁹ Парашевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2005.
- ¹⁰ Гринів О. Людина як об'єкт наукових досліджень української еміграції (етносоціологічні аспекти) // Народознавчі зошити. – 1998. – № 1. – С. 66–71; Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. ... к.і.н. 07.00.05 – етнологія / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.
- ¹¹ Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України. (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація // УІЖ. – 1998. – № 6; Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. – К., 2002. – 188 с.
- ¹² Бондаренко Г.В. Проблема людини в історичному краєзнавстві // V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 23–24.
- ¹³ Щеглова Т.К. Устная история и краеведческая работа // Преподавание истории в школе. – 1998. – № 5. – С. 60–63.
- ¹⁴ Кудалко С.М. История повседневности в контексте исторического краеведения // Эпоха. Культура. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) // Матер. медунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докл. – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 144.
- ¹⁵ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996.
- ¹⁶ Див. напр.: Репресоване відродження (20–30-і роки). – К., 1991; Зневажена Кліо. – К., 2005; Марочко В., Хіліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003; Письменники радянської України. 20–30-і роки. – К., 1989; Миронець Н.І. На тлі трагічної історії. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 160 с.; серія публікацій у «Історії України: Маловідомі імена, події, факти» за 1999–2007 рр. та ін.
- ¹⁷ Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія як спеціальна історична дисципліна // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», м. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: доповіді та повідомлення / Л. Винар, О. Гаврилюк: В 3 т. – Т. 1. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. – С. 223–240.
- ¹⁸ Мельник В.І. Доли в інтер'єрі історії. Історико-публіцистичні нариси. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 112 с.
- ¹⁹ Проекти історичного напрямку // <http://osvita.ua/school/technol/2322>
- ²⁰ Акіншева І. Історія повсякденності як складова соціальної історії і новий підхід до вивчення історії в школі // Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 66–68.
- ²¹ Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І. Посохов, С.М. Кудалко, Ю.Я. Зайцева та ін; За ред. С.І. Посохова. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 105.
- ²² Васильчук Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20–30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – Вип. 11. – С. 102–111; Гогохія Н.Т. «Жінка-стахановка»: новий образ у радянських засобах масової інформації другої половини 30-х рр. // Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка. – 2005. – №8(88). – С. 35–45; Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрямку // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – Вип. 17. – С. 87–101; Павлухіна В. Методологічні засади дослідження повсякденного життя українського селянства в 60–80-ті рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – Вип. 11. – С. 434–443; Удод О.А. Про історію повсякденності // Бористен. – 2000. – № 4; його ж. Методологічні проблеми історії повсякденності // Матеріали V Міжнародного конгресу українців / 26–30 серпня 2002 р., м. Чернівці. – Історія. – Ч. 2. – Чернівці: «Рута», 2004. – С. 381–385.
- ²³ Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174–184; Куновська Олександра. Quo vadis «Історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 21–30.

- ²⁴ Герасимова М.С. Джерела з історії радянської повсякденності // Історичні і політологічні дослідження / Голов. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2007. – № 1/2 (31/32). – С. 293–298; Гогохія Н.Т. «Жінка-стахановка»: новий образ у радянських засобах масової інформації другої половини 30-х рр. // Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка. – 2005. – №8(88). – С. 35–45.
- ²⁵ Лосев И. Апология обыденности, или Реквием по утопии // Императивы человечности. – К.: Либідь, 1987; Кунденко Я.Н. Повседневность как реалия культурной действительности: Дис... к. философ. н. – Х., 1998; Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. – К.: УЦКД, 1998. – 760 с.; Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1999. – 728 с.; Букреева І.В. Повсякденність як основа соціального діалогу в поліетнічному суспільстві // http://mdpu.org.ua/article/Soc_lab/Bukreeva.htm; Бойченко М.І. Дослідження повсякденності в контексті системного аналізу суспільства // <http://infoua.com.ua/2009/09/doslidzhennya-povsyakdennosti-v-konteksti/>; Горлач І.: Світ повсякденності: поняття, суть // <http://readbookz.com/book/179/6254.html>; Карівець І. Повсякденність: феноменологічний аналіз // <http://hdl.handle.net/123456789/353> Centre for the Humanities dspace.htm; Лустенко А.Ю. Екзистенціаль повсякденності в християнському універсумі (західноєвропейська середньовічна традиція) // Практична філософія. 2007. – № 1. – С. 126–135; Лустенко А.Ю. Проблема повсякденності як предмету філософської рефлексії: засадові положення // Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції «Університет і регіон» 19–20 жовтня 2006 року). – Луганськ, 2007. – Ч. 2. – С. 96–98.
- ²⁶ Молчанов В.Б. Добробут освітян в Україні у XIX – на початку XX ст. // Історія України. – 2005. – №11 (411), березень. – С. 1–2; Прилуцький В. Побут студентів в 1920-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 85–107.
- ²⁷ Самойлович В.П. Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: ПУ НАНУ, 1972. – 23 с.; Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 257–276; Заболотна Т.В. Житлова проблема в окупованому Києві // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 158–173.
- ²⁸ Заболотна Т.В. Діяльність Київської опери в роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії : збірник наук. ст. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 193–200; Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006; Мічуда В.В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.) : автореф. дис. ... к.і.н. 07.00.01 – історія України / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.
- ²⁹ Мелешко Л.А. Історія сім'ї в контексті повсякдення Донбасу (1990-ті – початок 2000-х рр.) : автореф. дис. ... к.і.н. 07.00.01 – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 20 с.
- ³⁰ Гогохія Н.Т. «Жінка-стахановка»: новий образ у радянських засобах масової інформації другої половини 30-х рр. // Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка. – 2005. – №8(88). – С. 35–45; Кривуля О.О. Зміна соціальної ролі жінок Радянської України на початковому етапі їх входження до «чоловічого світу» (початок 20-х рр. XX ст.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 17 (спеціальний). – С. 30–37; Кривуля О.О. Жінки радянської України у художній літературі 20–30-х рр. XX ст.: історичний вимір // Історичні записки: Зб. наук. праць. – Вип. 18. – С. 103–109.
- ³¹ Єфименко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-і роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – Вип.17. – С.138-161; Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-і роки // Там само. – С. 229–277; Нізова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин – кустар, ремісник – промисловик – кооператор (друга половина XIX – перша чверть XX століття) // Там само. – С. 278–306; Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-і роки // Там само. – С. 345–375; Прилуцький В. Побут студентів в 1920-х рр. // Там само. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 85–107; Єфименко Г. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя // Там само. – С. 108–132; Акунін О. Селянство півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років XX століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти // Там само. – С. 265–272; Шарпатий В. Особливості призначення персональних пенсій в УСРР 20–30-х рр.: історико-соціальне дослідження // Там само. – С. 273–281; Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років XX ст. // Там само. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 257–276.
- ³² Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.; Ч. 2. – К.: Інститут історії України, 2010. – 382 с.
- ³³ Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія НЕП в Українській СРР. – К.: Хрещатик, 2002. – 176 с.
- ³⁴ Див.: Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003 та ін.

- ³⁵ Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921–1929): Автореф. – К., 1997; Трубенюк О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. – К., 2001.
- ³⁶ Борисенко М.В. Життя та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. – К.: ВД «Стилос», 2009. – С. 270.
- ³⁷ Пиріг О.А. Ринок і торгівля України. – К., 1996.
- ³⁸ Хорошун Б.І. Від голоду до голоду: комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20–30-х рр. – К.: Радуга, 1998. – 175 с.
- ³⁹ Нестеренко В.А., Романюк В.Г. Українська науково-освітня інтелігенція Поділля та влада у 1920-і рр. // Інтелігенція і влада. – Одеса, 2004. – №3. – С. 193–196; Самойленко О.Г. Наукова діяльність О.І. Покровського у 20-х рр. ХХ ст.: конформізм чи методологічне переродження? // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2005. – № 28. – С. 155–162; Зозуля С.Ю. До питання матеріального забезпечення наукової діяльності протягом першого десятиріччя радянської влади (на прикладі Ніжинської НДК історії, культури та мови) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук.пр. – Харків, 2006. – Вип. 8. – С. 166–173; Шейко В.М. Інтелігенція України в 20-х рр.. ХХ ст.: голод, політика та моральні імперативи // Нравственные императивы интеллигенции: Мат. IV междунар. науч.-теор. конф. по проблемам современной истории. – Х.: ХНУ, 2006. – С. 74–76; Осмоловська О.Ю. Матеріальне становище професорсько-викладацьких кадрів вузів України у 20-і рр. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова. Зб. наук. ст. – К., 2002. – Вип. 47. – С. 297–302; Коляструк О.А. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип. 11. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – С. 86–101; Коляструк О.А. Про матеріальне становище наукових працівників Кам'янець-Подільського на початку 20-х рр. ХХ ст. (за матеріалами фонду 331 ЦДАВО України) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 16 (18). – С. 559–567; Коляструк О.А. Реалії повсякденного життя учительської інтелігенції українського села у 1920-і рр. // Гуржіївські історичні читання. Зб. наук. пр. – Черкаси, 2007. – С. 318–323 та ін.
- ⁴⁰ Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 3–16; Рабенчук О. Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946–1947 рр. // Там само. – С. 368–384; Крупина В. Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 – початок 1950-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 318–337.; Прохоренко О., Герегова С. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.) // Там само. – С. 355–363; Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Там само. – С. 388–398; Павлухіна В. Деякі проблеми методології дослідження повсякденного життя українського селянства в 60–80-ті рр. ХХ ст. // Там само. – С. 434–443.
- ⁴¹ Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 37–49.
- ⁴² Плющ М. Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. наук. ст. – К.: ПУ НАНУ, 2001. – Вип. 15. – С. 71–77.
- ⁴³ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в II половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К.: ПУ НАНУ, 2003. – 250 с.
- ⁴⁴ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // УІЖ. – 2004. – №4. – С. 56–70; Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 2008. – 20 с.; Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди» – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.; Вронська Т.В. Вживання міського населення України (1943–1945) // Друга світова війна і Україна: Матер. наук. конф. 27–28 квітня 1995 р. – К.: ПУ НАНУ, 1996. – С. 177–182; Вронська Т.В. В умовах війни: Життя і побут населення України (1943–1945 рр.). – К.: ПУ НАНУ, 1995. – 83 с.; Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 384–391.
- ⁴⁵ Див.: «Сторінки воєнної історії України»: зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., Вип. 6–12.
- ⁴⁶ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХНІ–ХVІІ ст. – К.: Критика, 2001.
- ⁴⁷ Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – 1996. – №1(4). – С. 118–121; Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007

- ⁴⁸ Києво-Могилянська Академія. Кінець XVIII – початок XIX ст.: Повсякденна історія : збірник документів / упорядники О.Ф. Задорожна, Т.Л. Кузик, З.І. Хижняк, М.В. Яременко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. – 529 с.
- ⁴⁹ Борисенко М.В. Життя та побут міського населення України у 20–30-х рр. XX ст. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 357 с.
- ⁵⁰ Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – 364 с.
- ⁵¹ Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні (1921–1930 рр.). – Х., 2000; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – Х., 2004.
- ⁵² Наш Першотравень: Традиція, символіка, лірика /наук. ред. Н.Сбітнєва. – Харків: Раритети України, 2009. – 44 с.; Наш Новый год / под ред. Н. Мархайчук. – Харків: Раритети України, 2010. – 36 с.; Наша Весна: Образ жіночої культури /наук. ред. Н. Мархайчук. – Харків: Раритети України, 2010. – 34 с.; Наш гетьман / Наук. ред. О. Струкевич – Харків: Раритети України, 2010. – 36 с.; Наша Перемога: візуальні та наративні джерела з історії Великої Вітчизняної війни / наук. ред. С. Посохов. – Харків: Раритети України, 2010. – 36 с.
- ⁵³ «Держись, козак, отаманом будеш» (Щоденник молодого людини, 1947). – Харків, 2010.
- ⁵⁴ Лихолобова З.Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян (кінець 1920-х – 1930-і рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 12 / Голов. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 93–105; Стяжкіна О.В. «Живі голоси історії» в методології історико-антропологічного аналізу // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 12 / Голов. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 250–261; Пенькова О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-ті – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2006. – 266 с.; Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2007. – 280 с.; Соловей М.О. Повсякденність вихованців дитячих будинків Донбасу (1945–1965 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: Кн. 15–16 / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – С. 250–263; Мовчан А.В. Радянські свята та формування «феномену «радянського дитинства» на початку 1920-х років // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 1/2. – С. 79–85; Андросова С.Л. Кіно і театр у повсякденному житті робітників Донбасу у 1921–1928 рр. // Там само. – С. 99–105.
- ⁵⁵ Мелешко Л.А. Історія сім'ї в контексті повсякденності Донбасу (1990-ті – початок 2000-х років): автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. істор. наук / спеціальність 07.00.01 – історія України / Донецький нац. університет. – Донецьк, 2008. – 20 с.
- ⁵⁶ Гогохія Н.Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 – Історія України / Нані Тамазівна Гогохія / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2003. – 20 с.
- ⁵⁷ Новохатько Л.М.
- ⁵⁸ Кокорська О.І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті рр. XX ст.): Автореф. – К, 1995.
- ⁵⁹ Акіншева І.П. Навчання учнів соціальної історії в середніх школах країн – членів Ради Європи : автореф. дис. ...канд. пед. наук : спеціальність 13.00.02 – теорія і методика навчання історії / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2006.
- ⁶⁰ Федчиняк А.О. Вивчення історії повсякденності в шкільному курсі Нової історії: 8–9 класи / за заг. ред. К.О.Баханова. – Х.: Основа, 2009. – 142 с; його ж. Історія повсякденності як складова змісту шкільної історичної освіти // Концептуальні засади сучасної шкільної історичної освіти. Збірник документів і наукових праць / За ред. К.О. Баханова. Бердянськ: БДПУ, 2007 – С. 263–267; його ж. Відображення історії повсякденності у сучасних шкільних підручниках із всесвітньої історії // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2007. – № 2. – С. 62–69; Дерман І.П. Духовне та повсякденне життя населення Північного Приазов'я в 20–40-х роках XX століття (за матеріалами усної історії) // там само.
- ⁶¹ Бондар-Терещенко І. У задзеркаллі 1910–30-их років. – К.: Темпора, 2009. – 528 с. // http://infoporn.org.ua/2009/06/10/bt_u_zadzerkall_yh_rokv
- ⁶² Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // УІЖ. – 2006. – №4. – С. 3–14
- ⁶³ Дашкевич Я.Р. Джерельне та поза джерельне знання в історичному дослідженні // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2000. – Вип. 8. – 206 с. – С. 14.

Сучасна англо-американська історіографія про повсякденні структури та практики в СРСР

Визначальним явищем в англомовній радянології останніх десятиліть став методологічний переворот у її студіях. Передусім дослідники відмовилися від загальноприйнятих у минулому пояснювальних концепцій радянського соціального устрою – тоталітарної, підтримуваної тоталітаристською школою англомовної радянології, і модерністської, більшість прихильників якої було серед т. зв. радянологів-ревізіоністів. Хоч правильніше сказати не відмовилися, а, виходячи з них, почали шукати інші теорії і моделі, багатовекторніші та динамічніші.

Найбільші методологічні зміни в англомовній радянології відбулися завдяки «культурному повороту» (cultural turn) у цій галузі. Саме культурну історію та культурно-антропологічний підхід до вивчення радянського суспільства такі відомі на Заході славісти як Шейла Фіцпатрік (S. Fitzpatrick), Рональд Суні (R. Suny) та Джон Кіп (J. Keop) вважають основним у сучасній англомовній історіографії, методологічною базою третього покоління англомовних радянологів¹. Прихильники такого підходу схильні вважати Радянський Союз особливою культурою чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної та етнічної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо.

З нашої точки зору, найцікавішим і найдинамічнішим напрямом радянознавчих студій в англомовній історіографії на даному етапі стало вивчення повсякденних структур та культурних практик радянського суспільства, зокрема, сталінізму та хрущовського періоду. Проблеми приватності загалом, повсякденного життя в умовах радянського суспільного ладу вивчали такі дослідники як Льюїс С'егельбаум (L. Siegelbaum), Девід Кровлі (D. Crowley), Сюзан Рейд (S. Reid) тощо.

Одним з найбільш цікавих питань для істориків-фахівців з проблем повсякдення є взаємозв'язок між приватними й публічними практиками та взаємооберненість приватної й публічної сфер життя у радянському суспільстві. Як зазначав відомий сучасний дослідник сталінізму Стівен Коткін (S. Kotkin), радянські громадяни не лише мусили навчатися того, як «говорити по-більшовицьки», щоб оволодіти мовою та практиками, які асоціювалися з пост-революційним устроєм, але неухильно вони інтерналізували більшовицькі цінності й самі починали вірити в них. Тобто, як бачимо, спостерігається накладання, вплив публічного на трансформацію приватного в радянському суспільстві. Подібні проблеми порушували в своїх працях також Йохен Гелбек (J. Hellbeck), Алексей Кожевніков (A. Kojevnikov) та ін.

Як вважав Й. Гелбек, сталінізм у своєму повсякденному вимірі передбачав такі специфічні практики як прискіпливе самоспостереження і самоконтроль, публічне визнання провини, громадське обговорення чийогось приватного життя, самокритицизм, використання членства в партії чи в комсомолі для вирішення особистих інтересів тощо. За сталінізму люди публічно говорили речі, які вважали брехнею, і обговорювали правду в приватному житті. Інший дослідник, Л. С'егельбаум, додавав, що звертання до влади зі скаргами, доносами, проханнями, тобто перенесення до громадської сфери особистих життєвих ситуацій, було частиною повсякденного репертуару радянських громадян у боротьбі з життєвими труднощами, оскільки інші способи вирішення проблем у сталінський період були недовірними².

Досліджується істориками й зворотній процес інтеріоризації, привнесення до приватного життя особи чи окремої сім'ї якихось спільних, колективістських практик, що, за своїм означенням, були протилежні до інтимного, осібногo способу життя. Одними з перших в англомовній історіографії у 1990-ті рр. цю проблему порушили Светлана Бойм (S. Boym) та Річард Стайтс (R. Stites). С. Бойм весь спосіб функціонування радянської культури та щоденного життя визначала через притаманне їм тяжіння до т. зв. «спільного простору» (common places). Наприклад, у практиках організації житла виявом цього є комунальна квартира, у літературі – графоманія³. Р. Стайтс зосереджувався на вивченні радянської популярної розважальної культури. Пісні, фільми, «стиляги», популярна естрада, журнал «Крокодил» – ось далеко неповний перелік культурних явищ, що опинилися у полі зору дослідника⁴.

Історик Стівен Коткін досліджував «соціалістичні форми поселення» – місто, у якому визначальною характеристикою стало спільне, комунальне проживання людей. С. Коткін, вивчаючи процес переорієнтації житлових забудов від сімейного до колективного типу, стверджував, що цим кожен міський житель був поставлений, згідно комуністичної ідеології, у рівні умови з іншими, займав фіксований об'єм місця, визначений науковими нормами здоров'я і гігієни. Але таке проживання з часом кардинально змінювало психологію та стиль життя людей: житлова площа формувалася у свідомості як арена, на якій відбувалися щоденні маленькі битви та випробування. Коли разом жили представники різних поколінь, кілька людей в одній кімнаті, збереження хоч якоїсь приватності вимагало всіх можливих хитрощів. До того ж така система проживання якнайбільше сприяла взаємному нагляді, який влада не просто попускала, а відверто заохочувала⁵.

Дослідниця Дебора Філд (D. Field) намагалася визначити загальноприйняте офіційне розуміння приватного життя та його норм згідно комуністичної моралі та панівної ідеології, звернувши особливу увагу на часи хрущовського періоду. У своїй статті «Несумісні відмінності: Розлучення і уявлення про приватне життя в хрущовську еру» (1998) вона зазначала, що, на думку радянських лідерів, належний спосіб організації внутрішнього життя громадян забезпечував соціальний і політичний порядок у суспільстві. Ідеальні міжособистісні стосунки виключали конфліктність, тверезий розум і висока моральність керували пристрастями та поривами, а індивідуальні інтереси та потреби індивідів ніколи не суперечили громадським вимогам і не витісняли їх за значимістю. У хрущовський період це доповнювалося переконанням, що розвиток економіки, підтримання суспільного порядку та перехід від соціалізму до комунізму потребує активних, позитивно налаштованих і саможертвуваних працівників, людей, не потурбованих сімейними негараздами, суперечливими емоціями чи недозволеними бажаннями. На практиці ж пропагований образ ідеального громадянина не співпадав з реаліями та потребами радянських громадян захистити свою приватність⁶.

Іншими популярними темами стали вивчення ролі ритуалів у радянському суспільстві, особливо у процесі формування нової «радянської» ідентичності – Лоренц Ерен (L. Eren), Карен Петрон (K. Petrone)⁷; соціальні інструменти контролю особистості, конструювання її соціальної, національної, гендерної ідентичностей, моральних переконань, типів поведінки в системі радянського суспільства – Мервін Метьюз (M. Matthews), Франсез Бернстейн (F. Bernstein), Пітер Голквіст (P. Holquist), Томас Вулф (T. Wolf), Домінік Арель (D. Arrel), Джеймс Гейнзен (J. Heinzen)⁸; колективні емоції у соціумі та їх роль у виборі повсякденних поведінкових стратегій – Роберт Тьорстон (R. Thurston), Гленіс Янг (G. Young)⁹; девіантні форми поведінки та реакція радянської держави на порушення соціальних норм та ідеологічних приписів – Лін Віола (L. Viola), Йохен Гелбек, Роберт Горват (R. Horvath), Джеймс Гейнзен, Синтія Гупер (C. Hooper)¹⁰ та інші проблеми.

¹ Fitzpatrick S. Introduction // *Stalinism: New directions* / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000. – P. 1–14; Keep J. Old controversies, new approaches // Litvin A., Keep J. *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*. – Londres, New York: Routledge, 2005. – P. 89–100; Suny R.G. *Reading Russia and the Soviet Union in the twenties century: How the «West» wrote its history of the USSR* // *The Cambridge history of Russia*. – Vol. III: *The twenties century* / Ed. by R.G. Suny. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 57–64.

² Fitzpatrick S. Private and public practices // *Stalinism: New directions* / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000. – P. 71–73. Докладніше див. також: Hellbeck J. Fashioning the Stalinist soul: the diary of Stepan Polubnui, 1931–1939 // *Ibid.* – P. 77–116; Kozlov V. Denunciation and its function in Soviet governance: from the archive of the Soviet Ministry of Internal Affairs, 1944–1953 // *Ibid.* – P. 117–141; Kojevnikov A. Games of Stalinist democracy: ideological discussion in Soviet sciences 1947–1952 // *Ibid.* – P. 142–175.

³ Boym S. *Common places: Mythologies of everyday life in Russia*. – Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1994.

⁴ Stites R. *Russian popular culture: Entertainment and society since 1900*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

⁵ Kotkin S. The search for the socialist city // *Russian History*. – 1996. – Vol. 23, no. 1–4. – P. 231–247.

⁶ Field D. Irreconcilable differences: Divorce and conceptions of private life in the Khrushchev era // *Russian Review*. – 1998. – Vol. 57, no. 4. – P. 613.

⁷ Keep J. «It's a woman's world»: gender studies and daily life // Litvin A., Keep J. *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*. – Londres, New York: Routledge, 2005. – P. 144–147.

⁸ Starks T. [Review of] Bernstein, Frances Lee. The dictatorship of sex: Lifestyle advice for the Soviet masses. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2007. xvii, 246 // Russian Review. – 2008. – Vol. 67, no. 1. – P. 162–163; Heinzen J. The art and the bride: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR // Slavic Review. – 2007. – Vol. 66, no. 3. – P. 389–412.

⁹ Thurston R. W. Fear and belief in the USSR's «Great terror»: Response to arrest, 1935–1939 // Slavic review. – 1986. – Vol. 45, no. 2. – P. 213–234; Young G. Emotions, contentions politics and empire: Some thoughts about the Soviet case // Ab imperio. – 2007. – no. 2. – P. 113–151.

¹⁰ Viola L. Popular resistance in the Stalinist 1930s // Kritika. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 45–69; Hellbeck J. Speaking out: Languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia // Kritika. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 71–96; Horvath R. The legacy of Soviet dissent: dissidents, democratization and radical nationalism in Russia. – New York: RoutledgeCurzon, 2005; Heinzen J. Informers and the state under late Stalinism: Informant networks and crimes against «Socialist property», 1940–53 // Kritika. – 2007. – Vol. 8, no. 4. – P. 789–815.

Надія Швайба (Запоріжжя)

Радянське повсякдення в дослідженнях російських істориків

Сучасна історіографічна практика в Україні вирізняється все більшою методологічною та дослідницькою варіативністю. Історики частіше звертаються до напрямів, інституалізація яких активно триває на усіх пострадянських теренах і набуває водночас як спільних, так і відмінних ознак. Науковий діалог, обмін думками та дискусії між українськими та російськими колегами більш-менш налагоджуються у напрямку усної історії. Причому, інституційно (за кількістю і рівнем відкритих наукових осередків, здійснених проєктів та проєктів, що тривають, проведених конференцій, сформованої мережі інтелектуальної комунікації, опублікованих матеріалів) українські колеги мають той досвід і доробок, що дозволяє говорити про умовне лідерство в даному напрямі.

Втім, напрям історія повсякденності (особливо радянського та пострадянського) в сучасній російській історіографії стрімко розвивається ще з середини 1990-х років і на сьогодні має як власний методологічний, так і унікальний практичний доробок. Ще у 1990-х рр. Російський державний гуманітарний університет у рамках проєкту «Россия XX век» сприяв появі видання «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал», окремі розділи якого були написані у форматі історії повсякденності О.Осокіною та Н.Лебіною¹. Доктор наук Наталія Лебіна приймала участь у спільному російсько-фінському академічному проєкті «Нормы, ценности и изменения в советском обществе в 1920–1950-е гг.», одним з результатів якого постала її фундаментальна монографія². Тоді ж проблематика радянської повсякденності, крім розшуків О.А.Осокіної³ і Н.Б.Лебіної⁴, постала у студіях Р.Кірсанової, М.М.Горінова, А.Соколова, А.Рожкова (публікації в журналі «Родина»), Н.Козлової⁵ та інших.

У 2000-х інтерес до радянської повсякденності тільки зріс, причому це став не лише пошук відповіді на питання – як ведуть себе «звичайні люди» у «звичайних умовах». Якщо у 1990-х переважно створювалася антологія повсякденного життя і найчастіше повсякдення виступало як ілюстрація досягнень чи промахів влади⁶, то у 2000-х відбулися характерні якісні зміни. З'явилася низка серйозних монографічних видань та збірників з історії радянського суспільства та його повсякденних практик⁷. Фахові студії, теоретичний рівень яких значно зріс, виглядають не лише як бажання дослідити «іншу» соціальну історію. За цим вгадується бажання дослідити не таке вже й давнє, багато в чому актуальне (чи то актуалізоване) для російського суспільства радянське минуле з його соціальним досвідом.

На сьогодні дослідження у напрямі історії повсякденності активно підтримуються грантами Російського гуманітарного наукового фонду. Триває кілька серйозних проєктів Російської Академії Наук, зокрема проєкт «Человек и фронтовая повседневность в войнах России XX века» (Інститут історії РАН, керівник проєкту – д.і.н. О.С.Сенявський); проєкт «Российская повседневность за десять веков в зеркале гендерных отношений: тенденции, динамика, перспективы изменений» (Інститут етнології та антропології РАН, керівник – д.і.н. Н.Л.Пушкарьова); проєкт «Повседневный мир советского человека: стратегии выживания и механизмы адаптации в условиях социальных трансформаций 1920–1940-х гг.» (Інститут

соціально-економічних і гуманітарних досліджень ЮНЦ РАН, м. Ростов-на-Дону, керівники – д.і.н. Є.Ф. Крінко, д.і.н. Т.П. Хлиніна).

У рамках останнього проекту в 2009 р. вийшов змістовний збірник «Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.»⁸. Публікація відбила особливості сучасного вивчення повсякденності російськими колегами як у проблемно-тематичній, так і у теоретико-методологічній площині. Зокрема, актуалізовано такі контексти вивчення повсякденності:

- радянська соціальна політика та стратегії виживання населення;
- повсякдення радянської людини військового часу;
- жіноча повсякденність в добу соціальних катаклізмів;
- етнокультурні та регіональні особливості практик повсякденності;
- норма і девіація у просторі радянського повсякдення;
- практики візуалізації радянського повсякдення (плакат, кінематограф тощо).

Серед досліджень теоретико-методологічного характеру – стаття Олександра Сенявського⁹, в якій автор визначив особливості воєнного повсякдення (динамічна подієва канва військового конфлікту у взаємодії з соціальними категоріями, що живуть і діють в екстремальних воєнних умовах, ступінь включення суспільства у війну). Вчений підняв проблему типологізації воєнного повсякденності, підкреслюючи, водночас, унікальність індивідуального досвіду кожної людини. Перспективним способом дослідження повсякдення вбачається створення та накладання одна на одну різноманітних «матриць», коли здійснюється типологізація війн, фронтових ситуацій, військових професій з їх специфікою діяльності, враховуються природно-кліматичні умови на фронтах, специфіка етнокультурних регіонів і т.д., так само здійснюється типологізація на чисельні матриці безпосередньо фронтового та тилового повсякдення. Приклад застосування такого підходу до вивчення воєнного повсякдення ілюструє дослідження Олени Сенявської¹⁰. Заслужують на увагу й інші теоретичні аспекти, визначені О. Сенявським: обов'язковий *синтез* мікро- та макрорівня в історії повсякденності; дослідження як статичні, так і *динаміки* структур повсякденності усього суспільства та його окремих категорій.

Тетяна Хлиніна розкриває зміст підходу до повсякденності, пропонований сучасною соціологією – дослідник, враховуючи усю багатоманітність феномену повсякдення, може таки випрацьовувати попередні пошукові концепти. Поруч з цим, вона визначає тенденцію, що існує у середовищі істориків – це рух від концептуалізації до банального опису повсякдення. Не в останню чергу це пов'язано із низкою проблем методологічного порядку, з якими стикається сучасний історик. Серед них: відсутність ґрунтовної концепції того, що власне називається повсякденням; існування одночасно кількох підходів (зовнішнього та внутрішнього) щодо його просторового визначення; *проблема розуміння* «технологии осуществления» повсякдення, розв'язання якої значною мірою залежить від фахової майстерності дослідника. Водночас, вчена підіймає проблему «кордонів і реєстрів повсякдення», його часового виміру та прив'язки до конкретної епохи, впливу ритму епохи на повсякдення людини/суспільства. Розвивається теза про існування часу так званого «зламу повсякдення», теоретичні труднощі дослідження таких періодів ілюструються на прикладі епохи радянського «раннього тоталітаризму» (1920–30-ті рр.)¹¹.

Гендерні аспекти повсякдення розглядаються у дослідженнях Н.Л. Пушкарьової¹². На думку вченої, історик повсякдення створює лише певний ідеальний конструкт, суб'єктивне наукове бачення повсякдення. Гендеролог-історик повсякдення до того ж помічає, що повсякдення жінки не зводиться до загального повсякдення її соціальної групи. Ці відмінності лежать як у площині змісту, так і цінностей, ритмів розвитку повсякдення жінок та чоловіків, оскільки соціальні практики чоловіків і жінок навіть в одній сфері ніколи не були тотожними. Заслужує на увагу представлений аналіз теоретичного доробку західних істориків у сфері жіночих студій та історії повсякдення. Н.Л. Пушкарьова підтримує тезу А. Людтке, що історія повсякдення націлена на поступову реконструкцію вчинків та образу дій, пояснень та переживань людей, але в кожному факті і явищі слід розрізняти специфічні *способи переживання* досвіду, притаманні для чоловіків і жінок¹³. Вчена наголошує, що вивчаючи жіноче повсякдення не слід обмежуватись тільки висвітленням її зовнішніх проявів (кордонів), слід розкривати й її внутрішню природу, оскільки повсякдення – це життєвий континуум, безперервність практик і досвідів, а головне – *переживань*, в яких реалізується людська суб'єктивність. Дослідниця вимагає посилення уваги саме до емоціонального моменту у сфері вивчення жіночого повсякдення.

Загалом, за останні 10–15 років російські науковці створили серйозний доробок з історії радянської повсякденності фактографічного та теоретичного, концептуального рівня. На сьогодні серед проблем, що активно розроблюються, можна виділити наступні: як впливає побут (у широкому розумінні) на опанування (окремими соціальними групами або суспільством умілому) життєвих труднощів; аналіз повсякденних практик та стратегій виживання у світі, що постійно трансформується – як ключ до розуміння самого механізму існування суспільства, його глибинних структур і соціальних мереж; повсякденні побутові практики та створення відносно автономного режиму існування, формування його індивідуальних та групових практик; як у просторі повсякденного життя відбувається засвоєння нормативних практик, ініційованих владою, та випрацюється взаємно можливий рівень співіснування влади та суспільства тощо¹⁴.

Вважаємо, що доробок з історії повсякденності, сформований в інтелектуальній мережі російської історичної науки – це унікальний досвід і той науковий багаж, що дозволить краще скоординувати зусилля і вельми сприятиме розвитку історії повсякденності в Україні.

¹ Коляструп О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // УІЖ. – 2007. – №1. – С. 181.

² Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. – СПб., 1999.

³ Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 1998.

⁴ Узагальнено у виданні: Лебина Н.Б. Энциклопедия банальностей: советская повседневность. – СПб., 2008.

⁵ Козлова Н.Н. Горизонты повседневности советской эпохи: голоса из хора. – М., РАН, Институт философии, 1996. – 216 с.

⁶ Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 1999.

⁷ Лебина Н.Б., Чистиков А.Н. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия. – СПб., 2003; Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху (20–30-е годы). – М., 2003; Утехин И. Очерки коммунального быта. – М., 2004; Антипина ВА. Повседневная жизнь советских писателей в 1930-х – начале 1950-х гг.: Дис. к.и.н.: 07.00.02. – Москва, 2005; Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. / Под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой. – М., ЦСПГИ, 2007; Пушкарева Н.Л. История повседневности: предмет и методы // Социальная история. Ежегодник, 2007. – М., 2008. – С. 9–54 ті ін.

⁸ Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. – 384 с.

⁹ Сенявский С.А. Повседневность как предмет исторического исследования: теоретико-методологические проблемы / Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 9–15.

¹⁰ Сенявская Е.С. Фронтальная повседневность Великой Отечественной войны: опыт конкретно-исторического исследования / Там само. – С. 121–143.

¹¹ Хлынина Т.П. Повседневный мир советского человека эпохи раннего тоталитаризма: от концептуального осмысления к жанру исторического комментария / Там само. – С. 16–35.

¹² Пушкарева Н.Л. К определению понятия «женская повседневность» / Там само. – С. 212–222.

¹³ Там само. – С. 215.

¹⁴ Кринко Е.Ф., Хлынина Т.П. С высоты птичьего полета, или что привлекает современного исследователя в повседневном мире советского человека 1920–40-х гг. / Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. – С. 5–6.

Тетяна Заболотна (Київ)

Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика?

Історія повсякденності поступово завойовує свої позиції у вітчизняній історіографії. Популярним стало прагнення наполегливо заповнити «білі плями», відшукати якісь «смажені факти», дослідити проблеми, що залишалися за межами наукового пошуку радянських істориків, віднайти свою нішу у вивченні людського виміру української історії. Цей шлях є доволі тернистим, перед ученими виникають різноманітні перешкоди. Серед них найголовнішими є відсутність чіткого визначення поняття «повсякденність», розмитість предмета дослідження, обмеженість методологічного інструментарію; скептичне ставлення науковців старшого покоління до соціальної історії; збивання на описовість окремих істориків, інколи за браком належної джерельної бази або ж за недостатнім рівнем теоретичної підготовки молодих дослідників тощо.

Перелічені труднощі створюють значні перешкоди на шляху швидкого впровадження історії повсякденності до історичних досліджень. У той самий час їх характеристика дозволить зрозуміти можливості усунення та подолання на сучасному рівні розвитку історичного знання.

Отже, визначення поняття «повсякденність» та предмет дослідження. Перипетії щодо цього точаться в гуманітарних науках ще з минулого століття. Учені різних країн, різноманітних наукових шкіл, окремих галузей знань намагалися з'ясувати суть цього поняття та окреслити предмет його дослідження. Пошуки були довготривалими і навіть доволі суперечливими.

Окремі науковці зводили повсякденність до більш вузького поняття «побут». Проте побут – це визначальна категорія в етнографії, яку позиціонують з життєдіяльністю, що характеризується умовами й способами задоволення визначених матеріальних і духовних потреб, що сприяють поновленню фізичних та духовних сил людини, їх розвитку. Але слід наголосити, що на відміну від етнографа, історик повсякденності прагне з'ясувати вплив різноманітних неочікуваних подій на зміни в приватному, побутовому житті та відтворити багатоманіття індивідуальних реакцій на перебіг політичних подій; центром аналізу стає мінливе життя людини з її щоденними турботами, а не виділені елементи духовної чи матеріальної культури, створені цією людиною (індивідом). Поширеним є ототожнення історії повсякденності з мікроісторією, антропологією, соціальною історією, новою культурною історією тощо. Хоча ці напрями історичного дослідження мають певні відмінності, проте об'єднує їх те, що на авансцену теоретизувань проступає мікросвіт пересічної людини з усіма його нюансами. Спільною для них є увага до локальних об'єктів з їх переорієнтацією на соціальну практику людей, застосування інтерпретативного аналізу до феноменів минулого.

Загальнотеоретичні питання історії повсякденності представлені в роботах західноєвропейських науковців П. Бергера, Ф. Броделя, Г. Гарфінкеля, Е. Гусерля, Т. Лукмана, А. Людтке, Х. Медика, А. Сікуреля, Л. Февра, А. Шюца, та інших¹.

Кожен з них намагався з'ясувати суть поняття «повсякденність» та сформулювати його визначення. Вони пропонували переорієнтувати історичне дослідження і перейти від подієвої політичної історії, пошуку загальних закономірностей розвитку економіки й етнографічних описів до комплексного аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних аспектів.

Історії повсякденності як самостійного напрямку наукового пошуку в радянській історіографії не було. На теренах Росії зацікавлення цим напрямком частково був викликаний появою перекладної літератури західних істориків повсякденності. У 90-х рр. з'являлися різноманітні проекти, семінари, спеціальні журнали, проводилися конференції, предметом дослідження яких стали окремі аспекти історії повсякденності. На сьогодні в Росії історія повсякденності розробляється доволі інтенсивно, свідченням цього є чимала кількість відповідних публікацій². Українська вчена О. Коляструк, здійснюючи аналіз історіографії історії повсякденності, окремий підрозділ присвятила висвітленню сучасної російської історіографії. Дослідниця визначила основні тенденції, які існують щодо вивчення історії повсякденності, але поза увагою залишила характеристику праць російських теоретиків цього питання: Н. Козлової, Н. Пушкарьової, Л. Репіної, А. Синявського та ін. Хоча саме в роботах останніх, на нашу думку, зроблено спробу визначити суть поняття «історія повсякденності», з'ясувати предмет її дослідження, закладені основи методології та методики дослідження.

В Україні історія повсякденності не оформилася як самостійний напрямок дослідження і на сучасному етапі перебуває на шляху розробки. Теоретичними питаннями повсякденності займаються О. Коляструк³, О. Удод⁴, Н. Яковенко⁵.

Окремі аспекти соціальної історії досліджують й інші вчені, акцентуючи увагу чи то на аналізі обраних аспектів цієї тематики, чи то відповідно до визначеного часового проміжку⁶. На теренах України доволі активно реалізується принцип історії повсякденності західних науковців, згідно з яким саме перехідні стани, якими була насичена історія нашої країни у ХХ ст., дають можливість одночасно поєднати і подієві, і статичні аспекти минулого, адже подіями стають часткові зміни в сталих буденних структурах під тиском революційних, модернізаційних процесів тощо. Проте така думка певним чином обмежує історика, адже історія повсякденності вимагає не тільки розуміння історичного контексту досліджуваної епохи, а й заглиблення в її природу, переживання тих зрушень, які переносять щось нове в буденне, оповсякденюючи його, зводячи до звичного прояву життя. Тому слід якомога достовірніше відтворити історичне тло, на фоні якого проаналізувати вплив складних катаклізмів на повсякденне життя та зміни в ньому, зосередившись на характеристиці властивостей та потреб людини через призму її свідомості, через виявлення індивідуального і колективного

досвіду соціалізації особистості в тогочасне суспільство та узгодження з його імперативами, що доволі часто набувають рис колективного примусу.

Український історик О. Удод визначає історію повсякденності як людинознавчу історію, актуальність якої зумовлена кількома групами факторів: методологічна, або власне наукова актуальність; світоглядна, або гносеологічна актуальність; політична, або праксеологічна значущість історії повсякденності. Учений зазначає, що повсякденність – це не тільки житлово-побутові умови, це психологізація побуту, дослідження ставлення людини до держави, суспільства, пануючої системи цінностей через призму щоденного сприйняття свого існування⁷. Автор статті «Повсякденність історична» у довіднику «Історична наука» дає їй таке визначення: це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сфер людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє – опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їхній спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини⁸. У той же час опублікований масив сучасних історичних праць доводить, що вітчизняна історична наука ще не завершила процес інституалізації історії повсякденності, а тому межі предмета дослідження залишаються розмитими, немає чіткості щодо окреслення кола проблем, які слід схарактеризувати, аби повною мірою охопити та проаналізувати повсякденне життя людей у різні історичні епохи. На нашу думку, повсякденність можна визначити як життєвий світ людини з усіма його матеріальними і духовними складовими та процес уживання і виживання суб'єкта історичного процесу під впливом цих складових з щоденною практикою, спрямованою на задоволення життєвих запитів та реакцією на перебіг цієї діяльності.

Доволі серйозною проблемою, яка гальмує процес упровадження історії повсякденності у вітчизняні гуманітарні науки, є обмеженість застосовуваного методологічного інструментарію. Реконструкція повсякденного життя людей викликає певні методологічні труднощі, пов'язані зі складностями узагальнення окремих особливостей життя, які доволі часто є взаємовиключаючими і розкривають внутрішню неоднорідність і динамічність перебігу повсякденного життя. При дослідженні історії повсякдення доцільне використання методології, здатної розкрити етнічні структури повсякденності, залежні від територіально-географічних умов мешкання досліджуваних суб'єктів. При вивченні матеріально-предметних, соціонормативних, етнічних, ритуально-культових аспектів життя, а також багатоманіття зв'язків і взаємостосунків людей, слід виходити з того, що структури повсякдення доволі мінливі, проявляються в різних формах залежно від соціальних, економічних, культурних та інших факторів.

Історик повинен звести окремі елементи повсякдення в єдину систему, аби якомога точніше відтворити їх взаємозв'язки та взаємовплив, особливу увагу приділяючи індивідуальному рівню сприйняття тих або інших подій та реакцію на них пересічних осіб, які є об'єктами дослідження.

Методологія історії повсякденності підпорядкована головному завданню цього напрямку дослідження – вивчити все те, що оточує людину (життєвий світ) та як людина соціалізується в цьому світі і впливає на нього, вносячи певні зміни не лише в матеріальний рівень буття, а й у систему зв'язків та стосунків з іншими людьми. Такі складні питання фактично неможливо поставити у певні дослідницькі рамки, важко вирішити, послуговуючись традиційною історичною методологією. Зрозумілою є необхідність запозичень різноманітних теоретичних схем, моделей, категорій з інших гуманітарних дисциплін (соціології, демографії, антропології, культурології, психології тощо). Проте привнесення методологічного інструментарію має бути не механічним процесом, залучені методи вимагають видозмін і пристосувань до розв'язання історичних завдань.

Серед істориків поширеною є думка про те, що історію повсякденності слід вивчати, послуговуючись методиками, виробленими в мікроісторії. Проте існуючі розробки як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії доводять необхідність доповнення методів мікроісторії методичним інструментарієм макроісторії, щоб найбільш повно відтворити всі доступні аспекти життєдіяльності людей, зрозуміти їхні вчинки, події їхнього життя в його складності, переплетінні найрізноманітніших обставин і спонукальних причин. Адже життя людини протікає в певному середовищі, невід'ємними характеристиками якого є суспільні, політичні, економічні закони, культурна та ідеологічна складові, які активно впливають на індивіда, відповідно до яких він формує свою модель поведінки, життєву стратегію.

Отже, відтворення реалій повсякденного життя в будь-яку історичну епоху вимагає від історика копійкої дослідницької праці. Воно можливе за кількох необхідних умов: чіткого розуміння самого предмета відтворення, знання і володіння процесом оперування різноманітними нарративними джерелами; спеціальними методами і прийомами історичного пошуку, уміння узагальнити фактографічний матеріал, інтерпретувати його та отримати певні висновки й результати дослідження. Також вибір методологічних підходів і методів суміжних дисциплін, що застосовуються в історичному дослідженні, повинен відповідати вимогам сучасної інтелектуальної ситуації і новітньої парадигми знання, що складається на початку ХХІ ст.; концепції, висновки і методи не повинні у своїй теоретичній основі суперечити один одному; а мають розглядати об'єкт дослідження всебічно, створюючи його «голографічне» бачення.

Для правильного розуміння істориками поведінки та особливостей життєдіяльності суб'єктів історичного процесу слід максимально наблизитися до тогочасної епохи, побачити світ очима її сучасників через залучення найширшої джерельної бази, серед якої особливе місце належить альтернативним джерелам. Тому вивчення історії повсякденності передбачає широке використання методики та інструментарію усної історії. Суб'єктивний досвід пересічної людини, через який формується історична пам'ять, можливість відчуття формування її самосвідомості, зрозуміти, як відбувається оцінка подій окремими людьми, особливо в екстремальних умовах – головне в усноїсторичних дослідженнях.

Накопичення нарративів пов'язане з певними процедурами. У першу чергу – це розробка опитувальника для отримання достовірних фактів при інтерв'юванні. Його структура має пролити світло на історичний фон тогочасного життя та показати, як людина будує своє реальне буття, соціалізуючись у пануючих нормах і правилах, як оточуючий світ впливає на зовнішній вигляд і внутрішню сутність індивіда та як останній видозмінює умови свого існування. По-друге, відтворення цілісної картини повсякденності як з допомогою традиційних джерел (архівні, фоно- та фотодокументи тощо), так і з нетрадиційних (усне опитування, фольклор) при інтерпретації розповіді очевидців ускладнюється психологічними характеристиками особистості. Наприклад, процес опитування осіб, які зазнали всіх «принад» життя радянської тоталітарної епохи, характеризується певними труднощами. Адже тривале перебування під значним ідеологічним тиском, обмеження індивідуальної свободи, переслідування спецслужб привчило людей до мовчання, приховування інформації або її адаптації відповідно до ситуації. Для проникнення у внутрішній світ людини та її почуття, розуміння мотивів поведінки осіб слід залучати психологічні методи, зокрема психоаналіз. Транскрипт розповідей ставить інтерв'юера перед необхідністю постійно відчувати опитуваного, вживатись у його світ, максимально наближатися уявою до відтворюваних реалій людського життя. Отже, одним з фрагментів різноманіття історичного знання про повсякдення є пам'ять ще живих очевидців, артикульована у нарративі і записана дослідником. З індивідуальних історій, переживань учасників, підкріплених фактами архівних документів, формується загальна історія у всьому її розмаїтті.

Цілком слід погодитися з думкою білоруської вченої В. Лобачевської: «...метод інтерв'ювання вимагає певного рівня підготовки дослідника, його уміння мислити категоріями інформанта і навичок формулювання питань, зрозумілих співрозмовникові. Знання системи цінностей і уявлень інформанта стає особливо важливим у ситуації, коли дослідник стикається з представниками іншої культури, які мають відмінну нормативно-ціннісну структуру і власну картину світу, способи сприйняття, переживання дійсності й регулювання відносин із нею»⁹. Проте не всі історики володіють необхідною методикою і належною мірою використовують метод «усної історії». До того ж не всі історичних епохи однаково повно представлені документами особового походження (щоденниками, епістоляріями, біографістикою), тому слід нагромадити певну базу спогадів (письмових чи усних). Але не слід зосереджуватися лише на інформації, здобутій під час інтерв'ювання очевидців досліджуваних подій. Адже такі спогади досить суб'єктивні. Недооцінка чи, навпаки, переоцінка цих джерел призводить до того, що губляться їх особливості, а самі вони перетворюються у просте доповнення до традиційних письмових документів або в ілюзорний засіб для вирішення всіх проблем¹⁰. Так, сухою мовою статистичних даних, архівних матеріалів не завжди можливо репрезентувати всю палітру буденного життя, емоційних переживань тощо. Тільки вміле застосування належного методологічного інструментарію, порівняння фактів, виявлених з допомогою усних та письмових джерел, дозволить відтворити повсякденне життя у всіх його проявах.

Доволі поширеним явищем у вітчизняній історіографії стало використання «історії повсякденності» для вирішення багатьох дослідницьких завдань. Проте брак джерельної бази змушує дослідників щось «додумувати», уявляти, як би могло бути, складати можливі сценарії, при цьому інколи підтасовуючи віднайдені факти під певну концепцію. Це не можна виправдовувати, а тим більше замовчувати. Адже повсякденне життя – це не універсальна категорія, під яку підпадає все, що вважає потрібним історик. Доцільним є використання методичних принципів, запропонованих феноменологом Б. Вальденфельсом: 1) повсякденне життя не існує само по собі, а виникає внаслідок «оповсякдення», яким протистоять процеси «подолання повсякденності»; 2) повсякденність – це диференційоване поняття, що виокремлює одне явище від іншого. Межі і значення вирізнених сфер змінюються залежно від місця, часу, середовища й культури; 3) мова про повсякденність не збігається із самим повсякденним життям і з мовою в повсякденному житті. Учений пропонує генеалогію повсякденного життя, що не припускає перебільшення значення цієї сфери, не зводить категорію повсякденності до рангу універсального поняття і не абсолютизує теорію повсякденного життя¹¹.

Гальмує процес інституалізації історії повсякденності на теренах України відсутність продуктивного дискурсу між гуманітаріями з означеної проблематики та скептичне ставлення істориків старшого покоління до появи нових напрямів історичного дослідження. На нашу думку, скептицизм останніх історія повсякденності викликала саме через розмитість предмета дослідження, прагнення підвести під цю категорію не суть поняття, а певний оброблений фактографічний матеріал, «збивання» на описовість на шкоду аналітиці. Історики, світогляд яких сформувався в радянську епоху, переважно, звикли до «класичних» теорій, усталених методологічних концепцій, письмових джерел тощо, тому їм важко погодитися з формулюваннями, які, за їхнім переконанням, відступають від узвичаєних підходів до традиційного історіописання. Загалом за радянських часів вважалося, що повсякденна складова життя суспільства протікала поза громадськими й державними інститутами, вона була непублічною, а отже й не осмислювалася як вартісна, нею можна було знехтувати як малою величиною, що істотно не позначається на дії соціальних інститутів і механізмів їх суспільної взаємодії. Проте саме досвід та багаж теоретичних знань істориків класичної школи міг би стати в нагоді для розробки методологічних концептів історії повсякденності.

Таким чином, означені нами труднощі у становленні історії повсякденності як окремого напрямку історії дослідження у вітчизняній науці мають тимчасовий характер. Розуміння проблем та усвідомлення причин їхнього існування дозволять подолати ці завваги та використати можливості історії повсякденності для вивчення багатоманітних аспектів людського буття різних історичних епох.

¹ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995; Бродель Ф. Структура повседневности: Возможное и невозможное // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв.: В 3-х т. – Т. 1. – М., 1986. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии (Мастера социологии). – СПб., 2007; Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. – Мн., 2000; Людтке А. Что такое история повседневности? Её достижения и перспективы в Германии // Социальная история: Ежегодник 1998/99. – М., 1999. – С. 77–100; Медик Х. Микроистория // Thesis: теория и история социальных институтов и систем. – М., 1994. – Т. II. – № 4. – С. 193–202; Февр Л. Бои за историю. – М., 1991. – С. 25–27; С. 82–88; Феноменологический конструктивизм: вклад А. Шюца // В кн.: Новые социологии / Пер. с фр. Е.Д. Вознесенской и др. – СПб., 2002; Cicourel Aaron. Methods and Measurement in Sociology. – Harvard, 1964; Cicourel A.V. Cognitive Sociology. L., 1973.

² Источниковедение новейшей истории России: Теория, методология и практика / Под общ. ред. А.К. Соколова. – М., 2004; Касавин И.Т., Щавелев С.П. Анализ повседневности. – М., 2004; Козлова Н.Н. Горизонты повседневности советской истории. – М., 1996; Кромм М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сборник научных работ. – СПб., 2003; Лелеко В. Пространство повседневности в европейской культуре. – СПб., 2002; Репина Л.П. Смена познавательных ориентации и метаморфозы социальной истории // Там же; Соколов А.К. Социальная история России новейшего времени: проблема методологии и источниковедения // Там же; Пушкарева Н. Предмет и методы изучения «истории повседневности» // Этнографическое обозрение. – 2004 – №5. – С. 3–19.

³ Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х., 2008. – 122 с.; Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174–184.

⁴ Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 384–391. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) // <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/udod.html>;

⁵ Яковенко Н.М. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006.

⁶ Борисенко М.В. Життя та побут міського населення України у 20-30-х рр. ХХ століття: Монографія. – К., 2009. – 357 с.; Вовк В.М. Побут та дозвілля міського населення України в 1950–1980-х роках ХХ ст.: Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2007. – 20 с.; Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2007. – 280 с.; Даниленко В.М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 3–16; Ісайкіна О.М. Побут та дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2006. – 20 с.; Мовчан О.М. Житлово-побутові умови робітників та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип.17. – С. 229–277; Павлухіна В.Ф. Деякі проблеми методології дослідження повсякденного життя українського селянства в 60–80-х роках // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип. 11. – С. 434–444; Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х–першій половині 50-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2008. – 18 с.; Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. – К. 2009. – 22 с. та інші.

⁷ Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць.– К., 2006. – Вип. 15. – С. 386.

⁸ Історична наука: Термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – С. 291, 292.

⁹ Лобачеська В. Ритуал у повсякденні війни (про архаїчну ритуальну практику в роки Другі світової війни за матеріалами польових досліджень у Білорусі) // Схід-Захід. Спеціальний випуск. – 2008. – № 11–12. – С. 151.

¹⁰ Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории. – СПб., 2003. – С. 33.

¹¹ Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социологос: Социология, антропология, метафизика. – М., 1991. – Вип. 1. – С. 40–41.

Тарас Нагайко (Переяслав-Хмельницький)

Історія повсякденності: погляд на проблему*

Напрямок історичних досліджень під назвою «історія повсякденності» з'являється в західноєвропейській історіографії з 1960-х рр. Передумовою до його утвердження стала діяльність представників французької історіографічної школи «Аналів» М. Блока, Л. Февра, Ж. Ле Гоффа, Ф. Броделя та ін. Сам термін «повсякденність», як окрема дефініція, у науковий обіг був уведений Ф. Броделем у праці «Матеріальна цивілізація і капіталізм»¹. Філософську платформу або ж базис для його появи в історичній науці утворили праці Е. Гуссерля, А. Шютца, П. Бергера, Т. Лукмана, Г. Ріккерта, Н. Еліаса, Г. Гарфінкеля, А. Сікуреля та ін. Названі представники історіософської думки відстоювали людинознавчу концепцію історії, у якій основне місце відводилося пересічній людині. Крім школи «Аналів», історія повсякденності стає значимою ділянкою досліджень у німецькій, італійській, американській історіографії. Інституалізація цього напрямку завершилася на початку 90-х рр. ХХ ст. в Німеччині. У 1993 р. там було започатковане спеціалізоване періодичне видання під назвою «Історична антропология. Суспільство. Культура. Повсякденність», що ставило мету вивчення історії крізь призму життя простих людей. Такий підхід отримав назву «історія ментальностей», або ж «етнологічна соціальна історія».

Для історії повсякденності характерною ознакою є її міждисциплінарний зв'язок з такими науками, як соціологія, етнологія, культурологія, психологія тощо. Ця обставина значно розширює проблематику історичних досліджень, надає їй багатовекторності, утверджує їх комплексний, узагальнюючий характер. Як наслідок, в історичній науці оформлюються нові

* Дана публікація відображає положення викладені автором у дисертаційному дослідженні: *Нагайко Т.Ю.* Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди» – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 273 с.

методологічні підходи та принципи вивчення історичного минулого, зокрема людиноцентризм (соціальна антропологія), психологізація історії та інші. Окрім того, окреслилося нове коло питань, пов'язаних із макро- та мікроісторією. Усе це слід вважати наслідком дії прогресивної думки істориків різних поколінь і шкіл.

На сьогодні історію повсякденності ототожнюють з таким поняттям, як історична антропологія. Вона об'єднала такі новітні напрями історичних досліджень, як мікроісторія, локальна історія, історія «знизу», історія ментальностей, нова культурна історія, міська історія, історія сім'ї, гендерна історія та ін. Спільним для них є вивчення, окрім іншого, життєвого досвіду звичайної людини в історичному просторі.

Відомий британський учений Д. Тош зазначав, що сутність і тематика соціальної історії, до якої він відносить історію повсякденності, не є достатньо визначеною, через що лише в останні роки вона отримала спільне бачення дослідників відносно свого предмета². Формулюючи системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності у вітчизняній історіографії О. Удод констатував, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому межі предмета дослідження залишаються розмитими, не окреслене до кінця й коло тих наук, які можуть мати міждисциплінарні зв'язки з історією повсякденності³. Це ж підкреслює англійський науковець П. Берк, визнаючи альтернативність даного напрямку⁴. Український дослідник В. Головка акцентує на тому, що на сьогодні історія повсякденності не має чітких власних меж та методологічних принципів. Щодо розробки означеної теми вітчизняною історіографією ним зазначається, що «повсякденність» не постає як певний методологічний напрям досліджень... фактично, тільки розпочинається мова про більш амбітні, комплексні узагальнення тощо⁵. Цієї ж думки притримується вітчизняна дослідниця О. Коляструк. Аналізуючи сучасний стан розвитку історії повсякденності в Україні, вона стверджує: на сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Науковець відмічає прагнення дослідників пов'язати повсякденність як мікрорівень з макроісторією (економікою, політикою тощо), показати їх взаємодію. Згідно з її твердженням простір повсякденності охоплює різні території людського існування: від унормовано-виробничого – до побутово-приватного⁶.

Розуміння суті терміна «повсякденність» та його використання в історичній науці перебуває в міждисциплінарній площині пізнання. Аналізуючи перспективність означеної теми, російська дослідниця А. Бабаєва зазначала, що «повсякденне буття» має вийти на перше місце в процесі міждисциплінарних досліджень, оскільки це має допомогти скласти реальне уявлення про життя людини в минулі епохи, замінивши існуючі схеми⁷. Соціологи, етнографи, культурологи та філософи виробили своє розуміння повсякденності. Зокрема, культуролог Є. Анчел розглядає повсякденність у широкому значенні, виокремлюючи її за межі вузькобуденної практики існування людини⁸. У соціології повсякденність ототожнюється з «життєвим світом» чи «життєвим середовищем людей» та усвідомлюється як результат функціонування людської свідомості в системі закріплених, типових для історично конкретного суспільного організму форм життєдіяльності індивідів і соціальних груп, що характеризують особливості їхнього спілкування, поведінки та складу мислення у сферах праці, побуту, суспільно-політичної діяльності, дозвілля⁹.

Аналізуючи поняття «повсякденності» через призму історичної науки, О. Коляструк погоджується з визначенням А. Лефевра, який зазначав: «Це теж історія, але не магістральна, не глобальна. Вона конкретна у проявах, глибинним чином пов'язана з усіма видами людської діяльності. Проблематика повсякденності включає в себе широке коло предметів, стосунків і явищ»¹⁰. Британський дослідник Д. Тош, ґрунтовно аналізуючи основні тенденції історичної думки в останній третині ХХ ст., називає повсякденність віхою «соціальної історії», включаючи до неї життєдіяльність людини вдома, на робочому місці, у звичайному оточенні¹¹.

Стосовно питання об'єкта дослідження історії повсякденності О. Удод зазначає, що ним є сама людина в її взаєминах з оточуючим світом. Оскільки різні сторони буття досліджуються також іншими соціальними та гуманітарними науками, історія використовує їх доробок і методи, а тому є інтегральною, комплексною наукою, яка охоплює всю сукупність суспільних взаємин людей: політичних громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо. Йому ж належить думка про те, що постійні зв'язки повсякденного життя з іншими сферами унеможливають окреслення чітких меж предмета дослідження. Окрім того, О. Удод зауважує, що не варто прагнути до певних рамок у галузі дослідження повсякденності. Учений так визначив предмет історії повсякденності: «це, перш за все, процес олюднення побуту,

психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя»¹².

Побутове повсякдення та суспільне життя утворюють єдине неподільне ціле. Через це побут, що має в основі матеріальне, предметно-речове забезпечення людини, розглядається невід'ємним від соціально-політичних та ідеологічних процесів. Розмежування означених складових у дослідженні або ж виключення однієї з них, на наше переконання, є невірним, оскільки терміни «побут», «повсякденність», «повсякденне життя» мисляться як синоніми. За твердженням О. Коляструк, до числа засадничих, базових атрибутів повсякденності слід віднести час і простір, які пов'язують її з «великою» історією (політичною, економічною, соціальною). За її переконанням це обумовлює діалектичний зв'язок між мікро- та макроісторією. Адже для повноти вивчення теми історик повинен розглядати й глобальні, макрорівневі процеси історичного буття. У свою чергу темпорально-просторові характеристики повсякденності є рухливими та динамічними категоріями, адже структура й механізми людського буття обумовлені та детерміновані конкретними історичними умовами. У своєму твердженні О. Коляструк спирається на думку російського дослідника А. Гуревича про те, що повсякденне життя – «це історія людей, що проживають у конкретному просторі і часі»¹³.

Попри існуючі різноманітні намагання тлумачити повсякденність крізь призму міжгалузевих уявлень, слід визначити, що основними складовими, які становлять предмет історичного пізнання повсякденного життя людини, виступають т.з. «структури повсякденності» – це житло, одяг, харчування, медичне забезпечення, культурне обслуговування тощо. Дослідницький процес передбачає реконструкцію окремих елементів з досліджуваної теми в єдину систему їх взаємозв'язків, що потребує поєднання мікро- і макрорівневих підходів. Із 90-х рр. ХХ ст. означені тенденції у вивченні повсякденного існування людини поширилися на країни колишнього Радянського Союзу. Це стало можливим унаслідок співпраці із закордонними інституціями та окремими дослідниками, для яких значний інтерес викликало вивчення життя людей в умовах радянської дійсності, їхніх соціальних проблем, побуту, взаємини з офіційною владою, психології суспільства. Найповніше на пострадянському просторі історія повсякденності представлена у працях російських учених. У 1993 р. Російським державним гуманітарним університетом було здійснено проект під назвою «Росія ХХ ст.», що являв собою сукупність наукових праць історичного змісту, предметом вивчення яких був соціальний аспект життя радянського суспільства. На базі Інституту загальної історії РАН було створено кілька центрів соціальної історії та засновано ряд наукових видань, наприклад, «Социум», «Одиссей», «Історик в порске» та інші. З того часу науковими інституціями провадиться комплексна розробка проблематики, пов'язаної зі сферою повсякденного життя людини в суспільстві. За участі представників західних історичних шкіл та вітчизняних спеціалістів творяться серії книг з історії радянської повсякденності. З-поміж них відзначимо праці Ш. Фіцпатрік, О. Зубкової, Н. Лебіної, Н. Козлової, Г. Андрєєвського та інших¹⁴.

Через домінування в радянській історичній науці принципів економічного детермінізму більшість вітчизняних істориків концентрувала увагу на подіях та процесах, при вивченні яких раціональнішим та продуктивнішим був спосіб використання макропідходів. Мікрорівневість в історичних дослідженнях сприймалася лише на рівні регіоналістики та краєзнавства, а їхній науково-понятійний апарат, здебільшого, не мав широкого застосування в офіційній історіографії. Такі підходи зумовили значне відставання вітчизняних науковців щодо дослідження кола проблем, пов'язаного з повсякденною сферою життя суспільства. Оцінюючи цю ситуацію, О. Коляструк зауважує, що «для українських дослідників радянських часів історія повсякденності була незнайомою галуззю не тільки методологічно, а й не поставала аксіологічно. Підпорядкована методології марксизму-ленінізму, тодішня українська історична наука торкалась проблем щоденного життя людини лише у межах постановки інших проблем».¹⁵ Характеризуючи стан вивчення повсякденності українського народу на початок ХХІ ст., О. Удод наголошує, що ідея простежити щоденне життя людей донедавна була зовсім відсутньою в працях із новітньої історії України. Однією з основних проблем сучасної української історичної науки він називає її перебування в полоні стереотипів марксистської історіографії, котра, як пріоритетні явища, досліджувала політичну історію, соціально-економічні фактори, історію воєн та дипломатії, популяризувала історію партії тощо. Характеризуючи такий стан розвитку новітньої історії в Україні, О. Удод зазначав, що в час, коли на заході відбулася світоглядна революція, у нас законсервувалася історіософська парадигма кінця ХІХ ст.¹⁶ Бачення науковця зводиться до

усвідомлення того, що з утвердженням радянської влади (кінець 20-х рр. ХХ ст.) історична наука в Україні припинила свою природну еволюцію під тиском ідеологічних догм, що пропагувалися офіційною владою. Радянська система утвердила нові стандарти розвитку історичної думки, за яких домінував класовий підхід, а вивчення політично-економічних процесів стало пріоритетним напрямом. Унаслідок цієї зміни вітчизняною історичною наукою було загублено ряд традицій, у тому числі й спроби аналізу повсякденного життя та побуту пересічних громадян. Натомість, у радянській історіографії утвердився принцип матеріалістичного розуміння історії, так званий економічний монізм¹⁷.

Радянська система значною мірою спотворила саму сутність історичних знань, унаслідок чого виникла необхідність заново дослідити сторінки вітчизняної історії ХХ ст. Найприкрішим є те, що тенденції, які існували в радянській історіографії, мали всезагальний характер, тобто розповсюдилися на увесь спектр історичних досліджень, відтак чимало сюжетів та проблемних питань вітчизняної історії замовчувались або не вважались такими, що варті дослідження. Характерною ознакою для праць радянської історіографії стала наявність стандартної схеми відображення історичного минулого: економічний розвиток, політичне життя, культура, зовнішня політика. Таким чином вітчизняна історична наука отримала суттєві прогалини у висвітленні менш глобальних проблем, пов'язаних із приватною стороною життя людини.

На межі 50–60-х рр. ХХ ст. частково розширилася тематика історичних досліджень. У цей період увагу окремих дослідників привернули проблеми трансформації умов побуту населення за період існування радянської влади. З'явилися роботи, у яких досліджувався соціалістичний спосіб життя, зокрема заміна старих («відсталих») елементів побуту новими («прогресивними») елементами. Характерною спільною ознакою для робіт радянських істориків, у яких здійснювалися спроби дослідити умови повсякденного життя та побуту населення, є те, що більшість із них – це історико-політичні абстракції, де немає місця окремій людині як представнику соціуму, тобто вони позбавлені людського (антропологічного) виміру.

У радянські часи партійний ідеологічний апарат виробив пріоритетні напрями трактування подій. Очевидним є той факт, що подібний стан речей був зумовлений втручанням партійної номенклатури у процес розвитку історичної науки. Лише в незалежній Україні відбулося відокремлення від єдиної концепції висвітлення історичного минулого, і вітчизняні історики отримали можливість розробляти нові перспективні напрямки. Напрямок «нового бачення», що виник у вітчизняній історичній науці в 90-х роках минулого століття поставив за мету ліквідувати ті «білі плями», які залишилися у спадок від історичної науки радянського періоду. Першочерговими аспектами, які потребували аналізу, вважались такі, що в свій час найбільше компрометували тоталітарний режим – голодомори, політичні репресії, національний рух опору та низка інших.

За останні роки значно активізувалося вивчення радянської повсякденності. На початку ХХІ ст. в Україні дослідження повсякденного життя громадян у різні історичні періоди перебуває на початковому етапі. Однак у доробку вітчизняних дослідників уже з'явилися публікації у яких на теоретичному рівні розглянуті питання предмету, об'єкту, методології історії повсякденності. Відмітимо праці О. Удода¹⁸, О. Коляструк¹⁹, С. Куделко²⁰, Г. Васильчука²¹, В. Головка²² та інших. Проблемі вивчення повсякденного життя громадян у новітній час присвячені й прикладні праці окремих дослідників: О. Боряк²³, О. Вільшанської²⁴, М. Даниленка²⁵, дисертації М. Герасимової²⁶, Т. Заболотної²⁷, О. Пенькової²⁸, О. Прохоренко²⁹, Н. Хоменко³⁰, Т. Нагайка³¹. У цьому ж контексті слід вказати й на низку дисертаційних досліджень вітчизняних науковців, спрямованих на вивчення побуту та дозвілля громадян України в новітній період. Це роботи В. Вовка³², О. Ісайкіної³³, О. Лукашевича³⁴.

Наявність перелічених вище та низки інших робіт засвідчує, що за останні декілька років вітчизняними науковцями було не лише заявлено про потребу дослідження повсякденного життя громадян у різні історичні періоди, а й здійснено перші важливі кроки з практичної реалізації цього завдання.

Вітчизняні історики лише оволодівають методологією досліджень у означеній царині. За відсутності чіткої теоретико-методологічної платформи дослідник має самостійно вирішувати питання вибору шляхів наукового пошуку. На сучасному етапі в Україні тільки розпочинається робота з масштабного вивчення повсякденної історії. Цей процес не можливий без застосування принципу антропоцентризму, коли людина як представник окремої групи-верстви, спільноти, соціуму постає у фокусі історичного дослідження на тлі соціально-політичних, економічних

процесів та явищ. Очевидно, щоб претендувати на більш повне, глибше вивчення повсякденного життя, недостатньо застосовувати інструментарій лише історичної науки. Паралельно важливо послуговуватися прийомами та методами таких наук, як філософія, етнографія, етнологія, соціологія, культурологія, психологія тощо. Отже, майбутня розробка напрямку «історія повсякденності», на нашу думку залежить від синтезу напрацьованого досвіду та новаторських підходів, що активно залучаються в історичну науку.

-
- ¹ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. Структури повсякденності : можливе і неможливе. – 543 с.
- ² *Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка : пер. с англ. / Д. Тош. – М.: Весь мир, 2000. – 296 с. – С. 118.
- ³ *Удод О. А.* Про історію повсякденності / О.А. Удод // *Бористен.* – 2000. – № 4. – С. 10.
- ⁴ *Берк П.* Нова історія : її минуле і майбутнє : вступ / П. Берк // *Нові перспективи історіописання* : пер. з англ. / За ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 16.
- ⁵ *Головко В.* «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрямку / В. Головко // *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України.* – К., 2007. – Вип. 17. – С. 98.
- ⁶ *Коляструк О.* Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Х., 2008. – С. 10, 49, 81.
- ⁷ *Бабаєва А.В.* Методологія гуманітарного знання в перспективі ХХІ століття. К 80-літтю професора Моїсея Самойловича Кагана. Матеріали міжнародної наукової конференції. 18 травня 2001 р. Санкт-Петербург. Серія «Symposium». – СПб.: Санкт-Петербурзьке філософське товариство, 2001. – Вип. №12. – С. 177–179. [Електронний ресурс] http://anthropology.ru/ru/texts/babaeva/symp12_39.html
- ⁸ Див: *Анчел Е.* Етнос в історії / Е. Анчел. – М.: Мысль, 1988. – 126 с.
- ⁹ *Коляструк О.* Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Х., 2008. – С. 52.
- ¹⁰ *Там само* – С. 60–61.
- ¹¹ *Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка : пер. с англ. / Д. Тош. – М.: Весь мир, 2000. – С. 119.
- ¹² *Удод О.* Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* – К., 2004. – Т. 2. – С. 287.
- ¹³ *Коляструк О.* Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Х., 2008. – С. 64.
- ¹⁴ *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня : пер. с англ. / Ш. Фицпатрик. – М.: Рос. полит. энцикл. – 422 с.; *Зубкова Е.* Послевоенное советское общество : политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Зубкова. – М.: РОССПЕН, 1999. – 232 с.; *Лебина Н. Б.* Повседневная жизнь российского города: нормы и аномалии : 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб.: Журн. «Нева»: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1999. – 316 с.; *Козлова Н.* Советские люди. Сцены из истории / Н. Козлова. – М.: Европа, 2005. – 544 с.
- ¹⁵ *Коляструк О.* Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Х., 2008. – С. 27.
- ¹⁶ *Удод О.* Історія повсякденності як методологічна проблема / О. Удод // *Доба.* – 2002. – № 3. – С. 6–18.
- ¹⁷ *Удод О.* Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* – К. 2004. – Т. 2. – С. 287.
- ¹⁸ *Удод О. А.* Історія: осягнення духовності / О.А. Удод. – К.: Генеза, 2001. – 192 с. *Удод О.* Історія повсякденності як методологічна проблема / О. Удод // *Доба.* – 2002. – № 3. – С. 6–18; *Удод О.* Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* – К., 2004. – Т. 2. – С. 286–313; *Удод О. А.* Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / О. А. Удод. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.; *Удод О. А.* Історія повсякденності як методологічна проблема / О. А. Удод // *Доба.* – 2002. – № 3. – С. 6–15; *Удод О. А.* Про історію повсякденності / О.А. Удод // *Бористен.* – 2000. – № 4. – С. 7–13; *Удод О.* Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941–листопад 1943): питання методології та історіографії // *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України.* – К., 2006. – Вип. 15. – С. 384–391.
- ¹⁹ *Коляструк О. А.* Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О.А. Коляструк // *Укр. іст. журн.* – 2008. – № 2. – С. 145–153. – Бібліогр. в кінці ст.; *Коляструк О. А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О.А. Коляструк // *Укр. іст. журн.* – 2007. – № 1. – С. 174–184. – Бібліогр. в кінці ст.; *Коляструк О.* Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Х., 2008. – 122 с.

- ²⁰ Куделко С. М. История повседневности в контексте исторического краеведения / С.М. Куделко // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Х., 2004. – С. 144–149.
- ²¹ Васильчук Г. В. Вивчення «радянської повсякденності» 20–30-х років сучасними російськими істориками : проблеми теорії та методології дослідження / Г.В. Васильчук // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 275–280.
- ²² Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрямку / В. Головка // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 87–101.
- ²³ Боряк О. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни / О. Боряк // Архіви України. – 2005. – № 1–3 (256). – С. 450–469.
- ²⁴ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О.Л. Вільшанська // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 56–70; Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості / НАН України ; Інститут історії України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 172 с.
- ²⁵ Даниленко В. М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) / В.М. Даниленко // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К. : ПУ НАНУ, 2005. – Вип. 9. – С. 3–16.
- ²⁶ Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2007. – 280 с.
- ²⁷ Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 2008. – 20 с.
- ²⁸ Пенькова О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-ті – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2006. – 266 с.
- ²⁹ Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Прохоренко О.А.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 18 с.
- ³⁰ Хоменко Н. М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Хоменко Н. М. ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – 20 с.
- ³¹ Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення к 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.
- ³² Вовк В.М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Вовк В.М. ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.
- ³³ Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ісайкіна О.Д. ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
- ³⁴ Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лукашевич О.М. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 16 с.

Марія Зінчук (Вінниця)

Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень

Історія повсякденності до середини ХХ ст. практично не була актуальною темою історичних пошуків. Лише порівняно недавно вона стала об'єктом уваги вчених-гуманітаріїв. Це зовсім нова галузь історичного знання, яка реконструює сферу щоденності крізь призму загальноісторичних, культурних, соціальних, політологічних, конфесійних дефініцій. Центром уваги історії повсякденності є дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу¹. Обмеження поняття «повсякденність» часовими та просторовими рамками зумовлене різною специфікою побутового життя, що дає право дослідникам виокремлювати, наприклад, повсякденність військової доби. Крім того, дослідники повсякденності в структуру даного визначення також включають поведінкові реакції особистості на певні події.

Дослідження щоденності є актуальним для всіх гуманітарних наук, адже вона є первинною, базисною сферою для кожної окремої особистості і для соціуму в цілому. Вивчення сутності, структури, особливостей повсякденності дає можливість зрозуміти мотиви поведінки людей, їх прагнення, а також корінні причини утворення різних суспільних інститутів.

Європейська наука на сьогоднішній день має значні напрацювання в історії щоденності. Свої роботи даній сфері наукового пізнання присвячували Ф. Бродель², Б. Вальденфельс³, М. Кром⁴, А. Шюц⁵. Ці праці, зазвичай, присвячені окремому аспекту повсякденності і мають вузькотематичний характер. Також значний пласт інформації з історії повсякденності міститься в доробках вчених-соціологів⁶. Роботи з історіографії даної проблематики почали з'являтися лише в останні декілька років. Тому закономірно, що вони мають фрагментарний та поверховий характер. Це зумовлює необхідність дослідження напрацювань вітчизняних та зарубіжних вчених з даної проблематики, систематизації та аналізу їх доробків.

Своїм виокремленням у самостійну галузь історія повсякденності зобов'язана антропологічному повороту кінця 60-х рр. XX ст. Проте передумови для самостійного існування історії щоденності виникли задовго до XX ст. Ще античні мислителі, розуміючи цінність повсякденного, звертались до категорій практичного досвіду. Платон, Аристотель, Епікур були «батьками» категорії «загального здорового глузду», яку потім сформулював Томас Рід та яка згодом утвердилася прагматиками XIX ст.

У XX ст. акцент у західній філософії зміщується на дослідження звичного, щоденного. Засновник феноменології Едмунд Гуссерль сформулював поняття «життєвого світу» (Lebenswelt), в рамках якого наукове пізнання ставиться в залежність від «донаукового» та «поза наукового» пізнання. Е. Гуссерль, оперуючи такими поняттями, як «безпосереднє» та «очевидне», головним визнає саме практично апробовані знання та досвід. «З самого свого виникнення природознавство й пов'язана з ним геометрія повинні служити цілям, які покликані цим життям й повинні бути співвіднесені з життєвим світом. Людина, що живе в цьому світі, у тому числі й людина, що досліджує природу, може ставити всі свої практичні й теоретичні питання, тільки перебуваючи всередині цього світу, може теоретично ставитися до нього лише в нескінченно відкритому обрії непізнаного», – пише філософ⁷.

Австрійський соціолог Альфред Шюц проаналізував конфігурацію повсякденного сприйняття. Він зосередив свої дослідження на процесі складання картини цього світу у людей, виходячи з їх прагнень, сподівань, фантазій, сумнівів, мрій, реакцій на певні події⁸. Крім того, А. Шюц звернув увагу на поведінкові механізми в контексті окреслення повсякденності. Індивід переживає соціальний світ як певне поле дій, і лише потім як об'єкт мислення. Через це повсякденне сприйняття організується в термінах, релевантних його можливій або реальній дії⁹. А. Шюц так визначає повсякденний світ: «Він – це світ культури, так як з самого початку повсякденність являє собою сенсовий універсам, сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати для того, щоб мати певну опору в цьому світі, жити у згоді з ним»¹⁰.

Основним предметом дослідження феноменологічної соціології, згідно А. Шюца, є аналіз смислових структур повсякденного світу, або соціальної реальності. Останню він визначав як «сукупність усіх об'єктів і явищ соціокультурного світу, яким він уявляється повсякденній свідомості людей, що живуть серед інших людей та пов'язаних з ними різноманітними відносинами взаємодії»¹¹.

У середині XX ст. німецький соціолог Норберт Еліас оприлюднив ідею взаємозалежного розвитку окремої особистості та суспільства. Він впровадив до наукового обігу поняття фігурації – соціального процесу, в якому люди тісно взаємодіють один з одним. Фігурації постійно змінюються і мають низку особливостей як на макрорівні (зміна загальноприйнятих в суспільстві правил поведінки), так і на мікрорівні (зміни в психології окремої особистості). Н. Еліас першим розглянув суспільство та персоналії «як неподільні елементи одного складного та постійно змінюваного набору взаємозв'язків»¹².

Ключова думка статті Н. Еліаса «Про поняття повсякденності» полягає в тому, що «...структура повсякденності не наділена характером більш-менш автономної особливої структури, але є складовою частиною структури даного соціального шару й, – оскільки його не можна розглядати ізольовано, – частиною владних структур усього суспільства». Численні ж сучасні визначення поняття «повсякденність», вважає німецький соціолог, імпліцитно мають на увазі протилежне поняття («не-повсякденність» – Nicht-alltag), яке, однак, зазвичай залишається в тіні. Н. Еліас вважає за необхідне окреслити ці сфери, які протиставляються повсякденному життю, щоб уточнити, про які саме аспекти повсякденності йтиметься в тому чи іншому разі¹³.

Німецький філософ Бернхард Вальденфельс розвинув ідеї Н. Еліаса, стверджуючи, що дослідження повсякденності має пряму залежати від місця, часу, середовища та культури. Крім того, він звернув увагу на те, що щодення як факт значно відрізняється від уявлень людей про нього¹⁴.

У 30-х рр. ХХ ст. сформувався новий критичний напрямок філософії та соціології, який отримав назву Франкфуртської школи. Тематика, яку розробляли представники Франкфуртської школи, надзвичайно широка. Вони критикували тогочасне суспільство за його антиособистісний характер, акцентували на значимості саме особистісного начала в соціальних відносинах, на цементуючій ролі ідеології в суспільній структурі.

Франкфуртська школа мала значний вплив на подальші дослідження поняття повсякденності в контексті соціології. Продовжили ці дослідження Пітер Бергер та Томас Лукман. Ці соціологи першими ввели в науковий обіг поняття «повсякденний світ», поставили питання про мову «повсякденних зустрічей», про шляхи «завчання типових щоденних дій», тим самим давши поштовх концепціям соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії тощо¹⁵.

Метою соціального конструювання було виявлення шляхів, за допомогою яких індивідууми та групи людей беруть участь у створенні загальносуспільної реальності. П. Бергер і Т. Лукман досліджували шляхи створення людьми соціальних феноменів, які поступово інституціонуються та перетворюються в традиції. Вони доводять, що будь-яка система уявлень і знань індивідуума про навколишній світ базується на здоровому глузді. В процесі спілкування люди знаходять підтвердження правильності своїх уявлень про реальний світ. Таке підтвердження тільки закріплює поведінкові щоденні механізми та сприяє формуванню інститутів, які уявляється вже не як внутрішньосуспільні утворення, а як соціальні «надбудови»¹⁶.

Також П. Бергер і Т. Лукман звертають увагу на кризовий стан особистісної ідентифікації, на утворення множинних особистісних ідентичностей. Вони цю проблему формують як проблему безлічі світів, які стають загальнодоступними, як на ринку: «Росте загальна свідомість релятивності усіх світів, включаючи й свій власний, який тепер усвідомлюється, скоріше як один із світів, а не як Світ. Внаслідок цього власна інституціональна поведінка розуміється як «роль», від якої можна відмежуватися у своїй свідомості і яку можна «грати» під маніпулятивним контролем»¹⁷.

Для французького соціолога та культуролога Анрі Лефевра повсякденність постає як локус творчості, де витворюється як все людське, так і сама людина¹⁸, все «вище» в зародковому стані вже міститься в щоденності. Повсякдення – це «місце дій та трудів»¹⁹.

Значний вплив на становлення історії повсякденності мали праці представників Школи «Анналів». Вони в центр своїх досліджень ставили не діяльність видатних особистостей та опис одиничних подій, а становище суспільства в цілому, його перманентно існуючі структури. Історики-анналісти виділяли виробничі, споживчі та технічні умови матеріального життя, або, як їх називав Ф. Бродель, «структури повсякденності». Це те, що є незмінним протягом тривалого часу та складає матеріальні умови існування людини у певному географічному та соціальному середовищі²⁰.

Інше розуміння історії щоденності домінує в італійській та німецькій історіографії, де досить часто її трактують як синонім поняття «мікроісторії». Заслугою німецьких істориків-критиків «старої науки» (Х. Медік, А. Людтке) є заклик до дослідження мікросвітів рядових людей, малих суспільних груп. Італійські дослідники звернули увагу не лише на поширене, типове, але й одиничне та випадкове в історії, будь то індивід чи подія²¹.

Той варіант «історії повсякденності», який практикують А. Людтке і його колеги (зокрема, Ханс Медік), близький до мікроісторії й історичної антропології. Вони вивчають повсякденне життя простих людей, але не як «маси або класу, а на рівні індивідів та сімей. Історики намагаються зрозуміти способи, якими ці «маленькі» люди освоювали суворий світ, в якому їм довелося жити, і пристосовувалися до нього»²².

Дослідження випадкового – доводили прихильники мікроісторичного підходу – повинно стати відправним пунктом для роботи з відтворення множинних і гнучких соціальних ідентичностей, які виникають і руйнуються в процесі функціонування мережі взаємин (конкуренції, солідарності, об'єднання і т.д.). Тим самим вони прагнули зрозуміти взаємозв'язок між індивідуальною раціональністю й колективною ідентичністю.

Таким чином, ми можемо відзначити, що історія повсякденності протягом ХХ ст. набула значного розвитку в доробках істориків, філософів, соціологів, культурологів. Вищенаведені концепції доповнюють одна одну в спробі осягнення й аналізу повсякденності. На сучасному етапі ще не цілком викристалізувалася термінологія повсякденності, не до кінця розкритий її предмет та об'єкт. А оскільки без розуміння щоденності не можливе повноцінне вивчення жодної гуманітарної науки, її подальше дослідження є сьогодні особливо актуальним.

- ¹ Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований // Перспективы. Фонд исторической перспективы – http://www.perspectivy.info/misl/koncept/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm. – Доступно 21 березня 2010 р.
- ² Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. – Т. 1. Структура повседневности: возможное и невозможное. / Пер. с фр. Л.Е. Куббеля; Вступ. ст. Ю.Н. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1986. – 624 с.
- ³ Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социо-логос. Общество и сферы смысла / Сост., общ. ред. и предисл. В.В. Винокурова, А.Ф. Филиппова. – Вып. 1. – М.: Прогресс, 1991. – С. 17–23
- ⁴ Кром М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. научных работ / Отв. ред. М.М. Кром. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – С. 10–21.
- ⁵ Шюц А. О множественных реальностях // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 401–456; Шюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 129–137; Шютц А. Чужой // Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. – Москва: ФОМ, 2003. – С. 191–207.
- ⁶ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.; Ионин Л. Понимающая социология: Историко-критический анализ. – М.: Наука, 1979. – 206 с.; Норберт Э. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. – М.: СПб.: Университетская книга, 2001. – 332 с.; Осипов Г., Митина С. Конфронтация социологических идей. Микротеоории // Осипов Г. (ред.) История социологии в Западной Европе и США. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 522–531.
- ⁷ Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 165
- ⁸ Ионин Л. Понимающая социология: Историко-критический анализ. – М.: Наука, 1979. – С. 116
- ⁹ Шютц А. Чужой // Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. – Москва: ФОМ, 2003. – С. 193
- ¹⁰ Шюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 130
- ¹¹ Шюц А. О множественных реальностях // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 403
- ¹² Осипов Г., Митина С. Конфронтация социологических идей. Микротеоории // Осипов Г. (ред.) История социологии в Западной Европе и США. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 522
- ¹³ Кром М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. научных работ / Отв. ред. М.М. Кром. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – С. 11
- ¹⁴ Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социо-логос. Общество и сферы смысла / Сост., общ. ред. и предисл. В.В. Винокурова, А.Ф. Филиппова. – Вып. 1. – М.: Прогресс, 1991. – С. 20
- ¹⁵ Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований // Перспективы. Фонд исторической перспективы – http://www.perspectivy.info/misl/koncept/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm. – Доступно 21 березня 2010 р.
- ¹⁶ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – С. 11
- ¹⁷ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – С. 278
- ¹⁸ Лефевр А. Введение в эстетику / Под ред. З. Смирновой. – М.: Иностранная лит-ра, 1954. – 120 с.
- ¹⁹ Там само. С. 340
- ²⁰ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. – Т. 1. Структура повседневности: возможное и невозможное. / Пер. с фр. Л.Е. Куббеля; Вступ. ст. Ю.Н. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1986. – 624 с.
- ²¹ История повседневности // Кругосвет: Онлайн Энциклопедия. – http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/ISTORIYA_POVSEDNEVNOSTI.html. – Доступно 1 березня 2010 р.
- ²² Кром М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. научных работ / Отв. ред. М. М. Кром. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – С. 12

Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну

У добу, коли панування «літературної культури» в Європі добігає кінця й «культура присутності» (термін Г. Гумбрехта), ґрунтована на абсолютній владі візуалізації, вже фактично витіснила на інтелектуальні маргінеси «культуру значення», – особливої актуальності набуває віднайдення оптимальних моделей історіософського витлумачення ситуації постмодерну й виявлення продуктивних векторів наукового пошуку в соціокультурній сфері.

Метою статті є визначення перспектив залучення напрацьовань у галузі історії повсякденності до постмодерного дискурсу історіописання. Деякі напрацювання в цьому напрямку вже були зроблені в працях О. Івашини, Я. Паточки, Б. Вальденфельса, М. Ямпольського, Р. Вітцлера, проте комплексний аналіз перспектив взаємодії стратегій постмодернізму та історії повсякденних практик і уявлень ще не був артикульований і презентований в інтелектуальному просторі як вітчизняної, так і зарубіжної гуманітаристики.

Вказуючи, що від античності до сьогодення спостерігалася перманентна десубстратизація реальності, «випаровування» її матеріально-речового наповнення (у результаті у філософії маємо справу здебільшого з реальністю силових відношень, «полів взаємодії», символів та симулякрів), – В. Лях зазначає: доба постмодерну здійснює радикальний поворот від есенціалізму до «подієвості», безпосереднього становлення, конкретно-історичної рефлексії. Відповідно на перший план виходять життєво-практичні установки наукових студій, раціонально-деструктивні процедури мислення й громіздкі конструкції абстрактних схем та категорій¹.

Інтелектуальними домінантами постмодерністської історіософії можна вважати заперечення універсальних істин (потверджене уявленням про їх «сконструйованість» у процесі «мовних ігор» у різні історичні епохи); констатація випадковості соціокультурних явищ та феноменів, відсутність будь-яких закономірностей в історії, її нетелеологічний характер; наголос на дискурсивній сконструйованості того, що раніше вважалося природним чи самодостатнім (суб'єкт, тілесність, сексуальність, пізнання тощо); констатацію «лінгвістичної» природи реальності. М. Фуко та Г. Вайт наполегливо доводили неможливість «розповісти, як воно сталося насправді» (омріяна максима Л. фон Ранке), – адже історія «приходить до нас» у форматі текстів, документальних пам'яток, котрі дають завжди опосередковану версію подій минулого. Отже, дані тексти слід інтерпретувати в термінах тих риторичних конструкцій, якими вони є, через призму категорій, уявлень, нарративних стратегій та критеріїв часів і культур, у яких створено ці тексти. Ідеолог «лінгвістичного повороту» в історіописанні аргументовано доводив: відбір описуваних подій і спосіб їх тлумачення диктувався певною системою художніх засобів (тропів), у системі координат якої перебував автор «історичного» тексту, – описані через призму інших нарративних практик чи дискурсивних стратегій події могли б бути представлені в абсолютно іншому ракурсі (потенційно існує безмежне поле «історичних реальностей»). Історик у подібній перспективі стає «в'язнем мови», тотально запрограмований стилем письма свого соціокультурного середовища, що диктує «передкритичну» матрицю дискурсу.² Г. Гадамер ще в 1960 р. писав, що історики дивляться на свої об'єкти, детерміновані історично, з перспективи, яка сама є історично детермінованою; як дослідники вони теж розташовані історично і бачать лише те, що дозволяють їм побачити «упередження» їхнього часу.

Підкреслений релятивізм і антираціоналізм постмодерністів, на думку Ф. Майнеке, загрожує привести до «анархії цінностей» та краху історизму. Для представників цього напрямку, як зауважував Н. Норріс, «істина» і «реальність» – ідеї застарілі й дискредитовані, знання – лише функція «волі до влади» (інструмент фіксації владних відносин і маніпуляцій зі смислами), а історія – всуціль фіктивний конструкт, виліплений з дискурсів, котрі змагаються за домінуючий статус.³

Проте «випробування постмодернізмом» не підірвало статус історичної науки, а навпаки, швидше посилювало й «диверсифікувало» її, запровадило нові інструменти аналізу, дало потужні стимули до інтердисциплінарних студій, екстраполяції методів інших галузей знання, урізноманітнення дослідницьких стратегій, масштабного міждисциплінарного синтезу. Культурологи, мистецтвознавці, літературні критики, антропологі, етнологи виявили посилений інтерес до історіографії, подивилися на історію «зовсім іншими очима» (за Ю. Пітерсом).

Дослідження історії повсякденності було актуалізоване культурологічними впливами та появою праць Л. Вітгенштейна. Ф. Бродель наполягав на тому, що історія складається, насамперед, з численних повсякденних вчинків, звичок та ритмів, а не з глобально-масштабних подій (останні – тільки продукти інших). Тому розглядати феномен повсякдення лише як тло, малозначущий контекст є величезною помилкою і проявом дилетантства. Розглядаючи повсякденне в якості «плетива постійних процесів малопомітних унікальних змін», М. Бахтін акцентував увагу на важливості повсякденного й ординарного для осмислення історії цивілізації та культури. Адже воно (повсякденне) вимагає вікової перспективи, перспективи, названої вченим «великим часом».⁴ М. Фуко явища сфери повсякденного цікавили, насамперед, як маркери, «семіотичні мітки» найрізноманітніших відносин влади. Влада мислиться вченим поза сферою інститутів, апаратів та структур, що забезпечують покірність громадян, поза будь-якою системою репресивного панування, котра пронизує все соціальне тіло. Це швидше множинна «платформа відносин сили», іманентних тій галузі, де вони реалізуються й утворюють нестабільні й локальні стани влади; це складна стратегічна ситуація в соціумі, що характеризується децентрованістю, самовідтворюваністю, всеохопністю і всеприсутністю. Влада у Фуко іманентна сексуальним стосункам, економічним процесам, сфері пізнання, виконує продуктивну, а не споживачьку роль, знімає опозицію між панівним і упокореним, між тим, що вона охоплює, і тим, звідкіля постає (глибиною та поверхнею «соціального тіла»)⁵. Попри певну «туманність», затеоретизованість і надмірну абстрактність своїх міркувань, М. Фуко досить детально звертався до повсякденних практик у Франції XVIII–XIX ст. (в'язниці, виховні заклади, лікарні, притулки для божевільних, страти і тортури тощо), адже влада, за його концепцією, породжує нову онтологічну реальність, нові схеми нарративних практик і нову істину в якості системи власної легітимації.

Перехід від варіантів представлення минулого до можливостей його оприсутнення, спроб зробити його заново посталим, екзистенційно пережити досвід минулого (тенденція, відзначена Ф. Анкерсмітом), – усе це має хоча б якісь мінімальні можливості для реалізації лише через призму таких стратегій історіописання, як історії ментальності, тілесності та повсякденності. Втрата віри в можливість вироблення єдиної наукової концептуальної метамови для вивчення культури спонукала багатьох інтелектуалів-гуманітаріїв здійснити спробу редукції наявних моделей метанаративів до повсякденних дискурсів, де слова отримують значення лише в контексті їх використання в конкретних життєвих ситуаціях (вплив Вітгенштейнської верифікації).⁶ З іншого боку, лунали цілком обгрунтовані застереження щодо недоречності вивчення повсякденного життя в якості автономної сфери, відособленої від сфери суспільно-політичних дискурсів «влади-знання» (Н. Еліас).

Дослідження в галузі культово-сакральних практик, стратегій карнавалізації, оргіастично-«демонологічних» проявів народної низової культури, еволюції уявлень про природу сакрального і профанного здатні повноцінно і продуктивно розвиватися лише в тісному контакті з вивченням історії повсякденності (котра багатьма істориками культури сприймається, насамперед, як бінарна опозиція до сакрально-піднесеного, як сфера звичайного, прозаїчного, практично-утилітарного, як «оргіастично-низова» стихія, мотивована домінуванням брутальних інститутів та потягів). Слід зазначити, що подібне семантичне знецінення повсякденного не є сьогодні магістральним сюжетом культурологічних студій.

Вивчення історії повсякденності може суттєво посприяти на ниві постколоніальних студій в процесі деконструкції культурно-цивілізаційних шаблонів-стереотипів, нав'язаних колонізаторами підкореним народам. Поглиблене дослідження повсякденних практик здатне прислужитися у сфері аналізу «ритуалів пам'яті», розуміння особливостей «механіки» передачі історичної пам'яті, що формує ідентичність етнічних та політичних спільнот. У цьому контексті доречно пригадати концепцію П. Коннертона «пам'яті-звички», або «пам'яті тіла», структурованої соціально через залучення громадянина до системи суспільних ритуалів, процесій, порядків, церемоній, демонстративних акцій, масштабних розважальних і спортивних дійств. Саме в подібний спосіб суспільна пам'ять «інтер'єризується», стає основою соціально-політичного безсвідомого. Вищезгадані суспільні практики, залучені до царини приватно – повсякденного досвіду, інтегрують цей досвід до глибин колективної пам'яті, легітимізують існуючий суспільно-політичний лад, структурують «локальний порядок», контролюють і скеровують пам'ять соціуму.⁷ На нашу думку, аналіз структур повсякденності соціального життя виявився б дуже ефективним у контексті надзвичайно популярних у західній історіографії студій

у галузі тілесності та сексуальних практик. Нове в процесі цивілізаційного розвитку, за М. Бахтіним, стає результатом безмежної кількості мікрозмін, що складають безперервний ланцюг. Виявити подібні зміни та їх взаємостимулювання-взаємоперехід і є метою мікроісторії, що надзвичайно тісно корелюється з історією повсякденності.

Посилена увага істориків-постмодерністів до вивчення маргінальних і периферійних сюжетів, феноменів, текстів і контекстів здатна актуалізувати наукові студії в галузі повсякдення. Адекватне розуміння причин і витоків «кризи метанаративів», проголошеної Ліотаром, або зміни дискурсів та домінуючих парадигм неможливе, на нашу думку, без урахування мікроісторичного аналізу, без ретельного вивчення світоглядних уявлень, побутових практик пересічних обивателів, альтернативних моделей самоідентифікації, глибоко вкорінених у структури повсякденності соціального життя.

¹ Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – С. 5–6.

² Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – С. 216.

³ Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Основи, 2003. – С. 331.

⁴ Івашин О. Загальна теорія культури. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 97.

⁵ Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М.: Наука, 1996. – С. 192–213.

⁶ Івашин О. Загальна теорія культури. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 88.

⁷ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 9–11.

Володимир Головка (Київ)

Повсякденність та історичний час в контексті української історії 1930-х років: постановка проблеми

Нижче наведені пропедевтичні зауваження щодо можливості вивчення історія повсякденності крізь призму історичного часу. Запропоновані тези стали результатом першого наближення автора до цієї проблеми у вказаному аспекті. Дякую організаторам всеукраїнської науково-практичної конференції «Історія повсякденності: теорія і практика» за можливість обговорити з колегами нові робочі гіпотези.

Загальна характеристика проблеми

Повсякденне життя невідривно пов'язане з почуттям людини плинності часу. Повсякденність «сповнена» часом настільки, що часто при дослідженнях історії повсякденності його ігнорують, виносять за дужки, змальовуючи майже статичну картину минулого. Саме такий підхід дозволив в 1960–1970-х роках більш-менш відокремити предмет історії повсякденності від подієвої, швидкоплинної історії. Однак, щоб разом з подіями з описів минулого не зникла власне історія в первісному її розумінні (а саме розповідь про минуле), дослідники йшли двома шляхами. Або суттєво розширювали хронологічні рамки досліджень, тим самим повертались фактично до історії подій, тільки їх суб'єктами ставили зміни клімату, форм господарювання, мови і т. д. Або робили начебто зріз, своєрідні фотознімки минулого, які описувалися і аналізувалися, а історичний час залишався поза цими рамками.

На нашу думку, застосування традиційних для історії повсякденності підходів збіднює цю галузь досліджень. А подолати її можливо за рахунок органічного включення в історію повсякденності проблеми історичного часу. Тобто до таких ключових сфер дослідження історії повсякденності, які автором вже були раніше виділені («трійця повсякденності» – мова, речі, стосунки) – треба включити час¹.

Дослідження історичного часу: історіографія проблеми

Історики рідко звертають на такий предмет вивчення як час, а якщо і звертають, то ця тема залишається на маргінесі основних досліджень. Тим не менш, проблематика «часу» досліджувалася істориками Античності, медієвістами і дослідниками Ранньої Модерності школи «Анналів» (Фернан Бродель², Жак ле Гофф³), в радянській історіографії її торкалися Г. Кнабе⁴, М. Барг, Арон Гуревич, Д. Ліхачов тощо.

Відносно невелика увага дослідників минулого до проблематики історичного часу досить природна, оскільки минуле як матеріалізований результат плину часу вважається само собою

зрозумілим, начебто об'єктивною реальністю. Іншими словами історики знаходяться всередині часу, а щоб досліджувати його треба вийти за межі звичайних об'єктів досліджень – передусім в царину філософії, в тому числі філософії політики (Мартін Хайдеггер⁵, Мішель Фуко⁶), антропології (Мірча Еліаде⁷), соціології (Пітер Бергер, Томас Лукман⁸). А також необхідні екскурси в сферу компетенції фізики (Стівен Хокінг⁹).

Окремо відзначу, що для досліджень історичного часу є корисними роботи кола авторів, які неоднозначно сприймалися і сприймаються професійними істориками – Освальда Шпенглера¹⁰, Арнольда Тойнбі¹¹, Льва Гумільова¹². До їх конкретно-історичних викладок є багато претензій, однак філософсько-історичні погляди цих ерудованих і ширококомислячих дослідників є цінними як погляди максимально (наприклад, порівнюючи з «чистими» філософами) наближені до потреб істориків.

Сучасний етап досліджень історичного часу неможливо охарактеризувати без докладного аналізу праць німецького дослідника Райнгарта Козеллека¹³. У даних тезах наведу лише його найбільш загальну класифікацію часів:

- Природний;
- Хронологічний (календарний);
- Історичний.

Звернемо увагу також на наступний уривок з роботи Р. Козеллека, де він намагається показати нероздільність часу та повсякденності: «Тому, хто хоче наочно уявити собі історичний час у повсякденному житті слід вдивитись у глибокі зморшки старої людини чи шрами, в яких оживає минувша життєва доля. Або поставити поряд в уяві старовинні руїни й сучасні будівлі, вдивитися в різну стильову зміну, яка надає цьому просторовому ансамблю споруд глибинного часового виміру, або поглянути на паралельне існування чи взаємозв'язок засобів пересування з різним ступенем модернізації – від саней до літаків, – у яких втілювалися цілі епохи. Зрештою, ця людина подумки згадає про зміну поколінь у своїй сім'ї чи професійному середовищі з переплетінням різноманітних пластів досвіду та перемежуванням перспектив на майбутнє, з усіма закладеними в них конфліктами»¹⁴.

Проблематика історичного часу і історія України 1930-х років

Окреслимо площини історії повсякденності, які особливо цікаві з точки зору досліджень історичного часу.

Типи часу і зміни соціально-економічного укладу. В самому загальному вигляді, виділяють два типи сприйняття часу – циклічне та прогресивне (звернемо увагу, що тут немає жодних оціночних характеристик – прогресивне це не добре – не погане, лише вектор руху з минулого в майбутнє). Перше пов'язане з темпоритмом життя Села, з його орієнтацією на природні ритми, де немає ані початку, ані кінця. Друге – це час Міста, яке має початок та постійно розвивається. Вищезазначена типологія, незважаючи на її зовнішню простоту, актуальна для української історії 1930-х років. Урбанізація, колективізація сільського господарства та індустріалізація радикально змінювали глибинні відносини суспільства та часу. Тобто 1930-ті роки стали перетворенням циклічного типу сприйняття часу на прогресивний.

Особистий час людини. Логічним продовженням попередньої проблеми є те, як глобальне зрушення з циклічності до прогресивності відбивалося на окремо узятій людині. При цьому звернемо увагу, що зміна технологічного укладу, перехід від селянської до промислової праці, та й від особистого до колективного селянського господарства, викликав не тільки соціальні чи чітко виробничі, але й ментальні конфлікти.

З іншого боку, саме в 1930 роках час знову стає ресурсом колективу, а не особистості. Реформи 1861 років та подальший розпад селянських громад віддав час окремій людині, яка більш-менш вільно могла ним розпоряджатися, капіталістичні реформи тільки посилювали цю тенденцію. Суцільна мілітаризація та громадянська війна були кроком назад, але тимчасовим. Нова економічна політика знову лібералізувала цю сферу.

Втім, була й інша, більш потужна тенденція усупільнення часу. Виникали гуртки ефективного використання часу. Починає розвиватися такий напрям як наукова організація праці. Нагадаємо також, що в США в той же час розроблялися і проваджувалися аналогічні підходи (тейлоризм, фордизм).

Тоталітаризм та історичний час. З кінця 1920-х років час людини стає предметом регулювання держави. Непрямими методами такого регулювання була мілітаризація суспільства – насадження відчуття небезпеки війни, введення уніформ та знаків, колективні

засоби виховання, пропагування «випередження» часу, п'ятилітні виробничі плани, стаханівський рух, нові свята. Прямими – жорсткий контроль робочого дня на підприємствах, старий-новий компартійний винахід – трудодні, боротьба з неробством. Створення трудових таборів. Кінець-кінцем, широкомасштабні репресії, ув'язнення як есенція повного контролю держави над часом людини та цілих соціальних верств.

Зміна структури історичного часу. Суттєво змінюється сприйняття майбутнього, його співвідношення з сучасним і минулим. Сучасне, а тим більше минуле приноситься в жертву майбутньому – на протигагу світу капіталізму, де минуле (клас експлуататорів) вводить в оману широкі народні маси (передумови виникнення суспільства споживання – де є тільки «тут й зараз»). З одного боку, це очікування найближчих потрясінь – війни, боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, труднощі індустріалізації та колективізації. З іншого боку, очікування остаточної побудови справедливого суспільства.

¹ Головкин В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – Ч. 1. – К., 2009. – С. 47–66.

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII вв. Т.1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – М., 1986. – С. 41.

³ Ле Гофф Ж. Друге Середньовіччя. – Екатеринбург, 2000. М., 1993.

⁴ Кнабе Г. Историческое время в Древнем Риме // Кнабе Г.С. Материалы по общей истории культуры и истории культуры Древнего Рима. – М., 1991. С. 279–298.

⁵ Насамперед його праця «Буття та час».

⁶ Фуко М. Археологія знань. – СПб., 2004.

⁷ Элиаде М. Космос и история. М., 1987.

⁸ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995.

⁹ Хокинг С. Краткая история времени. От большого взрыва до черных дыр. – СПб, 2001.

¹⁰ Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. – М., 1993. Т.2. – М., 1998.

¹¹ Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1–2. – К., 1995.

¹² Насамперед його працю «Етногенез і біосфера Землі».

¹³ Українському читачеві доступні такі збірки робіт як Козеллек Р. Минуле майбутнє. К., 2005 та Козеллек Р. Часові пласти. К., 2006.

¹⁴ Козеллек Р. Минуле майбутнє. – К., 2005. – С. 15–16.

Геннадій Єфіменко (Київ)

Особливості дослідження повсякдення міжвоєнного періоду

Історія повсякденності в сучасній історіографії набуває дедалі більшої ваги. Її методологічні засади використовують для вивчення різних історичних періодів, а сама вона часом протиставляється політичній історії. Такий підхід має вагомі підстави, оскільки ці два напрямки відрізняє головне – предмет дослідження. В історії повсякдення увага, перш за все, звертається не на владу, а на суспільство, різні верстви та соціальні групи в ньому. Це дає змогу зменшити кількість, а то й зовсім уникнути ідеологічних оцінок, які складають вагому частину політичної історії. Однак чи справді в дослідженні будь-якого періоду спроба відмовитися від аналізу впливу влади є продуктивною? Це ми намагаємося з'ясувати на прикладі проблеми дослідження повсякдення 1920–1930-х років.

Період 1920–1930-х років в історії України суттєво відрізняється від інших. Адже саме в ті роки відбувся перехід від аграрного до індустріального суспільства. Цивілізація Другої Хвилі, як називає індустріальне суспільство Е. Тоффлер, «рішуче змінила спосіб сприймання людством довколишнього світу і їхньої повсякденної поведінки»¹, докорінно змінила спосіб життя простої людини. Основним же призвідником такого переходу в Україні, а відтак і змін у повсякденному житті, була влада, тобто зміни запроваджувалися зверху.

Ці особливості зумовлюють ту обставину, що повсякденність цього періоду не можна розглядати ізольовано від політики, ситуація корінним чином різниться від доби сталого аграрного суспільства та від періоду сформованого індустріалізму. Активне втручання держави в повсякдення в добу індустріального переходу наявне в будь-якому випадку. Однак у країнах першого ешелону модернізації воно було опосередковане: найбільш активні й економічно продуктивні верстви населення залучалися до вирішення завдань економічної модернізації і

ставали локомотивами змін у повсякденні. Тому ці зміни відбувалися еволюційним шляхом, вони були не метою, а супутнім наслідком переходу до індустріалізму.

Значно більший вплив держави на зміну повсякдення в тих країнах, де модернізація мала навздогінний характер, а такою, безумовно, була Україна. Без урахування цього фактору аналіз повсякденності буде неповним і не дасть відповіді на багато питань. Тим більше, що більшовицьке керівництво, саме у стрімкій зміні повсякдення бачило найшвидший шлях до вирішення посталих завдань і відповідним чином діяло. Про це говорив В.Ленін, коли наголошував на потребі корінним чином змінити життя сотень мільйонів людей. Важливість цього завдання підтверджував перший нарком освіти РСФРР А.Луначарський: «Саме в переведенні на світлі розумні рейки того, що називається приватним життям, в цьому і є остання мета революції, її основне найвище досягнення»². Однак бачення кінцевого результату таких змін цими діями було побудоване на умоглядних конструкціях і мало зовсім небагато спільного з можливою реальністю. Тому в перші роки радянської влади переважно руйнувалися старі норми поведінки, а нових, таких, які б усталилися в суспільстві, за великим рахунком запровадити не вдалося. Нове ж повсякдення було сформовано вже за часів Й.Сталіна.

Одним з основних завдань дослідження історії повсякденності України міжвоєнного періоду є потреба усвідомити основні засади існування суспільства в умовах тоталітаризму та збагнути дії влади. Врешті мотивом для виникнення історії повсякденності в Німеччині (одній із країн-піонерів цього напрямку) стало саме намагання розібратися з причинами формування тоталітаризму в добу Третього рейху. Так, А.Людтке неодноразово підкреслював, що поштовхом до дослідження повсякденного життя простих, «рядових» людей у його країні стало намагання розібратися в тому, чому і як ці індивіди в масі своїй не лише не опиралися історичним обставинам, але й смиренно підкорялися їм³. Слід також наголосити, що завданням історика зовсім не є «описування побуту» – цим упродовж декількох століть займаються етнографи. Різницю між завданням цих двох груп дослідників чітко окреслила Н.Пушкарьова: «Якщо етнограф вивчає ставлення людей до речових атрибутів повсякдення, то фахівець з історії приватного життя – вивчає ставлення до неречових її атрибутів, займається пошуками того, як людина різних епох сприймала саму себе і своє власне життя»⁴.

Серед причин «тоталітаристської» поведінки народних мас слід назвати усвідомлення ними необхідності змін і водночас недостатню освіченість для вибору оптимального їх шляху. Процес усвідомлення підштовхнула Перша світова війна. Величезна маса людей одночасно і не заплановано вирвалася за вузькі межі свого сільського оточення і побачила новий, індустріальний світ. Колишні селяни в лавах армії, як під час перебування на передовій, так і, особливо, в дні підготовки до фронту, за короткий проміжок часу отримували таку масу інформації, яку при інших обставинах могли не отримати і за все життя. Ці люди реально змінили своє ставлення до того, що їх оточувало в попередньому житті. Надзвичайно важливим є сам факт таких великих скупчень людей, які при інших обставинах були б обов'язково розрізнені. Побачене власними очима й одночасна пропаганда різних політичних сил допомагала масам цих людей не стільки зрозуміти переваги нового суспільства, скільки усвідомити недоліки старого. Тим більше, коли в руках сотень тисяч людей, що по-новому відкривали для себе світ, була зброя і ці люди були організовані в певні групи.

В умовах поступального розвитку суспільства така можливість впливати відразу на великі маси людей була б досягнута не відразу. Так, справді, індустріалізованому суспільству «потрібні були, – і не дивно, що вони винайдені! – потужні засоби для того, щоб послати одне повідомлення багатьом людям водночас дешево, швидко й надійно»⁵. Але до Першої світової війни в Російській імперії ще не було вагомих успіхів у розповсюдженні кіно та радіо, а тиражі газет не стали масовими, передусім внаслідок низької грамотності населення. Відтак розраховувати на пресу як на джерело одночасної передачі тієї чи іншої інформації широким масам населення було неможливо. Однак війна, створивши величезні об'єднання компактно зібраних людей з усіх куточків імперії, не лише зародила передумови для переростання війни селянську революцію⁶, але й сформувала новий канал одночасної передачі інформації великим масам населення, що, власне, і стало однією з причин краху імперії Романових. Причому інформація могла розповсюджуватися як організовано (у вигляді пропаганди тих чи інших ідей), так і стихійно, передусім як незадоволення існуючою владою. Окрім того, більшість солдат, – недавніх селян, почали дедалі більше усвідомлювати свою національну самобутність, «іншість». Пізніше саме демобілізовані солдати, точніше принесені ними з фронту ідеї разом з вагомими

аргументами у вигляді зброї, стали важливим чинником революційних подій. А оскільки саме більшовики, своєчасно зрозумівши народні прагнення, зробили їх своїми гаслами (земля – селянам, фабрики й заводи – робітникам, мир – народам тощо), то на місця пішло чимало прихильників більшовизму.

Гнучка реакція на народні вимоги, постійний моніторинг настроїв народних мас дозволив більшовикам проголошувати будь-які формальні лозунги, які досить часто суперечили реальному наповненню їх політики. Така суперечність не бентежила більшовицьке керівництво, в політиці якого досить часто форма не лише не співпадала, а й була протилежною її змісту.

Після усталення влади Кремль взявся за зміну масової свідомості. До цього поняття слід включити не лише ставлення до влади – у такому випадку дослідники повсякденності могли б ним цілком обґрунтовано нехтувати. Поняття «масова свідомість» є значно ширшим за «побут», бо включає в себе також і ставлення до побуту та норм поведінки людини в суспільстві, а відтак і визначає їх. Реальні зміни в повсякденності не можуть відбутися без змін у масовій свідомості. І якщо в країнах першого ешелону модернізації такі зміни масової свідомості відбувалися поступово та формувалися на основі національних, економічних і географічних особливостей тих країн, де вони відбувалися, то у випадку з Україною ситуація була докорінно іншою. Україна перебувала під жорстким контролем російськокультурного в своїй більшості керівництва СРСР. «Інтернаціоналістський» дух, під гаслом якого здійснилася російська революція, спочатку мав значний вплив на дії влади, але з часом його ефективність у Кремлі була визнана сумнівною. Тому якщо у 1920-ті рр. зміна масової свідомості, норм поведінки, побуту відбувалися на певній наднаціональній основі, то з 1930-х років таким базисом стали російські національні особливості.

На відміну від визначеного А. Людтке мотиву для вивчення історії повсякденності, для українських істориків цей інтерес сягає далеко за межі міжвоєнного періоду. Адже саме в 1920–1930-ті роки була сформована, а пізніше законсервована та масова свідомість, те повсякдення, що не потребувало особистої активної громадянської та економічної позиції, заперечувала одне з ключових прав людини – право на приватну власність. Наслідки сформованої тоді масової свідомості й донині є вагомим чинником повсякденного життя суспільства. Не менш значною є зміна національної свідомості. Девід Бранденбергер у своєму дослідженні продемонстрував, що всі головні риси нинішньої російської національної свідомості були сформовані розпочатим у 1930-ті сталінським націонал-більшовицьким курсом. Насамперед це стосується культів Олександра Невського, О. Суворова та Петра I, активне формування яких розпочалося ще до війни з Німеччиною, та головного сьогоденішнього культу – «Перемоги у Великій Вітчизняній війні»⁷. Це ж значною мірою є характерним і для українського суспільства. Все назване свідчить про непродуктивність відмови від аналізу дій влади при вивченні повсякденності міжвоєнного періоду.

¹ Тоффлер Елвін. Третя хвиля. – К., 2000. – С. 96.

² Луначарський А. О быте. – М., 1927. – С. 10.

³ Цит. за: Пушкарева Н.Л. История повседневности и частной жизни глазами историка // Социальная история. – М., 2003. – С. 97.

⁴ Там само.

⁵ Тоффлер Елвін. Третя хвиля. – К., 2000. – С. 40.

⁶ Кульчицький С.В. Російська революція 1917 року: новий погляд. – Київ, 2003. – С. 20.

⁷ Бранденбергер Д.Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931-1956 гг.). – Санкт-Петербург, 2009.

Нані Гогохія (Луганськ)

Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства

Антропологічно орієнтована соціальна історія сьогодні стає провідним напрямом в історичних дослідженнях. Її предметом є звичайна людина, «мовчазна більшість» в історії¹. У зв'язку із розвитком таких напрямів в історичному дослідженні, як локальна, сімейна історія, історія повсякденності, мікроісторія зараз відбувається пошук нетрадиційних джерел. Поширюється практика збирання родинних архівів, щоденників, спогадів, запису свідчень учасників політичних та військових подій.

Світ повсякденності – це звичайне, типове, рутинне, природне середовище людського існування, що включає не тільки матеріальний бік побуту, а й сприйняття природних об'єктів, інших людей, матеріальних і символічних продуктів сучасної людини культури. Також у центрі уваги історика повсякденності перебуває аналіз найбільш розповсюджених практик повсякденної життєдіяльності та їх зв'язку із суспільно-політичними трансформаціями в суспільстві – формальних і неформальних правил взаємодії, поведінки, що включає способи адаптації, стратегії виживання як у типових, так і в екстремальних ситуаціях.

Умови пореволюційної дійсності, радянської колективізації та індустріалізації, становлення тоталітарної системи взагалі – катаклізми, що зламали звичний уклад побуту, об'єктивно вимагали створення нових стратегій виживання, варіантів адаптації, стереотипів поведінки. Саме це робить період 20–30-х рр. ХХ ст. дуже плідним полем для вивчення особливостей і мотивацій повсякденних практик, які формувалися в українському суспільстві. Проста констатація факту іншими джерелами (насамперед офіційними документами державних та радянських органів) мало що пояснює. Тому найпродуктивнішим у подібних дослідженнях можна вважати використання текстів, автори яких намагалися з'ясувати закономірності поведінки людей у різноманітних життєвих та історичних обставинах радянської дійсності, прагнули з'ясувати та зрозуміти, чому люди роблять так чи інакше і що ними керує. У таких творах аналіз типових вчинків, їхньої логіки, внутрішньої вмотивованості природним чином спирається на власний досвід автора, який є джерелом оцінок і суджень, наведених у тексті. Отже, аналітик і інформант тут складають нерозривне ціле. «Включене спостереження» передбачає не тільки знаходження дослідника в безпосередньому контакті з людьми в повсякденному контексті, а й необхідність усвідомлення цінностей, морально-етичних настанов, що впливають на хід та виокремлення об'єктів спостереження, на характер стосунків з оточенням та висновки спостерігача. Мемуарна есеїстика, щоденники, приватне листування можуть успішно використовуватися як важливе джерело дослідження повсякденних практик тогочасного українського суспільства. Подібні джерела надають цінний матеріал для вивчення засобів «проживання» життєвих подій, адаптації до життєвих криз, поворотних моментів біографічного шляху. Біографічні оповіді цінні й тим, що в сукупності можуть бути предметом аналізу в якості колективного досвіду «проживання» конкретної соціально-історичної ситуації. Порівняльний аналіз великої кількості аналогічних випадків дає можливість описати соціальну проблему, що вималюється за схожими обставинами і діями, за спільною соціальною практикою людей. Однією з нерозв'язаних і досі проблем є особливості адаптації українського суспільства до такого глобального трансформаційного процесу як перетворення його з аграрного в індустріально-аграрне, або, як іноді висловлюються дослідники, «розселення села».

Вказаний методологічний підхід дає змогу досягти такої мети: проаналізувавши мемуарну літературу, написану колишніми українськими селянами, котрі проживаючи в географічно різних кутках радянської України, стали учасниками подій, які розгорталися за сценарієм влади, з'ясувати масові настрої селянства щодо влади та способи адаптації в надзвичайних для українського суспільства умовах – розселенні села. Під соціальною адаптацією ми розуміємо пристосування людини до існуючих у суспільстві вимог і критеріїв оцінок за рахунок засвоєння норм і цінностей цього суспільства. Отже, об'єктом дослідження є процес адаптації українського селянства до суспільних трансформацій у радянській Україні у 1920–1930-х рр., предметом – особливості життєвих стратегій, «зразки» (нормативні моделі) поведінки, обрані селянством залежно від особистої вдачі, становища та обставин, у яких вони опинилися.

Останнім часом пальма першості в справі видання джерел особового походження належить російським дослідникам². Але більшість подібних видань має одну особливість – підбір матеріалів ведеться з намаганням опублікувати найбільш типові документи без урахування регіональних і національних особливостей процесів, що відбувалися. У той же час необхідно зауважити, що подібні спроби опублікувати джерела особового походження, які стосувалися саме українського суспільства, почали здійснюватися одразу після закінчення Другої світової війни на Заході, де в еміграції опинилась значна частина українців. Це безцінні спогади, щоденники, які містять враження пересічної типової української людини від зіткнення з ворожим оточенням – у даному випадку політикою радянської влади на селі³. Вони дуже схожі передачею атмосфери, яка панувала в різних українських селах – від Полтавщини до Поділля та Волині, а також яскравою передачею вражень простих селянських хлопців від зустрічі з містом.

Згадані твори переконливо свідчать, що такі події, як прихід радянської влади в село, а згодом – колективізація викликали в більшості українських селян майже одностайну реакцію: повне неприйняття. У спогадах Олександра Канюки, уродженця Поділля, згадується парадоксальне явище – одночасне негативне ставлення до нової влади і покірне сприйняття селянами більшовиків⁴. Іноді ті погрожували наганями, іноді достатньо було й нецензурної лайки, яку селяни сприймали приголомшено. Ця розповідь – рясніюча подробицями повсякденна хроніка знущань і хамства, що розквітли в селі з приходом комсомольців і комуністів. Навряд чи можна запідозрити в нещирості автора, оскільки, вже знаходячись в еміграції, де писав ці спогади, він мав можливість подати стосунки свої і односельців із більшовицькою владою більш героїчно, крізь призму опору. Але його самого вражає той факт, що ніхто не опирався. Історія про розкуркулення комсомольським активом селян, що супроводжувалося знущанням, плюванням в рота селянину, примушуванням ходити босим по снігу, поки не замерз і не впав, вражають простотою, побутовістю викладення і відчуттям безпорадності⁵. Антирадянські розмови і коментарі, які лунали відусюди, на кшталт «вся власть советів – у руках бандитів»⁶, частівки, які народ складав особливо талановито, не могли змінити картину пасивного підкорення владі. Попри численні факти активного опору українського селянства, що наводяться сучасними дослідниками⁷, слід розуміти, що масовості вони все ж таки не набули, оскільки не переросли в антибільшовицьку війну.

Типовим явищем для досить культурних і розумних селян були випадки глузування з представників нової влади, що здавалися малоосвіченими, нерозумними й некультурними. Над «вірним лєнінцем тов. Убийбатьком, присланим будувати колгосп», глузувало все село Гужівка, оскільки він не тільки українською, але й навіть російською говорити добре не вмів і викликав у селян підморгування, підштовхування ліктями один одного і приховані посмішки⁸. Український селянин традиційно ставився до влади з недовірою й трохи глузливо. А Запорожець наводить серед своїх спогадів діалог, який почув від двох мешканців села Мар'ївки «після смерті тов. Калініна, коли секретар комуністичної ячейки, голова колгоспу та голова сільради запропонували відзначити смерть тов. Калініна посиленою працею на користь колгоспу і без трудовнів у вихідні дні протягом 3 місяців»:

- А я так і знав, що смерть тов. Калініна нам не минеться і доведеться відробляти.
- Печаль – роби за те, радість – роби, роби. ... Вже краще б тов. Калінін не вмирав, а жив...
- Ні, якби разом помер і тов. Сталін, а ще краще і всі оті, що сидять в Кремлі на наших печінках, то вже зараз відробили б за їх смерть та й кришка на тому!
- Пошли, Господи...»⁹.

Надзвичайне почуття гумору, замішаного трохи на тактиці пристосуванства, було досить мирною формою незгоди з владою і виявом нелюбові до неї. Єдиний випадок активного спротиву, пригаданий Олександром Канюкою, – це вбивство невідомим селянином секретаря компартійної організації «товариша Івченка», що знущався із селян, доки його не знайшли в ставку¹⁰. Однак навіть така персоніфікована помста, як у згаданому випадку, не мала на меті знищення системи або боротьби з нею.

Ще один колишній сільський хлопець з Поділля Іван Марунчак у спогадах розповідає типову трагічну долю своєї заможної селянської родини, що підлягала розкуркуленню. Коли везли їх до місця заслання, дехто з розкуркулених говорив, що «це кара Божа»¹¹. Такий вияв середньовічної свідомості демонструє, наскільки мало змінився менталітет селян у нові часи. Традиційні, у дусі провіденціалізму, пояснення того, що з ними відбувається, унеможлилювали для багатьох із них будь-який організований спротив.

Якщо опір з тих чи інших мотивів був неможливий, то залишалося тільки пристосовуватися, обираючи різні форми адаптації до нових умов. Сучасні соціологи звертають увагу на такий феномен, як соціальна мімікрія, яку вони розглядають як адаптивний спосіб життєдіяльності¹². Згідно з висновками соціолога А. Лобанової, мімікрійні пристосувальні практики особливого поширення набувають у суспільстві, що трансформується¹³. Соціальна мімікрія є специфічним адаптивно-адаптуєчим способом життєдіяльності, що полягає в опосередкованості дії, у *свідомому намірі* людини (групи) вибірково уподібнюватися навколишньому середовищу з метою виживання або гараздкування через приховування своєї істинної системи ціннісних орієнтацій та справжніх намірів. Прекрасною ілюстрацією зазначеного були українські селяни періоду становлення радянської тоталітарної системи. Вони в

першу чергу виявилися тими суб'єктами життєдіяльності, ціннісно-нормативні системи яких не збіглися з легітимно-домінуючими системами нового суспільства або навіть суперечили їм.

Так, фактом, що дуже часто зустрічається в біографічних даних, які відносяться до 1930-х рр., є високий рівень мобільності, часті переміщення по території СРСР, причому за межами України. Звернувшись до пояснень самих учасників подій, можна з'ясувати, що це була винайдена ними стратегія виживання через «утечу від влади», яка дозволила багатьом або тимчасово, або й назавжди відвернути від себе репресії. Найпростіше було сховатися у великому місті, де існувало багато індустріальних підприємств. Для односельців Юліана Мовчана, мешканців Волині, такий вихід – втекти із села до міста (у даному випадку – до Харкова (влаштуватися, наприклад, на ХТЗ)), здавався єдиним можливим. Рятуючись від виселення до Сибіру, автор за порадою двоюрідного брата Кирила (як сам він його характеризує – «колишнього петлюрівця») вирішує тікати до Харкова, бо «то селище індустріально розбудоване, потрібні робочі руки, тобто можна знайти роботу, а також «змитися» з-перед очей ГПУ серед мільйонної маси», до того ж у брата там були знайомі, що могли допомогти з «нічлігом і працею»¹⁴. Подібну історію розповідає і О. Канюка: «Щоб уникнути примусової висилки, я з товаришем поїхав шукати праці, щоб стати незалежним і непомітним у новому оточенні»¹⁵. Як завжди, українця рятували особисті добрі стосунки, родинні зв'язки або кумівство: «Маючи доброго приятеля або кума-секретаря сільради, можна було здобути довідку, що ви – син середняка або бідняка»¹⁶.

Навіть із заслання можна було втекти, маючи сильне бажання, існували всі шанси врятуватися, прибувши кудись до великого міста. Марунчак зміг втекти із висилки, так само пощастило його татові і брату. Вони знайшли собі притулок в Одесі. Татові пощастило, знов-таки через родинні зв'язки (за допомогою свата), дістати документи на інше ім'я. Автор з гумором згадує, що вся їх родина в 1930-ті носила різні прізвища, залежно від того, кому який документ дістався¹⁷.

Потрапивши до зрусифікованого міста, селянин опинявся в іншому мовному і культурному середовищі і повинен був або прийняти норми нової пролетарської «культури», запропоновані владою, або відчувати себе маргіналом. Якщо ж нові норми прийняти було неможливо – лишався ефективний спосіб адаптуватися – вдатися до мімікрії в різних її проявах: пристосування, подвійна мораль, хитрість, імітація, соціальна роль-маска. Те, що соціальна мімікрія стала для більшості нормою існування, – очевидно. Це підтверджують розповіді самих очевидців. Вона широко використовувалася як захист від влади та її новацій через страх за себе або за близьких. Але часто справжні думки мімікранта все одно ставали відомими. Священик с. Гужівки отець Сокологорський змушений був зректися віри і публічно насміхатися з неї заради дітей, що вчилися в радянській школі, а потім оповідач уночі бачив, як той біля зруйнованого храму просив пробачення в Господа¹⁸. Не менш популярною була мімікрія у випадках, коли необхідно було якось пристосовуватися і робити кар'єру. Приховування соціального походження змушувало демонструвати прихильність до влади і підтримку її заходів.

Проаналізувавши свідчення сучасників, можна зробити висновок, що в українському сільському суспільстві, згідно з типологією А. Лобанової, яка визначила за напрямом і змістом основні форми соціальної мімікрії, переважала *мімікрія-захист*, тобто змушено-адаптаційний життєрятувальний спосіб поведінки чи діяльності, та *мімікрія-гараздування*, тобто маскувальний спосіб досягнення успіху. Поступово такий засіб адаптації став переважаючим, і така легітимація мімікрії в суспільстві призводила до його морального розкладання, звички до нещирості, дволикості, приховування справжніх почуттів і думок тощо. У цій сутичці з радянською владою українці втрачали ті якості, що традиційно їх репрезентували і які були, по суті, ментальними ознаками.

Отже мемуарна література є безцінним джерелом до вивчення практик життєдіяльності українського суспільства доби становлення тоталітаризму. Вона дозволяє не тільки дослідити факти, але й з'ясувати ставлення, реакцію на них з боку суспільства, відчути насамперед «людський резонанс» та зрозуміти мотивацію учасників подій. Історично склалося, що будь-яка влада сприймалася українцем як чужа, більш того, навіть негідна того, щоб її поважати. Звичка з почуттям гумору ставитися до чергових представників нової влади, що приходила на українські землі, тлумачити цю ситуацію як тимчасову і минущу, на кшталт «ми і не таких займанців пережили», зіграла негативну роль у новітній українській історії, не народивши бажання опиратися у випадках, коли миритися було життєво небезпечно.

¹ Колісник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. Колісник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с. – С. 32.

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939.: Документы и материалы: в 5 т. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 1 (1917–1929). – 879 с.; Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. – М.: РОССПЭН, 1998. – 289 с.

³ Мовчан Ю. Незабутне і непростене. Історія однієї української селянської родини між двома війнами (Спогад) / Ю. Мовчан. – Буенос-Айрес – Нью-Йорк, США: Науково дослідницьке товариство Української термінології, 1982 р. – 192 с.; 7. Марунчак І. Куркульський недобиток. Спогади / І. Марунчак. – К.: Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих, 2002. – 127 с. 8. Канюка О. Від Гужівки до Біломорканалу. Свідчення концтабірника 1930-х рр./ О. Канюка. – Нью-Йорк: Науково дослідницьке товариство Української термінології, 1988. – 203 с.; 9. Запорожець А. Большевизм: Життя в СРСР / А. Запорожець. – Буенос-Айрес: Перемога, 1947. – 61 с. 10. Каздоба К. Заметений шлях: Спогади про хресну дорогу розкуркулених / К. Каздоба. – Мюнхен, Аделаїда: Інститут літератури імені М. Ореста, 1974. – 367 с.

⁴ Канюка О. Від Гужівки до Біломорканалу. Свідчення концтабірника 1930-х рр. / О. Канюка. – Нью-Йорк: Науково дослідницьке товариство Української термінології, 1988. – 203 с. – С. 19–20.

⁵ Там само. – С. 37

⁶ Марунчак І. Куркульський недобиток. Спогади / І. Марунчак. – К.: Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих, 2002. – 127 с. – С. 10.

⁷ Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні / О. Ганжа // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – № 5. – С. 200–215.

⁸ Канюка О. Від Гужівки... – С. 21.

⁹ Запорожець А. Большевизм: Життя в СРСР / А. Запорожець. – Буенос-Айрес: Перемога, 1947. – 61с. – С. 36.

¹⁰ Канюка О. Від Гужівки... – С. 35.

¹¹ Марунчак І. Куркульський недобиток ... – С. 14.

¹² Лобанова А.С. Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності / А.С. Лобанова: Автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.04. Соціологія – К., 2005. – 36 с.

¹³ Там само. – С. 8.

¹⁴ Мовчан Ю. Незабутне і непростене. Історія однієї української селянської родини між двома війнами (Спогад) / Ю. Мовчан. – Буенос-Айрес – Нью-Йорк, США: Науково дослідницьке товариство Української термінології, 1982 р. – 192 с. – С. 126.

¹⁵ Канюка О. Від Гужівки... – С. 46.

¹⁶ Мовчан Ю. Незабутне і непростене ... – С. 127.

¹⁷ Марунчак І. Куркульський недобиток ... – С. 26.

¹⁸ Канюка О. Від Гужівки... – С. 38.

Діана Аверіна-Лугова (Сімферополь)

Міждисциплінарні зв'язки історії міської повсякденності

Дослідження повсякденності зумовлене певними семантичними та методологічними складнощами: та обставина, що повсякденність не може бути прочитана фрагментарно, тобто досягнута ціною відмови від семантичної повноти феномену, змушує дослідників розробляти ємні методологічні конструкти, які не обтяжували б поняття, виводячи його на новий рівень релевантності та міждисциплінарної спільності, робили б об'єкт дослідження методологічно «операбельним», тобто доступним і пізнаваним. На нашу думку, виключно продуктивним з позиції міждисциплінарних студій є дослідження міської повсякденності.

Місто – складний і багатомірний об'єкт дослідження. Так, місто визначається як:

- 1) «населений пункт, жителі якого переважно зайняті поза сільським Господарством» (територіально-селищний аспект)¹;
- 2) виробничо-економічна система (економічний аспект);
- 3) система соціально-функціонального розселення (містобудівний аспект);
- 4) простір політичного й культурного життя (історичний аспект);
- 5) поле інтерпретацій (психологічний аспект);
- 6) текстуальний континуум (семіотичний аспект);
- 7) соціально-відношеннєвий феномен (соціологічний аспект);
- 8) система функціональних груп (філолофсько-методологічний аспект).

Визначимося зі змістом понять.

Міська повсякденність – це взаємодія між предметно-просторовим оточенням і міським населенням, спрямована на задоволення матеріальних і духовних людських потреб.

Міське середовище (предметно-просторове оточення) – це сфера життєдіяльності великих та малих груп населення, що має кілька вимірів, найбільш значимими з яких є територіальний та просторовий: саме ці виміри вміщують у собі об'єктні та суб'єктні аспекти життєвого середовища.

Міське населення – населення міських поселень (визначення дане в найбільш загальному вигляді).

Очевидно, що ключовим у трьох обраних визначеннях є слово «населення» (люди), і це троекратне повторення дозволяє з'ясувати, яким чином співвідносяться між собою місто та повсякденність та окреслити площину міждисциплінарного синтезу знань про місто та побут.

Виходячи із твердження людиномірності концепту «міська повсякденність», можна припустити, що місто та повсякденність перебувають між собою у відношеннях система-структура в тому розумінні, що саме повсякденність (комплекс поза- та внутрішньосистемних зв'язків, що постійно оновлюються) іннервує умовно статичну систему (місто), спонукаючи предметно-просторове середовище та населення до взаємодії. Антропологічна спрямованість дослідження концентрує зусилля науковця на вивченні акту «взаємодії», котрий має на меті задоволення численних людських потреб².

Міська повсякденність (історична модель) мультиісторична, вона залежна від часу, «хронотопічна» (М.М. Бахтін) і хронологічно «тривимірна» в тому сенсі, що вона виникає при накладенні тимчасових відрізків різної тривалості (більшої, меншої, малої). Повсякденність характеризується надлишковим набором функціональних елементів – це (і не тільки це) дає підстави говорити про місто та міську повсякденність з позиції синергетики.

Те, що місто має ознаки дисипативної структури (тобто системи, здатної функціонувати в умовах втрати енергії), було відзначено самими фундаторами теорії синергетики Г. Ніколісом та І. Пригожином у даному ними описі названих структур: «Такі структури можуть бути далекими від рівноваги лише за рахунок досить великого потоку енергії та речовини. Як приклад можна було б привести місто, що існує доти, доки воно є споживачем їжі, палива й інших предметів та виробником різної продукції і відходів»³. Феномен спонтанної самоорганізації міського середовища (як одна з ознак нелінійного і невірноваженого розвитку міста, що беззаперечно свідчить про його приналежність до відкритих систем) неодноразово був відзначений різними дослідниками: «Місто проектується та конструюється, але при цьому завжди має свою «лінію поведінки», що б йому не пропонувалося»⁴; «... поселення перебувають більшою частиною в періоді сильного невірноваженого росту, напрямок якого неможливо визначити в рамках кількох десятиліть: випадкові причини, такі, як перенесення вокзалу, проведення нової залізничної лінії та ін., можуть зовсім змінити картину населення»⁵.

Звертаючись до графічно-зображувальної форми історичного опису⁶, запропонуємо таку абстрактну модель, що дозволяє уявити еволюцію міського середовища. Розвиток міста в графічному вигляді нагадує полігональну структуру, що має своєю проекцією незамкнуту ламану, просторова асиметрія котрої обумовлена випадковим вибором, невірноваженою системою, тобто містом, напрямку розвитку в момент проходження через точки біфуркації, які змінюють функціональне навантаження структурних компонентів. Процес зигзагоподібної еволюції міського середовища являє собою чергування періодів відносної стабільності (ланки ламаної), коли новопридбана функція повною мірою освоюється системою (наприклад, ускладнюється міська інфраструктура, тобто підвищується інтенсивність функціонування заселеного простору) та періодів нестабільності (вершини ламаної), коли «невелика флуктуація може послужити початком еволюції в зовсім новому напрямі, який різко змінить усю поведінку макроскопічної системи»⁷, причому внутрішня статичність так званих термодинамічних гілок, тобто етапів «укорінення» системи у своїй новій якійній іпостасі, умовна, тому що трансформація відбувається поступово, захоплюючи окремі області системного утворення за принципом нуклеації⁸. Єдність механізму нуклеації та внутрішньосистемної когерентності забезпечує збереження структурної цілісності системи незалежно від того, чи стосуються зміни фізичних характеристик міста, чи мають наслідком розширення меж інформаційного поля, зміну стереотипів спілкування, просторове зміщення культурно-історичних локусів і т. ін.

Таким чином, поєднання різних концепцій задля комплексного дослідження такого складного для розуміння феномену як повсякденність та вивчення буденного життя міських жителів у рамках системного підходу, представленого об'єктно-структурною та синергетичною парадигмами,

допомагає розкрити зміст суспільних процесів і зробити певні узагальнення, не звужуючи поле дослідження та не змінюючи загальне антропологічне спрямування історичних студій.

¹ Лаппо Г.М. Города на пути в будущее / Лаппо Г.М. – М.: Изд-во «Мысль», 1987. – С. 12.

² Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – С. 344.

³ Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах: От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации / Николис Г., Пригожин И. [пер. с англ., под ред. Ю.А. Чизмадзева]. – М.: Изд-во «Мир», 1979. – С. 12.

⁴ Яницкий О.Н. Экологическая перспектива города / Яницкий О.Н. – Мысль, 1987. – С. 15.

⁵ Известия Симферопольской городской думы. – 1912. – № 1–2. – С. 140.

⁶ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / Ковальченко И.Д. – М.: Наука. – 1987. – С. 229.

⁷ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Пригожин И., Стенгерс И.; [пер. с англ.] – (общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова). – М.: Прогресс, 1986. – С. 56.

⁸ Там само, С. 248.

Ірина Петренко (Київ)

Міждисциплінарні зв'язки в дослідженні шлюбно-сімейних відносин у контексті історії повсякденності

Шлюбно-сімейні відносини становлять собою своєрідну квінтесенцію політичних, економічних, соціальних і правових суспільних інститутів. Еволюція родини тісно пов'язана з еволюцією суспільних відносин, тому вивчення історії шлюбу і сім'ї є важливим для дослідження особливостей руху населення, вивчення правових відносин, розвитку політичних, економічних і соціальних систем. На них сфокусовано багато ключових проблем суспільства. Знаючи тип родини, що переважає в певній місцевості, можна передбачити інші характеристики регіону. Сім'я – свого роду підґрунтя історії держави, що відкриває уважному досліднику глибинні структури нашого минулого.

Історія повсякденності виросла з протесту проти розгляду історії в абстрактних поняттях, глобальних теорій, надмірної політизації та ідеологізації всього суспільного життя. Дослідники цього напрямку занурюються у вивчення невеликих спільностей: сім'ї, парафії, населеного пункту, школи, вулиці, міського кварталу, домашнього побуту, довкілля тощо. Відомий французький історик Ф. Бродель зауважував, що історія набуває смислу тільки тоді, коли вона розглядається на вертикальному зрізі: від повсякденного життя на рівні землі і до успіхів, до досягнень (і несправедливостей) суспільної надбудови¹.

Нині історична наука переживає антропологічний поворот, у зв'язку з чим усе частіше предметом зацікавлення сучасних учених виступають не правителі (боги, царі, полководці), визначні події (битви, коронації, заклоти, революції), а «маленька людина» минулих епох, її внутрішній світ (переживання, почуття, емоції, причини радощів і смутку, надії і сподівання), щоденна поведінка серед близького оточення. У контексті цього, зокрема, цікавими для сучасних дослідників постають питання: як співвідноситься воля державної влади і вибір вчинку «маленької людини»? чи несе вона відповідальність перед людством за ті злочини, що відбуваються на її очах, за її присутності та мовчазної згоди? чи несе вона відповідальність перед майбутнім, коли своєю покірністю підтримує репресивний порядок? Такий напрям історичних досліджень уже кілька десятиліть займає лідерські позиції в західній історіографії.

Тема «маленької, рядової людини», її проблеми, вчинки, життя розглядалася фрагментарно, вважалася малокорисною і несерйозною, вона тлумачилася лише як доповнення до «великої» історії. Нині ж багато вчених визнають безсумнівну користь і потребу звернення до історії «знизу», до звичайної людини, її інтересів, думок, почуттів, турбот, речей, які її оточували. Звернення до повсякденності – це перехід від показу абстрактних процесів і структур до аналізу конкретної ситуації, який дозволяє по-іншому висвітлити політичні, економічні, соціальні, культурні процеси. Дослідження повсякденності дає можливість переглянути стереотипи, які стосувалися історії суспільства, завдяки чому виникає новий погляд на загальновідоме.

Сфера сім'ї і шлюбно-сімейних відносин у силу своєї поліфункціональності знаходиться на перетині дослідження багатьох суспільних наук. Сім'я становить собою багатовимірний об'єкт, що вимагає використання міждисциплінарного підходу. Зокрема, сім'я є предметом дослідження історії, економіки, етнографії, демографії, соціальної психології, педагогіки, правознавства, соціології та інших наук.

Предметом дослідження історії є виникнення сім'ї та її форм у різні періоди розвитку людського суспільства. У центрі уваги економіки перебуває сім'я або домогосподарство як економічний, основним чином, споживчий осередок, хоча в умовах переходу до ринкової економіки їй відводиться місце господарської виробничої одиниці. Етнографічні дослідження пов'язані з вивченням особливостей укладу життя і побуту сімей з різними етнічними характеристиками. Для демографії основний інтерес має питання про роль сім'ї і сімейної структури населення у його відтворенні. Соціальна психологія акцентує свою увагу на дослідженні сімейних конфліктів і динаміки розвитку сімейних груп. Педагогіка в основному займається вивченням виховної функції сім'ї, як одного з важливіших факторів формування особистості. Правову науку цікавлять питання правовідносин між подружжям, між батьками і дітьми тощо. Соціологія досліджує специфіку функціонування сім'ї в суспільстві.

Кожна з названих галузей наукового знання відповідно до свого специфічного предмета, як правило, розглядає лише одну з багатьох граней шлюбно-сімейного життя, користуючись при цьому власним понятійним апаратом і властивими їй методами дослідження. Слід наголосити на відсутності загального міждисциплінарного наукового понятійного (термінологічного) апарату. Це призводить до того, що представники окремих дисциплін нерідко нібито говорять про одне й те саме, але різними мовами, уживаючи одні й ті ж терміни, але в різних значеннях, або довільно послуговуються поняттями, запозиченими з інших наук.

У той же час переважно розуміння сім'ї як складного соціального організму, окремі елементи якого нерозривно пов'язані між собою, робить актуальним перехід від розрізненого вивчення тих чи інших її функцій до системного аналізу. Тож на перший план по праву висувуються комплексні міждисциплінарні дослідження шлюбно-сімейних відносин².

Останнім часом у зв'язку зі зростанням ролі міждисциплінарних досліджень виникають навіть ідеї створення окремої наукової дисципліни – фамілістики як втілення полідисциплінарного, системного підходу до вивчення сім'ї. Однак нині поки що не існує будь-яких загальноприйнятих теорій еволюції родини як соціального інституту. Очевидно, що подібна теорія неможлива, як неможлива єдина методологія для всіх соціальних наук. Як справедливо відмітив історик і соціолог С.Г. Голод, що проблеми родини не вкладаються в «прокрустове ложе жодної з відомих концепцій (еволюціонізму, історичного матеріалізму, функціоналізму, культурних циклів тощо)»³.

Така ситуація, очевидно, закономірна. Багатоаспектність інституту сім'ї, багатоваріантність конкретно-історичних форм і типів шлюбно-сімейних відносин вимагає для теоретичного осмислення великої кількості емпіричних, конкретно-історичних робіт. При цьому потрібне об'єднання зусиль спеціалістів різних суспільних наук. Не випадково останнім часом у гуманітарних науках стала помітною тенденція пов'язати порівняльно-етнографічні, історичні, демографічні й соціологічні дослідження для того, щоб окреслити, хоча б приблизно, єдиний напрям у дослідженні розвитку сім'ї.

Пік найвищого інтересу до повсякденності припадає на останню третину ХХ ст. На відміну від дослідників ХІХ ст., у працях сучасних учених позначилася тенденція розглядати побут, повсякденне буття не ізольовано, не як сферу, відірвану від великих історичних подій, політики, наукового і технічного прогресу, а як галузь, у якій проявляються магістральні історичні процеси і яка здійснює вплив на хід історії. Розвиток теми повсякденності в історичних дослідженнях пов'язаний з утвердженням нового розуміння історії, згідно з якою її хід визначається не лише політичними подіями, економічними законами, видатними особистостями, але й непомітним ходом повсякденних подій, життям «непомітних, маленьких, рядових людей».

Широкі і ґрунтовні дослідження історії повсякденності за писемними та іншими джерелами потребує чергування і поєднання мега-, макро- і мікропідходів. Тема повсякденності вимагає комплексного підходу, ступінь її осягнення залежить від спільних зусиль філософів, антропологів, істориків, соціологів, культурологів, релігієзнавців, психологів та ін.

Таким чином, історія повсякденності – це історія тих, кого не видно великій історії, людей, котрі включені в історичний процес як рядові учасники. Центральним в аналізі історії

повсякденності є життєві проблеми тих осіб, які переважно залишилися безіменними в історії, адже справжня історія робиться не у двірцевих переворотках і не на війнах, а в повсякденній праці людей і, в першу чергу, у трудовій діяльності широких народних мас.

Через різні об'єктивні та суб'єктивні причини приватне життя людини довгий час залишалося осторонь наукових інтересів дослідників. Уникнення вивчення приватної сфери людського життя торкається всіх без винятку прошарків і станів суспільства різних історичних епох. У той же час сфера приватного побуту є важливою з боку дослідження повсякденного життя людей минулого. Особистісно-інтимна сфера, зокрема шлюбно-сімейні відносини, завжди становила і становить найбільшу і найважливішу частину життя людини, без неї не може бути відтворена дійсна модель певного суспільства. Без урахування приватної сфери життя людей значна частина історії неминуче набирає вигляду «мертвої» історії без індивідів. За словами відомого дослідника російської культури Ю. Лотмана, щоб зрозуміти смисл поведінки живих людей і літературних героїв минулого, потрібно знати їх культуру: їх просте, звичайне життя, їх звички, уявлення про світ тощо⁴.

¹ Бродель Ф. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – М.: Прогрес, 1986. – Т. 1. – С. 29.

² Комарова О.Д. Об этнографическом подходе к изучению семьи // Семья: традиции и современность. – М.: Ин-т этнографии АН СССР, 1990. – С. 240.

³ Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб.: ТООТК «Перополис», 1998. – С. 47.

⁴ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – СПб.: Искусство-СПБ, 1997. – С. 9.

Ліана Яценко (Переяслав-Хмельницький)

Проблеми гендерної диференціації в «історії жінок»: зарубіжний досвід

Серед численних проблем, що привертають сьогодні увагу науковців, усе помітніше місце починає посідати проблема, пов'язана з різними аспектами гендерної тематики, зокрема тих, що стосуються дослідження «історії жінок».

Підтвердженням цього можуть бути публікації Г.-Ф.Будде, Дж.Скотт, Дж.Лорбер, Л.Репіної, Р.Хоф, О.Ярської-Смирнкової та ін.

Проте основна частка таких праць має зарубіжне походження, висловлені в них думки, окреслені ідеї почасти залишаються «закритими» для вітчизняних дослідників, що певною мірою звужує їх інформаційний простір.

Отже, мета нашої статті – представити на основі теоретичного аналізу зарубіжних джерел провідні лінії розвитку «історії жінок».

Теоретичний аналіз проблеми. Історіографічні дослідження «жіночої тематики» сягають кінця XIX ст., що було спричинено першою хвилею фемінізму.

У 30–50-х рр. XX ст. з'являються праці з історії жінок, але вони присвячувалися зазвичай життєпису вузького їх кола, до якого потрапляли лише ті, хто зробив помітний внесок в історію культури або проявив себе в тих чи інших політичних подіях.

«Історія жінок» як складова міждисциплінарного наукового напрямку («women's studies») сформувалася на Заході наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XX ст. Під впливом потужних суспільно-політичних процесів, що мали місце в цей час у Західній Європі, «новий імпульс одержало прагнення надати феміністській свідомості власну історичну ретроспективу». Як наслідок, молоді історики почали досліджувати історію жінок, вважаючи, що «вивчення минулого, як і аналіз сучасності, має спиратися на інформацію, яка стосується обох статей».¹

При цьому набуває поширення розрізнення понять «історія жінок» (або «дослідження про жінок») та «жіноча історія» («жіночі дослідження»). В останньому акцентувалося на значущості життєвої практики, «включенні жіночого життєвого досвіду в межах соціальної та культурної дійсності як основи наукової роботи», ролі науково обґрунтованих висловлювань, спроможних «пояснити керівні суспільні позиції жінок і чоловіків»².

У 1971 р. виходить друком книжка британської дослідниці Е.Джейнуей, в якій проводиться думка про те, що теза «світ належить чоловікові, а місце жінки вдома» є настільки старою та міцно вкоріненою в нашій свідомості й культурі, що «створює ілюзію невідворотності й

боговідвертої істини»³. Заперечуючи правомірність таких поглядів, Е.Джейнуей робить спробу вивчити суспільство, його уявлення та динаміку крізь призму затверджених у культурі відмінностей між статями. Однак повною мірою значущість такої роботи набула усвідомлення лише на початку 90-х рр.

Протягом наступних років «історія жінок» збагатилася значною кількістю ґрунтовних досліджень. Розробка проблематики, методології та концептуального апарату в цій царині здійснювалася завдяки широкому міждисциплінарному співробітництву представників усіх соціально-гуманітарних наук, теоретиків і практиків феміністського руху. Загалом, в «історії жінок» можна виокремити три напрями, кожний з яких «віддзеркалює одну із стадій її розвитку та одну із сторін її нинішнього багатоманітного образу»⁴.

Перший напрям (сформувався на початку 70-х рр.) визначав за мету «поновлення історичного існування жінок», які були «забуті» або «викреслені» з офіційної «чоловічої» історіографії. Його прихильники надавали увагу виявленню та розкриттю невідомих фактів історії жінок різних епох, народів та регіонів. Наприклад, М.П'єттр розподілила всю історію на три досить тривалі етапи, ґрунтуючись на домінуючому на той час образі жінки. На першому етапі (початок історії людства) це був образ «Матері – Прародительниці»; на другому етапі – у деяких стародавніх суспільствах (Єгипет, Рим) й особливо із встановленням християнства та моногамії – образ Жінки – Дружини; на третьому етапі (починаючи з епохи Відродження) – виникає образ Жінки – Особистості. При цьому «підвищення статусу жінки в двадцятому сторіччі не було наслідком якогось лінійного підйому, вільного і поступового наближення до свободи. Навпаки, цей шлях був надзвичайно звивистим»⁵.

Проте такий описовий підхід мав однобічний характер, адже визнавав паралельне існування двох версій: «її історії» («her-story») та «його історії» («his-story»). Відмова від послідовної орієнтації на поєднання цих версій в єдину інтерпретацію, і, як наслідок, відсутність відповідних теоретичних схем і спеціальних дослідних програм призвели до виникнення нових бар'єрів, які поглибили відмежоване становище «жіночої історії»⁶.

У другій половині 70-х рр. набуває оформлення другий напрям, представники якого першій віддавали вивченню відносин панування і підпорядкування між чоловіками і жінками, які історично склалися в патріархальних структурах класових суспільств. Вони намагалися пов'язати «жіночу історію» з історією суспільства та пояснити існування конфліктуючих інтересів та альтернативного життєвого досвіду жінок різних соціальних категорій, спираючись на «феміністські теорії немарксистського спрямування, які запроваджували в традиційний соціально-класовий аналіз вагомий чинник розрізнення статей і визначали статус історичної особи як специфічну комбінацію індивідуальних, статевих, сімейно-групових і класових характеристик»⁷.

У цій інтерпретації спосіб виробництва та відношення власності залишалися базовою детермінантою нерівності між статями, однак її вплив здійснювався опосередковано – через певним чином організовану систему прокреації і соціалізації наступних поколінь у тій чи іншій історичній формі сім'ї, яка могла бути представлена низкою соціально-диференційованих структурних елементів, що відображали класові або станово-групові відмінності⁸.

Однак численні дослідження засвідчили недоречність спрощення схем, в яких та чи інша система відмінностей обиралася як універсальна пояснювальна категорія. З огляду на це, на перетині 1970-1980-х рр. відбувається оновлення феміністської теорії: суттєво розширюється методологічна база міждисциплінарних жіночих досліджень, робляться спроби створення комплексних пояснювальних моделей «жіночої історії». Це стало передумовою теоретичного переосмислення предмету дослідження й перегляду концептуального апарату «жіночої історії», що виявилось у ствердженні розуміння діалектичного характеру зв'язку між нерівністю статей і соціально-класовою ієрархією, а також у перевизначенні понять чоловічого і жіночого з урахуванням їх внутрішньої диференційованості та змінності. Започатковується новий напрям «історії жінок».

Його провідними рисами були: вивчення жінок, які різнилися за своїм соціальним статусом, віросповіданням, етнічним походженням і життєвим досвідом. Тобто пріоритет починає надаватися не історії жінок, а історії відносин між статями. Цей напрям також передбачав «підвищену увагу до значень і смислів, які мало поняття «жінки» в різних країнах у різні епохи, до суб'єктивного переживання історичних змін жінками різних соціальних груп і прошарків, до уявлень про жінок у суспільстві і до жіночої ментальності»⁹.

У 1980 р. ключовою специфічною категорією аналізу стає «гендер», або «стать – рід», який ще називають «соціокультурною статтю». Цей концепт, альтернативний поняттю «стать – секс», мав на меті підкреслити соціальний характер нерівності між статями й виключити біологічний детермінант, що є імпліцитно присутнім у понятті «стать – секс».

Вважається, що на відміну від останнього, гендерний статус і, відповідно, тендерна ієрархія й гендерно-диференційовані моделі поведінки не детермінуються однозначно природою (природні сексуально-репродуктивні відмінності слугують лише основою, канвою, по якій кожне суспільство та культура «вишивають» свій власний малюнок), а задаються «всією, що склалася в суспільстві, системою відносин, до якої потрапляє народжена людина і в якій відбувається її тендерна соціалізація»¹⁰. Іншими словами, уявлення про те, що таке чоловік і жінка, якої поведінки має дотримуватися кожен із них, якими повинні бути відносини між ними, є «не простим віддзеркаленням або безпосереднім продовженням їхніх природних, біологічних властивостей, а становлять продукт культурно-історичного розвитку суспільної людини»¹¹.

За допомогою нової аналітичної категорії була зроблена «спроба описати феномен співвідношення влади між статями без звернення до проблематичного постулату загального «жіночого» досвіду або універсального пригнічення жінок»¹².

Відомими представниками цього напрямку були Б. Андерсон та Дж. Цинссер, які у своїй праці «Їхня власна історія: Жінки в Європі від передісторії до теперішнього часу» (1988) провідною категорією інтерпретації історичного матеріалу визначили гендерний фактор. На переконання авторів, схожість гендерного статусу переважала епохальні, класові та етнічні відмінності, незважаючи на їх значущість¹³.

Гендерними константами були визначені наступні риси: місце жінки в європейському суспільстві встановлювалося за чоловіком, від якого вона залежала; основні обов'язки жінок у сім'ї та по господарству, не виключаючи їх з інших форм праці; праця жінок у домогосподарстві та поза ним завжди вважалася менш важливою, ніж чоловіча; лише незначна частка європейських жінок (переважно ті, хто володів багатством, мав високе становище або талант) долали обмеження, що їх накладало на їхню життєдіяльність суспільство. Але навіть вони стикалися із заданими культурою (зазвичай негативними) уявленнями про жінок і з переконаністю в тому, що жінки мають підпорядковуватися чоловікові.

Незважаючи на це, Б. Андерсон та Дж. Цинссер дотримуються думки про те, що в жінок була своя історія, яку автори простежують, акцентуючи на зміні рольових функцій жінок у суспільстві й виокремлюючи групи жінок «у полях», у церковних установах, у замках і маєтках, у середньовічних містах, а також аналогічні категорії для новоєвропейської історії. У своєму підході Б. Андерсон та Дж. Цинссер керуються думкою про те, що «одну й ту саму історичну подію можна побачити по-різному з різних точок зору різних груп жінок». Як приклад, вони наводять такий факт: «індустріалізація справляла вплив на жінок, які належали до робітничого класу, і жінок середнього класу зовсім різним чином... Те саме є справедливим і для Ренесансу, Просвітництва, Французької революції та для двох світових воєн»¹⁴.

Власну модель комплексного індикатора рівня та якості «жіночої свободи» розробила Дж. Келлі, поклавши в її основу чотири взаємопов'язані критерії: суспільну регламентацію жіночої сексуальності, порівняно з чоловічою; приписані жінкам ролі у господарській та політичній галузях, включаючи їх доступ до власності, влади, освіти, професійного навчання тощо; роль жінки в культурному житті суспільства, у формуванні суспільного світогляду; систему уявлень щодо ролі жінок і загалом щодо рольових функцій статей у суспільній свідомості, в мистецтві, літературі та філософії¹⁵.

Однак самі по собі гендерні відмінності ще не вказують на те, чому відносини між чоловіками та жінками постійно передбачають панування й підпорядкування, тобто не дають відповідь на запитання, яким чином вони складаються, відтворюються і трансформуються в різних контекстах повсякденного буття. Тому, будучи «фундаментальним організуючим принципом для опису й аналізу відмінностей в історичному досвіді жінок і чоловіків, у їхніх соціальних позиціях і поведінкових стереотипах..., категорія гендера має бути методологічно орієнтована на підключення до більш генеральної пояснювальної схеми»¹⁶.

Отже, гендерні моделі «конструюються» суспільством, приписуються інститутами соціального контролю та культурними традиціями. Але водночас гендерна приналежність виявляється вбудованою в структуру всіх суспільних інститутів, і відтворення гендерної свідомості на рівні індивіда підтримує систему панування і підпорядкування, що склалася, а

також розподіл праці за гендерною ознакою. Зрозуміло, що в цьому контексті гендерний статус постає як один із конструюючих елементів соціальної ієрархії та системи розподілу влади, престижу та власності, поряд із расовою, етнічною та класовою приналежністю¹⁷.

Наведені характеристики гендерного аналізу дають змогу твердити про його переваги. Інтегративний потенціал гендерно-орієнтованих досліджень не міг залишити байдужими тих дослідників, які прагнули «повернути історії обидві статі»¹⁸. Гендерний підхід швидко набув значного поширення, рекрутуючи нових і нових послідовників.

Так, у 1980 р. у змісті «gender studies» («гендерних досліджень») зароджується гендерна історія як наступниця «історії жінок». Однак ішлося не про зміну назви, а про радикальну зміну дослідницької парадигми. Центральним предметом досліджень стає вже не історія жінок, а історія гендерних відносин, тобто тих самих відносин між чоловіками і жінками, які, будучи одним з найважливіших аспектів соціальної організації, особливим чином виражають її системні характеристики і структурують відносини між індивідами, котрі усвідомлюють свою гендерну приналежність у специфічному культурно-історичному контексті («гендерна ідентичність»).

У новому понятті «гендера» його прихильники вбачали адекватний засіб здійснення історичного аналізу та ефективну протидію «крайнощам постструктуралістських психоаналітичних інтерпретацій, які наголошували на незмінності умов бінарної опозиції чоловічого й жіночого початків, базовану на наступності її глибинних психологічних засад, і зводили пояснення процесу формування і відтворення статевої ідентичності до індивідуального сімейного досвіду суб'єкта, абстрагуючись від структурних обмежувачів та історичної специфіки»¹⁹.

На відміну від «чистих психоаналітиків», гендерні історики надають великої значущості саме цим останнім факторам, виходячи з уявлення про комплексну соціокультурну детермінацію відмінностей та ієрархії статей і аналізують їх функціонування і відтворення в макроісторичному контексті. При цьому обов'язково змінюється загальна концепція соціально-історичного розвитку, оскільки вона має включати і динаміку гендерних відносин.

Провідні теоретико-методологічні положення гендерно-історичних досліджень в оновленому вигляді були сформульовані американським істориком Дж. Скотт. У її трактуванні слово «гендер» не просто «позначало відмову від біологічного детермінізму, що мався на увазі при використанні таких термінів, як стать або статевої відмінності. Для історії цей момент мав вирішальне значення, оскільки знімав питання про позаісторичність статі, незмінність «жіночого початку» – про поняття, яке породжувало постійні суперечки щодо «природи жінки» і слугувало для обґрунтування її залежного становища»²⁰.

Ще одним важливим атрибутом терміну «гендер» стала акцентуація взаємного співвіднесення і взаємозумовленості понять «чоловічого» і «жіночого», що робило неможливим їх ізольований аналіз.

На думку Дж. Скотт, гендер є способом, який забезпечує можливість «посилання на виключно соціальне коріння суб'єктивних ідентичностей чоловіків і жінок», способом «позначення культурних конструкцій – соціального походження ідей щодо притаманних жінкам і чоловікам ролей». Використання гендера «підкреслює всю систему відносин, яка може включати стать, але не детермінується безпосередньо статтю, так само, як і не детермінує сексуальність». Завдання адаптації нової категорії до історичних досліджень передбачає «примирення теорії, яка була виражена в загальних та універсальних термінах, та історії, яка займалася дослідженнями контекстуальної специфічності і фундаментальних змін»²¹.

У визначенні Дж. Скотт наголошується на зв'язку між двома твердженнями: 1) гендер є складовим елементом соціальних відносин, що ґрунтуються на чітких відмінностях між статями; 2) гендер – це первинний спосіб позначення владних відносин²².

Поняття «гендер» було наповнене вагомим змістом й охарактеризовано специфічним поєднанням чотирьох нерозривно пов'язаних підсистем.

Перша підсистема – комплекс культурних символів, які викликають у членів спільноти, котрі належать до певної культурної традиції, численні й почасти суперечливі образи.

Друга підсистема – нормативні установи, які визначають спектр можливих інтерпретацій змістових значень наявних символів і знаходять свій вираз у релігійних, педагогічних, наукових, правових та політичних доктринах.

Третя підсистема – це соціальні інститути та організації, які охоплюють не лише родичівство, шлюб, сім'ю і домогосподарство, а й такі гендерно-диференційовані інститути, як

ринок робочої сили, система освіти і державний устрій, усі соціальні відносини і політичні інститути, які різною мірою структуруються гендером.

Четверта підсистема – суб'єктивна гендерна ідентичність. Її визначальна роль полягає в тому, що «реальні чоловіки і жінки не завжди або не достеменно виконують приписи їх суспільства або наших аналітичних категорій. Історики мають, замість цього, вивчити способи, якими конституюється гендерна ідентичність (гендерна самосвідомість), і віднести свої знахідки до вже наявного ряду сфер діяльності, соціальних організацій та історично специфічних культурних репрезентацій»²³, тобто до перших трьох підсистем.

Інтенсивне вивчення проблем гендерної диференціації значною мірою зумовило зміну традиційних для історіографії оцінок та інтерпретації історії ранішого нового часу. Відбувається посилення жорсткості гендерної ієрархії. Такі тенденції простежуються в різних за характером джерелах і в усіх аспектах життєдіяльності соціуму, але передумови цих явищ до нині залишаються не до кінця з'ясованими.

Можна виокремити дві провідні тенденції, які визначають траєкторію жіночої і гендерної історії. Перша з них ґрунтується на твердженні про те, що прискорення темпів диференціації завдань в економіці та управлінні зумовлює необхідність їх централізованої координації. «Мірою того, як суспільства стають більш складними, влада переходить нагору і загалом до рук небагатьох чоловіків, а більшість жінок залишається внизу»²⁴.

Друга тенденція полягає в намаганнях виправдати відокремлення жінок від влади й авторитету за допомогою зведення гендерних відмінностей до деякої системи опозицій, що мають ярлики – «чоловіче» та «жіноче». Якості, що нібито притаманні жінкам, протиставляються «чоловічим». Згідно з цим підходом, визначальною характеристикою жінок є пасивність, а чоловіків – активність, жінки описуються як емоційні, чоловіки – як інтелектуальні, жінки постають «за природою» турботливими, чоловіки – «за природою» честолюбними»²⁵.

Сучасні гендерні дослідження занурюються, хоча й нерівномірно, майже в усі галузі історичної науки. Нині історія жінок і гендерна історія у широкому сенсі становлять великий міждисциплінарний простір, що охоплює соціально-економічний, демографічний, соціологічний, інтелектуальний виміри. Саме орієнтація на подолання гендерно-історичної автономії та налаштованість на комплексні дослідження найвищого рівня є провідними рисами нового напрямку, що поступово набуває чіткого окреслення.

Провідною ознакою має стати винайдення шляхів зближення та поєднання гендерної історії з іншими історичними дисциплінами. Але її рух до інтеграції гальмується тією самою людською суб'єктивністю, вивченню якої в гендерній історії надається підвищена увага – «жіноче питання» настільки домінує в свідомості дослідників, що почасти «історія гендерних відносин» знов-таки виявляється розколотою на ту ж саму «жіночу історію», яку тепер називають «гендерною історією жінок», і «гендерну історію чоловіків», яка лише започатковується і має на меті доповнити свою «жіночу половину». Однак це доповнення значною мірою повторює тернистий шлях останньої.

¹ Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого: Очерки. Хрестоматия. – М.: Рос.полит.энциклопедия, 2002. – С. 9.

² Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол. Гендер. Культура / Под ред. Э. Шоре, К. Хайдер. – М., 1999. – С. 27.

³ Janeway E. Man's World, Woman's Place: a Study in Social Mythology. – N.Y., 1971. – С. 7.

⁴ Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого: Очерки. Хрестоматия. – М.: Рос.полит.энциклопедия, 2002. – С. 9.

⁵ Piettre M. La condition feminine a travers lessages. – P., 1974. – С. 309.

⁶ Будде Г.-Ф. Пол истории // Пол. Гендер. Культура / Под ред. Э. Шоре, К. Хайдер. – М., 1999. – С. 132.

⁷ Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол. Гендер. Культура / Под ред. Э. Шоре, К. Хайдер. – М., 1999. – С. 27.

Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол. Гендер. Культура / Под ред. Э. Шоре, К. Хайдер. – М., 1999. – С. 11.

⁸ Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays / Ed. by B.A. Carroll. – Urbana, 1976. – С. 385–399.

⁹ A History of Women in the West / Gen. eds. G. Duby, M. Perrot. – Cambridge (Mass.). – 1992. – V. 1. – С. 19.

¹⁰ Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого: Очерки. Хрестоматия. – М.: Рос.полит.энциклопедия, 2002. – С. 12.

¹¹ Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого: Очерки. Хрестоматия. – М.: Рос.полит.энциклопедия, 2002. – С. 13.

- ¹² Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол. Гендер. Культура / Под ред. Э. Шоре, К. Хайдер. – М., 1999.
- ¹³ Anderson D.S., Zinsser J.P. A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present. – N.Y., 1988. – 120.
- ¹⁴ Anderson D.S., Zinsser J.P. A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present. – N.Y., 1988. – 15–19
- ¹⁵ Kelly J. Women. History and Theory. – Chicago, 1984. – С. 23–25.
- ¹⁶ Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого: Очерки. Хрестоматия. – М.: Рос.полит.энциклопедия, 2002. – С. 13.
- ¹⁷ Epstein C.E. Deceptive Distinctions: Sex, Gender? And the Social Order. – New Haven – N.Y., 1988.; The Social Construction of Gender / Eds. by J. Lorber, S.A. Farrell. – New Park, 1991.
- ¹⁸ Davis N.Z. «Women's History» in Transition: The European Case // Feminist Studies. – 1976. – № 3. – С. 83–103.
- ¹⁹ Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого: Очерки. Хрестоматия. – М.: Рос.полит.энциклопедия, 2002. – С. 14.
- ²⁰ Scott J.W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis // American Historical Review. – 1986. – Vol. 91. – № 5. – С. 1053–1075.
- ²¹ Скотт Джоан. Гендер: Полезная категория исторического анализа // Введение в гендерные исследования. Ч. II. Хрестоматия / Под ред. С. Жеребкина. – Харьков – СПб., 2002. – С. 420.
- ²² Скотт Джоан. Гендер: Полезная категория исторического анализа // Введение в гендерные исследования. Ч. II. Хрестоматия / Под ред. С. Жеребкина. – Харьков – СПб., 2002. – С. 422.
- ²³ Скотт Джоан. Гендер: Полезная категория исторического анализа // Введение в гендерные исследования. Ч. II. Хрестоматия / Под ред. С. Жеребкина. – Харьков – СПб., 2002. – С. 424.
- ²⁴ Becoming Visible: Women in Europe History / Eds. by R. Bridenthal et. al. – 2nd ed. – Boston, 1987. – С. 11.
- ²⁵ Becoming Visible: Women in Europe History / Eds. by R. Bridenthal et. al. – 2nd ed. – Boston, 1987. – С. 12.

Мирослава Смольницька (Київ)

Усні свідчення жінок літнього віку як джерело реконструкції жіночого повсякдення

Протягом останніх тридцяти років історіографія значно розширила «територію» історика та збагатила арсенал пізнавальних технік. Нові напрями розвинулися з поглибленого вивчення, зокрема історії повсякдення, гендерних студій і так званих «жіночої історії», соціальної антропології тощо¹.

У західній історіографії згадані напрями пройшли період становлення від не сприйняття ідей і форм писання офіційною наукою до визнання і зацікавлення тематикою науковців із різних країн, особливо масштабно розвивалася історія повсякдення. У кінці ХХ на початку ХХІ ст. спостерігаємо успішний процес перенесення західних методологій на пострадянський простір.

Звернувшись до узагальнених досліджень щодо історії повсякдення, її предмету та методу, виконаних вітчизняними і зарубіжними науковцями, маємо всі підстави говорити про те, що поняття «повсякдення» має різноманітні трактування, а проблематика охоплює широке коло питань.

Загалом у західній історіографії сформувався два підходи в реконструкції історії повсякдення: історично-антропологічний та з позицій вивчення «мікроісторії» звичайних людей. Спільним для обох було те, що нове розуміння історії зародилося як «історія знизу» чи «зсередини», даючи голос «маленькій людині», жертві модернізаційних процесів². Тобто дослідники в своїх пошуках звернулися до вивчення тих груп, прошарків і верств суспільства, які донедавна, згідно офіційної науки, не заслуговували на те, щоб про них говорити.

Однією з малодосліджених в українській історіографії є проблема жіночого повсякдення, яке можна відтворити в кількох вимірах: з погляду так звані «жіночої історії», або ж у розрізі гендерних студій. У першому випадку передбачається «поповнення загальної картини життя жінок насамперед сім'ї фактичним матеріалом, у другому – аналіз жіночого повсякдення тісно взаємопов'язаний з темою розподілу владних повноважень у суспільстві і гендерним аспектом такого розподілу»³.

Обираючи темою вивчення повсякдення тих чи інших груп людей, дослідник у процесі пошуку матеріалу та відтворення історичних процесів керується власним розумінням взаємодії

усіх складників, що наповнюють поняття повсякдення. Це вдало підмітив німецький науковець Карола Ліп: «Існує стільки ж багато «повсякдень», скільки є авторів що його вивчають».

У будь-якому випадку реконструкція повсякдення не зводиться до побутоописання: необхідно зануритися в дух часу, відчуті світосприйняття людей і відповідно зрозуміти ставлення до всього того, що їх оточувало в повсякденному просторі. Досягнути цього можливо за рахунок специфіки збору та опрацювання документів і матеріалів у процесі пошуку. На противагу підходам позитивістської історії сучасному науковцю, як досліднику повсякдення, так і гендеру, зокрема «жіночої історії»: «Неможливо обмежувати себе тільки програмними темами, тут необхідно працювати і з конкретними практиками»⁴.

Однією з необхідних умов підготовки кваліфікованої фахової праці з проблематики історії повсякдення є комплексне поєднання різнопланової джерельної бази. При вивченні недавнього минулого необхідно максимально використовувати усну історію: спогади та усні свідчення осіб, які пережили досліджувані події. Зокрема, для відтворення жіночого повсякдення 1945–1965 рр. цінним джерелом є «історії життя» жінок похилого віку.

В Україні за останні роки відбувається процес нагромадження усних свідчень, зібраних у рамках виконання різних дослідницьких проєктів, кількість та якість яких щороку зростає. Окремі з них репрезентують безпосередньо усну жіночу історію⁵.

Розповіді «акторів історії» дають можливості науковцю вийти за рамки тих напрямів пошуку, які впливають під час опрацювання документів, наявних в архівних установах. Крім того, усні свідчення допомагають виявити чимало питань повсякдення, про які дослідники можуть навіть не здогадуватися.

Головне, що потрібно усвідомлювати при залученні усної історії в дослідження: вона має нам повідомляти не стільки про те, що відбулися конкретні події, скільки про їхній вплив на людське повсякдення. «Цей живий досвід украй важливий для дослідника, бо дає змогу бодай частково збагнути те особисте розуміння і значення, яке актор виробляє у взаємодії з його власним оточенням; і навзаєм – оцінити, як оті значення та розуміння впливають на саму цю взаємодію»⁶.

Спілкування з «акторами історії» розкриває перед нами багато таємниць, що особливо важливо для вивчення жіночого повсякдення, яке «ще більш рутинне: воно не схильне про себе говорити, озвучувати, позначати, як окрема жінка ніколи не була схильна виговоритись (особливо письмово) опрідметнюючи свої несвідомі жіночі манії і фобії»⁷.

Для прикладу: в одному із сіл Васильківського району Київської області проживала сім'я в складі матері та п'ятьох дочок – Анастасії 1920 р.н., Марії 1922 р.н., Ганни 1924 р.н., Катерини 1927 р.н., Віри 1930 р.н. Батько цих дівчат був арештований за доносом у 1937 р. і розстріляний у 1938 р. Дві із сестер Марія і Ганна так ніколи і не вийшли заміж. Причиною свого довічного дівування вважали вплив факту звинувачення батька як «ворога народу» на формування упередженого ставлення до них з боку односельчан. Батьки потенційних женихів відмовляли своїх синів від поспішного кроку одруження, тим більше, що вибір наречених був достатнім: у повоєнний час чисельність жінок суттєво перевищувала чоловіків. На їхню думку три інші сестри змогли створити сім'ї тому, що, по-перше: вийшли заміж за межі рідного села (найстарша Анастасія та наймолодша Віра). По-друге: одружувалися (молодші Катерина та Віра) у середині 1950-рр., коли в односельчан уже дещо змінилося ставлення до нащадків «ворогів народу», проте Марія і Ганна, нажаль, уже були за межами шлюбного віку.

Наведена ситуація цінна тим, що відтворює сприйняття жінками участі впливу тоталітарної системи на їхнє особисте життя, а саме – процес створення сім'ї. Водночас, згадане одиначне свідчення не може бути підставою для категоричного висновку, що у межах села «Х» у перше повоєнне десятиліття існувала тенденція до створення прошарку старих дів із молодих дівчат-дочок «ворогів народу», які в силу різних обставин не виїхали на постійне місце проживання за межі рідного села.

Подібний висновок буде правомірним тільки на підставі виявлення і перевірки низки додаткових фактів: по-перше, необхідно в межах згаданого села виявити коло незаміжніх жінок похилого віку та з'ясувати їхню власну думку, чому так трапилося; по-друге, слід дізнатися про долю одностатків згаданих вище сестер, батьки яких також були репресовані; по-третє, з'ясувати сприйняття конкретної ситуації іншими мешканцями села (рідними, друзями, знайомими); по-четверте, запитати з колишніх залицяльників, чому вони відмовилися від думок про одруження.

Тільки за умови врахування сукупності фактів можна буде з певністю говорити про наявність або ж відсутність тих чи інших впливів влади, суспільства та ін. на конкретні сторони

жіночого повсякдення у межах певної локальної групи (села). Тобто дослідження проблеми, виконане в руслі історії повсякдення із залученням усних свідчень, претендуватиме на достовірність, якщо одиничні фрагменти «життєвих історій» знайдуть своє підтвердження в інших джерелах: архівних документах, матеріалах періодичної преси, щоденниках, спогадах, епістоляріях, інтерв'ю тощо.

Залучення всіх джерел, доскональне знання подієвої історії, застосування нових методологічних підходів – усе це забезпечить автора від реконструкції «повсякдення», вирваного з історичного контексту. Досліднику обов'язково «необхідно використовувати накладення один на одного матриці соціально-економічних відносин, матриці цінностей, структури матеріального середовища, соціальної стратифікації, матриці культури і т.п.»⁸

Таким чином, під час розробки теми «жіноче повсякдення» цілком виправданим є використання як одного з джерел усних свідчень жінок літнього віку. Спілкування з «акторами історії» чи не найкраще створює можливість зануритися у «дух часу», відчутти зсередини переживання індивіда, його взаємодію із суспільством. Усні свідчення показують багатоманітність історичних інтерпретацій, відкривають перед дослідниками ті сторони життя, які ми навряд чи виявимо, гортаючи архівні документи офіційних установ.

Водночас, усні «життєві історії» допоможуть відтворити картину повсякдення тільки за умови детального аналізу всіх джерел, що містять різнопланову інформацію про досліджуваний період.

¹ Про нові напрями досліджень в історичній науці див.: Яковенко Н. Вступ до історії. – Київ: Критика, 2007. – С. 202–222.

² Пушкарева Н.Л. История повседневности: предмет и методы // Социальная история. Ежегодник, 2007. – М., 2008. – С. 20.

³ Там само. – С. 51.

⁴ Дубина В.С. «Будничные» проблемы повседневной истории: о ее дефицитах и положении среди других направлений // Социальная история. Ежегодник, 2007. – М., 2008. – С. 59.

⁵ Про виконані проекти з усної історії та їх результати див.: Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. Ч. 11. – Київ: Критика, 2007. – С. 21; Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: Проект «Україна ХХ століття у пам'яті жінок» // Україна модерна. Ч. 11. – Київ: Критика, 2007. – С. 266–270.

⁶ Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. Ч. 11. – Київ: Критика, 2007. – С. 17.

⁷ Пушкарева Н.Л. Там само. – С. 51.

⁸ Ревко П. Искусственные интеллектуальные системы и повседневная жизнь человека. – Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2009 // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/revko/index.php

Андрій Блануца (Київ)

Литовська метрика як джерело дослідження повсякденності у Великому князівстві Литовському

Основним комплексом джерел для вивчення різних аспектів історії ВКЛ, у тому числі й історії повсякденності, є Литовська метрика¹. Цінну інформацію надає також комплекс оригінальних документів, які слугували основою для запису до книг Литовської метрики. Наприклад, такі оригінали зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві (Ф. «Так звана Метрика литовська. Зібрання документів пергаментових»²), а також в архівосховищах і рукописних відділах бібліотек Білорусі, Литви³ і Росії⁴.

Першопочаткові документи вносилися до Литовської метрики, й відповідно до їх змісту утворилися книги записів, судових справ, переписів, реєстрів та публічних справ. Проблематика історії повсякденності найбільш репрезентативна у книгах судових справ, записів та переписів. Відзначимо, що тут сюжети повсякденності представлені насамперед через матеріальні речі. Книги записів та судових справ містять документи, які відносяться до скарг, вироків та протестацій, дають багатий матеріал для з'ясування світу матеріальних речей, звичаїв та менталітету суспільства ранньомодерного часу. Зокрема, подібна інформація міститься в таких документах: «лист до пана поеводы полоцкого в розных кривдах лентвоиту и мешаном полоцким»⁵, «лист, писаний до воеводы полоцкого, в кривде лентвоита полоцкого Станислава

Лоди, абы ему доход его лентвоитский, з вина горелого – третии грош, з ризничого – третии грош и з вин также третии грош, брат не заборонял»⁶, «вырок пана Олбрахта Кгаштолта, воеводы виленского, межи бурмистром белским Тимошом Сегеневичом а Михелем Езофовичом о некоторую суму пенезеи, з доходов аранды их сполное»⁷, «в кривде мешан волковыиских от людеи волостных волковыиских же о розные речи»⁸, «воеводе троцкому, князю Костентину Острозкому до мытников луцких о не забороняне дорог старовечных купцом зь солю и з іншими речми до замков его милости Острога, Дубна, и о не бранье соленичого на людех его милости и на інших, тыми дорогами идучих»⁹, «князю Василю Велицкому до зеленина волынського Богдана Костюшковича Ставиского о кривды имену его Уездьцам в землях и выншых речах»¹⁰.

Окрему групу становлять документи про шляхетські наїзди. У них проілюстровано не лише цілі комплекси господарських структур, асортимент вирощуваних культур, а й проливається світло на поширене явище ранньомодерного суспільства, яке проникло в усі його сфери, – шляхетські наїзди¹¹. Так, деталі збройного арсеналу, застосованого під час наїзду, на Здолбицький маєток князя К.К. Острозького, доповнюють та розширюють інформацію про застосування різного роду холодної та вогнепальної зброї, а також з'являється контингент найманих вояків у приватних військових формуваннях українських князівських та магнатських родів¹². Певне уявлення про природу шляхетських наїздів можуть надати документи книги записів №14 Литовської метрики¹³. У цій книзі відкрито більше 50 документів, пов'язаних із наїздами. Значна їх кількість стосується українських земель, що входили до складу ВКЛ. Наприклад, у документі (лист до маршалка волынское земли, старосты володымерского кн[я]зя Аньдрея и его сына кн[я]зя Федора) детально описано суть справи: вказано заподіяну шкоду, описано втечу слуг¹⁴. У справі кременецьких зем'ян з кременецьким державцею Якубом Ямонтовичем (1524 р.) великий князь литовський направив свого дворянина для виконання судового вироку – повернути зем'янам їхніх підданих та пограбоване майно¹⁵.

Книги переписів Литовської метрики найбільш цінні у плані представлення детальної інформації про стан українських замків. Ревізорі за наказом великого князя литовського здійснювали детальний опис всього замкового майна, де до найдрібніших деталей занотовано матеріальну базу, а також подано специфіку організації життя населення в умовах постійної оборони¹⁶.

Багатий матеріал стосовно повсякденного життя населення України литовської доби дають документи судового характеру – скарги, протестації, рішення та постанови як великих князів литовських, так і їх намісників та суддів воеводського чи повітового рівня. Окрім інформації матеріального зрізу історії повсякденності у вказаних документах наявні відомості, а дослідницька методика досвідченого литуаніста або джерелознавця дозволяє реконструювати й ментальний пласт ранньомодерного суспільства. Даний сегмент ілюструється через факти стилю організації й проведення обвинувачення та захисту в конкретних судових справах, застосування звичаєвого права, укладення полюбовних угод, врешті судова риторика. Наприклад, окремі факти повсякденного життя у сфері ментального пласту містяться в таких судових справах: «декрет межи князем Федором Ивановичом Ярославовичом а князем Федором Михайловичом Чорторийским о подданого»¹⁷, «декрет земляном Дорогицким Сабнем а Головенком з Ядвигой Жилтаборовой Хребтовичовой о привлащене их в подданство»¹⁸, «zaloba Lawryna Wolskaho na kniazia Iwana Kozeku o odniate mlynu w Lebeczowie»¹⁹, «list do kniazia Konstantina Osrtziskoho w zalobe zemian wolynskih»²⁰, «wyrok między woytom a meszczany luckimy»²¹, «Отложеное на инший час року за комисыями господарскими в справе провинцияла закону Святого Августина з Берестя о забране кгрунтов костельных села Костомолотского до села господарского Прилук»²², «лимитоване до иншого часу sprawy межы владыкою Луцким, а паном Миколаем Дорогостайским о имень Шчелепин»²³, «отложеное до часу иншого sprawy з земляны повету Кременецкого Корницким и иншими о неслуженье службы военное з ыменя Корницы»²⁴, «записане пилности Федора Григоревича Новоселицкого мытника кременецкого в справе з жидом кременецким Аизаком Левковичом о шкоды якобы от него поднятые»²⁵, «вырок князю бискупу луцкому з мытниками и поборцами земли волынское Давыдом Шмерлевичем Аизаком Бродавкою о бране мыта на подданных бискупих места Торчинского казно деям луцким фундованого»²⁶.

Окремою групою документів, що демонструють факти повсякденності, є шляхетські й князівські тестаменти або заповіти. Це, зокрема, такий докумен: «вызнане остаточное воли албо тестамент пани Михайловое Сопежиное пани Едвиги Глебовичовны, которая по своем животе дочку свою панну Ганну з маестностю во опеку отцу своему пану Глебовичу воеводе виленскому полетил»²⁷.

Чи не найчисельнішу групу документів становлять акти великих князів литовських розпорядчого характеру (великокнязівські листи або привілеї на певні володіння, підтвердні листи, листи-дозволи на здійснення операцій із землею та нерухомістю), а також трансакційні договори шляхти (угоди купівлі-продажу маєтностей, оренди, застави, обміну, дару). Дана група дозволяє досліджувати історію повсякденності саме через матеріальний зріз. Зокрема, певну інформацію про матеріальні статки української шляхти періоду правління Казимира Ягеллончика надають такі його привілеї та підтвердження: «привілей Петру Мышчичу на именья Хулев, Холлоневец, Салищово Городище и Бече у Перемысльском повете вечно», «потверженье земянину волынскому Богдану Мышчичу Холоневскому на имение Варковичи вечным правом»²⁸.

Наступники Казимира Ягеллончика видають ще більше своїх привілеїв та підтверджень, що збільшує презентативний матеріал з теми дослідження. Так, як приклад наведемо кілька документів, що вийшли з канцелярії Олександра Ягеллончика. Це «привілей луцькому війту Яну Сігнатуру на село Ставрове в Луцькому повіті вічним правом»²⁹, «підтверджувальний лист луцькому городничому Петрушку Мушатичу на дві частини села Свинарне в Луцькому і Володимирському повітах вічним правом»³⁰, «підтверджувальний лист кременецькому наміснику кн. Андрію Олександровичу Сангушковичу на двір Сірники і присілок Княгинин в Луцькому повіті»³¹. Великі князі литовські Сигізмунд I Старий та Сигізмунд II Август за період свого правління (1506–1572 рр.) видали кількасот таких документів³².

Прикладом трансакційних договорів української шляхти³³ можуть бути такі контракти: «меновная запись Ивашки Сеньковича Русиновича с паном Ильвом Боговитиновичем имения Сомин в Володимерском повете с фольварком Хмельником и дворцом в Володимери, на именье Берестечко в Луцком повете, Ляшки в Перемышском и на фольварок в Луцке на Гнидаве»³⁴, «залоговая запись Койцы Ярославича Строчевича старосте дорогинскому Якову Довойновичу на именье Липа и часть в Дедковичах в суме 545 злотых и 10 грошей, занятых у Довойновича, до уплаты долга»³⁵, «продажная запись князя Петра Михайловича Острожецкого князю Василью Михайловичу Сангушковичу на имение Туличов за 400 коп грошей»³⁶, «подлинная дарственная запись Семена Гавсовича князю Федору Михайловичу Чорторийскому на третью часть купленного у брата именья Тудорова»³⁷.

Таким чином, короткий аналіз потенціалу Литовської метрики на предмет дослідження повсякденної історії дає підстави говорити про перспективність даної тематики, і вочевидь, даний нарис надасть імпульсу для написання конкретних праць, у тому числі монографічних.

¹ Блануца А.В. Політика земельних надань великих князів литовських на українські землі: джерелознавчий аспект // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих дослідників, аспірантів, здобувачів, магістрантів: Інститут історії України НАН України, Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне: РДГУ, 2008 – С. 245–246.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. (далі – AGAD).

³ Lietuvos valstybės istorijos, F. 1029; Lietuvos mokslu akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. – F. 6–190; Lietuvos nacionaline Martyno Mažvydo biblioteka. Retų knygų ir Rankraščių skyrius. – F. 93–1; Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius. – F. 72–1820.

⁴ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей. – Ф. 293 (Западно-Русские акты).

⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14. Parengė L. Karalius, D. Antanavicius (tekstai lotynu kalba). – Vilnius, 2008 (далі – LM. 14). – P. 97–99.

⁶ LM. 14. – P. 102–103.

⁷ LM. 14. – P. 109–111.

⁸ LM. 14. – P. 161–162.

⁹ LM. 14. – P. 237–238.

¹⁰ LM. 14. – P. 381.

¹¹ Детально про природу шляхетських наїздів див.: Блануца А. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 103–111; Його ж. Шляхетские наезды в социальной практике раннемодерного общества XV – первой половины XVII вв. // История идей и история общества. Материалы V Всероссийской научной конференции, Нижневартовск, 19–20 апреля 2007 года. – Нижневартовск, 2007. – С. 42–43; Його ж. Документація Литовської метрики про шляхетські наїзди на українських землях Великого князівства Литовського в 20-х рр. XVI ст. (за матеріалами книги записів №14) // Український історичний збірник. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 392–398; Його ж. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському у XVI ст.: на прикладі справи князів Масальських // Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2007. –

- С. 123–127; Його ж. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 36. – С. 318–324; Його ж. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики I половини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т. 18. На пошану професора В.С. Степанкова. – Кам'янець-Подільський. – 2008. – С. 76–84; Його ж. Документ про наїзд на Здолбицький маєток князя К.К. Острозького // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції „князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи” 15–17 жовтня 2008 року. – Острог. – Вип. 13. – 2008. – С. 340–342.
- ¹² Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН. – Ф. 238 (Коллекция Н.П. Лихачева). – Оп. 2. – Ед. хр. 69/3. – Л. 1.
- ¹³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389 (Литовская метрика). – Оп. 1. – Ед. хр. 14.
- ¹⁴ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 91.
- ¹⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 120.
- ¹⁶ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 563; Литовська метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. – К., 2005.
- ¹⁷ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 223. – Л. 10–11.
- ¹⁸ Там же. – Л. 40–41.
- ¹⁹ Там же. – Ед. хр. 226. – Л. 94 об.
- ²⁰ Там же. – Л. 136 об.–137 об.
- ²¹ Там же. – Л. 124 об.–125.
- ²² Там же. – Ед. хр. 271. – Л. 11об.–12 об.
- ²³ Там же. – Ед. хр. 269. – Л. 17–17 об.
- ²⁴ Там же. – Л. 55–55 об.
- ²⁵ Там же. – Ед. хр. 263. – Л. 26–26 об.
- ²⁶ Там же. – Л. 42 об.–44 об.
- ²⁷ Там же. – Ед. хр. 235. – Л. 18–19.
- ²⁸ Там же. – Ед. хр. 22. – Л. 5–5 об.; 5 об.–6. Оpubліковано: Блануца А. Великокнязівська політика земельних надань на українських землях Великого князівства Литовського у другій половині XV ст. (за матеріалами Литовської метрики) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., 2009. – Т. I. – С. 140–141; 141–142.
- ²⁹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 313–314.
- ³⁰ Там же. – Л. 314–315.
- ³¹ Там же. – Л. 427–428. Див. детальніше реєстр надань Олександра Ягеллончика: Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Тетта cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 434–455.
- ³² Блануца А. Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 8. – С. 78–97; Його ж. Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження // *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 213–232.
- ³³ Блануца А.В. Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти // *Український історичний журнал*. – 2010. – №1. – С. 52–65.
- ³⁴ AGAD. – Dz. X. – Sygn. 4782.
- ³⁵ AGAD. – Dz. X. – Sygn. 4783.
- ³⁶ AGAD. – Dz. X. – Sygn. 4785.
- ³⁷ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей. – Ф. 293 (Западно-Русские акты). – Оп. 1. – Ед. хр. 43. – Л. 1–2.

Наталія Матяш (Київ)

«Денні записки» генерального підскарб'я Якова Марковича як джерело до історії повсякденності

Яків Маркович належав до впливової та багатой родини Лівобережної України, родоначальником якої вважають Марка Аврамовича (помер у 1715 р.), який у 60-х рр. XVII ст.

поселився в місті Прилуки. Батько Якова Марковича, Андрій Маркович за життя був: полковником лубенським (1714–1727), потім – генеральним підскарбієм (1729–1740). З його синів вартим уваги є лише Яків Маркович, який народився 7 жовтня 1696 року в м. Прилуки. Навчався в Києво-Могилянській академії, яку закінчив у 1713 р. Був улюбленим учнем Феофана Прокоповича, який прогнозував йому блискучу богословську кар'єру і навіть писав: «Ти, при Божій допомозі виявив такі успіхи в богословії, про які й подумати не можуть прикрашені митрами голови».¹ Однак Маркович надавав перевагу матеріальним благам: у віці 22 років він отримав своє перше військове звання, у 1721 році одержав ранг бунчукового товариша; Маркович заміняв батька на посту лубенського полковника, коли той був у від'їзді.

Яків Маркович був одружений двічі: з дочкою чернігівського полковника Павла Полуботка, Оленою, у 1714 р. та у 1750 р. (Олена Полуботок на той момент уже померла) на удові Марії Яворській².

У 1721 р., перебуваючи на посаді лубенського полковника (за наказом гетьмана Скоропадського),³ керував 10-тисячним корпусом, відправленим для прокладання Ладозького каналу. Наказ про це «власноруч писаний царською величністю Петром І».⁴ У 1725–1727 рр. брав участь у Гілянському поході проти персів.

У 1736 р. Анна Іоанівна надала Марковичу звання дворянина⁵. У той же час за наказом імператриці була створена Генеральна лічильна комісія, до якої потрапив і Яков Маркович (і пробув там до 1739 р.).⁶ Після обрання гетьманом Кирила Розумовського Яків Маркович засідав у Генеральному суді. А в 1762 р. вийшов у відставку в чині генерального підскарбія.⁷

Однак, незважаючи на активну військову та політичну діяльність, Маркович не втрачав зацікавлення тим, чого навчали в Києво-Могилянській академії, був надзвичайно освіченою людиною: він володів знаннями з медицини, писав вірші, перекладав з івриту, німецької, латини, польської та французької⁸.

По собі Яків Маркович залишив кілька надзвичайно важливих для вчених різних напрямків джерела: листування з Феофаном Прокоповичем, свої проповіді, молитви, композиції на теми проповідей – «слів» Іоанна Златоуста та інших отців церкви, залишив «Генеалогічні записки».⁹ У бібліотеці Марковича були рукописні літературні та історичні твори XVIII ст., із яких, у тому числі з літопису Грабянки, він робив списки.¹⁰ Та найголовнішою пам'яткою є «Денні записки генерального підскарбія Якова Марковича» (оригінальна назва від автора – «Домашній протокол»)¹¹.

Маркович почав писати «Денні записки...» випадково: гетьман Павло Полуботок залишив по собі короткі записки, доведені до 1716 р., і зять спочатку просто продовжив ці записи.¹² Надалі ж, із 1717 року, автор почав свій власний щоденник, куди скрупульозно записував події день за днем протягом 50 років – з 1716 по 1767 рр. Його цікавили всі події, які відбувались у полі зору та про які могли б розповісти знайомі. Навіть тоді, коли сам Маркович лежав хворий і не був у змозі поповнювати записи «Щоденника», він просив своїх знайомих писати від диктовку, що можна визначити, читаючи оригінал рукопису, за зміною почерку. Яків Маркович помер у 1770 р., а записи доведені до 1767 р.; причиною цього стала втрата автором зору за три роки до смерті¹³.

Як уже було зазначено, Яків Маркович записував абсолютно всі події свого життя. В його записах можна знайти інформацію, яка буде корисною для вчених різних галузей, однак найчисельнішими та найвагомішими є дані саме з історії повсякденності.

У першу чергу Марковича цікавило його власне здоров'я. Майже щодня можна знайти запис про його самопочуття, про те, як він покращував стан свого здоров'я, як лікувався тощо. Він дуже ретельно записував ліки,¹⁴ якими лікувався, та способи лікування, які радили знайомі.

Досить часто в записах можна зустріти згадки про різні способи приготування не лише ліків, а й кулінарних виробів. Хоча найчисельнішими все ж є рецепти горілки.

Автор фіксував приїзди та від'їзди всіх своїх знайомих та просто відомих людей. Інколи його записи не одразу можна правильно розшифрувати, зрозуміти, кого він мав на увазі. Так, наприклад, 12 лютого 1733 в записах зазначено: «Были у генерала и обедали род., я, п. Петро и п. Михайло и проч. и подпяхом, а после играли в кадрилию з проиграшом 52 к...».¹⁵ У той же час у Миколи Ханенка на цю ж дату записано: «Обедал у пана Якова Марковича з панею его и детми...».¹⁶

У 1740 р., коли батько Якова Марковича, Андрій Маркович, звільнився з посади генерального підскарбія, син зайняв його посаду. Унаслідок переходу до більш відповідальної роботи Маркович багато часу змушений був проводити вдома. Таким чином, його переміщення значно обмежилися. Однак, щоб не втрачати зв'язку із зовнішнім світом, Маркович, починаючи

із 40-х рр., передплачував французькі, німецькі, російські журнали та газети. Він активно листувався із європейськими книголюбями та просто високоосвіченими людьми¹⁷. Серед цих людей були Федір Туманський (український письменник, перекладач, етнограф, видавець, з ініціативи якого у Глухові була створена книгарня), Григорій Теплов (ад'юнкт Петербурзької Академії наук, колишній учитель Кирила Розумовського), Павло Апостол (полковник лубенський). Наприклад, 27 лютого 1752 р. Маркович зробив такий запис: «Їздив рано у палац гетьманський і був у Теплова, який подарував мені книгу з філософії». ¹⁸ У літературі перевагу надавав французькій, особливо виділяв свого ровесника – Вольтера, а також – Фенелона і Ролена.¹⁹ Для того, щоб придбати «Історію Карла XII», яка була написана не так, як подавалась у Росії, він доклав чимало зусиль: скоріш за все отримав через посередництво того ж Павла Апостола (у 1750 р.). 1 листопада 1750 р. в «Денних записках...» є повідомлення: «Полковник лубенський прислав мені перший том історії короля шведського, третій і четвертий залишив у себе для прочитування, а другий том помилково не присланий з Бреславлі. За ці книжки сплачено 11 рейхталеров і 15 чеських»²⁰. Книги він ще отримував від Феофана Прокоповича, який надсилав колишньому учневі літературу, яка могла б його зацікавити. ²¹ Так, 5 лютого 1729 р. в «Денних записках...» з'являється запис: «Архиерей Новгородский (Феофан Прокопович. – М.Н.) прислав ко мне книжок 5: четыре Буддея (німецький богослов Буддеус²². – М.Н.), а пятаю Петра Даниїла Нусцея, епископа Абринценского, под титулом «Demonstratio Theologica».²³ Він регулярно проводив перепис своєю бібліотеки, усі обміни книгами фіксував у щоденнику. 25 лютого 1725 року Маркович записав: «Книги в библиотеке пересмотрувалем, которых в скрине показалось и зложилось 66, а в библиотеке 146, в той же библиотеке з другой стороны 44, а винятых в поход 31, итого всех 287 и больше».²⁴ За даними наведеного перепису, ми дізнаємось, що більшість книжок були на богословську тематику, а у Гілянській похід 1725–1727 рр. Маркович узяв із собою 31 фоліант. Станом на 8 липня 1729 р. в бібліотеці Марковича було 340 книг.²⁵ А в 1742 р., перебуваючи в Москві, записав: «Їздив до поштмейстера Володимира Володимировича фон Пестеля, котрому віддав 18 рублів на майбутній 1743 рік».²⁶ Однак Якова Марковича цікавили не лише історія та богослов'я: він придбав книгу Антоні ван Левенгука «Таємниці природи» і навіть ретельно її законспектував у «Денних записках...».²⁷

Як людина, яка постійно займалася господарством, Яків Маркович скрупульозно вів записи своїх доходів та витрати. За свідченнями деяких дослідників,²⁸ він навіть надсилав волів до Данцигу, Москви, горілку – до Царицина, Астрахані. З Криму вивозив сіль, із Черкас – рибу. Тому будь-які витрати, прибутки, зміни в економічному стані Російської імперії детально відображені в «Денних записках», що дає змогу дослідити економічну історію України першої половини XVIII ст.

І наостанок: досить регулярними є згадки про способи розважання козацької старшини XVIII ст. Автор «Денних записок...» абсолютно щиро і без замовчувань говорить про вживання алкогольних напоїв: про їх види та кількість. Ще одним цікавим моментом є азартні ігри, а конкретно – карти, причому коли автор згадує нову гру, він пояснює її правила. Ігри, які згадує Яків Маркович: ліомбар,²⁹ кадріль.³⁰

Такі специфічні історичні пам'ятки як хроніки, щоденники, мемуари взагалі є дуже цінним джерелом для дослідників. «Денні записки генерального підскарб'я Якова Марковича» є унікальним у своєму роді твором. Автор вів записи щоденно протягом 50 років. Для дослідження ранньомодерної історії України та історії повсякденності це просто невичерпне джерело інформації. Однак досі цієї пам'ятки історики торкаються лише дотично: на неї не спираються в наукових роботах, і не обирають як предмет дослідження.

¹ Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва. – Київ: “Веселка”, 2009. (далі – Козацька енциклопедія). – С. 379.

² Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського, Ф.ХІІ, спр. 4. – «Из дневных записей малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича». Копія, зроблена В. Модзалевським (далі – ІР НБУВ, Ф.ХІІ, спр. 4).

³ Там само.

⁴ Киевская старина – 1891, №4. (далі – К.С.) – С. 11.

⁵ Струкевич О.К. Генеральный підскарбій Яків Маркович // «УДЖ». – 1997, №5. (далі – Струкевич О. Вказ. праця). – С. 87.

⁶ ІР НБУВ, Ф.ХІІ, спр. 4.

- ⁷Дзюба О. Теофан Прокопович в епістолярній спадщині // Україна в Центрально-Східній Європі. – К.: 2007. – № 7. – С. 319.
- ⁸ Козацька енциклопедія. – С. 379.
- ⁹ Там само. – С. 381.
- ¹⁰ Там само. – С. 380.
- ¹¹ ІР НБУВ, Ф.ХІІ, спр. 4.
- ¹² Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. – Острогоз : Острозька академія, 2003. (далі – Антонович В. Вказ.праця) – С. 95–99, 214–217.
- ¹³ Там само. – С. 95–99, 214–217.
- ¹⁴ Дет. Див: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії / За ред. М. Журба, О. Потильчак та ін. – К.: НПУ Драгоманова, 2010. – С. 390–394.
- ¹⁵ К.С. – 1896, № 4. – С. 265.
- ¹⁶ Там само. – 1884, № 10. – С. 98.
- ¹⁷ Каганов И.Я. Я. Маркович и его «Дневник» как материал для истории просвительства на Украине в первой половине XVIII в. М.-Л., 1961. – С. 1–8.
- ¹⁸ Козацька енциклопедія. – С. 380.
- ¹⁹ Там само. – С. 381.
- ²⁰ Там само. – С. 381.
- ²¹ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енциклопедичне видання / відп. ред. В.С. Брюховецький. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 353–355.
- ²² http://www.ccel.org/ccel/schaff/encyc02/Page_291.html відвідано 20.03.2010.
- ²³ К.С. – 1894, №6. – С. 282.
- ²⁴ Там само. – 1892, № 4. – С. 205.
- ²⁵ Там само. – 1894, № 8. – С. 308.
- ²⁶ Козацька енциклопедія. – С. 380.
- ²⁷ Там само. – С. 381.
- ²⁸ ІР НБУВ, Ф.ХІІ, спр. 4.
- ²⁹ К.С. – 1895, №1. – С. 36.
- ³⁰ Там само. – 1895, №1. – С. 37.

Марія Казьмирчук (Київ)

Джерела з історії повсякденності Київської губернії (1861–1917) у Російському державному історичному архіві Санкт-Петербурга

Для професійного дослідника важливим етапом у науковій роботі є пошук та опрацювання джерел, подеколи серед них особливо цінними й унікальними є ті, які знаходяться закордоном. Для більшості істориків робота з архівними документами важлива, а тому вимагає певної матеріалу перед їхнім опрацюванням. Особливо скрупульозна робота проводиться у напрямку історії повсякденності, адже ця галузь історичних знань доволі нова, тому має безмежні можливості для дослідження. Введення до наукового обігу нових неопублікованих джерел завжди залишається актуальною і нагальною справою, тим більше, якщо воно стосується життя простих людей, які опинилися „поза історією». Пошук і опрацювання джерел у Санкт-Петербурзі (Російська Федерація) щодо повсякденності Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. були проведені у Російському державному історичному архіві.

У Ф. 20 (Департамент торгівлі та мануфактур) можна знайти матеріали про використання праці малолітніх на заводах, фабриках і мануфактурах, частково відстежити законодавчу політику уряду Російської імперії щодо праці неповнолітніх у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.¹. У цих справах можна знайти недосліджене досі питання отримання елементарної шкільної освіти при фабриках і заводах, тобто безпосередньо на виробництві². Щодо праці жінок на промислових підприємствах Київщини пореформеного періоду, то це питання перебувало у полі зору фабричних інспекторів губернії і потрапляло у їхні зошити кожного року³. Окремі справи стосуються натуральної зарплати робітникам від промисловців та охорони здоров'я робітників, яка фінансово лягала на роботодавців про що свідчать чисельні скарги фабрикантів до уряду у 1897–1898 роках⁴.

Значним фондом, що дає інформацію про повсякденне життя мешканців Київщини наприкінці XIX – на початку XX ст. є Ф. 23 (Міністерство торгівлі та промисловості). Загалом економічна сфера тісно перепліталася із соціальною та політичною сферами людського буття, впливаючи на повсякденне життя пересічних мешканців Київщини. Цікавою є справа, у якій робітники зобов'язуються за неякісну роботу віддавати частину зарплати на будівництво церков, шкіл тощо, конкретно називаються прізвища винуватців та фіксується вирок губернських з фабричних та міських-заводських справах присутствій за 1899–1913 роки⁵. Щодо штрафів на промислових підприємствах Київщини, то у цей період вони були значними та різноманітними, внаслідок чого власники заводів і фабрик могли економити на зарплатні. Цікавими при висвітленні цієї проблеми стануть справи про збільшення вирахувань із зарплат робітників за прогули у 1905–1915 роках⁶. У цьому ракурсі буде незайвим використати також справу про дозвіл понаднормових робіт на промислових підприємствах Київщини у 1908–1915 роках⁷. Загалом, інформацію щодо питань рівня заробітної плати та її впливу на рівень життя робітників Київської губернії можна отримати із скарг робітників у 1902–1909 рр., розпоряджень про встановлення порядку видачі зарплати на промислових підприємствах Київської губернії у 1910–1911 роках⁸. Благодійність та опіка над інвалідами та хворими робітниками розкривається у двох справах, за якими штрафні капітали були віддані Київському фабричному округу на добрі справи⁹. Багато інформації про повсякденне життя на Київщині пореформеного періоду може дати статистико-діловодна Відомість відділу промисловості щодо страйків по губерніях за 1915 рік, а також доповідні діловодні документи старшого фабричного інспектора Київської губернії про страйки у 1916 році¹⁰. Щодо страйкового руху, його учасників і розгортання у 1902–1907 роках, то статистичну інформацію подає «Книга реєстрації страйків Київської губернії»¹¹.

У Ф. 40 (Всеїдданіші доповіді з торгівлі та промисловості) знаходяться доповіді з різних проблем великих посадовців Російської імперії, зокрема і щодо повсякденного життя Київщини наприкінці XIX – на початку XX ст., а саме теми праці неповнолітніх¹². Так, представлена доповідь міністра фінансів М.Х. Бунге від 30 грудня 1881 року про дозвіл внести до Державної Ради пропозицію про обмеження дитячої праці на підприємствах¹³. Крім того, у доповідях державних чиновників можна знайти інформацію про надання допомоги робітникам-інвалідам, пожертвуванні 5000 руб. для допомоги робітникам, а також про нагороду різних осіб, які сприяли покращенню умов праці та життя для робітників¹⁴.

Ф. 505 (Департамент Державного казначейства МФ) містить справу щодо становища сільських учителів Південно-Західного краю, в тому числі й Київської губернії у 1893–1894 роках, де показано рівень їхнього життя та об'єм заробітної плати¹⁵. Ці матеріали можуть стати ґрунтовним доповненням до вітчизняних архівних даних щодо плачевного становища сільських викладачів.

У Ф. 583 (Особлива канцелярія з кредитної частини МФ) збереглися справи дворянства Київської губернії, які свідчать про втрату ними наприкінці XIX – на початку XX ст. економічної та соціальної першості, потрапляння у боргові перипетії у зв'язку розвитком капіталізму та народженням нових соціальних класів. Справа про надання цукровикам права користуватися кредитами у Київській банківській конторі у 1861 році розкриває проблеми формування нових класів і розвитку капіталістичних відносин, їхнього впливову на пересічних киян¹⁶. Навіть могутній та впливовий граф В.А. Бобринський у 1861 році прохав про позику під заставу маєтків батьків у кількох губерніях, зокрема і у Київській з п'ятьма цукровими заводами¹⁷. Подібні справи було заведено 27 червня 1869 року князем Лопухіним із Київською конторою державного банку про заставу його Корсунського маєтку в Київському повіті¹⁸. Позику отримував і дворянин польського походження значного та впливового роду – граф А. Потоцький, який 24 лютого 1878 року закладав маєтки батька дружини князя А. Сангушко у Київській, Подільській та Волинській губерніях¹⁹.

У Ф. 796 (Канцелярія Синода) містяться матеріали про будівництво та ремонт церковних будинків у Київській єпархії, що дозволяє розкрити внутрішні, духовні потреби парафіян²⁰. Одна зі справ розкриває місію священика Стефана Синявського щодо виправлення будівлі в селі Рубенсовці Київської єпархії у 1892 р., на що йому було відпущено синодальним обер-прокурором 416 руб.²¹ Аналогічна справа стосується графа Германа Красицького, будівника причтових будівель, який у 1895 р. отримав 555 руб. На їхнє будівництво у селі Христинівці²². Трапляється багато справ про заборону релігійних сект, які отримали популярність у Київській губернії, зокрема секти штундистів (баптистів) у 1894 р.²³. Особливу увагу приділяли документації про будівництво православних церков²⁴. Соціально значущою є справа про видачу священику містечка

Тального Уманського повіту І. Клецьковському 1 000 руб. на придбання його будинка та 900 руб. священику села Трубнявки Сквирського повіту на облаштування нового дому²⁵.

У Ф. 1 263 (Комітет Міністрів), 1 281 (Рада міністра внутрішніх справ), 1 282 і 1 284 (Департамент загальних справ МВС) зберігаються звіти генерал-губернатора Київської, Подільської і Волинської губернії. У цих звітах вміщується підбірка даних про події у Київській губернії, де лаконічно описуються щомісячні нещасні випадки, смерті та зумисні підпали власності пересічних громадян і іноземців. Наприкінці кожної замітки підраховується сума збитків, спричинених випадковими катаклізмами та навмисними діями третіх осіб²⁶.

Отже, джерела з історії повсякденності Київської губернії пореформеного періоду представлені у Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербургу досить широко, проте розпорошені по різних фондах. У центрі уваги неопублікованих джерел знаходяться „маленькі люди», розкрито моменти їхнього щоденного життя, побуту, звичаїв і вірувань. Висвітлюються проблеми облаштованих і бездомних, ситих і голодних, описується розбрат і співпраця людей, у джерелах присутні переживання, емоції, тривоги і надії на майбутнє людей Київської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Багато фондів залишається необробленими та чекають своїх дослідників у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі.

¹ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1784. – 281 арк.; Там само. – Оп. 2. – Спр. 1786. – 23 арк.

² РДІА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1790. – 27 арк.

³ РДІА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1794 а. – 55 арк.; Там само. – Оп. 3. – Спр. 1882 а. – 235 арк.

⁴ РДІА. – Ф. 20. – Оп. 13 а. – Спр. 5. – 44 арк.

⁵ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 13 а. – Спр. 12. – 405 арк.

⁶ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 20. – Спр. 7, 38, 195. – 23, 27, 89 арк.

⁷ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 20. – Спр. 88. – 467 арк.

⁸ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 20. – Спр. 598. – 40 арк.; Там само. – Оп. 24. – Спр. 1175. – 57 арк.

⁹ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 27. – Спр. 378. – 15 арк.; Там само. – Оп. 27. – Спр. 861. – 2 арк.

¹⁰ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 16. – Спр. 129. – Арк. 75зв. – 82, 153зв. – 158, 191зв. – 192, 194зв. – 195.; Там само. – Оп. 16. – Спр. 163. – 335 арк.

¹¹ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 17. – Спр. 324. – 31 арк.

¹² РДІА. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 37, 40, 42, 45, 46, 47, 50 тощо.

¹³ РДІА. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 87 – 88 зв.

¹⁴ РДІА. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 38. – 13 арк.; Там само. – Оп. 1. – Спр. 49. – 49 арк.; Там само. – Оп. 1. – Спр. 615. – 57 арк.

¹⁵ РДІА. – Ф. 505. – Оп. 4. – Спр. 15492. – 56 арк.

¹⁶ РДІА. – Ф. 583. – Оп. 4. – Спр. 269. – Арк. 388–391.

¹⁷ РДІА. – Ф. 583. – Оп. 4. – Спр. 268. – Арк. 44–46.

¹⁸ РДІА. – Ф. 583. – Оп. 4. – Спр. 277. – Арк. 113–118.

¹⁹ РДІА. – Ф. 583. – Оп. 4. – Спр. 288. – Арк. 87–89зв.

²⁰ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 83. – Спр. 119. – 20 арк.; Там само. – Ф. 796. – Оп. 141. – Спр. 130. – 3 арк.

²¹ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 173. – Спр. 908. – 5 арк.

²² РДІА. – Ф. 796. – Оп. 176. – Спр. 946. – 6 арк.

²³ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 175. – Спр. 1936. – 8 арк.

²⁴ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 191, ч. 1, 2 отд., 1 ст. – Спр. 405. – 4 арк. тощо.

²⁵ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 184. – Спр. 1095. – 3 арк.

²⁶ РДІА. – Ф. 1281. – Оп. 3. – Спр. 375. – 14 арк.; Там само. – Ф. 1281. – Оп. 3. – Спр. 474. – 54 арк.; Там само. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Спр. 28. – 154 арк.; Там само. – Ф. 1281. – Оп. 7. – Спр. 47. – 83 арк.; Там само. – Ф. 1284. – Оп. 67. – Спр. 83. – 305 арк. тощо.

Ігор Сердюк (Полтава)

Щоденник Миколи Ханенка як джерело для вивчення світоглядних уявлень про малолітню дитину в українському ранньомодерному суспільстві

Антропологічний поворот, що стався в історіописанні в останній третині ХХ ст., сприяв розвитку соціальної історії, акцентувавши увагу дослідників на людині у всіх її іпостасях.

Відтепер до сфери наукового інтересу вчених потрапило і буденне, повсякденне життя, світоглядні уявлення, цінності пересічної особистості. Реалізація такого підходу потребує застосування нових дослідницьких методик, уведення до обігу нових документів або ж більш повного використання інформаційного потенціалу вже відомих. Так, для вивчення різних аспектів історії повсякдення ранньомодерної доби перспективним джерелом вважаємо щоденники. Їхні автори робили періодичні записи впродовж тривалих проміжків часу, це суттєво, оскільки, на думку О. Коляструк, саме у щоденності відбувається адаптація людини до матеріального і духовного ладу життя, формуються її ціннісні орієнтації¹.

Сферою наших наукових інтересів є дитинство в українському суспільстві XVIII ст., зокрема, цінність життя й ставлення до смерті малолітньої дитини. У вітчизняній історіографії дана проблема поставлена і розробляється Володимиром Маслійчуком, на підставі різних джерел (у першу чергу – судових справ) вчений дійшов до висновку про фаталістичне, байдуже ставлення до смерті немовлят, викликане велетенською смертністю². Такі ж висновки, котрі на українському матеріалі підтверджуються лише поодинокими демографічними розвідками³, раніше були зроблені французькими дослідниками, зокрема відомим дослідником дитинства Філіпом Ар'є. Поряд із даними історичної демографії вчений використав дослідження французьких істориків ментальності, які відмітили рідкість згадок про немовлят і їхню смерть у родинних щоденниках⁴.

Спробуємо перевірити цю тезу на українському матеріалі й звернемося до щоденника Миколи Ханенка*, який, за словами О. Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу. Вочевидь освіченість і певні риси характеру змусили Ханенка робити записи майже щодня упродовж 26 років. Отож до нашого часу дійшло цінне історичне джерело, яке охоплює 1727–1753 рр. Щоденник уже тривалий час доступний широкому загалу дослідників, оскільки був опублікований Олександром Лазаревським на шпальтах журналу «Київська Старовина» в 1884–1886 рр.⁵

За даними Вадима Модзалевського, у генерального хорунжого було три сини: Петро, Василь, Іван – і п'ять дочок: Софія, Анна, Анастасія, Марфа, Євфросинія, Євдокія⁶. Отож поглянемо, які записи зробив Ханенко про своїх дітей. Перший із них, датований 23 листопада 1731 р., зазначає: *«Даль Алексію 1 р. 50 к., а прежде забралъ онъ же на слѣдующій службѣ его рокъ 50 к., и того стало 2 р. сполна, а рокъ начался отъ 8. Чубѣ даны 5 к. За чинбу лисиць. На молебствіе у Вознесенія 40 к., на молоко для дѣтей 3 к. Сего числа въ 3-мъ часу пополудни дароваль мнѣ Бог сына, котрому дано имя Петръ по числу сего мѣсяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламарю 3 к.»*⁷.

Наступний запис про Петра датований 28 листопада цього ж року: *«Отправлено крещеніе сину нашему Петру, котрому воспріемнымъ былъ господинъ полковникъ стародуб. Алесандръ Ивановичъ Дуровъ и ея м. панѣя Андріева Миклашевская»*⁸; далі – 3 грудня 1731 р.: *«Сего числа умовили мамку до Петруся на рокъ, а даватъ ей грошми пять копъ...»*. Наступна згадка про Петруся датована 10 березня 1732 р. і теж пов'язана з його нянькою: *«Мамце Петрусевой сего числа дано 30 к.»*⁹ Остання відмітка про Петра у щоденнику Миколи Ханенка зроблена у зв'язку зі смертю сина. 4 лютого 1733 р. він записав: *«Въ Есмани службѣ Божой выслушавъ и пообѣдавъ (где розышлось на розницю 12 к.), прибыль до Глухова в 1-мъ часу по полдни и тутъ зараз пошоль до двора ясневельможного, где засталъ еще при концу обѣда, тут же застал ихъ милостей: ... (перераховує кого застав, хто чий родич, що зробив за обідом – І.С.) ... Тут же получилъ я вздомость, что синъ мой Петръ представилься въ Стародубѣ прошлаго генваря 18, болѣзнію на болячку под горломъ»*¹⁰.

Отже, безпосередньо Петру в щоденнику присвячено три записи (ще двічі згадується його нянька), які констатують народження, хрещення й смерть сина. Усі ці події описані одним реченням після переліку інших, що трапилися за день. Зміст записів свідчить, що Микола Ханенко писав свій щоденник увечері чи на наступний день, тобто тоді, коли все, що могло трапитися за день, відбулося і було відоме. У день, коли дізнався про смерть сина, він записав, що витратив 12 копійок, зустрів за обідом *«пана Павла Апостола, полковника миргородского (который недавно оженившись въ Смоленску на дочери тамошнего шляхтича Никола Юрьевича Анделярта)...»*¹¹, а вже потім скупо й лаконічно згадав про сина. Записи наступних днів теж

* Микола Ханенко (1693–1760) – державний діяч Гетьманщини, упродовж 1727–1754 рр. вів щоденник, у цей час займав посади: стародубського полкового судді (з 1727 р.), стародубського полкового обозного (з 1738 р.), генерального бунчужного (з 1738 р.), члена Генерального Суду (з 1740 р.), генерального хорунжого (з 1741 р.).

скупі і спокійні, про померлу дитину там не йдеться, вочевидь, смерть сина жодною мірою не позначилася на ритмі життя Ханенка. Зранку наступного дня він робить візити, записує, скільки копійок витратив на обіди, дбає про розширення власних маєтностей. Останнє генеральному хорунжому добре вдавалося; так, 7 і 8 лютого він оформляв у Генеральній Військовій Канцелярії грамоти, нещодавно видані йому на володіння Перегоном та іншими селами¹².

Однак, на нашу думку, це не означає, що Микола Ханенко не любив своїх дітей. У його щоденнику знаходимо інформацію про дітей, старших від Петруся. Починаючи з травня 1742 р., часто згадується його син Василько. Характер запису від 14 травня свідчить, що син уже не був малолітнім: *«Василко сынъ наш пріехахъ изъ Глухова и попривозыл де которые писма...»*¹³. Далі Василько зустрічається у щоденнику постійно, він їздив з батьком у справах, допомагав йому. Ханенко детально описував дитячий костюмчик Василька чи відмічав повернення сина додому з якої-небудь поїздки¹⁴. Однак менші діти джерелом ігноруються, ми не знаходимо їхніх імен, а лише поодинокі згадки. Покажемо у цьому відношенні є запис від 3 квітня 1743 р.: *„Въ сей Светлаго Воскресенія Господня празникъ сынъ мой Василь и другіе малые дѣти причащались в церквѣ городецкой»*¹⁵. Отож Микола Ханенко згадує на ім'я лише старшого сина, а малі діти названі *«другие»*. Вочевидь по досягненню певного віку (на жаль, ми не можемо його визначити) у щоденнику починаються згадки і про дочку Ханенків: *«Коло вечерень приехала жена в Глуховъ съ дочерью Настусею»*¹⁶.

Потрібно зауважити, що у щоденнику зустрічаються записи й щодо чужих дітей. Основну їх масу умовно можемо поділити на дві категорії: перша – це записи про народження дітей у приятелів Ханенка та святкування їхніх хрестин. Вони мають такий характер: *«Писарю суда енерального Ивану Пиковцю родилась дочь Марфа, через три дні «были у писаря суда енерального Пиковця, которого дочь новорожденная крещена сего-жь числа (6 липня 1742 р. – І.С.), а восприемниками были асаулъ енеральный п. Валкевичъ и вдова Лисеничова, теща сотника золотоношского Костантыя Леонтовича»*¹⁷. Записи другої групи фіксують ситуації, коли кошти дарувалися чи давалися безпосередньо дітям (від 2 коп. до 5 руб.). Відмітимо, що серед них зустрічаються й випадки матеріальної допомоги. Наприклад, у записі від 23 лютого 1742 р. читаємо, що Ханенко заплатив за лікування якогось шолудивого хлопця спочатку *«полтину»*, а потім ще одну¹⁸.

Отож, підсумовуючи, зазначимо, що в щоденнику Миколи Ханенка згадуються старші діти; немовлята та малолітні практично залишилися поза увагою батька, а їхня смерть не викликала особливих емоцій і не виділилася з інших, абсолютно буденних подій. Це було наслідком велетенської дитячої смертності, фаталістичного ставлення до життя і смерті. Натомість по досягненню певного віку діти *«були помічені»* батьком, ставали об'єктом його піклування, що й знайшло своє відображення на сторінках щоденника.

¹ Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / Ольга Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 175.

² Див. напр.: Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський музей приватної садиби, 2008. – 128 с.

³ Цьому питанню присвячено ряд наших розвідок, зокрема: Сердюк І. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 р.р. / Ігор Сердюк // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Вип. 17. Київ–Хмельницький, 2008. – С. 79–100.

⁴ Арьес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / Филип Арьес; пер с франц. Я. Ю. Старцева при уч. В.А. Бабинцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – С. 13.

⁵ Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 г.) // Киевская старина. – 1884. – №3. – С. 1–16; №4. – С. 17–32; №5. – С. 33–48; №10. – С. 92–117; 1885. – №4. – С. 145–160; №6. – С. 161–176; №7. – С. 177–192; №9. – С. 193–208; №10. – С. 209–224; №12. – С. 241–256; 1886. – №1. – С. 257–272, №4. – С. 273–288, №5. – С. 289–304, №7. – С. 305–320, №8. – С. 323–352, №9. – С. 353–384, №10. – С. 385–416, №11. – С. 417–465, №12. – С. 465–512.

⁶ Модзалевский В. Л Малоросійський родословник. Том V. Випуск 3 / Вадим Модзалевський. – К.-СПб.: Видавництво ВІРД, 2004. – С. 47–48.

⁷ Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка... – С. 30.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 40.

¹⁰ Там само. – С. 97.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 148.

¹⁴ Там само. – С. 164, 173–174, 191–192, 200, 219, 251, 254, 257, 262.

¹⁵ Там само. – С. 200.

¹⁶ Там само. – С. 156.

¹⁷ Там само. – С. 160–161.

¹⁸ Там само. – С. 139.

Інна Демуз (Переяслав-Хмельницький)

Епістолярій П.Я. Стебницького як одне з ключових джерел вивчення повсякденності початку ХХ ст.

Після проголошення незалежності України в науковій літературі набула поширення так звана історична персоналістика й розвиток жанру історичної біографії, актуальними стали дослідження місця і ролі окремих діячів у суспільних трансформаціях. У радянський період такого поняття як «повсякденна історія» взагалі не існувало, оскільки окрема людина була лише маленьким «гвинтиком» потужної системи. Історики вивчали вплив революційної боротьби на розвиток суспільства, соціальну ієрархію класів, а коли й досліджувалася діяльність окремих постатей, то оцінювався вклад діячів в еволюцію соціал-демократичного світогляду.

Персоніфікований підхід до вивчення історії передбачає пошукову роботу й критичний аналіз усіх видів інформаційних джерел із відомостями про конкретну особистість. Окреме місце серед таких джерел належить епістолярній спадщині, що має яскраво виражене соціальне підґрунтя: висвітлює історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор листів, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії. Епістолярій дає можливість вивчати як повсякденність певної епохи загалом, так й конкретну особистість зокрема. Листи як історичне джерело мають специфічні ознаки, становлячи собою різновид писемних пам'яток. Їхня специфіка полягає, по-перше, в яскравому прояві суб'єктивної перцепції подій, що вимагає критичного ставлення до таких джерел; по-друге, кожний період історії вплинув на форму листів; по-третє, листи належать до найбільш «важких» джерел з погляду наукового аналізу¹.

У зв'язку з широким введенням епістолярію до наукового обігу в останнє десятиліття актуалізувалася потреба в нових теоретичних і методологічних розробках однієї з галузей спеціальних історичних дисциплін – епістолології. З'явилися методичні рекомендації щодо публікації листів, узагальнюючі дослідження теоретико-історіографічного змісту. Дослідники відзначають багатогранність (часто – унікальність) інформації в листуванні, яке в сьогоденні вважається повновартісним і цінним джерелом у процесі вивчення маловідомих подій минулого. Нині побачили світ праці загальнотеоретичного характеру, присвячені дослідженню місця епістолярного жанру в літературознавстві, джерелознавстві та у спеціальних історичних дисциплінах: методичний посібник і статті російського джерелознавця В. Сметаніна², розвідки Є. Наумова³, Є. Прохорова⁴, розділи з підручників і посібників зі спеціальних історичних дисциплін, присвячені епістолології⁵, нарис сучасних дослідників І. Войцехівської та В. Ляхоцького⁶, розвідки теоретико-методологічного характеру М. Дмитрієнко й І. Войцехівської⁷, І. Гирича та В. Ляхоцького⁸, праці літературознавців В. Кузьменка⁹ та М. Коцюбинської¹⁰, дисертаційні дослідження і монографічні видання Г. Мазохи¹¹, А. Зіновської¹², Л. Морозової¹³, І. Старовойтенко¹⁴.

Нещодавно видано окремі зразки епістолярної спадщини громадсько-суспільних діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст., серед яких – деякі листи М. Грушевського, Є. Чикаленка, С. Єфремова, Л. Жебуньова, М. Гехтера, С. Петлюри, А. Кримського¹⁵ та ін. Невідомим широкому читачькому загалу залишається епістолярій Петра Януаровича Стебницького – знаного публіциста, організатора й очільника української фракції в Державній думі перших двох скликань (1906–1907 рр.), голови «Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг» (1909–1916 рр.), суспільного діяча, українця за походженням, який протягом багатьох років проживав у Санкт-Петербурзі. Найбільш змістовне видання епістолярію П. Стебницького (з окремим адресатом) знаходимо у збірнику листів «Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки»¹⁶.

Окрім опублікованих листів, у вітчизняних архівах зберігається значний масив епістолярію П. Стебницького, систематизований нами за кількома критеріями:

– *за місцем збереження*. Нами віднайдені листи, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (фонди I, III, 82, 134, 226, 338);

– *за адресатом*. П. Стебницький був комунікабельною людиною, тому підтримував епістолярні контакти з багатьма відомими сучасниками. Його респондентами й постійними адресатами стали видавці В. Науменко, Б. Грінченко та його дружина, письменники та літературознавці Г. Житецький і П. Житецький, І. Нечуй-Левицький, політик А. Ніковський, громадські діячі й публіцисти Л. Жебуньов, О. Русов, Є. Чикаленко, С. Петлюра, співробітники «Благодійного товариства з видання дешевих та загальнокорисних книг» та ін.;

– *за критерієм збереженості, інформативності й кількості листів у кореспонденції* – поділяємо на майже повністю збережене листування та збережене частково, а також однобічну кореспонденцію. За даним критерієм перше місце займає, на нашу думку, листування П. Стебницького з відомим громадським діячем, видавцем, близьким приятелем Є. Чикаленком, друге – з родиною Грінченків;

– *за видом кореспонденції* – листи, написані на офіційних бланках «Благодійного товариства з видання дешевих і загальнокорисних книг» з адресою і телефоном редакції; листи на звичайних аркушах паперу із зошита розміром 13×20,8 см; поштові листівки (невеликі жовті картки з цупкого паперу розміром 9×14 см, які називалися «почтовая карточка» чи «открытое письмо»).

П. Стебницький писав листи чорним чорнилом, дрібним, в основному розбірливим для читання почерком. Більшість листів написана українською мовою (російською мовою – до Г. Житецького). П. Стебницький дотримувався усталених традицій епістолярного жанру: починався лист, як правило, датою і дружнім зверненням: «високоповажний», «вельмишановний», «шановний», «дорогий і шановний». Закінчувався лист або листівка побажаннями: «бувайте здоровенькі», «з щирим поважанням», «широ прихильний», «з великою шанобою».

На основі проведеного джерелознавчого аналізу багаторічного листування П. Стебницького виокремлюємо такі теми повсякденності:

– організаційні аспекти роботи «Благодійного товариства з видання дешевих і загальнокорисних книг», відібрання необхідних для видання рукописів, зобов'язання «Товариства...» друкувати оповідання письменників і публіцистів, перерахування їм гонорарів (листування П. Стебницького з родиною Грінченків, В. Науменком, О. Русовим, Є. Чикаленком);

– клопотання до Святійшого Синоду про дозвіл видання «Товариством...» українською мовою Святого Письма (1904 р.), складання записки до Міністерства внутрішніх справ щодо скасування цензурного закону 1876 р., можливість об'єднання в єдину організацію «Благодійного товариства з видання дешевих і загальнокорисних книг» і Товариства ім. Т. Шевченка (листи П. Стебницького до Г. Житецького);

– передання бібліотеки Б. Грінченка у власність «Благодійного товариства з видання дешевих і загальнокорисних книг» (листування П. Стебницького з М. Грінченко);

– доля «Благодійного товариства...» в роки, коли головою організації став Г. Голоскевич, причини відмови П. Стебницького від обов'язків голови вищезазначеного угруповання, переведення «Товариства...» із Санкт-Петербурга до Києва (листування П. Стебницького з Г. Голоскевичем);

– особисті враження адресатів від революційних подій 1917 р. в Санкт-Петербургу та Києві (листування П. Стебницького з В. Науменком) тощо.

Очевидним є той факт, що тематика листів була різноаспектною і не обмежувалася зазначеними напрямками, тому чітко виокремити особисті й суспільні аспекти діяльності П. Стебницького неможливо. Лише комплексний критичний аналіз загального масиву листів громадського діяча дасть змогу окреслити повсякденну історію початку ХХ ст. Тому подальшим завданням дослідників має стати виявлення, упорядкування та опублікування кореспонденції з метою створення епістолярного діалогу між адресатами. Як свідчить попередній огляд, опублікованою є лише незначна частина листування П. Стебницького, тоді як переважна більшість його корпусного та епізодичного епістолярію чекає на свого видавця.

¹ Войцехівська І.Н. Епістолологія. Короткий історичний нарис / Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. – К., 1998. – 52 с. – С. 18.

- ² Сметанин В.А. Эпистолагафия. Методическая разработка к спецсеминару для студентов-заочников исторического факультета / Сметанин В.А.; [ред. проф. М.Я. Сюзюмов]. – Свердловск, 1970. – 181 с.; Сметанин В.А. Новое в развитии представлений об эпистолагафии / Сметанин В.А. // Античные традиции и византийские реалии. – Свердловск, 1980. – С. 5–18.
- ³ Наумов Е.Ю. Частная переписка XIX – начала XX в. как объект археографического анализа / Наумов Е.Ю. // Археографический ежегодник за 1986 год. – М.: Наука, 1987. – С. 35–45.
- ⁴ Прохоров Е.И. Принципы издания эпистолярных текстов / Прохоров Е.И. // Вопросы текстологии. – Москва, 1964. – Вып. 3. – С. 8–15.
- ⁵ Історичне джерелознавство: підручник для студ. історичних спец. вищих навч. закладів / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.; Эпистолагафия. Специальные исторические дисциплины: [учебное пособие для студентов]. – К., 1992. – С. 307–311.
- ⁶ Войцехівська І.Н. Епістолагафія. Короткий історичний нарис / Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. – К., 1998. – 52 с.
- ⁷ Дмитрієнко М. Епістолагафія (епістолагафія) як наука історичного циклу / Дмитрієнко Марія, Войцехівська Ірина // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 2. – К., 1998. – С. 23–45.
- ⁸ Гирич І.Б. Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських і політичних діячів кінця XIX – першої третини XX ст. / Гирич І.Б., Ляхоцький В.П. // Архіви України. – К., 1995. – № 4–6. – С. 84–87; Гирич І.Б. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст.: [методичні рекомендації] / Гирич І.Б., Ляхоцький В.П. – К.: Літопис, 2000. – 48 с.
- ⁹ Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст. / Кузьменко В.І.; [відп. ред. В. Дончик]. – К., 1998. – 306 с.; Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.01.01 / В.І. Кузьменко. – К., 1999. – 34 с.
- ¹⁰ Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість / Коцюбинська М. – К.: Дух і література, 2001. – 300 с.
- ¹¹ Мазоха Г.С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.01.01 / Г.С. Мазоха. – К., 2007. – 38 с.; Мазоха Г.С. Український письменницький епістолярій другої половини XX століття: жанрово-стильові модифікації: [монографія] / Мазоха Г.С. – К.: Міленіум, 2006. – 344 с.
- ¹² Зіновська А.М. Український письменницький епістолярій: типологія відкритого листування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.06 / Зіновська А.М. – К., 2008. – 20 с.
- ¹³ Морозова Л.І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.06 / Морозова Л.І. – К., 2007. – 24 с.
- ¹⁴ Старовойтенко І.М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 / І.М. Старовойтенко. – К., 2004. – 322 с.
- ¹⁵ Листування М. Грушевського / Упор. Г. Бурлака. – К., 2006. – 718 с.; Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка; Центральний державний історичний архів України, м. Львів / Г. Сварник (наук. ред.), Р. Дзюбан (упор.). – Л., 2004. – 158 с.; Нагорнов Н. Листи М. Грушевського до І. Шпрага / Нагорнов Н. // Український історик. – 1998. – Т. XXXV. – С. 253–259; Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.) / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П. Сохань (голова ред. кол.), І. Старовойтенко (упор, вступ і ком.). – К., 2003. – 107 с.; Міяковський В. Листи С.О. Єфремова до Є.Х. Чикаленка / Міяковський В. // Український історик. – 1973, № 3–4. – 1974, № 1–2; Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 роки / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / І. Старовойтенко (упор.). – К., 2005. – 252 с.; М. Гехтер: Спогади. Листи до М. Грушевського / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П. Сохань (голова ред. кол.), І. Ткаченко (упор, вступ і примітки). – К., 2005. – 64 с.; Петлюра Симон. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борця за самостійну Україну / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка; Центр українознавства; Центральний державний архів громадських об'єднань України / В.І. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 92 с.; Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи / Інститут Досліджень Модерної Історії України в США; Фондація ім. С. Петлюри в Канаді / В. Сергійчук (упор.). – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1999. – Т. 3. – 615 с.; – Т. 4. – 704 с.; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): в 2 т. / НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського / В.А. Кучмаренко (відп. ред.). – К., 2005. – Т. 2 (1918–1941 рр.). – 358 с.
- ¹⁶ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки // Упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вст. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.

Джерела до вивчення повсякденного життя міст України

Проблематика історії повсякдення включає в себе ціле коло явищ, предметів, зв'язків, які інколи важко розподілити за їх значимістю та ув'язати в певну систему. Оскільки саме поняття «повсякденне життя» – багатогранне та багатозарове, охоплює різні аспекти та різні рівні життя людини, то і джерела до цієї теми достатньо різнопланові.

Важливою групою джерел із різних аспектів повсякдення є різноманітні посібники з рекомендаціями стосовно будівництва дому та облаштування помешкання, правильного ведення господарства, харчування, правил етикету, способів догляду за собою, модного одягу, зачісок та ін. Деяка частка цих видань писалася фахівцями як керівництво у професійній діяльності¹, часом це були переклади з іноземних видань, доповнені та адаптовані відповідно до місцевих умов². Водночас велика кількість посібників призначалася саме споживачам, господарям помешкань, не кажучи вже про видання з рекомендаціями щодо ведення дому, кулінарні книги, статті в жіночих журналах тощо, які адресувалися безпосередньо пересічним обивателям, формуючи їхній стиль життя. Масовість та різнобічність таких видань яскраво свідчила про швидке зростання чисельності середнього класу. Все більше городян мали бажання будувати своє життя відповідно до сучасних вимог та при облаштуванні власного побуту наслідувати новітні тенденції моди.

Прагнучи допомогти читачам, посібники подавали розцінки на витратні матеріали та різні види робіт³, публікували огляди модних товарів, сучасних тенденцій та новітніх матеріалів, що застосовувалися в приватному будівництві й облаштуванні житла. В описах помешкань, як правило, змальовувалася сучасна практика. Цінні відомості до висвітлення теми дають посібники з рекомендаціями по влаштуванню інтер'єрів. Пропоновані рекомендації, зазвичай, спиралися на пануючі традиції та загальноприйняті норми. Новітні європейські ідеї та смаки протиставлялися застарілим варіантам, які все ще продовжували традиційно відтворюватися в повсякденній практиці. Таким чином, ці джерела широко ілюструють водночас і риси повсякденного життя, що відходили в минуле, і новітні тенденції. Значна кількість книжок-посібників присвячувалася питанням раціонального ведення домогосподарства⁴. Рекомендації, адресовані господарям, заохочували жінок до самостійного ведення господарства, пропонуючи таку форму самореалізації.

Важливим джерелом є самовчителі домашніх ремесел, що дістають особливе поширення на початку ХХ ст.⁵ Масове видання таких популярних посібників відображало тодішнє загальне захоплення самостійним оздобленням помешкання, виготовленням різноманітних прикрас для оселі.

Такі популярні видання не тільки формували смаки і принципи облаштування помешкання, але й узагальнювали існуючий досвід, найкращі національні й закордонні традиції, тобто їхні рекомендації не були відірвані від реального життя, і навіть, в якійсь мірі, матеріалізували наявні тенденції епохи. Друковані в них малюнки призначалися для оформлення конкретних речей, проповані варіанти оздоблення інтер'єру помешкання та ужиткових предметів втілювалися в повсякденних практиках.

Промислові підприємства й невеликі кустарні майстерні, що працювали на ринок в умовах конкуренції, ретельно враховували потреби споживачів та намагалися якнайкраще задовольнити їх. Випускаючи каталоги зі зразками своєї продукції для дому, виробничі, а також торговельні фірми, демонстрували і рекламували свої товари. За номерами в каталогах і преїскурантах легко було вибрати той чи інший пропонований взірець. Отже, каталоги виробів, ілюструючи тодішній асортимент товарів, котрі дійсно були в ужитку, могли служити достовірним джерелом для відтворення предметного наповнення побуту⁶.

Разом із каталогами цікавий пласт джерел, зокрема предметного оточення людини тієї епохи, становлять альбоми, путівники, періодичні видання, пов'язані з художньо-промисловими, кустарними та іншими виставками, що зіграли величезну роль як у розвитку промислового та художнього рівня предметів побуту, так і у формуванні смаків споживачів⁷. Каталоги виставок дають чітке уявлення про поширення тих чи інших предметів домашнього вжитку в той чи інший період.

Велику кількість різносторонньої інформації з широкого кола питань можна знайти в популярних періодичних виданнях цього періоду. Завдяки їх поширеності та доступності, матеріали, що публікувалися в них, швидко доходили до широкого загалу читачів. Надзвичайну цікавість становлять статті та ілюстрації, опубліковані в журналах мод і «модних додатках».

Нами переглянуті підшивки за різні роки журналів «Мода», «Модный курьер», «Парижские моды», що видавалися в Петербурзі. Ці видання, розраховані на жінок, намагалися в своїх рубриках охопити найрізноманітніші питання повсякденного життя. Здебільшого поради стосувалися новинок моди, що могли подаватися з паризьких подій. Окрім рубрик, присвячених моді, журнали піднімали питання влаштування дому, оздоблення інтер'єру, правил етикету, організації прийомів, проведення дозвілля, приготування їжі, правильного харчування, догляду за собою, правил гігієни та ін.

Суттєві дані для вивчення повсякденного життя можна отримати з рекламних оголошень з періодичних видань та вклейок у довідкових виданнях «Весь Юго-Западный край», «Весь Киев» та ін.

Неоціненним джерелом для вивчення повсякденного життя є листи, спогади та щоденники. Достовірність мемуарної літератури часто вважається спірною, оскільки позначена суб'єктивністю. Однак у них легко вирізнити цікаві побутові деталі. Надзвичайно інформативними є спогади Н. Василенко, М. Галагана, Л. Старицької-Черняхівської, Г. Дроздовського, С. Русової, Я. Ждановича, Г. Лукомського, Є. Чикаленка, В. Кравченка⁸.

Цікаві відомості стосовно повсякденного життя городян містять твори художньої літератури. Письменники часто змальовували реалії сучасності, відтворюючи такі моменти повсякдення, які майже не фіксуються іншими джерелами. Наприклад, у творах М. Старицького, О. Пчілки, П. Мирного, В. Короленка, М. Коцюбинського, В. Підмогильного, В. Домонтовича, І. Вільде, Н. Королеви, І. Бабеля, О. Купріна, К. Паустовського, М. Булгакова, А. Чехова, В. Гіларовського та ін.⁹

У суспільстві XIX – поч. XX була вкорінена звичка спілкуватися за допомогою листів. У листах рідним та друзям зустрічається особливо багато побутових деталей та подробиць, що дозволяють не тільки розкрити сам спосіб життя, але й зрозуміти суто людські цінності як автора, так і адресата.

В останні роки видається все більше джерел такого роду. Значний інтерес становить епістолярна спадщина М. Лисенка, Д. Яворницького, В. Піскорського, А. Кримського, М. Коцюбинського та ін.¹⁰.

Важливу групу джерел становлять музейні матеріали, особливо колекції та експозиції меморіальних музеїв діячів української культури й науки цього періоду. Зокрема, це – музеї Лесі Українки, М. Лисенка, М. Заньковецької, М. Старицького у Києві; Панаса Мирного, В. Короленка в Полтаві; О. Кобилянської, Ю. Федьковича у Чернівцях; О. Кульчицької у Львові; М. Коцюбинського у Чернігові. Експозиції меморіальних музеїв дають готову, об'ємну та комплексну реконструкцію інтер'єру помешкання, на відміну, наприклад, від фотографій, які висвітлюють лише ту чи іншу його частину.

Однією з особливостей історії повсякдення є зміщення акцентів саме в бік конкретних деталей, наповнення історії живими подробицями. Усе це визначає специфіку та розмаїття кола джерел.

¹ Приоров М.К. Как надо строить дома. – М., 1900.; Иссель Г. Внутренняя отделка зданий. Устройство дверей и окон, обшивка и украшение стен, разделка потолков, устройство деревянных, каменных и железных лестниц. – СПб., 1900.; Купффер Э. Жилой дом. Руководство для проектирования и возведения современных жилищ. – СПб.-М., 1914; Карпович В.С. Особняки в городе и деревне. СПб., 1912; Залесский В.Г. Работы по внутренней отделке строений. – Б.м., 1890; Стори В.Г. Мотивы отделки комнат. Новые эскизы гостиных, столовых, кабинетов, будуаров, спален, вестибюлей, плафонов и др. Вып. I, II. – Пг., 1915

² Бергергоф Г. Руководство для драпировщиков, обойщиков и декораторов. Приложение к «Ремесленной газете». – М., 1891.

³ Приоров М.К. Как надо строить дома. – М., 1900.

⁴ Мария Ределин. Дом и хозяйство. Руководство к рациональному ведению домашнего хозяйства в городе и деревне. – СПб., 1900; Хозяйка дома. Подарок бережливой хозяйке дома и заботливой матери семейства. – СПб, 1900; Как держаться в обществе и вести свой дом. – СПб. 1901; Шаманская О.Н. На помощь небогатой хозяйке. – К., 1912; Молоховец Е. Подарок молодым хозяйкам или средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве. – СПб., 1901. – С. 225

⁵ Альбом рисунков для выжигания по дереву и папке. Рисунки в русском стиле. – СПб., 1909; Альбом рисунков для тиснения по коже. – Б.м., б.г.; Альбом рисунков по мозаике и инкрустации. – СПб., 1910; Ажурные работы по дереву. – Б.м., б.г.; Живопись по фарфору, майолике и коже. – Б.м., б.г.; Инкрустация и мозаика. Практическое руководство по мозаичным работам и по инкрустированию дерева перламутром, костью, деревом. – СПб., 1908; Ковальский К. Тиснение по коже. Вытравливание по стеклу, дереву, мрамору, гипсу и различным металлам. – СПб., 1906; Леонард. Тиснение и выжигание по бархату, и

живопись на тканях. Практическое руководство по тиснению и выжиганию по бархату, вельвету и живопись на тканях. – СПб., 1911; Обойщик-любитель. – Б.м., б.г. – 67 рис.; Пампель С. Работы из папки и картона. – СПб., 1911; Перепелкин Р. Изящные работы из катушек, жести, сухих листьев и ветвей. – СПб., 1909; Познанский Р. Работы металлическими гвоздиками. Изготовление изящных вещей из дерева и отделка их металлическими гвоздиками. – СПб., 1909; Работы из проволоки. – СПб., 1909; Рейман А. Работы выжигательным карандашом. Руководство для любителей ремесел. – СПб., 1909; Симонов С. Работы из натурального дерева, сучьев и ветвей. – СПб., 1907; Столяр-любитель. – Б.м., б.г. – 86 рис; Фелькнер С. Работы из папье-маше. Руководство для любителей изящных работ. – СПб., 1908.

⁶ Альбом обоев фабрики бр. Тарнополь. – К., 1911; Махаев Ф. Альбом рисунков корзиночных изделий и плетеной мебели. – СПб., 1913. – Вып. II.; Каталог американской фабрики «Standart». – Питсбург, 1905; Каталог печной фабрики П.Бем. – Рига, 1909; Каталог предметов глиняного, фаянсового и майоликового производства. – Б.м., б.г.; Фабрика Иосифа Маршака в Киеве (1877–1912 гг.). – К., 1915; Керамический завод И. Андржейовского в Киеве. Каталог. – К., б.г.; Мебель бамбуковая и прейс-курант корзиночных изделий. – Б.м., б.г.; Прейс-Курант и каталог на заграничные керамические плитки для полов М.Г. Шабат. – Б.м., б.г.; Прейс-Курант корзин и плетеной мебели Паньковской фабрики корзиночных изделий. – Б.м., б.г.; Прейс-Курант оконным, дверным и печным приборам наследника Н.В. Авдеева, Николая Николаевича Авдеева. – М., б.г.; Прейс-Курант фабрики серебряных и золоченых изделий А.Б. Шиффера и К в Варшаве. – Б.м., б.г.; Towarzystwo akcyjnie fabryki obic papierowych J. Franaszek. – Warszawa, Б.г.

⁷ Путеводитель по Всероссийской промышленно-художественной выставке 1882 года. – М., 1882; Указатель Всероссийской мануфактурной выставки 1870 года в Петербурге. – СПб., 1890; Всероссийская художественно-промышленная выставка 1896 года в Нижнем-Новгороде. Путеводитель. – СПб., 1896; Деревообрабатывающая промышленность на Всероссийской выставке в Нижнем Новгороде // Лесной журнал. – 1896. – № 6, 1897. – № 1, 4; Оглоблин Е.Н. Керамика на Нижегородской Всероссийской выставке 1896 года. – Б.м., 1897; Путеводитель по Киеву, с каталогом Киевской сельско-хозяйственной и промышленной выставки 1897г. с планами Киева и выставки. – К., 1897; Каталог изделий Императорского фарфорового и стеклянных заводов. (Международная выставка керамических изделий в Петербурге в 1900 году). – СПб., 1900; Международная художественно-промышленная выставка мебели, декоративных работ и принадлежностей домашней обстановки в Петербурге в 1908 году. – СПб., 1908; Виды Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – К., 1913; Лукомский Г. Всероссийская Выставка в Киеве. – К., 1913; Кустарный склад Пермского уездного земства, в Пермской губ. на II-й Всероссийской кустарной выставке 1913 г. в Петербурге. – СПб., 1913.; Русское народное искусство на II-й Всероссийской кустарной выставке в Петрограде в 1913 году. – Пг., 1914.

⁸ Василенко Н.К. Спогади. // Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. – К., 2002. – Ч. II. – С. 149–258; Галаган М. З моїх споминів. – К., 2005; Старицька-Черняхівська Л. Мемуари // Вибрані твори. – К., – Наукова думка, 2000. – С. 630–787; Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця. – Чернівці, 2001; Русова С. Мемуари. Щоденник. – К., 2004; Жданович Я. Вспоминания о Вадиме Модзалевском // Киевский альбом. Исторический альманах. – Вип. 3 – С. 48–55; Вип. 4. – С. 80–87; Вип. 5. – С. 86–92; Лукомский Г. Венок на могилу пяти деятелей искусства. – Берлин, б. г.; Чикаленко С.Х. Щоденник (1907–1917). – К., 2004 – Т. 1.; Чикаленко С. Спогади 1961–1907. – Нью-Йорк, 1955; Кравченко В. Щоденники // Відділ рукописів ІМФЕ. – Ф. 15-1/7.

⁹ Старицький М. За двома зайцями. – К., 1967; Олена Пчілка. Твори. – К.: Дніпро, 1971; Панас Мирний. Повія // Твори у трьох томах. – К., 1976 – Т. 3.; Підмогильний В.П. Місто // Оповідання. Повість. Романи. – К., 1991. – С. 308–538; Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. – К., 2000; Вільде І. Повнолітні діти. – Дрогобич, 2007; Королева Н. Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? – Дрогобич, 2007; Короленко В.Г. Слепой музыкант // Повести и рассказы – М., 1950; Бабель И. Конармия. Избранные произведения. – К., 1989; Куприн А.И. Киевские типы // Собрание сочинений. – М., 1957. – Т. 1. – С. 381–442; Паустовский К.Г. Повесть о жизни. – Кн. 1–3 // Собрание сочинений. В 9-ти тт. – М., 1981 – Т. 4.; Булгаков М. Белая гвардия // Избранные произведения в 2-х т. – Минск, 1990 – Т. 1; Чехов А.П. Избранные произведения. – М., 1977; Гиляровский В.А. Москва и москвичи // Соч. в 4-х томах. – М., 1989. – Т. 4.

¹⁰ Лисенко М. Листи. – К., 2004; Епістолярна спадщина Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997 – Вип. 1.; – Дніпропетровськ, 1999 Вип. 2.; Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. – К., 1997. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). – К., 2005 – Т. 1.; Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. I-IV. – Ніжин, 2003.

Матеріали санітарно-демографічних обстежень як джерело вивчення історії повсякденності

Сучасний темп розвитку історичної науки зумовлює розширення кругозору істориків та залучення інформації із різних галузей знань, серед науковців таке явище дістало назву – міждисциплінарний підхід. Використання таких підходів дає можливість дослідникам об'єктивно аналізувати процеси та явища. Саме використання цих методів дослідження свідчить про відхід сучасних істориків від догм марксистсько-ленінської методології історичних досліджень.

Особливе значення використання міждисциплінарних підходів має для дослідників історії повсякденності. Адже останніми роками повсякденна історія все більше з'являється у назвах наукових статей, дисертаційних досліджень, монографій. Про популярність та необхідність розвитку історії повсякденності свідчить і той факт, що питання про інтеграцію історії повсякденності до шкільної програми неодноразово розглядалося на науково-методичних нарадах Міністерства освіти і науки України¹.

Варто зазначити про актуальність проблем які піднімає історія повсякденності, а серед них соціально-побутові умови життя, становище особистості в суспільстві, особливості організації суспільства тощо. Адже, саме така історія на сьогодні користується значним суспільним попитом. У першу чергу, це стосується молодого покоління, яке вже не сприймає тотального економічного та політичного монізму в історії. Висвітлення та аналіз чинників, що призвели до наявних соціально-економічних та матеріально-побутових умов, сприятиме виробленню консолідуючих ідей, підвищенню рівня патріотизму.

Серед багатьох, наукових напрямків, які використовує історія повсякденності окреме місце займають медичні науки, зокрема, гігієна та санітарія. Застосування напрацювань науковців у даній царині дає можливість історикам комплексно проаналізувати змін соціально-побутових умов життя населення, вплив на них державної політики тощо.

Значні зрушення у санітарно-гігієнічній науці відбулися на початку ХХ ст. Саме тоді були винайдені лікарські засоби, що дали змогу не лише лікувати хвороби, а й запобігати їх поширенню через вакцинацію. До числа подвижників санітарної науки минулого сторіччя варто віднести А. Меркова, С. Томіліна, О. Марзеєва, М. Куліковського, А. Хворостанського та інших.

У 1920-х рр. землі підрадянської України потерпали від наслідків громадянської війни, що вирувала на її території у 1919–1920 рр. Окрім занепаду промисловості та сільського господарства, гостро постали проблеми поширення пошестей. Їх розповсюдження зумовлювала низка факторів, зокрема, незадовільний стан харчування, якості житла, медичного забезпечення та загального рівня культури. Для виправлення цієї ситуації необхідно було зібрати статистичні дані, на основі яких робити подальший аналіз ситуації. Низка таких досліджень, метою яких був збір даних, були здійснені в усіх регіонах УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

За роки громадянської війни в Україні на тиф перехворіли близько 10 мільйонів осіб, з них 750 тисяч померли. Першим дослідженням, що було проведено в 1922 р. на території УСРР стало широкомасштабне санітарно-демографічне обстеження, яке охопило близько 10% усіх помешкань і виявило значні недоліки як у селянському побуті, так і в їх помешканнях. Обстеження було ініційоване керівником Санітарно-епідеміологічного відділу Наркомздраву О.М. Марзеєвим. У 1924 р. матеріали, напрацьовані в ході польових умов, були ретельно опрацьовані і на їх основі опубліковано видання «Жилище и санитарный быт сельского населения Украины»². Для дослідників історії повсякденності дані цього дослідження становлять надзвичайну цінність, оскільки в ній розглядаються побутові умови життя українських селян. Досить ґрунтовно аналізується сільська хата, висвітлюються всі її недоліки: холод, вологість, недостатня освітленість тощо. Водночас особливе зацікавлення викликає обізнаність О.М. Марзеєва з народними традиціями житлового будівництва, зокрема, автор вказує на те, що незалежно від економічного статусу господаря ширина хати залишалася сталою (близько 6 метрів), а довжина залежала від економічних можливостей господаря, досліджуються житла німців, болгар та греків.

Варто відзначити, що в ході обстеження 1924 р. було зібрано широкий масив матеріалу щодо санітарно-гігієнічного стану українського села. Ці матеріали на сьогоднішній день є лакмусовим папірцем, для аналізу поступального руху українського села в напрямку

удосконалення побуту. Адже саме порівняння одних і тих же «параметрів» на різних часових відтинках дає можливість прослідкувати зміни в тому чи іншому напрямку.

Розглядаючи більш детально санітарно-демографічні дослідження 1920-х рр., варто зверну увагу на працю М.А. Хворостанського «Главнейшие итоги выборочной санитарно-демографической переписи в Харьковской губернии в 1924 г.»³ у якій здійснено детальний аналіз санітарно-демографічної ситуації на Харківщині. Дані, зібрані в цьому дослідженні мають не лише наукове зацікавлення, але й значне практичне значення. Вони лягли в основу деяких висновків та низки практичних порад як для працівників у галузі охорони здоров'я, так і для інших громадських організацій, що працювали в українському селі. Зокрема, особливий інтерес становлять результати обстеження селянських помешкань, що було основою дослідження. На підставі цих даних складається доволі повна картина антигігієнічного стану сільських хат, виявляються побутові особливості, які лягли в основу сільського будівництва. Також у дослідженні, на основі отриманих результатів було встановлено, що селяни намагаються покращити благоустрій свого помешкання при наявності навіть найменших економічних можливостей. Водночас, автор зауважує, що дуже тяжко позначилися на селянському побуті наслідки громадянської війни. Поряд з цим йде виявлення убогості гігієнічних навиків селян, тісно пов'язаних з економікою, санітарною неграмотністю та загальним культурним рівнем населення.

Значну увагу, в ході дослідження, лікар Хворостанський приділяв результатам профілактичної діяльності, зокрема, вакцинації населення від віспи, що широко застосовувалася впродовж 1922–1923 рр. Внаслідок обстеження було встановлено необхідність продовжувати вакцинацію населення від віспи, оскільки навіть одна невакцинована особа могла поширити хворобу на значну кількість людей.

Таким чином, дослідження М.А. Хворостанського стало одним із перших, у якому всебічно розглянуто санітарно-демографічну ситуацію на Харківщині, зроблено об'єктивні висновки.

До числа дослідників, які залишили помітний слід у вітчизняній санітарно-гігієнічній науці, без перебільшення варто віднести С.А. Томіліна. Праця професора Томіліна «Спроба санітарного опису України» є першою спробою подати систематичні підсумки досліджень, що характеризують санітарний стан українського села в 1920-х рр. У даному дослідженні автор зробив порівняння небагаточисленних даних дореволюційного періоду з результатами санітарно-демографічних досліджень початку 1920-х рр. Закономірним результатом були висновки про те, що за часів радянської влади стан охорони здоров'я, а перш за все профілактичної медицини, значно зріс. При цьому навряд чи можна звинувачувати автора у заангажованості, оскільки сільська медицина у Російській імперії була практично відсутньою. Але, не варто перебільшувати досягнення радянської системи охорони здоров'я в 1920-х рр.⁴

Наприкінці 1920-х рр. коли відбулися певні зрушення у напрямку житлового будівництва, що було зумовлено не скільки економічним зростом, як потребою у житлі, на Шепетівщині було проведено аналіз селянського житла. Основним напрямком обстеження селянських хат була необхідність визначення рівня еволюціонування сільських жител – покращення її житлово-побутових та санітарно-гігієнічних характеристик. Обстеження проводилося в 7-ми районах санітарними лікарями: І.С. Дашко, Н.П. Рибакіною, П.С. Росіневичем, А.П. Зусманом, М.С. Райдером, Я.С. Шейном, Е.А. Перемислою. До розробки надійшло 146 карт санітарно-технічного опису хат, збудованих у 1926–27 рр., при цьому ці хати були розташовані в 50 селах Шепетівської округи. Дані обстеження були порівняні з результатами санітарно-демографічного дослідження 1924 р., опублікованими в праці О.М. Марзеєва «Жилище и санитарный быт сельского населения Украины». У ході обстеження було встановлено, що: відбулося загальне збільшення площі сільської хати; дерев'яні підлоги, подвійні рами та квартирки фактично не набували поширення і залишалися на «дореволюційному» рівні; покращилося кредитування сільського житлобудівництва. Чи не найголовнішим висновком обстеження було те, що на низькому рівні знаходилося технічне керівництво сільським будівництвом, тобто, були відсутні типові проекти сільських хат та їх санітарно-технічного облаштування⁵.

Таким чином, проаналізувавши матеріали санітарно-демографічних обстежень, ми з упевненістю можемо констатувати, що вони дійсно є вагомим джерелом для вивчення повсякденної історії, зокрема, українського селянства.

¹ Шкільна історія очима істориків-науковців / Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. Упорядкування та редакція Наталі Яковенко – К., Інститут історичної пам'яті. 2008. – 122 с.

² Марзеев А. Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. – Х., 1927. –161 с.

³ Хворостанский М. А. Главнейшие итоги выборочной санитарно-демографической переписи в Харьковской губернии в 1924 г. – Харьков, 1925. – 28 с.

⁴ Томілін С.А. Спроба санітарного опису України. – Х., ЦСУ, 1928. – 68 с.

⁵ Куліковський М.А. Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині. – Шепетівка, 1920. – 12 с.

Ірина Склякіна (Харків)

Радянська пам'ять про Другу світову війну: секулярний культ чи практичний сенс?

Дослідження радянської пам'яті про Другу світову війну часто представляють офіційну політику пам'яті як певний культ, фактично секулярну (світську) форму релігійності. На думку багатьох дослідників, цей культ, особливо у пізньорадянський період, став компенсацією нестачі символічної легітиматії існуючого ладу; міф про Перемогу, культ героїв та загиблих мучеників були «священними», тобто відсилали до трансцендентного, піднесеного, були простором ідеального в матеріалістичному суспільстві. Ритуали вшанування «Великої Вітчизняної», відповідно, спонукали до не-рефлексивної позиції, до емоційно-афективної включеності; як сфера піднесеного і «священного», офіційна пам'ять про «Велику Вітчизняну війну» була протилежною сфері буденних практик та щоденних життєвих проблем, а також «реальних» спогадів конкретних осіб про пережиті ними події війни.¹ Також офіційна пам'ять була переважно імперсональною, апелювала до мас та не включала інтереси та емоції пересічних осіб.

Однак, здається, на фоні офіційної політики пам'яті про війну як сфери піднесеного, небуденного, дослідники дещо недооцінюють те, що створення/відтворення різного роду репрезентацій «Великої Вітчизняної війни», було також і практичним завданням для багатьох людей, особливо працівників так званої культурної сфери. Своєю чергою, споживання цих репрезентацій далеко не завжди було лише поклонінням високим ідеалам або ж актом залучення до ідеології, але включало певний спектр ставлень і форм залучення до минулого, і в тому числі могло бути пов'язаним із досягненням певних практичних цілей буденного життя людей. Розуміння репрезентацій війни як культу цілком слушно наголошує один із аспектів, а саме не-рефлексивний характер дій із вшанування минулого, який дійсно часто мав місце, проте такі дії характерні не тільки для сфери високої ідеології, але також і для сфери повсякденного життя – сфери узвичасних, повторюваних дій, які не потребують критичного осмислення чи нових інтерпретацій, а також не мають до діла зі змістом представляваного минулого. Тут ми спробуємо на кількох прикладах показати ті контексти, в яких створення/відтворення пам'яті про Другу світову часто мало зв'язок із повсякденними цілями та інтересами людей.

Найочевиднішим прикладом такого практичного використання пам'яті про війну є різного роду спогади, що слугували поділу населення на різні групи стосовно участі у війні та встановленню як привілейованих, так і принижених статусів. Згадування про військовий полон, роботу на окупованій території могли провокувати негативні наслідки для життя особи. Написання чи оповідання спогадів, передача особистих речей як експонатів до музею мала важливе значення, наприклад, для отримання статусу учасника партизанської та підпільної роботи, а також «інших форм» боротьби проти окупантів, що мало важливе значення для надання права на соціальні виплати. Періодична активізація силами влади пригадування подій, пов'язаних із рухом Опору в часи окупації, приводила до створення спогадів про події, які ніколи не відбувалися. Існування усталеного нарративу про підпільний і партизанський рух уможливило створення цілком фіктивних спогадів та свідчень про участь у ньому; в архівах можна віднайти звіти командирів партизанських загонів, спогади окремих осіб, навіть «листівки» та протоколи партійних підпільних зібрань, які були відхилені обкомами партії як вигадані на основі численних альтернативних свідчень та спогадів, але і спогади «іктивні» і «правжні» слідує спільним моделям опису самого образу руху Опору².

Цікавим прикладом практичного використання права на володіння «знанням» про «Велику Вітчизняну війну» є також діяльність музеїв. Музейна експозиція пов'язує знання та владу:

маючи право на представлення ходу подій минулого, музей накидає минулому певний порядок, пояснює його, надає йому певного сенсу, вибудовує причинно-наслідкові зв'язки; все це серед іншого слугує розподілу влади між групами суспільства. Музей є владною інституцією в символічному сенсі, адже він має право на представлення «минулого, яким воно є насправді» на прикладі «справжніх» (автентичних) об'єктів-експонатів, які виступають як «зліпки», «уламки» самого життя. Використання цього права могло переслідувати не тільки ідеологічні цілі, але і цілком практичні. Незрідка, особливо у перші повоєнні роки, виставки про війну мали стандартизований вигляд і склалися не скільки із речових експонатів, як із розмножуваних, масово тиражованих матеріалів: фотографій, карт, схем, моделей, орієнтованих на зразки, створені центральними інституціями в сфері культури, а отже цілком санкціоновані офіційною ідеологією. Однак, із цих матеріалів слід було укласти зв'язний наратив, достатньо вправний ідеологічно та відповідний місцевим умовам. Саме тому великі регіональні музеї часто отримували неписане право створювати такі стандартні виставки та надавати (або продавати) їх тим музеям, які вважалися слабшими в науковому чи ідеологічному відношенні, а також надавати іншим музеям «послуги» зі складання тематико-експозиційних планів тощо³. У випадку із продажем таких виставок ми бачимо чіткий комерційний елемент у процесах відтворення пам'яті про війну, однак і у випадку із безоплатним «шефством» та «допомогою» чітко прослідковується певний практичний інтерес, який реалізовували музеї-шефи, адже вони за свою допомогу часто відбирали для себе певні цінні експонати із фондів «підопічних» музеїв. Такі стосунки залежності могли виникати, наприклад, не тільки між центральним регіональним музеєм та дрібними краєзнавчими (як-от Харківським та Охтирським), але і між музеями різних частин країни (Харківським та Львівським, Самборським тощо). Харківський музей в обмін на експонати по «Великій Вітчизняній війні» або на виставку про біографії Леніна та Сталіна міг отримати, наприклад, зброю XVII ст. або цінні археологічні експонати. Іноді більші музеї навіть змагалися за шефство над дрібнішими музеями. Саме вправність у створенні ідеологічних наративів, зокрема про війну та про радянський період історії загалом, була суттєвою владною перевагою музеїв, що не мали значної кількості експонатів до-радянських часів. Певний «практичний», «матеріальний» інтерес тут був пов'язаний із матеріальним виміром діяльності музеїв, які за визначенням мають до діла із матеріальними об'єктами. Саме тут найвиразніше видно, що «Велика Вітчизняна» була не тільки «священною війною», але й ідеологічним аргументом у досягненні певних практичних цілей.

Цікаво, що протягом повоєнного періоду центральні інституції в сфері культури постійно наголошували необхідність подолати тенденцію до повної стандартизації експозицій: вони вимагали досягнення балансу між загальноідеологічними тезами, тобто мастер-наративом про війну, та представленням місцевих особливостей; слід було відображати загальний історичний наратив саме на місцевому матеріалі та конкретних експонатах. Таким чином цей наратив мав стати «ближчим до народу», утілитися в форму «своїх», «рідних», «знайомих» речей, стати ближчим саме на повсякденному рівні. Ніколи не досягаючи цієї мети повністю, музеї, тим не менше, все більше включали не лише експонати, що свідчили про героїку, але і про повсякденний вимір життя воєнних часів, таким чином розширюючи спектр можливих реакцій відвідувачів виставки: не тільки споглядання священного, але і співвіднесення із особистим досвідом, залученість у минуле через буденний вимір життя. Робити висновки про результативність такої апеляції музейників до публіки логічно було би на основі записів відвідувачів у книгах відгуків та побажань, і ці записи дійсно часто відображають певне особисте ставлення до репрезентованої теми війни. Однак найчастіше відвідувачі обирали радше відтворення певних стандартних словесних формул та кліше на тему війни, повторення яких унеможливило будь-які судження про реальне ставлення до подій минулого та дійсний ступінь ідеологічної індоктринованості особи.

Розповсюдженням поглядом на динаміку історичної пам'яті про «Велику Вітчизняну» є ідея про те, що протягом існування радянського режиму війна все більше переходила в розряд міфу, наратив про неї все більше меморіалізувався, глорифікувався та переходив у стан «абсолютного минулого», не піддаваного ревізіям і цілком завмерлого, такого, що втрачав сенс у безкінечних повтореннях. Однак, поряд із цією тенденцією слід враховувати також такий контекст конструювання пам'яті про війну, як зростання масового споживання у пізнорадянський період; ця загальносвітова тенденція не оминула і СРСР, формуючи особливі запити аудиторій та уявлення про культурне споживання не тільки як про «навчання», «виховання мас»,

«індоктринацію», «ідеологічну підготовку», але і як про розвагу, задоволення, відпочинок. У пізньорадянський час створення музейних експозицій стало наголошувати не тільки на проведенні певної ідеологічної лінії, але на естетичному вимірі; музейний експонат став сприйматися не тільки як «зліпок історичного минулого», але як естетичний об'єкт, який в контексті цілої виставки мав приносити глядачеві задоволення, втіху⁴. Протягом усього повоєнного періоду, і насамперед в брежнєвський період, фільми про війну включали не тільки героїчні епопеї, але й розважальні фільми, зокрема комедійні⁵, де на перший план виходило саме задоволення від споживання: емоції, співпереживання, співвіднесення із власною життєвою ситуацією, відпочинок, але аж ніяк не ідеологія. Якщо поглянути на таку форму репрезентацій війни, як меморіали та могили, то тут, на наш погляд, теж можна побачити певну зміну від сприйняття пам'ятних знаків та могил виключно як місць скорботи та ритуальних вшанувань до включення в їх функціонування орієнтації на рекреаційну функцію. Звідси, наприклад, постійні декларування партійними органами необхідності покращити інфраструктуру біля пам'яток історії та культури, «організувати місця відпочинку, харчування, продаж сувенірів, побутове та медичне обслуговування»⁶. Величезні меморіальні комплекси, як правило, вписані в певний природний ландшафт, все більше сприймалися як місця відпочинку та розваг; наприклад, у описі харківського Меморіалу Слави в сусідніх абзацах подибуємо опис його як місця вшанування пам'яті полеглих у трагічних подіях («лесопарк – одно из священных мест города. Здесь в братских могилах похоронены советские воины, партизаны, подпольщики <...>, харьковчане свято хранят память о героях»), і поряд – як місця відпочинку («лесопарк – прекрасное место отдыха. Его близость к жилым массивам, хорошая транспортная связь с центром города делают лесопарк удобным для массового отдыха»)⁷. Таким чином, ці репрезентації війни були тісно вплетені у низку повсякденних практик, як-от міські прогулянки, зустрічі з друзями, пікніки на природі (в тому числі в дні травневих святкувань). Отже, пам'ять про війну відсилала не тільки до сфери сакрального, але і до сфери профанного і буденного.

На мій погляд, наведені тут контексти, в яких пам'ять про війну слугувала певним практичним, повсякденним цілям, аж ніяк не виключає (і, можливо, навіть не підважує) паралельне існування міту про «Велику Вітчизняну» у сфері ідеології, «віри» чи переконань, хоча співвідношення цих двох сфер потребує певного осмислення. Доречними тут можуть виявитися міркування Дж. Шулла про роль ідеології у суспільствах радянського типу⁸. На його думку, сила ідеології в радянському суспільстві полягала не в тому, що більшість населення вірила в істинність її догматів (або, додам, була щиро переконана в правдивості офіційних репрезентацій минулого та його значення, пояснення тощо), але в тому, що вважала доцільним та прийнятним слідувати цим ідеологічним кліше у комунікації. Мовці мали слідувати офіційному дискурсу для того, щоб їх сприйняли як компетентних та успішних учасників взаємодії, хоча їхні «реальні» ставлення до ідеологічних тез та конвенцій, що стояли за ними, могли бути різноманітними; ідеологія, таким чином, належить радше публічній сфері інтерсуб'єктивної взаємодії, аніж сфері індивідуальної свідомості. Такий підхід дозволяє відійти від уявлення про радянських людей як пасивних об'єктів ідеологічної обробки та навіювання: слідування усталеному мітологізованому нарративу про війну не означало наявності однакових переконань, дискурс аж ніяк не обумовлював мислення; радше навпаки, використання ідеології в публічній сфері цілком успішно слугувало легітимації певних практичних інтересів. З іншого боку, це означає, що повсякденний контекст існування та практичного використання пам'яті про війну не підважував, не ставив під сумнів існування офіційної пам'яті в публічній сфері «високої» ідеології – вони радше були паралельними та взаємно слугували один одному.

¹ Див., зокрема: Tumarkin N. The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War Two in Russia. – New York, 1994; популярне осмислення цього феномена див.: <http://www.portal-credo.ru/site/print.php?act=fresh&id=326>

² Див., зокрема: Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. П2. – Оп. 122.

³ Див., напр.: ДАХО. – Ф. Р-5942. – Оп. 1. – Спр. 36, 43, Оп. 2. – Спр. 69, 93 та ін.

⁴ Особливо чітко цю тенденцію показують пізньорадянські видання з теорії та практики музейної справи, напр.: Музееведение. Проблемы теории и методики. – М., 1989; спільність розвитку радянського музеєзнавства із загальносвітовими процесами відзначає, зокрема, Є. Добренко: Добренко Е. Музей революции: советское кино и сталинский исторический нарратив. – М., 2008. – С. 25.

⁵ Див., зокрема: Youngblood D. J. Russian War Films: On the Cinema Front, 1914–2005. – Lawrence, 2007. – 319 p.

⁶ ДАХО. – Ф. П2. – Оп. 6. – Спр. 56. – Арк. 103.

⁷ Андреева Г.К., Олейник В.В. Знакомьтесь – Харьков. Путеводитель. – Харьков, 1976. – С. 59–60.

⁸ Shull J. What is Ideology? Theoretical Problems and Lessons from Soviet-Type Societies//Political Studies. – 1992. – Vol. XL. – Pp. 728–741.

Марія Меленчук (Київ)

Пам'ять про досвід примусової праці: офіційний радянський та індивідуальний рівні

Усну історію та історію повсякдення нерідко ототожнюють, адже предметом дослідження обох є не події і факти, а їхнє усвідомлення, осмислення людиною. Спогади та усноісторичні інтерв'ю є чи не найважливішими джерелами для дослідження історії повсякдення.

Американська дослідниця Шейла Фіцпатрік пропонує погляд на повсякденність як на щоденну взаємодію, що в тій чи іншій мірі включає й участь держави. Тобто дослідження історії повсякденності за допомогою усної історії дає можливість прослідкувати межі впливу суспільних структур на людину.

Дане дослідження застосовує методи усної історії для вивчення повсякденного життя колишніх оstarбайтерів в Німеччині та в Радянському Союзі. Осмислення колишніми примусовими робітниками свого життєвого досвіду через зіставлення його з історичною пам'яттю про війну в Радянському Союзі дозволяє зробити висновки про межі впливу офіційної історії на індивідуальну пам'ять колишніх примусовців.

За висловом Джорджа Орвела, хто контролює минуле в тоталітарній державі, той контролює майбутнє. Пам'ять про Другу світову війну протягом усього часу існування Радянського Союзу постійно перебувала під контролем влади, бо була важливим засобом легітимізації комуністичного режиму в СРСР. Багато проблемних моментів, які підважували витворений міф про «Велику Вітчизняну війну», були табуйованими.

Особливе місце в офіційній пам'яті про війну займали оstarбайтери. З погляду комуністичної влади, ці люди були «зрадниками Батьківщини», а досвід праці на ворога заперечував офіційну героїко-патріотичну версію війни. Проте, історія примусової праці все-таки стала складовою офіційної радянської пам'яті про війну.

Нашою метою є вивчення образу примусового робітника в історичній пам'яті Радянського Союзу та проаналізувати його осмислення колишніми оstarбайтерами сьогодні.

Тобто, йдеться про аналіз офіційної пам'яті про оstarбайтерів в Радянському Союзі та індивідуальної пам'яті самих колишніх примусовців. Ми намагалися дослідити, по-перше, яким способом формувалася офіційна пам'ять про такі непривабливі сторінки війни, як праця радянських людей на ворога СРСР, а, по-друге, визначити межі впливу офіційної політики пам'яті на індивідуальну пам'ять оstarбайтерів.

Основний масив інформації, що стосується формування образу примусового робітника в радянському публіцистичному дискурсі воєнних років, представлений фондами Центрального державного архіву громадських об'єднань України¹ та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України².

Матеріали з архівних фондів за своїм призначенням – довідки, акти, доповідні записки, інші матеріали відділу пропаганди та агітації про злочини фашистів на території України та про вивіз громадян з території УРСР; матеріали періодичних видань, інформації до ЦК КП/б/У про стан роботи з репатрійованими громадянами, постанови про масово-політичну роботу серед них; матеріали про підготовку до друку збірників листів оstarбайтерів та діяльність Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР.

Серед опублікованих джерел воєнного та повоєнного періоду нами були використані матеріали Комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, брошури, присвячені злочинам окупантів, газетні матеріали 1945-1990-х років, монографії, збірники праць, довідкові, енциклопедичні видання, навчальна література, збірки спогадів, листів та фольклору, присвячені темі «Великої Вітчизняної війни».

Джерелами дослідження індивідуальної пам'яті колишніх примусовців стали опубліковані та зібрані нами спогади та інтерв'ю з колишніми примусовими робітниками. Загалом їх 30:

7 інтерв'ю було проведено нами в Рівненській області, 10 інтерв'ю – у Київській³, 13 – у Харківській⁴.

В основі методологічної бази розробки теми – загальнонаукові принципи аналізу і синтезу, методи критичного аналізу джерел, усної історії, метод критичного дискурс-аналізу за Маріанне Йоргансен та Луїзи Філіпс⁵. Схему наративного аналізу інтерв'ю було перейнято із досліджень російської дослідниці Олени Мещеркіної⁶ та доповнено теоретичними розробками, застосованими у проекті Центру усної історії «Блокада в судьбах и памяти ленинградцев» (2001–2002)⁷.

У процесі дослідження були розглянуті такі інструменти формування офіційної історичної пам'яті, як воєнна пропаганда, періодичні видання (газети), наукова література (енциклопедичні видання, збірки документів, монографії, навчальна література, збірки спогадів та листів), музейні експозиції, комплекси пам'ятників.

Дослідження джерел воєнного періоду показало, що під час війни створювався образ оstarбайтера-жертви окупаційного режиму. Вивезення на примусові роботи офіційний дискурс часто порівнює із середньовічним рабством, оперує такими поняттями, як «раби», «невільники», «угон в рабство», «безысходное горе рабов», «подневольный труд». Це слугувало мобілізації населення на боротьбу проти ворога, підтриманню позитивного іміджу Радянського Союзу, адже пояснювало працю на ворога виключно жорстокістю окупаційного режиму, заперечувало тезу про нелояльність населення до радянської влади. До того ж необхідно було повернути величезні маси репатріантів додому, долучити до відбудови зруйнованої війною країни всупереч підозрілому ставленню влади до колишніх оstarбайтерів.

Після війни більшість із цих завдань стали неактуальними, тому вивчення примусової праці опиняється на маргінесі історичних досліджень. Окрім того, замовчування теми примусової праці на ворога відбувається на тлі загального табування досліджень окупаційної політики у 1950-х роках, а згодом і в 1970–1980-х роках. Це пов'язано, по-перше, із специфікою сталінської політики пам'яті, зародженням міфу про «Велику Вітчизняну війну», а, по-друге, перетворенням цього міфу у справжній культ у брежнєвський період. Тоді пам'ять про війну слугувала засобом підтримки та легітимації комуністичного режиму, спиралася виключно на героїку війни, виховання радянського патріотизму. Тому в цей період згадки про оstarбайтерів-жертв, як і про окупаційний період загалом, дуже скупі.

Дещо ширше використовувався образ оstarбайтера в дискурсі німецько-фашистських звірств та злочинів у другій половині 1950–1960-х роках, коли в умовах хрущовської «відлиги» стали можливими деякі наукові розвідки про окупаційний період. У той же час виникла необхідність черговий раз ствердити потужний народний опір окупаційній владі, вмілу організацію підпілля та партизанської боротьби, представити радянських людей як найактивніших діячів європейського Руху Опору. Для цього оstarбайтера наділили новими ролями: пасивного об'єкту опіки партизан та підпільників та діяча Руху Опору як на окупованій території, так і за кордоном. Часто ці дискурси використовуються паралельно.

Дискурс Руху Опору, який зображував оstarбайтера активним діячем антифашистської боротьби за кордоном, залишається найпоследовнішим з 1960-х років і до розпаду Радянського Союзу. Оstarбайтери поруч із військовополоненими демонстрували могутній вплив Радянського Союзу на європейський Рух Опору, героїзм, відданість радянських людей своїй соціалістичній Батьківщині, пролетарський інтернаціоналізм, підтверджували тезу про вирішальну роль Радянського Союзу у розгромі фашистської Німеччини.

Головними сюжетами офіційної розповіді про оstarбайтерів були зображення каторги, прикладів героїзму, масового опору окупантові, втеч, саботажу, визволення примусовців партизанами, підпільниками, червоноармійцями, організація антифашистської боротьби. Однак колишні оstarбайтери, представляючи сьогодні свій досвід, центральними роблять зовсім інші сюжети: голод, тяжка праця, боротьба за виживання. Описи антифашистської діяльності практично відсутні. Аналіз інтерв'ю не заперечує фактів опору, однак є суттєва різниця у його мотивації. Якщо оstarбайтери пояснюють його метою врятувати своє життя, повернутися додому, то офіційна історія – виключно радянським патріотизмом, намаганням усілякими способами уникнути праці на ворога.

Крім того, офіційна історія оминала сюжети, пов'язані із добровільним виїздом до Німеччини, доброзичливим ставленням німців до робітників з Радянського Союзу, репатріацією, залишенням колишніх робітників на деякий час для робіт при збірних пунктах, у робочих батальйонах. Натомість у багатьох розповідях оstarбайтерів це є неодмінним сюжетом. Часто

оповідачі вказують на те, що самі пішли на біржі праці, щоб їхати до Німеччини. Іншого виходу просто не мали, бо мусили якось виживати або ж під загрозою було життя їхніх рідних.

Офіційна політика пам'яті у публічному просторі формувала образ остарбайтера, який виступав то нещасною, беззахисною жертвою окупантів, то активним учасником Руху Опору. Очевидно, це мусило подолати упереджене ставлення до такої категорії людей, як до зрадників Батьківщини, пособників окупантів. Однак на практиці, як свідчать самі остарбайтери, вони змушені були замовчувати свій досвід перебування на примусових роботах через підозріле ставлення до них як з боку влади, так і від співгромадян, і зовсім не відчували того декларованого публічною пропагандою та офіційною історичною пам'яттю співчутливого ставлення до себе як до «жертв» чи захоплення як «героями» Руху Опору. Після повернення додому колишні остарбайтери стикалися з обмеженням своїх прав, демонстративним підозрілим ставленням до себе від представників влади та окремих співгромадян. Особливо це стосується перших повоєнних років, які асоціюються в їхній пам'яті з допитами в органах держбезпеки. Колишні примусовці стикалися з обмеженнями у виборі місця проживання, працевлаштуванні, при вступі до вищих навчальних закладів, просуванні по службі тощо.

Проаналізовані інтерв'ю дозволяють стверджувати, що на подальшу долю колишніх остарбайтерів, усвідомлення ними виключного ставлення до себе, зважаючи на такий факт їхньої біографії як праця на ворога, впливало складне переплетіння різноманітних обставин: вибір місця проживання, професії, місця роботи, прагнення зробити кар'єру, домогтися винагороди за свої здобутки, характер особистих взаємин, уміння приховати своє минуле. Тому й оцінки колишніми остарбайтерами свого досвіду найрізноманітніші: від представлення його як найтрагічнішого у своєму житті до другорядного, посереднього, а зрідка – навіть щасливого.

До формування героїчного образу «Великої Вітчизняної» уміло були залучені навіть такі негероїчні теми, як праця на ворога. Механізмом «включення» стала подача обробленої, позбавленої «незручних» сюжетів, однобічної інформації у потрібному контексті. Офіційна історія зображувала примусових робітників або як беззахисних жертв окупантів, або ж як активних діячів радянського Руху Опору за кордоном. Проте ставлення радянської влади до цієї категорії людей у повсякденному житті значно відрізнялося від декларованого: солдати-«визволителі» називали їх зрадниками, звинувачували в «недостатньому» опорі ворогові; після повернення додому колишні остарбайтери стикалися з обмеженням своїх законних прав щодо проживання, працевлаштування тощо.

Спогади колишніх остарбайтерів часто заперечують офіційні інтерпретації історії примусової праці, представляючи свій досвід як відмінний та полемізуючи з образом остарбайтера-зрадника. Проте вплив офіційного дискурсу на індивідуальну пам'ять інколи прослідковується. Це проявляється у використанні усталених емоційних виразів, характерних для дискурсу німецько-фашистських звірств та злочинів («вислали на примусові роботи», «гнали», «ловили», «наша Красная армия нас освободила», «там я був закабальонний», «приїзжали, значит, покупатели, кому рабсила нужна»). Очевидно, що ступінь використання таких стандартних формул залежить насамперед від міри ознайомлення оповідача з офіційною версією війни та примусової праці (через пресу, телебачення, наукову та художню літературу, пам'ятні урочистості тощо). Колишні остарбайтери не у всьому поділяють офіційну точку зору на історію примусової праці, бо вона значною мірою суперечить їхньому приватному досвіду. Проте наративні схеми з офіційної історії та пропаганди оповідачі все-таки схильні запозичувати. Про значний вплив офіційного дискурсу на усвідомлення свого життєвого досвіду свідчать також намагання оповідачів висловлюватися в рамках офіційного дискурсу навіть усупереч фактам зі свого досвіду, відмові давати інтерв'ю. Вплив воєнного досвіду на подальше життя остарбайтерів залежав від складної комбінації найрізноманітніших життєвих обставин, що й зумовлював різне осмислення свого досвіду сьогодні.

¹ Зокрема, були використані архівні документи з фондів Центрального Комітету Комуністичної партії України (Ф. 1) та Комісії з питань історії Великої вітчизняної війни при АН УРСР (Ф. 166).

² Фонд Документів з історії Великої Вітчизняної війни (Ф. 4620).

³ Надані з власного архіву Тетяною Пастушенко, співробітником Інституту історії України НАН України.

⁴ Оpubліковані у збірнику: Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ, ст. Г.Г. Грінченко. – Х.: Видавничий дім «Райдер», 2004. – 236 с.

⁵ Йоргенсен М.В., Филлиппс Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Х: Гуманитарный центр, 2004. – 335 с.

⁶ Мещеркина Е.Ю. Анализ текста интервью // Биографическое интервью: учебно-методическое пособие / под ред. Безрогова В.Г. – М., 2001. – С. 47–58; Мещеркина Е. Устная история и биография: женский взгляд // Устная история и биография: женский взгляд / ред. и сост. Мещеркина Е.Ю. – Москва, 2004. – С. 13–39.

⁷ Воронина Т. Утехин И. Реконструкция смысла в анализе интервью: тематические доминанты и скрытая полемика // Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования / под ред. М.В. Лоскутовой. – Москва, 2006. – С. 230–271.

Яна Примаченко (Київ)

Проблеми формування історичної пам'яті в сучасній Україні (на прикладі конфлікту довкола питання визнання ОУН і УПА воюючою стороною в Другій світовій війні)

Вітчизняна історія є предметом політичних та ідеологічних маніпуляцій, частиною політики пам'яті, а найбільш контроверсійні її моменти, особливо ті, що в радянський час були об'єктом чи то табу, чи то предметом інтенсивної пропаганди, зараз періодично перетворюються на об'єкт надзвичайно гострих академічних та суспільних дискусій. Історія ОУН і УПА, особливо періоду Другої світової війни і першого десятиліття після неї належить саме до таких складних тем, публічне обговорення яких призводить не лише до обміну інвективами, а й до фізичних зіткнень між громадянами, породжує проблеми із творенням гомогенної громадянської нації, розділяє суспільство.

Сучасний американський дослідник Східної Європи Т. Снайдер справедливо зазначив, що «історія, пам'ять та політика є окремими царинами, і відносини між ними далекі від ідеальних»¹. У трикутнику історії, пам'яті та політики лежать дві важливі проблеми: 1) значення національного суверенітету для колективної пам'яті; 2) можливість впливу політичної влади на процес формування колективної пам'яті. Адже історія та пам'ять не є тотожними, жоден учасник історичних подій не може бути об'єктивним щодо їх оцінки².

На лінії стику цих двох проблем відбувається суспільний конфлікт довкола оцінки діяльності національно-визвольного руху 30-х – 50-х рр. ХХ ст. Між бажанням політиків та працею істориків лежить прірва колективної пам'яті. Усвідомлюючи значення колективної пам'яті для національного суверенітету молодої держави, Президент України В. Ющенко прагнув інкорпорувати націоналістичний рух в українську національну свідомість як позитивне історичне явище. Історики, у свою чергу, намагалися подолати наслідки тривалого штучного розподілу наукового простору на радянську та діаспорну історичну науку. А українське суспільство виявилось ще не готовим сприйняти нове бачення ролі та місця національно-визвольного руху у вітчизняній історії, що наочно продемонстрували останні президентські вибори, де перемогу здобув лідер політичної сили, що виступає проти ревізії спільного для колишніх республік СРСР минулого.

Структура колективної пам'яті має дві складові: масову персональну пам'ять, що формується зі спогадів окремих індивідумів про події, в яких вони брали участь та «національну пам'ять», яка становить організаційний принцип, за допомогою якого національно свідомі громадяни формують національну історію³. Тому конфлікт українського суспільства довкола проблеми ОУН-УПА є конфліктом колективної пам'яті, де одна частина громадян як на рівні «масової персональної пам'яті», так і на рівні модифікованої комуністичним режимом «національної пам'яті» не сприймає націоналістичний рух, тоді як інша його підтримує.

Колективна пам'ять, національний міф та символи формують поле української національної ідентичності. Тому український націоналістичний рух має посісти своє місце в кожній з цих структур, аби стати невід'ємною частиною самоідентифікації української нації.

Розуміння загального контексту проблеми колективної пам'яті дуже важливе для об'єктивного аналізу ситуації, що склалася довкола питання ОУН і УПА. Полишаючи політичну складову, повернімося до суто історичних проблем.

Конфлікти історичної пам'яті в окремо взятому суспільстві завжди є небезпечними, оскільки несуть загрозу громадянській війні. Дослідити витоки цих конфліктів можливо лише в рамках підходів запропонованих історією повсякденності. Адже повсякденна радянська

реальність заклала певні стереотипи мислення, з якими маємо справу і понині. У той же час, після здобуття незалежності, у вітчизняний історичний дискурс перекочувала концепція української історії, що була створена діаспорою в умовах іншої реальності. Це альтернативне радянській концепції бачення української історії знайшло підтримку не тільки в науковій спільноті, але й у частини українського суспільства, яке на рівні масової персональної пам'яті зберегло спогади про діяльність ОУН і УПА. Таким чином в українському суспільстві намітилася лінія конфлікту, що істотно поглибилась внаслідок невдалої реалізації політики історичної пам'яті.

Але звернімося до діаспорної концепції історії України та проаналізуємо в яких історико-культурних умовах вона формувалася, які міфи та стереотипи сформовані в рамках цієї концепції перекочували в сучасний український історичний дискурс.

Тривалий час українська історія перебувала на периферії зарубіжних історичних досліджень. Цьому сприяло закріплене в західній інтелектуальній традиції ототожнення «нації» і «держави», внаслідок чого нації, історія яких мала тривалий бездержавний період сприймалися як щось не варте уваги. Свою роль зіграло й некритичне засвоєння західними славістами концепцій Східної Європи запропонованих російською та німецькою еміграцією міжвоєнного періоду. Факти колабораціонізму під час Другої світової війни та націоналістичні рухи сформували упереджене ставлення до східноєвропейського регіону⁴. Відсутності зацікавлення історією ОУН і УПА з боку неукраїнських дослідників сприяла й обмеженість доступу до джерел та нестача фахівців зі знанням східноєвропейських мов⁵.

Початок формування діаспорної концепції української історії співпав з компанією масових звинувачень українців у воєнних злочинах, зокрема й у Голокості. У відчайдушній спробі відстояти гідність своїх дідів і батьків, діаспорні дослідники вдалися до створення так званого «мученицького» нарративу, у контексті якого українці поставали як жертви злочинів численних окупантів. Діаспора вимагала рівних оцінок злочинів, скоєних нацистами та радянською владою. Створена в рамках цього нарративу ідея «нації-жертви» мала стати противагою іміджу «українця-злочинця»⁶. Лише кілька дослідників (І. Лисяк-Рудницький, М. Царинник, С. Сенік) випадали з загального контексту діаспорного «мученицького» нарративу⁷.

Отже, умови, у яких формувалася діаспорна концепція української історії, зокрема й історії українського націоналістичного руху, були не менш складні за радянські. Якщо в СРСР історична наука перебувала під повним контролем комуністичної ідеологічної доктрини, то повсякденні реалії життя української діаспори на Заході були не менш драматичним, оскільки під шквалом обвинувачень діаспора стала в захисну позицію, що не сприяло об'єктивності наукових досліджень.

Як відмічає сучасний західний дослідник А. Рудлінг, «спокуса зосередитися на злочинах скоєних проти своєї спільноти чи нації, зазвичай сильніша ніж бажання дослідити аспекти цих комплексних та багатогранних подій, що відображають гірше ніж бажано вищезгадану спільноту. Це ні в якому разі не є унікальним для української діаспори феноменом. Подібну модель поведінки можна спостерігати на прикладі багатьох спільнот. У випадку діяльності ОУН-УПА, з одного боку, ми залишаємося майже з повною відсутністю консенсусу. З іншого, ще багато питань залишаються відкритими, і кілька розділів модерної історії України ще мають бути написані»⁸.

Заглиблення в умови повсякденності радянських та діаспорних реалій у поєднанні з аналізом структури колективної пам'яті дає відповідь на питання, чому процес формування національної історичної пам'яті в Україні породжує гострі соціальні конфлікти. Дослідження історії повсякденного життя українського суспільства ХХ ст. має стати дороговказом на шляху формування інтегрованої української політичної нації. Адже погляд на світ очима маленької людини дозволяє дистанціюватися від політичної та ідеологічної заангажованості.

¹ Snyder T. *Memory of Sovereignty and Sovereignty Over Memory: Twentieth-Century Poland, Ukraine, and Lithuania* / Edited by Jan-Werner Moller. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 40.

² Там само. – P. 39.

³ Там само. – P. 39.

⁴ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого нацистворення // <www.aratta-ukraine.com/prn_book_ua> – 2008

⁵ Rudling A. *Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army)* // *East European Jewish Affairs* – 2006. Vol. 36, №2 – P. 163.

⁶ Himka J.-P. A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America / J.-P. Himka // Austrian history yearbook. – 2006 – № 37 – P. 17–31.

⁷ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – У 2 т. Т.2. – К.: Основи, 1994. – С. 247–259; Лисяк-Рудницький І. Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові) // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – С. 489–496.

⁸ Rudling A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army) – P. 179.

Тамара Куцаєва (Київ)

Листи учасників Великої Вітчизняної війни – джерела історичної пам'яті

Лихоліття Великої Вітчизняної війни принесло розлуку рідним і друзям. Місяцями, а часто, роками тривало очікування звісток із фронту, з тилу або з полону. Тому розлогі або ж написані на швидку руку листи стали ниточками, що єднали війну та мир, смерть та життя. У Головній експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (Київ) серед більше ніж 15 тис. експонатів представлено листи, листівки, щоденники (та їх фрагменти) учасників війни. Серед них принаймні 169 листів написаних на передовій червоноармійцями, партизанами, підпільниками, які брали участь у боях в Україні та за її межами. Групи листів належить в'язням гітлерівських таборів для воїнів; мирним мешканцям – жертвам війни: школярам блокадного Ленінграду, сиротам, жінці-в'язню концтаборів «Аушвіц» та «Оранієнбург», остарбайтерам (на спец. листівках і один – написаний на черепиці), страченому у Бабиному Яру київському письменнику тощо. А повоєнні твори українських школярів – стали спогадами про окупацію. Поряд із ними 37 щоденників, що розповідають про перемовини з оточеними гітлерівцями під Сталінградом; існування в'язнів у найбільшому нацистському концтаборі «Бухенвальд» у 1942–1945 рр.; перевіряння жінки-остарбайтера у 1942–1944 рр. тощо.

Листи писані українською, російською, іспанською, чеською та німецькою. Присвячені різним темам і звернені до різних людей, але сенс у них один: «Я розповім Вам, про війну». Уродженець уральського с. Добрянка 20-річний Павло Костров розпочав лист до матері словами: «Привіт з фронту Великої Вітчизняної війни!... Твій вірний син...»¹. Загинув у 1943 р. на Дніпрі.

Емоціями сповнений лист старшого лейтенанта Петра Драгниша – заступника начальника особливого відділу 92 Перемишльського прикордонного загону: «Жодного слова не чув про вас і навіть ні хто не бачив куди ти (дружина) поділась з Перемишля... про себе...можливо з епізодів скласти цілу книжку»². З 1939 р. польський Пшемисл входив до складу УРСР. 23 червня 1941 р. там здійснили перший контрудар радянських військ. Надалі Драгниш захищав Київ. Був поранений. Повернувся на фронт влітку 1943 р.

За перші 9 днів війни ворог заглибився в територію Радянського Союзу від 300 до 600 км. Тисячі людей стали біженцями. 3 вересня 1941 р. старшина 2 статті Іван Поповенко – командир гармати катера СП-13, що захищав Миколаїв, отримав нашвидкуруч написану звістку від батьків: «Виїхали з дому. Живемо поки у Таврії, якщо не можливо буде повернутися до дому, то будемо йти на Крим»³. Матрос захищав чорноморське узбережжя, а з літа 1942 р. – Кавказ.

Часто лист був криком відчаю. У дні оборони Києва (7.07–26.09.1941) 19-річний лейтенант Олександр Безручко – командир взводу 93 окр. зенітно-артилерійського дивізіону писав рідним на Луганщину: «Ви не чули звук від вибуху такої бомби. А у воронку... можна вкласти 2–3 наших будинки»⁴. Був поранений. На фронт повернувся у 1944 р. Визволяв Донбас і Крим. Взимку 1945 р. служив у охороні Кримської конференції голів урядів союзних держав.

Звістки у листах переплітались як червоне та чорне на вишиванці. 4 жовтня 1941 р. полковник М.Г. Журавльов – начальник оперативного відділу ВПС Приморської армії писав: «Цілий місяць не заглядав у свій нотатник. Осаджена Одеса живе та бореться. Важко із водою. Водокачки у Біляївці давно зайняті противником... Медицина дозволила готувати їжу з морської води»⁵. Він писав про людей, які під бомбуваннями страждали від спраги. Під час оборони Одеси (5.08–16.10.1941) противник перервав систему забезпечення міста прісною водою

з Дністра, а артезіанські свердловини у місті давали гірко-солону, як сльози воду, але її не вистачало. 14 жовтня генерал-майор В.Ф. Воробйов – командир 95 сд, що пройшла перше випробування ще на кордоні, писав: *«Отриманий наказ про евакуацію військ... Поставлена задача ввести противника в оману, вивести усю живу силу та усю матеріальну частину»*⁶. Воїни майже 9 місяців захищали головні бази Чорноморського флоту, потім Кавказ. З 1943 р. визволяли Україну. Перемогу генерал-лейтенант В.Ф. Воробйов – начальник штабу 38 армії зустрів у м. Оломоуц у Чехії.

У 1941 р. оборона Одеси тривала 73 доби (5.8–16.10), Києва – 2,5 міс. (7.7–26.9), Севастополя – 250 днів (30.10.1941–4.07.1942). Захисники порту стримали два штурми, третій виявився фатальним. Але до останнього лунали надії на успіх. *«У нас зараз, як тобі добре відомо, «важкі дні». У найближчому майбутньому Крим буде визволено... Про родичів ні чого не знаю»*, – писав 4 березня 1942 р. брату старшина 2 статті В.І. Даниленко – командир відділення лінкору «Паризька комуна»⁷. 4 липня війська залишили місто. Даниленко захищав Кавказ, а весною 1944 р. повернувся у Крим визволителем.

«Ми живемо неподалік від Ворошиловграда... Німці увійшли у наше село. Цей жахливий день я ні коли не забуду», – писала у творі з російської літератури учениця 5 класу Ніна Германюк⁸. 17 липня 1942 р. Ворошиловград (Луганськ) Ворошиловградської (Луганської) обл. був окупований, а 22 липня захопили Свердловськ – останнє місто України. Контрнаступи почали цього ж року. Остаточо українські землі визволили 28 жовтня 1944 р. Окупація тривала майже 3,5 роки (3 р. 4 міс. 6 діб), хоч цей період різний для регіонів – для Ворошиловградської обл. – 1 р. 2 міс., а Львівської обл. – 3 роки тощо⁹.

Військові компанії 1943 р. докорінно змінили хід Другої світової війни. Президент США Рузвельт і Прем'єр-міністр Великобританії Черчилль зазначили, що перемога під Сталінградом (2.02.1943) зупинила хвилю наступу нацистів і стала поворотним пунктом війни. Двічі Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант В.І. Чуйков – командувач 8 гв. армії 17 травня 1945 р. писав дружині з Праги: *«Мій шлях був від Сталінграду завершений Берліном. Ця справа була найважливіша і я це робив не жалкуючи ні сил, ані часу... Тепер пройшовши усі випробування пекла війни я сподіваюсь та чекаю радісної зустрічі...»*¹⁰. Уродженець с. Срібні Пруди Московської обл. під Сталінградом командував 62 армією. Учасник визволення України та Європи.

«Вибравши вільну хвилину поспішаю повідомити про себе та наші справи... Тепер гонимо німців на Захід, визволяючи щоденно сотні населених пунктів», – писав дружині 29 липня 1943 р. Двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945) генерал К.К. Рокосовський – командувач Центральним фронтом під час Курської битви (5.07–23.08.1943), уродженець м. Великі Луки, Росія¹¹. Його полководча майстерність проявилась у боях за Смоленськ, Москву, Сталінград, Курськ, Україну, Європу, у Берлінській операції.

Розвиваючи стратегічний успіх Курської битви Червона армія розпочала остаточне визволення України. Двічі Герой Радянського Союзу маршал І.С. Конев згадував: *«20 вересня 1943 р. мною було прийнято рішення на плечах противника с ходу форсувати Дніпро»*. Проте створення нацистами міцного оборонного рубежу «Східний вал» на Правому березі Дніпра, бездоріжжя та швидкий наступ, створили великі труднощі для військ.

Полковник Іван Колотушкін – заступник командира 6 гв. танкового корпусу 3 гв. Танкової армії 17 жовтня 1943 р. описував прорив до Києва: *«Воюємо на правому боці Дніпра. Ведемо жорсткі бої для розширення плацдарму. Дуже погана місцевість, гори та пісок ускладнюють наші дії»*¹². Колотушкін на фронті з 1941 р. Під час нальоту ВПС противника 6 листопада (день визволення Києва) або ж 9-го, командир, якому ледь виповнилось 40 років, загинув. Сьогодні останки уродженця с. Монино Калінінської обл. спочивають у Парку Вічної слави воїнам Великої Вітчизняної війни у Києві¹³.

Вшанування загиблих героїв проявилось і у присвоєнні їх імен населеним пунктам. Уродженка псковського с. Модоліці 20-річна Валерія Гнарівська – санінструктор 907 сп 244 сд 12 армії загинула біля запорізького с. Іваненьки, де і була похована. Село перейменували у Гнарівське. Дівчина, якій посмертно присвоїли звання Героя Радянського Союзу, зі зв'язкою гранат кинулась під танк. Йдучи на допомогу пораненим на поле бою сумувала лише через розлуку з рідними: *«Привіт Вам, мої милі та далекі від мене... Те, що ви погано живете мене сильно турбує, але не жалій нічого – мінняй і мої сукні. Каже ж прислів'я: живі будемо – наживемо»*¹⁴.

Спустошені землі зустріли визволителів. Білорусу сержанту Геннадію Рослику – командиру відділення розвідки довелося воювати за Сталінград, Курськ, Україну, Прибалтику, визволяти

рідну землю. 2 жовтня 1943 р. надіслав родичам звістку: *«Пишу Вам з далекої українського селища. Навколо нас великий сосновий ліс. Мешканці спалених німцями селищ зустрічали хлібом та сіллю... Навіть бували вояки не могли стримати сліз»*¹⁵. 1 152 частини Червоної армії удостоєні почесних найменувань визволених ними населених пунктів України. Багато завершили бойовий шлях у Європі. *«Війна не жалкує ні кого... Переможуть вони? Буде не життя, а гірше смерті. У тил не поїду. Поки бачать очі, поки є хоч одна краплина крові, буду бити – мені є за що, а чим бити – дасте ви»*, – писав дружині двічі Герой Радянського Союзу (1944 р., 1945 р.) підполковник Олександр Головачов після поранення та загибелі брата Миколи влітку 1943 р.¹⁶ 23 гв. мотострілецька бригада, що він наново сформував, визволяла Київ, отримала почесне найменування «Васильківська». День Перемоги святкувала з іншим командиром. Герой загинув 6 березня 1945 р. у бою за польське м. Лаубан. За рішенням Військової ради 1 Українського фронту уродженець с. Любохна Брянської обл. похований у Василькові¹⁷.

Солдати гітлерівських армій також вели листування. І хоча писали про інші реалії життя, але дуже швидко листи наповнила гіркота воєнного лихоліття. Вітаннях воїнів, які воювали в Україні, з Новим 1943 роком сповнені сумними запитання рідних: *«Коли вже закінчиться ця жахлива війна?»*¹⁸.

9 травня 1945 р. завершилась Велика Вітчизняна війна, а 2 вересня – Друга світова. Страшні катастрофи забрали життя не менше 60 млн. людей¹⁹. У 1995 р. колишній солдат вермахту Карл Вольфер писав остарбайтеру Марії Корольової: *«Я був на війні солдатом, воював у Росії, як і два мої брати. Фрідріх загинув під Ржевом ...Ганс пропав безвісти під Сталінградом. Наш батько помер від горя у 1945 р. Навіщо була ця війна?»*²⁰.

«Земля, скажи, де мої сини», – благала Єпістинія Степанова і падала на землю²¹. Усі її 9 синів загинули під час воєн: шість – у Велику Вітчизняну, один – від ран по війні. Їх могили на Миколаївщині, Черкащині, Кубані. Донька Степанової розповіла у листі: *«Їду на могилу мами, на Кубань, стаю на коліна та розповідаю де була, у якого сина, що казала... кладу землю, котру привезла»*.

Таким чином, фронтові листи – це своєрідні джерела історичної пам'яті, що відкривають нові виміри минулих трагедій.

¹ Експонати головної експозиції МК НМІВВ 1941–1945 років, Київ.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Експонати головної експозиції МК НМІВВ 1941–1945 років, Київ.

⁹ Пораховано за: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні / 36. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1963. – 560 с.

¹⁰ Експонати головної експозиції МК НМІВВ 1941–1945 років, Київ.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 871438. – Спр. 33. – Арк. 3; – Оп. 11458. – Спр. 481. – Арк. 3; – Оп. 11458. – Спр. 654, 660, 770, 797.

¹⁴ Експонати головної експозиції МК НМІВВ 1941–1945 років, Київ.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 871438. – Спр. 33. – Арк. 3; – Оп. 11458. – Спр. 481. – Арк. 3; – Оп. 11458. – Спр. 654, 660, 770, 797.

¹⁸ Експонати головної експозиції МК НМІВВ 1941–1945 років, Київ.

¹⁹ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2009. – 380 с.

²⁰ Експонати головної експозиції МК НМІВВ 1941–1945 років, Київ.

²¹ Там само.

Щоденник Героя Радянського Союзу С.В. Руднева як джерело вивчення Карпатського рейду Сумського партизанського з'єднання

У фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» зберігається декілька десятків щоденників учасників антинацистського Руху Опору на території України у роки радянсько-німецької війни. Практично всі вони належать командирам або комісарам найвідоміших з'єднань і загонів, написані у важких, найчастіше похідних умовах (коли життя було дуже швидкоплинним, коли занотовувалися, насамперед для себе, нові події, факти, назви населених пунктів).

Один із таких щоденників, що зберігаються у музеї, належав С.В. Рудневу, комісару Сумського партизанського з'єднання, написаного ним під час Карпатського рейду. Оригінал рукопису зберігається у ЦДАГО України¹, а у Меморіалі знаходиться копія, зроблена у 1944 році Платоном Вороньком, мінером-підривноком Сумського партизанського з'єднання, у майбутньому відомим українським поетом².

Щоденник, викликає великий інтерес серед сучасних істориків-дослідників. Так у збірнику архівних документів і матеріалів «ОУН-УПА в роки війни» під редакцією професора В.І. Сергійчука³ знаходимо нелегке, але важливе для Руднева відкриття: «націоналісти – наші вороги, але вони б'ють німців»⁴. Ці роздуми комісара Сумського партизанського з'єднання, на судження широкому загалу читачів, були представлені уже після розвалу СРСР (у серпні-вересні 1992 р. було опубліковано щоденник С.В. Руднева без редакторських правок), а до того, в неодноразових публікаціях рукопису, всі судження, які стосувалися національно-визвольного руху піддавалися жорсткій цензурі. Останніми роками до даного питання долучилися науковці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» та ЦДАГО України.

У дослідженні спробуємо прослідкувати історичну цінність рукопису, розкрити деякі аспекти рейду з'єднання під командування С.А. Ковпака та взаємовідносини радянських партизанів із учасниками національно-визвольного руху.

Хронологічні рамки щоденника охоплюють короткий проміжок часу, з 7 травня до 24 липня 1943 року. Його географічні рамки беруть початок у селі Аревичі (у рукописі – населеному пункті «О») Хойницького району Гомельської області Білоруської РСР, обриваються на території Надвірнянського району Івано-Франківської області Української РСР, за декілька днів до гибелі С.В. Руднева.

У першій частині записів, бажаючи зберегти конспірацію, в деяких моментах є зашифрованими (у вигляді скорочень) прізвища, імена, назви населених пунктів, річок, залізничних шляхів, але дуже швидко автором була відкинута ця ідея, мабуть, через впевненість у збереженості своїх нотаток.

Починаючи від 16 червня 1943 р., з'являються перші відомості про дії національно-визвольного підпілля: «Нарешті ми попали в район дії так званих «бульбовців» – це одна з різновидностей українських націоналістів, які б'ються проти німців і партизанів»⁵. Тут же зустрічаємо і поділ на «бандерівців» та «бульбовців»: «...є «бандерівці», які проти німців, «бульбовців» і партизанів»⁶. Саме в цей період він виводить думку щодо дій проти українських підпільних формувань: «...вбити – це дуже просто, треба зробити так, щоб уникнути цього. От і лавіруй та міркуй!»⁷.

На цьому підґрунті в нього часто виникають суперечності з командиром з'єднання С.А. Ковпаком, який надто радикально налаштований на боротьбу проти місцевих збройних формувань: «Ковпак вирішив, коли це так, – дати бій і змести це село, проти чого я рішуче заперечував, будуть жертви з обох боків, жертви серед мирного населення, дітей і жінок, тай не треба великого розуму про жертви з обох боків... це на руку німцям, щоб руками партизанів придушити націоналістів і навпаки»⁸. С.В. Руднев піддає командира з'єднання жорсткій критиці і в одному із останніх записів: «...в горах він зовсім профан, але як він любить повторювати чужі думки... Він знає, що йому є на кого покластись... Коли приходить круто, він негайно звертається до Х., який усю ніч мечеться по колоні і на усілякі зміни негайно реагує. Він і тільки він, і багато інших знають, що Х. – це все»⁹. Щодо Х., то тут існує дві думки, хто ховається за

цим скороченням. За однією версією це сам комісар загону С.В. Руднев, за іншою – заступник командира з'єднання з розвідки П.П. Вершигора (в майбутньому командир 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С.А. Ковпака).

У стосунках із місцевим населенням Західної України та загонами українського підпілля С.В. Руднев прагне проявити себе як справжній дипломат, щоправда ця дипломатія не повинна зачіпати політичні вподобання радянських та українських підпільних формувань, а лише потрібно утвердити неписаний договір про співіснування і невтручання: «...тільки одне – вони проти нас не виступають, наші розвідувальні та диверсійні групи перепускають, а якщо тільки зачеплять – будемо бити усіх, хто потрапить зі зброєю»¹⁰, тут же він ставить під сумнів боєздатність військових формувань українського підпілля: «...Розбити їх – ніякої праці, але це буде на руку німцям і протиставимо проти себе західних українців»¹¹.

Пройшовши передвоєнні репресії, коли лише дивом вдалося врятуватися від оголошення вироку, С.В. Руднев, як не дивно, залишився відданим гвинтиком у механізмі комуністичної системи. Розглядаючи націоналістів, як союзників у боротьбі з нацизмом, загалом же розглядає їх своїми ворогами і зрадниками: «...Цей бій з націоналістами буде верхівкою цієї наволочі використаний, як вони це роблять, в агітації серед населення, що партизани їх вороги, і результати стануть відомими на сотні кілометрів»¹².

На сторінках щоденника автор намагається розібратися у проблемі складних українсько-польських відносин, розкрити проблему зсередини, із епіцентру подій: «Взаємовідносини між українським і польським населенням настільки загострені, що в цих районах немає жодного поляка. Частина з них перебита націоналістами, частина втекла в польські райцентри, де створена німцями польська поліція ніби для захисту себе від націоналістів, а фактично для боротьби з націоналістами і червоними партизанами»¹³.

У рукописі зачеплена тема внутрішнього життя з'єднання, налагодження дисципліни серед особового складу. У записах від 1 та 2 липня 1943 р. йдеться мова про обговорення проблеми мародерства у загонах (як результат, було розстріляно двох бійців артилерійської батареї, у яких, під час перевірки, виявлено крадене) та побутовий розклад деяких командирів і політпрацівників¹⁴.

Аналізуючи військово-політичне становище на території західноукраїнських земель, С.В. Руднев звертає свою увагу на неактуальні, як для професійного військового господарські здобутки краю, контрастні з північно-східною Україною питання (як для періоду війни): «Засіяно багато жита, пустошів зовсім немає»¹⁵. І це не окремий випадок констатації фактів із побутового життя мешканців Галичини.

У Карпатський рейд разом з батьком вирушив і його син Радій Руднев: «Добре поведив себе Радик. Бачачи мої переживання, багато де в чому допомагав мені...»¹⁶. На жаль, він ненадовго пережив свого батька, загинувши у серпні 1943 р.

Знайомлячись зі щоденником С.В. Руднева, можемо констатувати, що думки одного із ватажків радянського партизанського руху в багатьох питаннях суттєво розходяться із офіційною комуністичною пропагандою. У своїх записах він намагається дати (наскільки це можливо в умовах війни) об'єктивну, незаангажовану оцінку подій, які мали місце в Західній Україні у 1943 р.; починаючи з ролі Української Повстанської Армії на території краю, взаємин українського і польського населення на тлі міжетнічної ворожнечі, ставлення місцевих мешканців до радянських партизанів та закінчуючи соціально-побутовими питаннями Галичини й умов функціонування з'єднання у новому, здебільшого вороже налаштованому, середовищі.

При об'єктивному, неупередженому підході до аналізу щоденника С.В. Руднева останній може слугувати цінним джерелом для вивчення суперечливих сторінок Руху Опору в Україні, особливо Карпатського рейду Сумського партизанського з'єднання.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 85.

² Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (далі Фонди МК НМІВВВ). – КН-160766, Д-22584.

³ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 496 с.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 30.

⁵ Фонди МК НМІВВВ. – КН-160766, Д-22584. – Арк. 42–43.

⁶ Там само. – Арк. 42–43.

⁷ Там само. – Арк. 55–56.

⁸ Там само. – Арк. 57–58.

⁹ Там само. – Арк. 84–85.

¹⁰ Там само. – Арк. 64–66.

¹¹ Там само. – Арк. 64–66.

¹² Там само. – Арк. 57–58.

¹³ Там само. – Арк. 75.

¹⁴ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт. сост.: Гогун А., Кентий А. – К., 2006. – С. 181–198.

¹⁵ Фонди МК НМІВВВ. – КН-160766, Д-22584. – Арк. 52.

¹⁶ Там само. – Арк. 82.

Анатолій Коцур, Леонід Могильний (Київ)

«Часопис української історії» як фіксатор історичної пам'яті та історії повсякденності

Надійне проведення наукових історичних досліджень неможливе без належного фахового опрацювання корпусу джерел з тієї чи іншої поставленої проблеми. При цьому, безперечно, потрібно враховувати як ті джерела, які вже введені до наукового обігу, так і неопубліковані та невідомі широкому загалові істориків. Сказане вище повністю стосується і тих дослідників, яких цікавить минуле України та окремих її регіонів. З огляду на це пропонуємо познайомитися з важливим джерелом – «Часописом української історії», відомості з якого можуть бути використані як для регіонально-краєзнавчих студій, так і для синтетичних праць з історії України.

Історична пам'ять народу – це найважливіший компонент його духовної сфери, який дозволяє підтримувати безперервність етнічної еволюції, спадкоємність народного досвіду, передавати накопичене багатство національних цінностей наступним поколінням. Національно-історична пам'ять народу особливо актуалізується в переломні, кризові епохи, коли буття етносу зазнає серйозних та суворих випробувань. Підвищену нині увагу українського народу до минулого, до своїх коренів можна розглядати як запізнiлу реакцію на довге ігнорування його національної своєрідності в умовах тоталітаризму.

Для пізнання об'єктивної дійсності вчені використовують безкінечну кількість методів і експериментів, їх кількість невичерпна, як невичерпна для пізнання сама об'єктивна дійсність. На відміну від більшості наук, об'єктом і предметом вивчення яких є постійно існуюча дійсність, що можна досліджувати повторно і проводити над нею безкінечні експерименти, історична наука має за об'єкт дослідження те, чого вже немає, з огляду на це вона особлива. Ця особливість впливає зі специфіки історичної реальності, усі елементи якої належали лише до певного проміжку минулих часів. Ми кажемо про історичну реальність саме як про реальність, оскільки свого часу вона була реальністю, але відійшла в минуле, а тепер існує інша реальність.

Новий напрям у методології історії, що отримав просту назву «історія повсякденності», пов'язують з діяльністю французьких істориків широковідомої історіографічної школи «Анналів» М. Блока, Ф. Броделя, Л. Февра. Саме діячі цієї школи твердо обстоювали людинознавчу, народознавчу концепцію історії. Відмовившись відтворювати на папері історичний процес на основі державних документів, французькі історики цієї школи створили фундаментальні праці, що відобразили матеріальні цивілізації людства з найдавніших часів до наших днів. Із їхніх творів перед читачами постала динаміка процесу життя звичайних людей: як вони працювали, забезпечували себе харчами, одягом тощо; що їли й пили (з наведенням кулінарних рецептів, описами сервіровки столу, цінами на продукти й товари повсякденного вжитку); у яких помешканнях жили багаті й бідні; який вигляд мали будинки й вулиці міст та сіл; як здійснювалася торгівля (з конкретним описом ринків і ярмарків); як розважалися люди, як змінювалася мода в одязі; якими були заводи і фабрики, транспорт, банки, торговельні товариства і компанії та як усе це функціонувало; який вигляд мала соціальна та національна структура населення; як діяли механізми взаємин держави і її громадян та механізм ринкової економіки тощо¹.

Завдяки ініціативі А.П. Коцура на кафедрі української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка започатковано фахове видання – збірник наукових статей «Часопис української історії»². Саме «Часопис» започаткував

регулярну публікацію матеріалів з історії повсякденності як складової частини історії України. Перший випуск «Часопису» побачив світ у жовтні 2004 р. На сьогоднішній день уже вийшло 17 номерів, де опубліковано близько 500 наукових статей з актуальних проблем вітчизняної історії, історіографії, джерелознавства, етнології, краєзнавства тощо. До збірника подають свої праці провідні вчені України, викладачі вищих навчальних закладів, аспіранти і студенти. До редколегії журналу входять: професори Коцур А.П. (головний редактор), Верба І.В., Капелюшний В.П., Колесник В.Ф., Мордвінцев В.М., Розовик Д.Ф., Ставнюк В.В., Стельмах С.П., Щербак М.Г., канд. іст. наук, доценти Могильний Л.П. (заступник головного редактора), Іваницька Л.В. (заступник головного редактора), Коцур Г.Г. (відповідальний секретар). «Часопис» став неоціненним серед науковців джерелом наукових знань.

Історична пам'ять українського народу, що сконцентрована в подібних наукових виданнях, визначає основні напрямки наукових досліджень на багато років уперед. Наш народ завжди шанував людей трудолюбивих, цінував працю і її результати, прагнув отримати повноцінну, об'єктивну інформацію про минуле та сучасне життя нашої Батьківщини.

№ п/п	Кількість статей	Кількість рецензій	Загальна кількість публікацій	Кількість авторів номеру
№1	20	3	23	26
№2	25	2	28	30
№3	25	2	30	32
№4	30	1	33	36
№5	27	–	27	27
№6	25	1	27	28
№7	32	3	35	35
№8	21	3	28	25
№9	21	3	26	24
№10	17	–	43	34
№11	19	2	23	22
№12	22	1	23	26
№13	20	3	23	21
№14	24	1	25	24
№15	13	1	39	37
№16	18	4	22	21
№17	18	1	21	21

Таким чином, у процесі дослідження історії повсякденності справа полягає не в тому, щоб знайти одне чи декілька авторитетних джерел і отримати з нього все цінне, адже більшість джерел страждають неточністю, неповнотою чи мають відверто суб'єктивний погляд. Справа полягає в зібранні максимальної кількості даних на основі вивчення широкого кола джерел – бажано всіх джерел, що мають відношення до історії повсякденності. Такий метод дає більше можливостей для виявлення неточностей і спотворень у конкретних джерелах. Кожен вид джерел має свої слабкі і сильні сторони – при їх вивченні в комплексі і порівняльному аналізі є надія, що вони відкриють нам істинні факти або хоча б дозволять максимально наблизитися до істини. Саме публікації часопису стають однією з частин інформації, з якої через деякий час формуватиметься уявлення майбутніх науковців про історію повсякденності в Україні в ХХ–ХХІ ст.

¹ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) // <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html>

² Кафедра української історії та етнополітики: історія та сучасність. Біобібліографічний довідник / За ред. д.і.н., проф. А.П.Коцура, д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України В.Ф.Колесника. – Київ-Чернівці: Книги-ХХІ, 2009. – С. 23.

Повсякденність запорозьких гайдамаків-здобичників за Нової Січі

Перетікання традиційного степового здобичництва – «харцизства», – гайдамацтва коріняться, поміж іншого, і в реаліях тогочасного життя, які часто перетворювали вихід «на великий шлях» на єдину можливість бодай чогось досягти в житті для сотен козаків.

Велика кількість біографічного матеріалу, який відклався в матеріалах судових слідств по гайдамацьких справах, що велися адміністрацією Коша, цивільним і військовим командуванням російських і польських прикордонних губерній, спільними комісіями по розслідуванню прикордонних конфліктів, дозволяє узагальнити велику кількість фактичного матеріалу. Особливу цінність з них становлять документи судово-слідчого справочинства – протоколи допитів гайдамаків (*допросные листы*) та відомості про колодників (в тому числі засуджених за гайдамацтво), – оскільки вони містять інформацію біографічного характеру, за допомогою якої можна простежити не тільки різноманітні за формами соціальні зв'язки всередині гайдамацьких ватаг, особливості соціалізації козаків-гайдамаків, формування їх морально-цінісних норм, але й дослідити повсякденне життя запорожців-здобичників.

Шлях до гайдамацької ватаги у кожного з козаків був своїм, окремим, втім глибинна психологічна мотивація безсумнівно тотожною, дуже схожою. Внутрішній психологічний дискомфорт, викликаний змінами звичного способу життя; негативні почуття як до справжніх, так і до удаваних винуватців цього; невдоволення власним соціальним статусом і майновим статком. До цього слід ще додати відсутність міцних родинних чи соціальних зв'язків у середовищі, в якому відбувалася початкова соціалізація особистості, спричинена смертю рідних, відсутністю умов чи бажання до створення власної родини¹.

Середній вік абсолютної більшості членів гайдамацьких ватаг впродовж всього XVIII ст., як свідчать данні судово-слідчої документації, коливався в діапазоні 20–30 років². Соціальний склад – сірома, яка окрім праці на рибальських заводах чи то наймитування по зимівниках не цуралася й більш легкими способами здобуття коштів³. Вистачало серед запорожців-гайдамаків й звичайних шукачів пригод. Авантюрна вдача багатьох із членів гайдамацьких ватаг цілком виразно проглядає навіть за сухими рядками вироків – окрім тривіальних грабунків зустрічаємо навіть згадки про афери із фальшивими документами і самозванство⁴.

Більшість грабунків з боку Запорожжя, відбувалася від невідконтрольного Кошу елементу. Численні ватаги заробітчан, які ходили в Крим на «аргатування» (від тюрк. *argat* – наймит) на соляні чи інші промисли, не гербували часом і здобичництвом. Достатньо висока концентрація в їх рядах асоціального елементу лише сприяла цьому⁵. Суто здобичницька мотивація гайдамацьких виправ чітко простежується й за фольклорними джерелами, як, наприклад, у пісні з «уманського» циклу (запис А. Скальковського), в якій дві тисячі бурлаків, зайнятих на запорозьких риболовних заводах П. Бугу й Дніпра, приходять висновку – «...*godі nam ribu ловити... / ...підемо жидову й ляха палити...*»⁶.

Січова «сірома» подібного гатунку хоча й була постійним головним боєм не тільки для поляків чи татар, але й для Коша, та за певних обставин досить успішно використовувалася ним же для виконання різноманітної «брудної роботи», якої намагалося уникати статечне курінне козацтво. Переслідуючи гайдамаків із числа січової сіроми, військова старшина, тим не менше, часто сама була таємним організатором здобичницьких виправ, причому виключно з корисних міркувань⁷.

Відомі випадки, коли з дозволу військового керівництва на грабунок до татарського степу вирушали ватаги, які приганяли табуни по кілька тисяч коней. Під час перетину кордону, чи безпосередньо на Січі, гайдамаки арештовувалися та без зволікань каралися на горло. Свідки-виконавці йшли у небуття, коні на продаж, або у зимівники. В такий спосіб були нагромаджені значні первинні капітали таких відомих запорозьких старшин-багатіїв, як Петро Калнишевський, Микола Касап, Іван Глоба, Іван Чугуєвець та Василь Пишмич⁸.

Неправильним було б сформулювати для себе уявлення про гайдамацтво 1750-х років як про явище покликане до життя виключно здобичницькою діяльністю запорозьких низів, які тільки й були спроможні, що шарпати ногайські улуси та панські маєтки, а після цього дуванити здобич та пиячити. Як «партія» всередині січової громади, він, безперечно мав не тільки безпосередніх фігурантів, але й своїх ідеологів, у тому числі з числа курінної та військової старшини, січових

дідів. Саме цей прошарок в середині гайдамацького руху був автором проектів повернення під кримську протекцію, створення альтернативної військової організації запорожців під владою ханів, або ж, взагалі заснування паралельної «гайдамацької» Січі.

Гайдамацький промисел мав чіткий сезонний характер, активізуючись у теплий час, та практично припиняючись взимку, через неможливість перебування на степу. Проблема ця для них самих стояла настільки, гостро, що відомий навіть випадок, коли група з 50 запорожців-гайдамаків, не витримавши жадливих умов мешкання та голоду, добровільно з'явилася у лютому 1756 р. на Січі з проханням пробачити їм провини⁹. Наявність «*подземных воровских убежищ*», про які згадується у документах, навряд чи могла б задовольнити гайдамакуючий елемент у суворий зимовий час – «схрони» слугували базами та притулком влітку, та консервувалися до наступного сезону¹⁰.

Оскільки гайдамацькі ватаги формувалися ситуативно, кожен з їх учасників сам мав подбати про зимову стацію: січовий курінь, зимівник у запорозькому степу, слобода на «волості», всі вони ставали притулком для численної сіроми. Найбільш безпечними із них мали вважатися зимівники, оскільки тут безпека потрапити під пильне око адміністрації та бути викритим була значно меншою, аніж у крупних селищах. Частка здобичі, припасена ще з літа та передана власникові зимівника забезпечувала дах та їжу аж до весни.

Відповідно до цього, саме зимівники й стають об'єктом прискіпливішої уваги збоку російської та січової адміністрації. Додатковим заходом мав стати перепис населення зимівників разом із господарями та робітниками. Після видачі хазяям зимівників «білетів» на кожного з мешканців, ті могли законно відлучатися з зимівника лише з документом на руках. Прийом нових мешканців без документів суворо заборонявся, а всі зайти мали б під караулом відправлятися в Січ для слідства¹¹. Надання житла гайдамакам, утримання у себе вдома награваного, прийняття його в подарунок – всі ці діяння розглядалися владою як співучасть та відповідно каралися. Маємо навіть випадок відправлення в монастир на довічне каяття коханки одного з гайдамаків¹².

За результатами роботи спільної польсько-російської прикордонної комісії у гайдамацьких справах, в 1750 році польською стороною було розроблено ряд рекомендацій цивільному й військовому командуванню прикордонних воєводств, зокрема Брацлавського¹³. Першочерговим заходом вбачалося видання універсалу яким би заборонялося всім мешканцям воєводства Брацлавського, Подільського та Київського їздити до Січі та до Гарду, з метою скупки там речей награваних гайдамаками¹⁴. Заборона пересувної торгівлі пояснювалася тим, що вона прямо була пов'язана з гайдамаччиною. Тому й наказувалося, аби купці, які привозили з Запорожжя рибу на продаж, торгували нею лише в містечках на самому кордоні, й ні в якому разі не заглиблювались вглиб польських володінь більше ніж на милю: паралельно з торгівлею вони примічають добробут шляхти чи інших хазяїв та слугують, таким чином, приводцями гайдамаків¹⁵. Тим же універсалом наказувалося затримувати всіх безпаспортних волоцюг, які нишпорили краєм та передавати їх до найближчих фортець. Війти мали провести люстрацію маєностей, доповісти про її результати в Брацлавську прикордонну комісію та пильнувати, аби ані в містечках, ані по селах не було «*wagebundow*» (мандрівних ченців).

Залюбки вдавалися до гайдамацького промислу й звичайні мешканці прикордонної зони – селяни державних слобід. Розжитися худобою, реманентом, грошениатами... Сусіди, родичі, куми – члени подібних ватаг зазвичай були пов'язані між собою низкою різноманітних соціальних зв'язків¹⁶.

Тож, гайдамацтво-здобичництво було добре налагодженим й організованим промислом, з якого мали зиск не самі лише запорожці. Як вид козацького промислу, себто здобичництво, годувало багатьох. Очевидно саме цим пояснюється його популярність в самих широких верствах запорозького козацтва впродовж всього XVIII ст., вміння пристосовуватись та виживати за несприятливіших умов.

¹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 1, лл. 34–35 об. (протокол допиту турецького запорожця Ничипора Карагуля, присланий при рапорті генерал-поручика П.Текелія князю Г.Потьомкіну-Таврійському 10 травня 1784 р.). Життєвий шлях цього запорожця є досить показовим. Народився він у м. Келеберді Полтавського полку у 1734 р., в козацькій родині. Після смерті батьків, у двадцятирічному віці подався на Запорожжя. Тут рибалив, чумакував. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. служив на запорозькій морській флотилії. Накопичив певні кошти, які використав після 1775 р., осівши хутором на р.Інгулі. Мав достатньо худоби, робітників. Так тривало шість років, після чого Карагуль розпродав все майно і почав пиячити (причини такої різкої зміни життєвих пріоритетів не вказує). Як скінчилися гроші, подався на турецький бік,

де пристав до гайдамацької ватаги Тягуна, яка мала за базу власний курінь на Тилигульському лимані. Ходив на грабунок у польські та російські володіння, аж поки його не схопила прикордонна сторожа з донських козаків.

² РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а., лл. 29-31, 86-106; РГАДА, ф. 248, оп. 115, д. 16, лл. 2-4, 7.

³ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 2., лл. 82-82 об.

⁴ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а, л. 104. Так було у випадку з козаком Пилипом Канівцем (називався також Йосипом Приблудою/Заблудою), який здійснював із своєю ватагою крадіжки та грабунки на території Запорозьких Вольностей та Новоросійської губернії, представляючись зустрічним (в тому числі й жертвам) то запорозьким полковником, то сотником Прилуцького полку, то поручиком вірменських ескадронів. У архіві Коша Нової Запорозької Січі зберігаються 2 справи повністю присвячені розслідуванню «діянь» Приблуди-Канівця впродовж 1773–1775 рр. (ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 329, 331).

⁵ АВПРИ, ф. 123, оп. 123/1, 1744 г., д. 2, лл. 1-66 об. – у подорожньому журналі російського поручика Олександра Нікіфорова, який впродовж серпня-листопада 1744 р. перебував у Криму з дипломатичною місією, збереглося чимало критичних, але досить влучних і вичерпних нотаток, як характеризують аргатів з числа запорожців: *«аргаты не для зарабатывания денег, но для защищения себя по предерзости от наказания, другие же учиня по присяги непослушание и творя многое злодейство в Крым приходят»* (л. 37), або ж *«запорожские ж казаки называемые аргаты, ...самыя пьяницы, и что заработанных денег не получили, то все пропили»* (л. 6 об.).

⁶ СРБИИРАН, ф. 200, оп. 2, д. 188, л. 11.

⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 793, лл. 78-78 об., 79.

⁸ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, лл. 13, 16 об.

⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, лл. 786-787.

¹⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, л. 599 об.

¹¹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, л. 690.

¹² РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а, лл. 89 об., 103-103 об.

¹³ AGAD, AR, dz. II, ks. 46, str. 345-349.

¹⁴ AGAD, AR, dz. II, ks. 46, str. 345.

¹⁵ AGAD, AR, dz. II, ks. 46, str. 346.

¹⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1591, лл. 57-57 об., 58.

Аліна Чорна (Кам'янець-Подільський)

Професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів України у II-й половині XIX ст.

На кінець XIX ст. українська наукова інтелігенція була вже цілком сформованою, а тому розуміла свою національну та етнічну окремішність¹. Вона утворила свій власний світ і відзначалася такими рисами, як поважність та привілейованість.

II пол. XIX ст. – це період панування загальноросійських порядків на території українських губерній, що безпосередньо торкалися усіх сфер суспільного життя, в тому числі й освітнього процесу. Існувала повна підлеглисть університетів Міністерству освіти, заборонялись закордонні відрядження викладачів з метою підвищення кваліфікаційного рівня, лекції велися переважно російською мовою². Лише із вступом на престол Олександра II настало полегшення для університетів та їх професорсько-викладацького складу.

18 червня 1863 р. побачило світ абсолютно нове тлумачення процесу вищої освіти – «Загальний статут імператорських російських університетів», найбільшим досягненням якого було запровадження автономії університетів. Нововведення розповсюджувалося на українські губернії, що знаходились в залежності від Російської імперії. Відповідно статуту, суттєво розширювалися права професорської еліти у вирішенні навчальних і кадрових питань, управлінні університетом. Головою університету був ректор, владу на факультеті вершив декан, вводилося 4 факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний³. Започатковувалася нова система здобуття вчених ступенів, переглядалось питання оплати праці та пенсійне забезпечення викладачів тощо. Аби здобути вищий вчений ступінь, потрібно було виконати ряд вимог, які регламентувалися IX розділом статуту. Скажімо, параграф 111 проголошував основними ступенями кандидата, магістра та доктора, а 113 підкреслював, що кандидат через рік може шукати ступінь магістра, а магістр – доктора⁴. Підготовка до

магістерського іспиту займала до 4 років. Кожен студент-магістрант на протязі навчання в магістратурі повинен був написати дисертаційне дослідження, спробувати себе у ролі лектора та скласти іспит зі свого профілю. Для забезпечення приват-доцентів пропонувалось ввести гонорар з метою покращення професійно-наукового рівня викладачів та створення конкуренції сер. Однак, система гонорарів не була введена в новий статут через нестачу коштів та можливість використання молодими спеціалістами для популярності і збільшення кількості слухачів ненаукових методів⁵.

Що стосується оплати праці, пільгових переваг та пенсійного забезпечення, то вводились права звільнення професорського житла від квартплати, надавався дозвіл безкоштовного і безперешкодного митного перевезення необхідних матеріалів для університету, розмір пенсії професора або доцента визначався, виходячи з розміру платні й стажу роботи. Наприкінці XIX століття максимальна пенсія викладача становила 2/3 колишнього грошового утримання⁶.

Вже в 1872 р. постало питання про внесення змін до університетського статуту. 13 серпня 1884 р. Олександр III затвердив новий університетський проект⁷.

Статут 1884 р. фактично ліквідував автономію університетів, підвищив роль ректора та попечителя, збільшив кількість кафедр до 56 у кожному вищому навчальному закладі, скасував посаду доцента, замінивши її приват-доцентурою, а також ввів платню за лекційні заняття на користь викладачів, збільшив й оплату за навчання з 5 до 25 крб.⁸ У зв'язку із підвищенням оплати за навчання, пропонувалось набирати студентів із забезпечених сімей. Також повернулась у вжиток студентська уніформа, екзамени здавались при екзаменаційній комісії.

Статут 1884 р. також вніс певні зміни в порядок захисту дисертацій. Розділ II скасовував ступінь кандидата і вводив двоступеневу систему: магістр – доктор, які встановлювалися на всіх факультетах, окрім медичного, де існував лише ступінь доктора.

Ліквідація штатних доцентів і створення інституту приват-доцентури, на думку історика П.Зайончковського, були спрямовані на підготовку професорських кадрів та підвищення якості університетських курсів за допомогою благонадійних приват-доцентів⁹.

Ведучи мову про факультети, то звичайно кожен з них мав власних авторитетних осіб, про яких часто згадували із вдячністю їх студенти та колеги. Ось, наприклад, на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира працювали видатні історики, які представляли київську школу, зокрема М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський та інші. Значний внесок у розвиток історії стародавнього світу та археології зробили О. Котляревський, Ф. Міщенко і викладачі-науковці В. Данилевич, Ю. Кулаковський, Г. Павлуцький, А. Покровський. Вагоме місце слід відвести І. Лучицькому, як основоположнику семінарських занять в Київському університеті¹⁰.

Потрібно згадати Ф. Фортинського, який також вважається фундатором семінарської методики викладання. Менш відомими були імена: П. Ардашева, М. Клячина, М. Любовича, Д. Петрушевського, А. Ясинського¹¹. Особливу роль в історії філософської думки у Київському університеті відіграли проф. О. Гіляров та філософ, логік і психолог Г. Челпанов.

У Харківському історико-філологічному факультеті виразною постаттю вважався відомий історик О. Потебня, який перебуваючи за кордоном продовжував поселяти у душі студентства українську думку¹².

Серед викладачів Одеського університету виділявся А. Маркевич – володар феноменальної пам'яті та ораторського мистецтва. Вперше в навчальній практиці прочитав курс історії Південної Росії. Тут лунали мелодії патріотичності і відчувались національні мотиви.

Не абияку роль в університетській структурі відігравали юридичні факультети, де передбачалися у складі 13 професорів і 6 доцентів. Тут працювали: В. Демченко, К. Мітнюков, В. Синайський, В. Удінцев та ряд інших.

Серед професорів фізико-математичного факультету яскравими постатями були відомі математики: К. Андреев, В. Імшенецький, Т. Осиповський, М. Остроградський, А. Павловський, І. Соколов та інші¹³.

Загалом, в кінці XIX ст. у вузах панувала пригнічена атмосфера, педагоги знаходились під постійним контролем, що відповідно сприяло наростанню непокори існуючому режиму у вигляді протестів, демонстрацій, відкритих виступів. Згадаймо хоча би професорів Новоросійського університету Ю. Гамбарова, І. Мечникова, О. Поснікова та В. Преображенського, які відстоювали власні права і виступали проти університетської адміністрації¹⁴.

Отже, як бачимо імперська влада провадила складну політику в галузі освіти. Її яскравим вираженням стали університетські статuti 1863 та 1884 рр. з відмінною один від одного структурою. Але, як би там не було, які б перешкоди не виникали на науковому шляху еліти, викладацький склад забезпечував розширену підготовку студентів, сприяючи таким чином на поповнення університетських лав новими молодими спеціалістами.

¹ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХХ–ХХ ст.: Соціально-політичний портрет / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – С. 25.

² Степанович Е.П. Становление и развитие высшего специального образования на Украине во II пол. XIX–нач. XX вв.: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02. / Е.П. Степанович. – К., 1984. – С. 16–17.

³ Історія Київського університету. 1834–1959 / Відп. ред. О.З. Жмудський. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – С. 38.

⁴ Университетский устав 1863 г. – С-Пб., в типографии Иосафата Огрызко. – 1863 г. – С. 33–34.

⁵ Там само. – С. 78.

⁶ Стоян Т., Чиненный А. Университетский преподаватель: XIX век / Т. Стоян, А. Чиненный // Высшее образование в России. – М., 1999. – №3. – С. 134–136.

⁷ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 246–247.

⁸ Устав Императорских Российских университетов. – С-Пб., 1884. – С. 19–20.

⁹ Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х-нач. 90-х годов) / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – С. 330, 13, 55.

¹⁰ Баженова Г. Ю. Зміни у фаховій підготовці істориків у російських університетах 60-70 рр. XIX ст. / Г.Ю. Баженова // Укр. іст. журн. – К., 2007. – №5. – С. 48–49.

¹¹ Мягков Г. П., Сініцин О. В О методологических особенностях высшего исторического образования России XIX – нач. XX в. и их значение для современного высшего педагогического образования / Г.П. Мягков, О.В. Сініцин // Новое в содержании и организации высшего педагогического образования. Материалы Всероссийской научно-практической конференции 23–24 ноября 1993 г. – Казань, 1994. – С. 64–67.

¹² Сірополко С. Вказана праця / С. Сірополко – С. 249–251.

¹³ Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социалистический очерк / Н.А. Шип; АН УРСР. Ин-т ист. Украины. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 35;

¹⁴ Сірополко С. Вказана праця / С. Сірополко – С. 268–269.

Володимир Молчанов (Київ)

Життєвий рівень правоохоронців та освітян м. Києва у другій половині XIX ст.

Історія вивчення повсякденності здавна привертала увагу професійних дослідників і не лише їх. Водночас, якщо аналізу політичних процесів на українських землях Російської імперії присвячена значна кількість наукових праць, то питання життєвого рівня різних верств населення зазвичай залишалися поза увагою переважної більшості авторів.

На сучасному етапі життєвий рівень розуміють як соціально-економічну категорію яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Він визначається системою кількісних та якісних показників, загальним обсягом споживчих благ та послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання продуктивних і непродуктивних товарів і послуг, розмірами оплати праці, усупільненням фондів споживання, умовами праці, величиною робочого та вільного часу, житловими умовами та ін.¹

Досить значне майнове становище обіймали київські генерал-губернатори та військові і цивільні губернатори. На думку В.С. Шандри, «при призначенні кожного генерал-губернатора, а всі вони були кадровими військовими в чині генерала, визначався обсяг влади – в одних вона більша, в інших – менша. Практика засвідчувала, що саме генерал-губернаторам слід передати нагляд за кордоном та місцевими військами. Підпорядкування їм поліції розширювало владні повноваження й давало змогу застосовувати примусові підходи при збиранні податків і проведенні рекрутських наборів».² Як стверджує Л.Є. Шепелев, губернатори у середині XIX ст. щорічно візували або підписували до 100 тис. документів, тобто по 270 вхідних і вихідних паперів за день. Якщо на кожний він витрачав хоча б по 1 хвилині, то це складало 4,5 години на день.³

Найвищі київські імперські посадовці, як правило, мали досить високе грошове утримання. Наприклад, у середині XIX ст. київський, волинський і подільський генерал-губернатор

Д.Г. Бібіков протягом року за кошторисом отримав 6 575 руб. (з них за генеральський чин – 1 430 руб., за звання сенатора – 1 143 руб., столових грошей за звання генерал-губернатора – 3 431 руб. і на утримання будинку – 571 руб.)⁴.

Досить високим було матеріальне утримання працівників ліберальних професій. Так, якщо за даними А. Шипилова столичний професор у середині XIX ст. 1835 р. отримував 5 000 руб. на рік, то київський у провінційному університеті отримував приблизно 333 руб. на місяць⁵.

Ціни в Київській губернії згідно даних І. Фундуклеєва в середині XIX ст. були наступними: льоха – 1,5 руб. сріблом; вівця – 2 руб.; 1 четверть* жита – 1,94 руб.; пшениці – 2,28 руб.; гречки – 1,88 руб.; бочка меду – 40 коп.; відро** вина пінного міцністю від 16,66 до 20 градусів – 1,75 руб.; відро вина трипробного міцністю не менше 25 градусів – 2,1 руб.; спирт – по 7 коп. за кожний градус, відро в 65° – 4,55 руб.; 85° – 5,95 руб.; 96 – 6,72 руб.; 1 фунт масла коров'ячого або голландського сиру – 15 – 20 коп. сріблом; 2 пудова діжка сиру – 1,2 – 1,5 руб.; риба – 9 коп. за кг; 1 пуд яловичини – 1,1 руб.; сала – 3 руб.⁶

Відповідно на свою місячну заробітну плату в м. Києві професор міг придбати собі (на вибір): отару в 166 овечок; 222 свині; 171 четверть жита; 145 четвертей пшениці; 832 бочки меду; 166 відер вина міцністю в 25°; 1 660 фунтів масла коров'ячого або сиру голландського; 111 пудів сала; 3 700 кг риби; 444 пуди сиру та ін.

Якщо сільськогосподарському найманому робітникові за рік платили 10 руб. та ще 6–7 руб. на одяг при хазяйському харчуванні⁷, то зробивши відповідні підрахунки бачимо, що заробітна плата київського професора в цей період перевищувала більш ніж у 20 разів утримання сільськогосподарського робітника, а якщо врахувати відсутність оподаткування на працю викладачів, то ця різниця в оплаті буде ще більшою.⁸

Велику цінність для дослідження розглядуваної нами проблеми мають штатні розписи гімназій та дворянських училищ м. Києва. Наприклад, якщо директор Київської гімназії на свою місячну заробітну плату в 70 руб. міг придбати (або, або): 35 четвертей жита; 233 пуди пшениці⁹; 33 пуди сала; 63 пуди яловичини¹⁰; то вчитель малювання креслення та краснопису повітового училища в місяць заробляв близько 17 руб. на яких він міг придбати: 8 четвертей жита; 56 пудів пшениці; 5 пудів сала; 16 пудів яловичини.

За університетським статутом 1884 р. ординарний професор отримував заробітної плати 3 000 руб. на рік; екстраординарний – 2 000, доплата за деканство – 600 руб., ректорство – 1 500 руб.

На кінець XIX ст. у Київському університеті св. Володимира ситуація з оплатою праці професорсько-викладацького складу була наступною. Так, професор С.А. Ананьїн за 5 лекційних занять на тиждень отримував 8 000 руб., а разом з доплатами 10 800 руб. на рік. Інший професор за 6 занять на тиждень отримував 12 800 руб. на рік; за 4 заняття – 8 800 руб.; за 8 занять – 16 800 руб. Подібна ситуація була і з оплатою праці доцентів. Так, доцент за виконане протягом року навантаження обсягом 7 занять на тиждень отримував 14 800 руб. Дещо нижчою була оплата праці асистентів, які вели практичні заняття, річний оклад яких міг досягти 6 000 руб. Загалом в активного читаючих лекції професорів та ведучих практичні заняття асистентів оклади коливалися від 5 980 до 48 600 руб. на рік¹¹.

Не менше зацікавлення викликає матеріальне утримання професорсько-викладацького складу університету св. Володимира після виходу їх на пенсію. Так, у 1888 р. заслужений понадштатний ординарний професор по кафедрі чистої математики дійсний статський радник Михайло Ващенко-Захарченко, який був кавалером орденів св. Анни I та II ступенів, св. Станіслава I та II ступенів, св. Володимира III ступеня отримував пенсії 3 000 руб. та нагородних 1 200 руб. Всього 4 200 руб. на рік¹².

Однак, необхідно визнати, що не в усіх київських професорів було таке значне утримання. Наприклад, на медичному факультеті університету св. Володимира ординарний професор протягом року отримував: жалування – 2 400 руб.; столових – 300 руб.; квартирних – 300 руб. Всього 3 000 руб. на рік¹³. Невисоким було грошове утримання і у виконуючих обов'язки професорів. Так, в.о. екстраординарного професора мав грошове утримання 1 600 руб. та столових і квартирних грошей по 200 руб. Всього – 2 000 руб. на рік¹⁴.

* 1 четверть для сипучих тіл = 0,209909 м куб. = 8 гранців = 26,24 л. – Взято з: «Советский энциклопедический словарь». – М., 1981. – С. 1502.

** 1 відро = 12,2994 дм куб.

У другій половині XIX ст. грошове утримання київських поліцейських істотно зросло. Як пише Є.А. Самойленко, в м. Києві за штатом 1875 р. і додатками, прийнятими у 1878 р., нараховувалось 300 городових. Кожен з них мав річне грошове утримання в розмірі 140 руб. та доплату 40 руб. на однострій. Дещо більше отримували 103 службовці поліції, відповідно, 144 руб. річного окладу та 50 руб. на однострій. 19 березня наступного року виплати для городових підвищили до 150 руб. річного окладу та 50 руб. доплати на однострій. Суттєвою грошовою допомогою для поліцейських у цей період стало і збільшення виплат за відрядження з 13,5 руб. до 25 руб. на місяць на одну особу¹⁵.

Якщо ретельно простежити динаміку грошових доходів головних соціальних груп жителів м. Києва в другій половині XIX ст., то побачимо, що державні службовці перебували у більш вигідному становищі порівняно з основною масою населення, оскільки грошове жалування вони отримували регулярно і вчасно.

Надзвичайно важливою складовою життєвого рівня, яка потребує детального наукового вивчення, є сфера споживання як жителями Києва, так і членами їх сімей різноманітних товарів і послуг. Одним з перших вітчизняних науковців, який ґрунтовно розпочав досліджувати цю сторону людського життя, був С. Подолинський. За основу своєї методології мислитель взяв класифікацію потреб французького вченого Ш. Летурно, яку останній опублікував у праці «Фізіологія пристрастей» (Letourneau, Physiologie des passions, Paris, 1878). У ній людські потреби поділяються за трьома головними напрямками: до першого слід віднести потреби живлення, які включають потреби кровообігу, дихання, травлення; до другого – потреби відчуттів (потреби насолоди, спеціальних органів чуття); третій напрямок містить потреби мозку, до яких входять потреби афективні та потреби інтелектуальні (розумові)¹⁶.

Як показує аналіз архівних джерел та наукової літератури, ціни на харчові продукти протягом розгляданого періоду зростали. Однак, раціони продуктів харчування істотно змінилися в якісно кращий бік. Люди почали більше купувати нових продуктів (картоплі, локшини, білого хліба, делікатесів та ін.). Одночасно розширювалась мережа закладів громадської торгівлі та харчування, зростала роль ярмарків. Ціни на основні продукти харчування регулювалися державою шляхом жорсткого впровадження місцевими органами влади політики такс, про яку вже писалося в наших попередніх дослідженнях¹⁷.

Друге місце у шкалі людських потреб займає споживання одягу та взуття. Їх вартість для більш платоспроможних міщани Києва, була вищою, оскільки вони виготовлялися з імпортного, якісного матеріалу. У зв'язку з цим на їх вартість впливали зовнішньоекономічні чинники.

Взимку носили шуби-ротонди, а згодом пальта¹⁸. Під час сильних морозів як жінки, так і чоловіки використовували виготовлені з овечої вовни чорні, білі, коричневі іноді з орнаментом валянки. Нерідко практикували вдягати на чоботи та валянки калоші¹⁹. Матеріал для виготовлення одягу використовували як місцевого виробництва, так й імпортний.

У загальній шкалі життєво необхідних потреб людини третє місце після харчування та споживання предметів першої необхідності і довгострокового вжитку посідає забезпечення житлом та побутовими вигодами. Саме ці фактори найбільш яскраво характеризують загальний добробут мешканців Києва. Всі помешкання, якими вони користувались для проживання, можна поділити на приватні та орендовані. Слід відзначити, що асортимент пропонованого житла був досить широким і складався з особняків, невеликих будинків, квартир та кімнат.

У житті кожної людини помітну роль відіграють засоби пересування. Саме тому вивчення еволюції забезпечення транспортними послугами службовців київської поліції представляє значний науковий інтерес. Загалом протягом досліджуваного періоду транспорт поділявся на водний та сухопутний. Останній, у свою чергу, ділився на гужовий та механічний.

Починаючи з другої половини XIX ст. розпочинається будівництво залізничної мережі. Разом з її розвитком зростало і забезпечення споживачів у потребах пересування між містами та країнами. Залізничний транспорт відразу почав набувати популярності серед пасажирів, оскільки він був більш швидким, ефективним і дешевшим, порівняно з гужовим.

Отже, аналіз динаміки сфери споживання киян у другій половині XIX ст. засвідчує, що разом із розвитком ринкових відносин ситуація і в цій царині помітно покращувалась. Істотним чином поступово вдосконалювалось громадське харчування.

У галузі споживання предметів першої необхідності, серед яких чільне місце займають одяг та взуття, найкраще забезпечення мали представники вищої ланки імперського управління та професорський склад університету св. Володимира, оскільки одяг та взуття для них шили

висококваліфіковані кравці та шевці з найдорожчих і найвишуканіших матеріалів. Житлове забезпечення та побутове обслуговування жителів Києва були далекими від досконалості. Проте, порівняно з іншими верствами населення, державні чиновники перебували у набагато кращому становищі, адже держава забезпечувала їх помешканнями та видавала відповідні доплати на їх утримання й придбання побутових зручностей.

Разом зі зростанням науково-технічного прогресу у галузі транспортного забезпечення відбувалась заміна гужових пересувних засобів на механічні, а користування ними ставало більш дешевим і якісним.

¹ Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. / Гл. ред. А.М. Румянцев – М.: Сов.энциклопедия, 1980. – С. 238.

² Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К.: НАН України Ін-т історії України, 2005. – С. 48–49.

³ Шепелев Л.Е. Чиновничий мир России XVIII – начало XX в. – СПб.: Искусство Санкт-Петербурга, 1999. – С. 85.

⁴ Зайончковский П.А. Указ. соч. – С. 75.

⁵ Шипилов А. Зарплата российского профессора в прошлом, настоящем и ... будущем // Alma mater вестник высшей школы. – 2003. – №4. – С. 33–43.

⁶ Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. II. – СПб.: Тип. МВД, 1852. – С. 54, 60, 85, 195, 329; Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М.: Унив. типогр. 1855 – С. 21.

⁷ Там само. – С. 530.

⁸ Гайдебуров П.А., Конради Е.И. Русские общественные вопросы. С приложением литературно-политического отдела // Сборник недели. – СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1872. – №18. – С. 17.

⁹ Воейков Д. Загоскин В. Киевская губерния статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб.: Типогр. В. Безобразова и комп., 1867. – С. 69.

¹⁰ Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 384.

¹¹ ДАК. – Ф.16. – Оп. 465. – Спр. 465 – Арк. 27 зв., 28 зв.

¹² Там само. – Спр. 463. – Арк. 5 зв. – 6.

¹³ Там само. – Спр. 464. – Арк. 1.

¹⁴ Там само – Арк. 15 зв.

¹⁵ Самойленко Е.А. Киевская городская полиция в XIX – начале XX вв.: Дис. ... к.ю.н. – Х., 2000. – С. 35.

¹⁶ Подолинський С. Вибрані праці. – Луцьк: ТзОВ “Агроспецсервіс”, 2004. – С. 88.

¹⁷ Молчанов В.Б. Вплив державного регулювання цін на життєвий рівень населення України (початку XX століття) // Історія України. – 1999. – № 11. – С. 5–6.

¹⁸ Беловинский Л.В. История русской материальной культуры. – М.: Вуз. книга, 2003. – С. 109–110.

¹⁹ Там само. – С. 73.

Лідія Нестеренко (Київ)

Переселення як явище повсякденного життя українського села першої половини XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії)

У першій пол. XIX ст. переселення сільського населення стало постійним явищем у житті українського села. Аграрне перенаселення, малоземелля, бідність, низька врожайність, тяжке економічне становище селян стали причиною їх переселення. Переселення селян здійснювалось і в XVIII ст., але в перші десятиліття XIX ст. воно набуло планомірного характеру, коли з усією очевидністю стало питання малоземелля. При передачі державних селян і козаків у відання міністерства Кисельова було підраховано, що для наділу мінімальною 5-десятинною нормою землі в Чернігівській губернії, за даними палати на 1844 р., необхідно було виселити 92 857 осіб¹.

На Лівобережній і Правобережній Україні вільних земель для наділу не було, тому в першій половині XIX ст. переселенці направлялись у Таврійську і Катеринославську губернії, Ставропілля, Донську область і на Кубань.

Так, у Чернігівській губернії в 1808 р. паспортами було забезпечено 1231 осіб, із них відправлено в Таврійську губернію 906 осіб, у Херсонську – 270 осіб. В інші губернії виїзд у цьому році був незначним. З усієї партії козаків налічувалось 918 ревізьких душ, що становило дві третини всіх емігрантів².

Бажання селян до переселення було масовим і в 30-і рр. XIX ст. Однією з його причин переселення стали неврожаї на Лівобережжі, які призвели до голоду. Ось як описав становище селян Харківській губернії в 1834 р. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко: «...Наш край страшно терпить голод: хоча і вродився хліб, але його вживають в їжу з (макухою), жолудями, соломою, очеретом, – чого ж гарного чекати?»³. Подібна ситуація відбувалась і в Чернігівській губернії. Це активізувало переселенський рух. Так, у 1833–1835 рр. в Чернігівській губернії бажали переселитися 873 сім'ї козаків та 109 сімей державних селян. На вересень 1835 р. більшість селян досягла мети своєї подорожі⁴.

У 1832–1834 рр. відбувся так званий «дівочий набір» на Кавказ. Причиною його стало поселення двох козацьких загонів, що повернулись з польського походу, на територіях, прилеглих до р. Терек. Згодом було наказано набрати з державних сіл Полтавської та Чернігівської губерній п'ятсот дівчат і відправити їх етапом, щоб дати сім'ї переселенцям⁵.

У зв'язку із цим на волосні правління були покладені додаткові функції щодо сприяння населенню в їхніх намірах щодо переселення, забезпечення цієї категорії селян необхідною документацією тощо. Так, у 1838 р. Веркіївським волосним правлінням було відправлено на нові місця проживання 92 козаків, а Талалаївським – 59 козаки. Усього у 1838 р. було переселено 151 особу⁶.

В імператорському маніфесті у 1846 р. щодо вербування 2 тисяч сімей малоросійських козаків для переселення на територію Чорноморського війська були надані пільги для бажаючих змінити місце проживання. Палатою державних маєтностей виділялися кошти для переселенців щодо забезпечення їхнього переїзду до кордону із Ставропольською губернією з тим, щоб у визначений час скарбниця Чорноморського війська заплатила суму, якої не вистачало. Сільські громади мали виділити для переселенців із хлібних магазинів достатню кількість хліба; звільнити від сплати недоїмок по податках, земських повинностях, хлібному збору. Вони також звільнялися на наступні три роки від військової служби, окрім захисту своїх поселень. Держава брала на себе зобов'язання забезпечувати бідні сім'ї тягловою худобою, возами й іншим сільськогосподарським інвентарем. На нових місцях найбільш бідні сім'ї отримували в перший рік проживання хліб, який згодом, за бажанням місцевої адміністрації, міг повертатися. Черга сім'ї щодо рекрутської повинності не могла бути перепорою для переселення⁷.

Волосні правління складали відповідні списки бажаючих, у яких показували недоплати переселенців за минулі роки; кількість хліба, необхідного їм для видачі сільськими громадами; кількість волів чи коней, потрібних переселенцям; майно, яке вони будуть брати; гроші тощо⁸.

Із усіх бажаючих волосні правління ретельно відбирали сім'ї для переселення, а узагальнені списки відправляли до окружного начальника. У 1848 р. волосні правління Борзенського округу мали відібрати для переселення не менше 60 сімей, які б відповідали таким вимогам: дозволялося переселення сімей з одним працюючим і підлітком не менше 14 років. Так, із поданих сільськими правліннями списків виключались сім'ї, де проживали особи похилого віку, каліки, неблагонадійні, особи, що знаходились під слідством чи судимі, працюючі за контрактом⁹.

Але перш за все селяни мали отримати згоду у своїх сільських общин і подати заявки у волосні правління, які, у свою чергу, зверталися за дозволом до окружних правлінь. По його отриманні волосні правління видавали посвідчення, у яких вказувалися всі члени родини, їхній вік, стать та зазначалося, що їм дозволено переселення¹⁰. Після цього цій категорії населення дозволяли приступати до продажу свого майна і готуватися до від'їзду¹¹. Ось як описав останній день до переселення в Сибір сільської громади у своїй новелі Степан Васильченко: „Не дві й не три сім'ї, а мало не половина всієї громади завтра ранком помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину – туди, де серед диких степів, як кажуть люди, гуляє з хуртовиною мужицька доля. Сьогодні вкладалися люди зі своїм добром, і цілий день стояв у селі шум і гомін; тепер усе затихло. По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу, а мандрівці останній раз лягли спочити у своїх хатах. Та чи сплять вони тільки?»¹²

Проте не всі бажаючі отримували згоду на переселення, були і відмови. У 1847 р. згоду на переселення не отримало 47 сімей із Шаповалівської волості, які виявили бажання переселитися до Кавказської області. Пізніше їм було запропоновано обрати інший регіон переселення¹³.

Волосні правління спостерігали, щоб переселенці після завершення підготовки не залишались у волості, а відправлялися на нові місця. Сцену від'їзду переселенців з рідних місць ми знаходимо у Степана Васильченка:

« – Пора, запрягайте, – чути було голоси, – щоб не спізнитись нам на станцію!

Сколихнулось море, захвилювалося.

Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на гору. Вся юрба людей розтягнулася в довгу стрічку, потім стрічка посередині робилась усе тонша й тонша і розірвалась. Здавалося, що цілий живий організм розірвався на дві половини. Одна половина подалася назад до села, друга поповзла далі по шляху»¹⁴.

Отримавши дані про відбуття партії, волосний голова звітував окружному начальнику. Так, у звіті Шаповалівського волосного правління за 1836 р. зазначено, що на Кавказ у квітні цього ж року було підготовлено до відправлення та переселено із Шаповалівської волості 27 сімей, у яких проживало 104 особи. Усім їм були видані документи на вільне пересування по країні¹⁵. У 1848 р. з Шаповалівської волості було відправлено 2 групи переселенців у Чорноморське військо. До першої групи увійшли 24 ревізькі душі чоловічої статі. В іншу групу переселенців було включено 14 ревізьких душ чоловічої статі. З переселенців було знято недоїмки по всіх податках¹⁶. У Борзенській волості в 1848 р. до Чорноморії переселились 102 особи, з яких 54 чоловіки і 48 жінок. З них було знято недоплати у розмірі 16 руб. 53,5 коп.¹⁷. Усього за даними волосних правлінь з 1839 по 1859 рр. із Чернігівської губернії у різні місця переселилося 15 тис. осіб.

Волосні правління населених пунктів, через які переходили переселенці, забезпечували їм вільне пересування по території волості, давали розпорядження сільським правлінням щодо надання квартир у нічний час, спонукали жителів до надання безкоштовно харчів переселенцям, у випадку їх захворювання надавали транспорт для відправлення їх до лікарень, вирішували питання надання общинами пасовищ для випасання худоби.

За декілька днів до переходу партії кожен волосний голова, через чію волость переходили переселенці, отримував маршрут із позначенням дат вступу партії до населеного пункту та часу її перебування. Так, у маршруті переселенців до Миколаївського округу Саратовської губернії через територію Чернігівщини в 1848 р. визначені час, населені пункти, через які відбуватиметься рух, місця ночівлі і відпочинку, відстань переходу групи в день. За добу групи переходили від 20 до 47 верст. Відстань переходу групи по Чернігівській губернії від Козельця до Глухова була розрахована на 10 днів¹⁸.

Волосний голова особисто зустрічав партію на кордонах своєї волості, супроводжував переселенців по її території та передавав на кордоні іншої волості волосному голові чи іншому члену волосного правління. Після відбуття подорожніх волосний голова готував окружному начальнику детальний звіт, у якому повідомляв про забезпечення подорожніх, їх скарги, хвороби тощо¹⁹.

Таким чином, у першій пол. XIX ст. переселенська кампанія стала звичним явищем у житті українського села. На селянські органи управління було покладено додаткові функції щодо відбору сімей для переселення, забезпечення їх необхідними документами, надання допомоги переселенцям по продажу їх земель та майна, боротьби із самовільними переселеннями тощо.

¹ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т.И. Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 62.

² Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 25.

³ Лист Квітки-Основ'яненка Г.Ф. до М.П.Погодіна від 4 червня 1834 р. / Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – С. 206.

⁴ Руденко Н. Переселення населення Чернігівської губернії на Кавказ (30-і роки XIX ст.) / Н. Руденко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 145.

⁵ Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К.: Мистецтво, 1992. – С. 192.

⁶ Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧО в м. Ніжині.) – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 19–20.

⁷ Надточей В.В. Переселення селян Чернігівської губернії на околиці Чернігівської губернії: законодавчий аспект / В.В. Надточей // Пошук. [зб. статей молодих вчених і студентів. / наук. ред. Г.І. Гладіної] – Чернігів, 2006. – С. 76.

⁸ ДАЧО. – Ф. 809. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2–87.

⁹ ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 2.

¹⁰ Бойко В. Переселення селян Чернігівської губернії у Південно-Уссурійський край (1883–1885 рр.) / В. Бойко // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 88.

¹¹ Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – СПб., 1842. – Т. 1. – Ч. 2. – § 4535–4536.

¹² Васильченко С. На чужину / Васильченко С. Вибрані твори. – К., 1967. – С. 41.

¹³ Надточей В. В. Вказана праця. – С. 74.

¹⁴ Васильченко С. Вказана праця. – С. 46.

¹⁵ Надточей В. В. Вказана праця. – С. 74.

¹⁶ ДАЧО. – Ф.807. – Оп.1. – Спр. 209. – Арк. 212–216.

¹⁷ ДАЧО. – Ф.809. – Оп.1. – Спр. 6. – Арк. 147.

¹⁸ ДАЧО. – Ф.809. – Оп.1. – Спр. 6. – Арк. 84.

¹⁹ ДАЧО. – Ф.809. – Оп.1. – Спр. 6. – Арк. 81–82.

Олена Жам (Переяслав-Хмельницький)

Виробничий травматизм на парових борошномельних млинах Правобережної України 2-ї пол. XIX ст.

Серед актуальних і недостатньо вивчених проблем в історії повсякденного трудового життя робітників борошномельної галузі – виробничий травматизм на парових млинарських підприємствах Правобережної України 2-ї пол. XIX ст. У цей період у процесі технічної революції та появи нового джерела енергії – парового двигуна, розпочалась нова доба в розвитку борошномельної галузі. Удосконалювалися техніка, поліпшувалися технології виробництва, зростала механізація праці шляхом заміни ручних операцій машинами. Відповідно на підприємствах нового рівня, у силу ускладнення техніко-технологічних процесів, умови виробництва й охорона праці також змінилися. Зокрема посилилася інтенсифікація праці та відповідно зріс рівень виробничого травматизму, особливо, якщо його порівнювати з традиційними водяними й вітряними млинами. Дослідженню цих питань і присвячена пропонувана стаття.

Роботи на парових млинах організовувалися здебільшого у дві зміни – по 12 годин кожна. Спеціальних обідніх перерв здебільшого не було: їжу приймали на робочому місці під час робіт. Зрозуміло, що тривалий робочий день, праця вночі, відсутність часу на перепочинок відбивалися на фізичному здоров'ї робітників і впливали на якість і безпечність їхньої діяльності. Порядок ведення робіт на парових млинах регламентувався законом 1886 р. про взаємовідносини промисловців і робітників, а також правилами внутрішнього розпорядку. У них детально були розписані права й обов'язки робітників і роботодавців, режим роботи закладу, умови прийняття робітника на роботу і звільнення, порядок видачі заробітної плати, форми відповідальності працівників за порушення зазначених правил тощо. Згідно чинного законодавства, Правила внутрішнього розпорядку, разом із правилами техніки безпеки в повному чи скороченому вигляді відразу надавалися для ознайомлення робітникові при наймі на роботу.

Всі вони стосуються правил безпеки праці на виробництві. Наприклад, у пункт №8 правил внутрішнього розпорядку Володарського борошномельного млина купця М. Міренштейна (Сквирський повіт Київської губернії) від 24.08.1894 р. зазначено: обтирання і чистка машин і різні ремонтні роботи їх на ходу суворо забороняються. При поломках механізмів обов'язково слід звертатися до майстра. Надівати і знімати передаточні ремні можуть лише спеціально навчені робітники. Про будь-яку потенційну небезпеку робітники повинні негайно повідомляти майстру або механіку¹. Пунктом №9 робітникам суворо заборонялося збиратися, відпочивати і взагалі знаходитися в приміщеннях із паровими котлами і машинами, за винятком осіб відповідальних за котли і машини². Майже аналогічний зміст містять правила внутрішнього розпорядку для робітників Сквирського борошномельного млина Давида Іудковича Новофастівського від 25.04.1901 р. (затвердив фабричний інспектор Київської губернії І. Новицький). У пункті №9 вказано, що чистка та змашування машин та різного роду ремонтні роботи повинні проводитися під час зупинки млина щоденно на 30 хвилин. Прибирання (обмітання та вологе) біля станків здійснюється самими робітниками щоденно під час зупинки механізмів. Пункт №10 дозволяв надівати, зшивати та знімати передаточні ремні лише спеціально назначеним особам. Пунктом №13. суворо забороняється всім робітникам знімати під час руху механізмів огорожу навколо небезпечних машин, приводів та інших механізмів³. Іншою спільною для більшості «Правил» вимогою є перебування на робочому місці в тверезому стані. Наприклад, у правилах внутрішнього розпорядку для робітників київського вальцевого млина М.Г. Хрякова від 9.10.1899 р. зазначено: «рабочие в нетрезвом состоянии ни в коем случае не

должны быть допускаемы к работе и им должен быть воспрещен вход в мельницу»⁴. Така заборона не була випадковою, адже більшість пожеж, що траплялися на парових млинах, спричинялися від паління цигарок робітниками в нетверезому стані. Так у 1897 р. сталися пожежі відразу на двох парових млинах міста Києва. Один належав купцю Пейсаху Гринштейну й розташовувався на Межигірській вулиці, інший – купцю Ісааку Бліндеру на Нижньому Валі. Здебільшого пожежі розпочиналися в шеретувальному відділенні, де завжди скопичувалася велика кількість борошняного пилу⁵.

До факторів, які становили потенційну загрозу для працівників парових млинів, слід віднести: недосконалість техніки і погана обізнаність з нею персоналу, відсутність базової освіти, халатність, недбалість, шкідливі звички частини робітників, стомлюваність і втрата уваги від значних навантажень, залучення в недільні дні «іновірців» – робітників нехристиянського віросповідання.

Залучення «іновірців» на роботи в парових млинах було вимушеним кроком і зумовлювалося, безперервністю виробничого процесу протягом року. У періоди великої завантаженості закладів навіть неділя була робочою, що з точки зору християнського віри, яку сповідувала більшість персоналу, було недопустимо. У зв'язку з цим Міністерство Фінансів циркуляром №22 842 «Про встановлення добового відпочинку по недільних днях» від 7.07.1899 р. розпорядилося встановити обов'язковий добовий відпочинок по недільним дням робітникам борошномельних закладів і рекомендувало власникам промислових млинів у недільні дні замінити робітників-християн поденщиками-іновірцями. Проте невдовзі виявилось, що через непристосованість тимчасових робітників до робіт на парових млинах, зростає кількість нещасних випадків на виробництві, тому зазначене розпорядження невдовзі було відмінене⁶. Лише поодинокі підприємства продовжували використовувати у недільні та святкові дні іновірців. Наприклад, із 42 парових млинів Київської губернії лише на млині Спектра в Сквирському повіті у недільні дні наймали євреїв⁷. Вже на кінець 1899 р. на жодному з 66-ти промислових парових млинів регіону заміни робітників-християн іновірцями не проводилися. Це видно з річного звіту Старшого Фабричного Інспектора під назвою «Про нормальні і понаднормові роботи на парових млинах в Київській, Подільській, Волинській губерніях»⁸. Таким чином, вище згаданий циркуляр Міністерства Фінансів не розв'язав проблему безперервного забезпечення робочою силою парових млинів. Як і раніше виникали серйозні ускладнення в недільні то святкові дні. Аж доки в 1990 р. церквою було офіційно дозволено працювати у дні релігійних свят⁹.

Найтипівішими травмами, як свідчать джерела, були опіки різних ступенів тяжкості та переломи верхніх і нижніх кінцівок. Так, наприклад, помічник машиніста на млині в с. Стовбах Новоград-Волинського повіту Волинської губернії Фрідріх Беккер був схоплений млиновим пасом і миттєво помер від численних переломів. Потрапив під млиновий вал і помер від переломів кісток і службовець парового млина в с. Підгайцях Дубенського повіту Волинської губернії Арон Вайнер. Подібним чином загинув мельник Віталій Мельницький, селянин с. Довбиш Новоград-Волинського повіту Волинської губернії¹⁰. Подібна доля спіткала також робітницю парового млина Долинського на фермі «Чеховка» Балтського повіту Подільської губернії Г. Савчук¹¹.

Фабрична інспекція здійснювала також практичні заходи з охорони праці робітників: щорічні технічні огляди парових машин, інструктажі обслуговуючого персоналу, розроблялися методичні рекомендації з техніки безпеки: «Правила для кочегарів», «Типові нещасні випадки в борошномельному виробництві» тощо.

Кілька зауважень важливо зробити стосовно становища фабричної медицини, оскільки вона напряму пов'язана з виробничим травматизмом. Щодо питань медичної допомоги потерпілим внаслідок виробничих травм законодавство було недосконале, а сама фабрична медицина знаходилася в незадовільному стані: лікувальні заклади, розміщені при млинах були слабо укомплектовані медичним персоналом і медикаментами.

Вивчення виробничого травматизму на парових млинах Правобережної України 2-ої пол. XIX ст. дозволяє зробити наступні висновки. Практика використання новітніх технологій й обладнання в борошномельному виробництві одночасно справили позитивний вплив на розвиток галузі, але і збільшили рівень травматизму робітників. Навіть на найкращих підприємствах умови виробництва й організація праці були погані: не дотримувалися елементарні правила техніки безпеки, що викликало велику кількість нещасних випадків і професійних захворювань. Перелік травм носив однотипний характер: здебільшого жертвами ставали кочегари, машиністи,

наладчики, робітники зі змащування техніки. У фабрично-заводському законодавстві існувала низка постанов і правил по охороні праці, проте вони не були введені в дію на всіх млинах. Загалом покращення умов праці велося недостатньо. Проте, незважаючи на тяжкі умови праці, бажаючих працювати на парових борошномельних млинах було багато.

¹ Центральний державний історичний архів України. Ф. 574. Оп.1. Спр. 64. – Арк. 2.

² Там само. Ф. 574. Оп.1. Спр. 64. – Арк. 8.

³ Там само. Ф. 574. Оп.1. Спр. 452. – Арк. 1–17.

⁴ Там само. Ф. 575. Оп.1. Спр. 39. – Арк. 11.

⁵ Там само. Ф. 442. Оп.627. Спр. 2. – Арк. 61, 117.

⁶ Там само. Ф. 575. Оп.1. Спр. 68. – Арк. 442.

⁷ Там само. Ф. 442. Оп.627. Спр. 4. – Арк. 12–62.

⁸ Там само. Ф. 575. Оп.1. Спр. 102. – Арк. 21–84.

⁹ Там само. Ф. 130. Оп.1. Спр. 325. – Арк. 1.

¹⁰ Там само. Ф. 442. Оп.627. Спр. 2. – Арк. 244.

¹¹ Там само. Ф. 442. Оп.634. Спр. 395. – Арк. 65.

Василь Дудар (Переяслав-Хмельницький)

Вплив духовенства Почаївського монастиря на повсякденне життя населення Волині (друга половина XIX – початок XX століття)

Церква ніколи не залишалася байдужою щодо суспільного ладу, ідеологічних і політичних проблем, хоча вперто відстоювала свій нейтралітет і соціальну універсальність.

Почаївська лавра ніколи не була обділена увагою дослідників. Однак, основний масив літератури про Почаївську лавру носить здебільшого релігієзнавчий чи пропагандистський характер. Участь місцевого чернецтва у повсякденному житті населення Волині взагалі не знайшла належного вивчення.

Духовенство Почаївського монастиря виступало своєрідним роботодавцем. Володіючи маєтками та значною кількістю господарських об'єктів, догляд за якими не можна було забезпечити власними силами, представники духовенства до робіт на лаврській власності залучали місцеве населення, за що останнє отримувало відповідну плату.

Окрім своїх безпосередніх обов'язків, монастирським священикам також відводилася роль посередника між наукою та селянством. Духівникам досить часто доводилося на практиці використовувати знання основ сільськогосподарської науки, здобуті ними в духовних навчальних закладах. Оскільки в той час не вистачало землемірів, то місцева адміністрація дозволяла складати плани вимірних земель священикам. Це було вигідно і для селян, адже послуги землеміра вартували набагато дорожче. При вимірах церковних чи державних земель землемір мав супроводжувати священик-депутат, в обов'язки якого входив захист інтересів духовенства¹.

Під пильним керівництвом священиків у державних маєтках організовувалися так звані зразкові господарства. Їх завданням було заохочення селян до раціональнішого господарювання. Згідно з указом Святійшого Синоду, особливо охочих селян наділяли додатковою землею. Окрім того, духівників забезпечували спеціальною літературою, удосконаленими знаряддями праці, племінною худобою, відбірним насінням. А тих, хто досягав значних успіхів у популяризації серед населення нових методів господарювання, нагороджували преміями і навіть золотими та срібними медалями².

У 1861 р., на прохання Імператорського вільного економічного товариства митрополит Арсеній (Москвін) наказав підлеглому духовенству повідомляти членам цього товариства свої сільськогосподарські спостереження, указуючи на потреби і засоби їх удосконалення. Тут же зверталась увага на бажаність поширення духовенством наукових сільськогосподарських знань.

Окрім знань, здобутих у церковних навчальних закладах, духовенство Почаївського монастиря регулярно отримувало єпархіальний часопис «Руководствие для сельских пастырей», у якому публікувалися численні корисні поради, які духівник міг дати своїм мирянам. Тут рекомендовалися засоби врятування худоби від різних заразних захворювань, а посівів – від шкідливих комах; публікувалися поради з будівництва вогнебезпечних господарських споруд з дешевих матеріалів. Саме духовенство, на думку дописувачів, могло розповідати мирянам про

переваги нового японського цементу чи способи визначення справжності золотих і срібних речей; про доцільність використання сажі в якості добрива і засоби уникнення промокання взуття тощо³. Священики із церковного амвону і в приватних бесідах повинні були пояснювати селянам сутність різних природних явищ з метою запобігання виникнення забобонів.

Також в обов'язок священнослужителів входило здійснення особливих молебнів під час епідемій і пояснення населенню правил поведінки під час їх виникнення⁴. Подібні заходи мали на меті підвищення санітарної культури села, а також запобігали соціальним заворушенням та відвертали селян від користування послугами місцевих знахарів, проти чого церква була настроєна негативно.

Широкий спектр функцій здійснювало духовенство Почаївської лаври і щодо медичного обслуговування населення, котре в імперії недостатньо забезпечували світські медичні організації. Ця діяльність священства полягала в розповсюдженні медичних знань та в деяких практичних заходах, спрямованих проти епідемій. Вони (священики) регулярно навідувалися на Волинь. Світська і духовна влада, судячи із кількості розпоряджень, вбачала в особі духівника єдиного реального кандидата на посаду виконуючого обов'язки медперсоналу.

У подальшому духівників зобов'язали не лише в храмі після служби пояснювати мирянам користь щеплень, але й робити це в приватних бесідах, обходячи оселі населеного пункту. Священики протягом усього століття не забували рапортувати в консисторію про регулярне виконання цих функцій. А оскільки чимало селян прагнуло будь-що уникнути щеплень, то духовенству часом доводилося власноручно здійснювати ці заходи. Проте в пореформену епоху вже майже всюди були «оспопрививателі» з осіб світського стану, серед яких переважали селяни⁵.

Катастрофічні наслідки спричиняли епідемії іншого заразного захворювання – холери, спалахи якої неодноразово фіксувалися в єпархії. Чимало священиків мужньо переносили труднощі цього лиха разом із прихожанами, повсякчас наражаючи себе на смертельну небезпеку. Особливо важко доводилося тим духівникам, чия парафія була розкидана по кількох населених пунктах, оскільки в такому випадку їм доводилося постійно перебувати в русі, щоб встигнути висповідати і причастити помираючих. Виконували свій обов'язок і священики в тимчасових холерних лікарнях, що відкривалися в містах єпархії.

У скорботні дні епідемій не полишали священики і своїх чиновницьких обов'язків. Згідно з розпорядженням Святійшого Синоду вони мали щодня подавати відомості про померлих мирян, а також слідкувати за тим, щоб могили в цей час викопувалися глибші, ніж звичайно. Про шкідливі наслідки при невиконанні заходів безпеки проти холери нагадував і єпархіальний часопис⁶.

Для адміністрації Волинської губернії настільки природною видавалась участь духовенства в охороні здоров'я, що губернатор, улаштуваючи у власному будинку нараду із цього приводу, поряд із титулованими медичними працівниками запрошував із консисторії одного із протоієреїв. Співробітництво сприяло тому, що священство єпархії розповсюджувало все більшу кількість медично-популярної літератури, зокрема «Вестник Российского общества Красного Креста», «Народное здравие». Губернська влада зі свого боку наполегливо просила духовенство переконувати мирян звертатися до лікарів у випадку хвороби, а не користуватися послугами місцевих знахарів чи займатися самолікуванням.

Великим лихом для мирян єпархії було пияцтво, що як корінь багатьох хвороб також не було обійдене увагою духовенства. Проповідь тверезого способу життя були повсякденним явищем у єпархії, що стало причиною указу Святійшого Синоду від 7 серпня 1859 р., який зобов'язував духовенство пояснювати народу шкідливість пияцтва. Керівництво монастиря, окрім статей у єпархіальному часопису про згубний вплив алкоголізму, додатково виписувало ще й журнал «Отдых христианина», безкоштовним додатком до якого була газета «Трезвая жизнь». У ньому пояснювалася шкідливість алкоголізму не тільки з погляду релігії, але й пропонувалися судження відомих росіян; наводилися факти згубних наслідків пияцтва. Формальне розпорядження дало поштовх ініціативі священиків. Деякі з них брали із селян привселюдну обіцянку не вживати «гарячого вина». Губернське правління після кількох таких випадків у 1863 р. поцікавилось у консисторії, чи мають священнослужителі право вислуховувати подібні обіцянки. Остання відповіла, що не бачить у цьому «нічого протизаконного». Протидія духовенства шинкарському промислу виявила себе в організації мережі товариств тверезості, що стали колоритним явищем парафіяльного життя єпархії. Характерно, що на Волині такі товариства виникли саме в тих місцевостях, де були найсприятливіші умови для розвитку

пияцтва: у населених пунктах поблизу цукрових та винокурних заводів, де процвітала легальна й підпільна торгівля спиртними напоями.

Таким чином, духовенство Почаївського монастиря не лише впливало на повсякденне життя населення Волинської губернії, а й було безпосереднім його учасником. Залишаючись посередниками між наукою та селянством, духівники сприяли освіті населення в різних галузях ведення господарства. Водночас представники духовенства виконували широкий спектр функцій щодо медичного обслуговування населення, котре в імперії недостатньо забезпечувало світські медичні організації.

¹ Горский-Платонов П. Антука. Очерк из быта православного духовенства. – М.: Сергиев Посад, 1893. – С. 8, 19–30.

² ДАТО. – Ф.258: Почаївська Успенська лавра. – Оп.1. – спр. 1987: Указ Синода о раздаче братии собора лавры в честь минувшей войны 1853–1856 гг. бронзовых медалей и наперстного креста и решение собора лавры по этому вопросу – арк. 1–3.

³ Врачебные, санитарные, ветеринарные, сельскохозяйственные заметки // РСП. – 1882. – № 43. – С. 201–21; Общедоступные и пригодные в практической жизни и деятельности сельского пастыря сведения по различным техническим отраслям // РСП. – 1881. – № 49. – С. 384–389.

⁴ Малинин Г. Домашние беседы с прихожанами после молебна по случаю эпизотии о точном исполнении санитарных мер при эпидемиях и эпизоотиях // РСП. – 1883. – № 23. – С. 150–155.

⁵ ДАТО. – Ф.258: Почаївська Успенська лавра. – Оп. 1. – спр. 3925: Дело об улучшении санитарного обслуживания лавры и ее гостиницы в связи с эпидемией тифа в 1895 г. – арк. 3

⁶ Определения (распоряжения) Святейшего Синода // ВЕВ. – 1895. – № 27. – С. 488–489.

Людмила Аскерова (Чернігів)

Релігія у повсякденному житті Чернігова ХІХ – на початку ХХ ст.

Повсякденне життя людини складається із сукупності матеріальних та духовних потреб. У Російській імперії релігія забезпечувала саме духовні потреби людини. У свята та кожної неділі городяни поспішали спочатку до церкви, а потім вже святкували в колі родини та друзів. Важливі події як в приватному житті людини (народження, одруження, смерть), так і загальнодержавному значенні (коронація імператора, народження спадкоємця престолу) супроводжувалися релігійними службами. Коли до міста приїздили імениті гості, то їх вшановування розпочиналося саме з урочистої церковної служби. Після закінчення будівництва адміністративних споруд і приватних будинків передбачалося їх освячення. Таким чином, релігія посідала значне місце в повсякденному житті городян.

У сучасній історичній науці посилюється інтерес саме до історії повсякденності. Повсякденність, за визначенням Ф. Броделя, це дрібні факти, ледь помітні в часі і просторі. Будь-який факт повторюється і, повторюючись, набуває загального характеру, стає структурою¹. В економіці будь-якого суспільства Ф. Бродель виділяв два рівні структур: життя матеріального і життя нематеріального, що охоплює людську психологію та щоденні практики. Другий рівень був названий ним структурами повсякденності. До них він відніс те, що оточує людину – географічні і екологічні умови життя, трудову діяльність, потреби (в житлі, харчуванні, одязі, лікуванні хворих), можливості їх задоволення (через техніку й технології)². Студіюванням питань релігії в повсякденному житті людей займаються В.Б. Безгін³, Ю.М. Лотман⁴. В.Б. Безгін досліджує православні традиції в селянському середовищі кінця ХІХ – початку ХХ ст. Українські історики також долучаються до вивчення даної проблематики. Зокрема, дисертаційне дослідження Герасимової М.С. «Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.»⁵ розкриває місце релігії в повсякденному житті радянських людей. Проте ця тематика залишається не достатньо вивченою та потребує подальших досліджень.

Життя мешканців Чернігова ХІХ – початку ХХ ст. узгоджувалося з певними традиціями та нормами. Церквою чітко регламентувався час роботи та відпочинку городян. Під час релігійних свят діяльність деяких установ Чернігові припинялася. В 1862 р. детально повідомлялися всі свята, в які «судебные места от присутствия свободны»⁶. Такими святами були: Богоявлення Господнє, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Пасха, п'ятниця та субота Страсної неділі, вся Світла неділя, день святителя і чудотворця Миколая, Вознесіння Господнє, дні святої Трійці і

Зішестя Святого Духу, день святих апостолів Петра і Павла, усікновення глави Хрестителя Господня Іоанна, народження Пресвятої Богородиці, свято покрови Пресвятої Богородиці, день казанської чудотворної ікони Пресвятої Богородиці, введення в храм Пресвятої Богородиці, Різдво Ісуса Христа⁷. В ці свята обмежувався час проведення торгівлі на базарах та в магазинах. Прийом та видача кореспонденції на пошті припинялася у такі релігійні свята: в перший день Пасхи, Благовіщення Пресвятої Богородиці, в перший день різдва Христового. Робота пошти обмежувалася з 9 до 11-ї години ранку: на другий день Пасхи, в День Вознесіння Господня, в день Трійці та деякі інші⁸. Існували дні, в які заборонялося вінчання. Передусім на передодні неділі, святкових та урочистих днів впродовж всього року, в період постів, свята Пасхи, Різдва Христового та всіх інших свят⁹. Інститут сім'ї розглядався як здійснення Божих заповідей. Вінчанню завжди передувало благословення батьків, які тримали ікони та просили щастя для своїх дітей.

Православні традиції тісно впліталися в повсякденне життя. Обов'язковим був похід до храмів на богослужіння. Кожну важливу справу починали з молитви, або замовляли молебень. Якщо в сім'ї траплялося нещастя: хворів родич, чи інші негаразди, то зверталися з проханнями до Бога. Православний календар для багатьох людей був зручним орієнтиром в часі, іноді говорючи про ту чи іншу подію, використовували прив'язку до відповідного християнського свята¹⁰.

Для учнів місцевих гімназій та училищ відвідування храмів було одним із засобів урізноманітнити своє повсякденне життя. Проте, примусовий характер цих заходів, довготривалі церковні обряди, схоластичний виклад Закону Божого, все це призводило до розчарування дітей. Один з учнів чоловічої гімназії згадував: «настоятель гимназической церкви и законодатель уничтожил в своих «пасомых» даже малейшие признаки религиозности, требуя неукоснительного посещения служб, очень длительных и томительных, с частыми коленопреклонениями. Помещение церкви наш ретивый протоиерей «окуривал», не щадя живота «пасомых», удушливым ладаном, из-за чего с многими гимназистками, которые тоже посещали эту церковь, делалось дурно, вплоть до обморочного состояния, и их по очереди выводили в коридор классные дамы. Он был не добрым, а очень злым «пастырем» и на своих «овец» гремел и на уроках закона божьего и особенно, в церкви. Зорко оглядывая «овец» и заметив, что кто-либо из «пасомых» не крестится, он нарушителя называл по фамилии и посрамлял его в церкви, а потом корил его немилосердно в классе на очередном уроке закона божьего. На помощников классных наставников было проверять по спискам, кто присутствует на богослужении и кто уклоняется»¹¹. Ще один приклад свідчить про комічність ситуацій, які виникали під час примусового залучення учнів до богослужінь: «Директор гимназии часто во время богослужения подзывал к себе помощника классных наставников, и приказывал ему понукать гимназистов креститься. Тот подходил к нам и, хитро подмигивая глазами в сторону своего патрона, шептал: «Креститесь! Директор приказал креститься!» тут же начиналось массовое маханье правыми руками по четырем сторонам света, впопад и не впопад по принципу: «лучше больше, чем меньше». Таково было отношение к посещению «божьих храмов» в Черниговской гимназии и, вероятно, в др. учебных заведениях Чернигова»¹².

Значні події в Російській імперії супроводжувались богослужінням, зокрема, день народження государя та членів царської родини, народження спадкоємця престолу відзначалися на державному рівні. Губернські міста також приймали участь у загальному святкуванні. Такі дні починалися з урочистих богослужінь у соборах міста. 1843 р., в день народження імператриці, на шпальтах газет повідомлялося про святкування цієї події в Чернігові: «В Высочоторжественный день Рождения Величества Государыни Императрицы, все воинские и гражданские чины, все вместе отправились в городской Спасо-Преображенский собор. Божественную литургию совершил ректор Семинарии, Архимандрит Елецкого монастыря Адриан. По окончании Литургии было принесено Господу Богу благодарственное Молебствие о здравии и долголетию Государя Императора, Государыни Императрицы и всего августейшего дома»¹³. Аналогічні заходи проводилися і в день народження государя імператора¹⁴. Урочистими богослужіннями відмічалися ювілейні дати. 1850 р. імператор Микола II відзначав 25-річчя перебування на престолі, з цієї нагоди в Спаському соборі архієпископ відправив літургію і молебень¹⁵. З нагоди коронації імператора та імператриці відбувалися аналогічні богослужіння: «Торжественная литургия, молебствие с коленопреклонением и многолетием Государю Императору, Императрице и всей царской фамилии, были совершены в Соборе»¹⁶.

Не тільки радісні хвилини із життя царської родини супроводжувалися молитвами, трагічні події також змушували народ звернутися до церкви. Так, під час поховання імператора Олександра III в Чернігові майже все населення приймало участь у заупокійній панахиді: «В 8 часов утра похоронный звон возвестил жителям о том, что в этот день в Петербурге предается земле тело Александра III. Со всех сторон потянулся народ к Собору. В 9 часов утра в Борисоглебском соборе началась заупокійная литургия. При богослужении присутствовали: г. губернатор, г. начальник 5-й пехотной дивизии, г. вице-губернатор, и все правительственные и общественные учреждения в полном составе. По окончании литургии вся процессия направилась на соборную площадь, которая была переполнена молящимися. При печальном колокольном звоне началась панихида. При пении «Со Святыми упокой», «Вечная память», вся масса молящихся, как один человек, опустилась на колени»¹⁷. Подібні заходи, проводили і в зв'язку зі смертю спадкоємців престолу, хоча і з меншим розмахом. 1865 р. після смерті князя Миколи Олександровича і проголошення спадкоємцем князя Олександра Олександровича, в Борисоглібському соборі було відправлено літургію, а потім панахиду, після чого здійснено молебень за здоров'я і довголіття всього царського дому¹⁸.

Під час візитів самодержців до Чернігова, складовою програми перебування государя в місті було відвідування храмів. Коли 1857 р. до міста приїздив Олександр II з дружиною, то про їх наближення сповіщав дзвін з усіх церков¹⁹. А вже наступного дня в Соборі відбулася урочиста служба²⁰.

1911 р. до Чернігова прибув Микола II, з пристані він приїхав до Собору, де був зустрятий преосвященним Василієм, єпископом Чернігівським і Ніжинським, який звернувся до государя зі словами: «Благочестивейший, Богом венчанный, Великий Государь Император! Велико и славно царство Твое. Неизмеримы богатства поверхности его, но еще более их в недрах земли. Крепки, как сталь, охраны Его. Меч и Огонь на главе врага Твоего. Но не эти богатства веселят взоры Твои. Не на меч и огонь уповаешь Ты. Есть другие богатства в земле Твоей, есть другая охрана ее. Как небо звездами, Божьими домами и пещерами святых украшена земля твоя, а в них дивный, неусыпный покров и охрана Царства Твоего – то чудотворные иконы и нетленные мощи угодников святых. Не станет времени рассказать чудеса от них и сколько часто силой их прогонялись враги Царства Твоего. К сим святым часто правишь, Ты, Великий Государь, стопы Твои»²¹. Сприйняття імператора як «даного» від Бога було загальноприйнятим. Губернський Предводитель Дворянства, піднімаючи бокал за здоров'я государя від імені всього чернігівського дворянства, зазначав: «произношу я ныне, всегда священную для нас здравицу за Вас, Богом нам данный, Богом хранимый, Государь наш. Да благословит и устроит Господь пути Ваши»²². Під час цього візиту Микола II вклонився мощам святителя Феодосія в Спасо-Преображенському соборі та відвідав Борисо-Глібський храм²³.

Релігія впливала й на характер людини та змінювала її звичний спосіб життя. 1850 р. на території чернігівського острогу збудували церкву апостолів Петра і Павла. Церва була необхідною складовою подібного місця. В день освячення цієї церкви відбулася служба, після якої архімандрит Єлецького монастиря отець Симон, звернувся з проповіддю до арештантів, де наводив приклади праведного життя деяких святих. Це звернення мало неабиякий вплив на присутніх: «безумцы, помрачившие ум и совесть свою преступлениями, внимали теперь словам проповеди с каким то особенным удивлением. Быть может некоторые из них и во всю свою жизнь не слышали языка правды, быть может умы и сердца их никогда не были согреты благодетельными назиданиями. И быть может многие из них уже дают клятву обратится на путь истинный»²⁴. Подібні бесіди та читання релігійного характеру проводив у Нічліжному притулку місцевий священник. На цих зустрічах зачитувалися, переважно, житія святих, які мали неабиякий емоційний вплив на контингент притулку²⁵.

Таким чином, релігія мала значний вплив на повсякденне життя городян: регламентувала час роботи і відпочинку, періоди святкування. Кожної неділі мешканці міста поспішали до храмів на богослужіння. Традиції місцевої кухні багато в чому зумовлювалися потребами дотримуватися постів, у наслідок чого виникали нові пісні страви та обмеження у вживанні спиртних напоїв. Всі значимі події в житті городян відбувалися в церкві: хрестини, вінчання, поминальні обряди.

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель. – К., 1995. – С. 11–12.

- ² Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174–184.
- ³ Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) / В.Б. Безгин. – М.-Тамбов, 2004. – 304 с.
- ⁴ Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. Лотман. – Спб., 1994.
- ⁵ Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України» / М.С. Герасимова. – Донецьк, 2007. – 16 с.
- ⁶ Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов, 1862. – С. 3.
- ⁷ Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов, 1862. – С. 3–5.
- ⁸ О времени и производстве операций в Черниговской почтово-телеграфной конторе // Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1909. – С. 98.
- ⁹ Черниговская памятка. Справочная книжка на 1898–99 год. – Чернигов, 1898. – С. 81.
- ¹⁰ Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) / В.Б. Безгин. – М.-Тамбов, 2004. – 304 с.
- ¹¹ Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-1275. Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 23–26.
- ¹² Там же. – С. 26.
- ¹³ Черниговские губернские ведомости. – № 1843. – № 28. – С. 401.
- ¹⁴ Черниговские губернские ведомости. – № 1843. – № 27. – С. 393.
- ¹⁵ Черниговские губернские ведомости. – № 1850. – № 47. – С. 431.
- ¹⁶ Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – № 1856. – № 40. – Часть неофициальная. – С. 313–314.
- ¹⁷ Черниговские губернские ведомости. – № 1895. – № 324. – Часть неофициальная. – С. 4.
- ¹⁸ Внутренние известия // Черниговские губернские ведомости. – № 1865 – № 18. – Часть неофициальная. – С. 39.
- ¹⁹ Пребывание в Чернигове Императора Александра II и Императрицы Марии Александровны // Черниговские губернские ведомости. – № 1896. – № 822. – С. 1.
- ²⁰ Там же. – С. 1.
- ²¹ Держархів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 8. – Спр. 236. – Арк. 21.
- ²² Там же. – арк. 21.
- ²³ Там же. – арк. 21.
- ²⁴ Городские вести // Черниговские губернские ведомости. – 1850. – № 12. – С. 109–110.
- ²⁵ Верзилов А.В. Черниговский ночлежный приют Чернигов, 1901. – С. 7–8.

Роман Панасюк (Київ)

Агітаційна діяльність УНС та її вплив на настрої українського населення (1918 р.)

У період гетьманату П.Скоропадського, 1918 року, значно прискорились державотворчі процеси та продовжувалась політизація суспільства. У цей час у середовищі українських політичних партій, переважно соціалістичного спрямування, поширилися об'єднавчі тенденції для координації дій у боротьбі за повернення втраченої влади. Внаслідок чого було утворено Український національний союз (далі УНС). В основу його суспільно-політичної діяльності була покладена ідея перетворення Союзу на Національний фронт, навколо якого мали об'єднатися всі опозиційні сили. УНС, будучи легальним опозиційним об'єднанням, постійно виступав із критикою дій нової влади та намагався дискредитувати гетьманат в очах українського народу. Лідери УНС намагались створити в суспільстві образ Союзу як основного виразника інтересів українства. Тому агітація серед населення посідала важливе місце в його діяльності.

Об'єкт дослідження – агітація УНС в 1918 році. Предметом дослідження є форми і методи агітації Союзу та її вплив на тогочасне суспільство. Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі публікацій в тогочасній пресі, збережених агітаційних матеріалах та спогадах сучасників дослідити повсякденну діяльність УНС.

Найбільший внесок у дослідження Союзу зроблено сучасною українською історіографією. З історії даного періоду видано ряд узагальнюючих праць¹. В останні роки намітилась тенденція до вивчення історії тогочасних українських партій. Зокрема вийшли монографії О. Любовець та В. Стрільця². Безпосередньо УНС присвячено публікації О. Бойка, в яких детально аналізуються офіційна політика Союзу³.

У вище згаданих працях увага зосереджена на політичній діяльності УНС, проте питання проведення Союзом повсякденної агітації серед населення досліджене недостатньо.

Агітаційна робота відбувалась на двох рівнях. Перший – це діяльність центрального київського осередку УНС, що оприлюднював різноманітні заяви, відозви, протести, тематика яких стосувалась проблем загальнодержавного життя: питання державної мови, українізації діючого кабінету міністрів, проведення Національного конгресу тощо.

Другий рівень – суспільно-політична та агітаційна діяльність мережі місцевих філій. Адже відразу після утворення УНС було взято курс на розширення географії нового об'єднання. Керівники Союзу розуміли, що без розгалуженої мережі регіональних представництв, організація може стати черговим міжпартійним об'єднанням, вплив якого поширювався не далі м. Києва, тим самим повторити долю свого прямого попередника Українського Національно-Державного Союзу. «Ми мусимо дбати про те, щоб ні одно місто, містечко, село, ні один куточок, загроженої, оточеної ворогами України не лишився не з'єднаним в цю всенациональну організацію», – так сформулював завдання УНС Володимир Винниченко⁴. Філії інформували місцеве населення про діяльність центрального осередку УНС. Але їх діяльність не обмежувалася дублюванням та розповсюдженням офіційних документів Союзу, вони також займались вирішенням місцевих проблем.

Агітаційна діяльність УНС була направлена на здобуття підтримки різних верств суспільства. Завдяки входженню до складу Союзу Селянської Спілки та УПСР вдалось налагодити більш-менш ефективну діяльність серед українського селянства, котре підтримувало ідею соціалізації землі. У той час як на робітників Союз впливу практично не мав, хоча окремі з них були його активними прихильниками⁵. Крім того Союз підтримувала значна частина вітчизняної інтелігенції, вважаючи його дійсним захисником інтересів українського руху.

Основним засобом розповсюдження інформації були газети. Тому члени УНС намагались дискредитувати режим, публікуючи в пресі критичні матеріали на адресу гетьманату. Діяльність Союзу досить детально висвітлювалась у кількох українських виданнях. Зокрема, у щоденній «Робітничій газеті», яка видавалась як орган центрального комітету УСДРП. Сама газета виходила друком у Києві, Вінниці, Кам'янці-Подільському. На сторінках часопису «Нова Рада», офіційного видання УПСФ, розміщувалися статті лідерів Українського національного союзу. Крім того, деякі філії УНС змогли випускати власні видання, зокрема: «Васильківські вісті» (Васильків), «Республіканські вісті» (Вінниця).

Метою критики була політика гетьмана та його уряду. Але найбільша увага приділялась питанням української освіти, культури та мови. Закиди партій не завжди були об'єктивними, ігнорувалися деякі очевидні успіхи діяльності гетьмана у вирішенні цих проблем.

Зрештою, сам П. Скоропадський визнав: «Помилка була та, що населення було зовсім не освідомлене про наміри й заходи уряду ... не було пропаганди ні нашої провідної ідеї, ні праці уряду. Про все це громадянство довідувалося від наших політичних противників, – звичайно у відповідному освітленні»⁶.

Чисельні мітинги та маніфестації не були санкціоновані владою, тому для проведення агітації використовувалися різноманітні зібрання та культурні заходи, що організовувалися місцевими «Просвітами». Адже президії місцевих філій формувались, як правило, із представників української інтелігенції. Гетьман неодноразово отримував доповідні записки інформаторів особливого відділу про агітаційну діяльність. З огляду на такий розвиток подій, місцеві старости часто перешкождали чи контролювали проведення подібних заходів. Наприклад, Подільський губернський староста С. Кисельов видав спеціальний обіжчик, в якому «Просвіти» зобов'язувалися за кілька днів до запланованих заходів повідомити старосту чи керівника Державної варті про місце і час їх проведення. Таким чином, останні мали змогу направити співробітника Державної варті для спостереження за заходами «Просвіт»⁷. Втручання у справи просвіт настроїло їх представників проти політики П.Скоропадського. Як наслідок, незважаючи на те, що гетьман опікувався українською освітою (за його правління було відкрито два університети, засновано академію наук, відкрито багато гімназій та шкіл), переважна частина нашої інтелігенції підтримувала політику Українського національного союзу.

Використання різноманітних зібрань з агітаційною метою було більш характерним для великих міст і містечок. Водночас у сільській місцевості діяли окремі агітатори, котрі були членами філій УНС чи представниками регіональних партійних осередків. «У сучасний момент зайняті особні агітатори з сторонників Старої Ради, котрі одержують керуючи показання від

представників, як наприклад: Винниченко, Петлюра та ін.»– так описували їх діяльність агенти Державної варти⁸.

Іншим напрямком агітації був друк і розповсюдження різноманітних листівок, який набув поширення під час антигетьманського повстання Директорії УНР. Очевидці подій та співробітники Державної варти неодноразово відзначали розповсюдження листівок та розклеювання плакатів із закликами до повстання, наказами Директорії, заявами УНС тощо.

Агітація УНС вплинула на погіршення ставлення селян до режиму П.Скоропадського. У доповіді співробітників таємної поліції гетьмана зазначалося: «Агитация эта ведется в двух направлениях: против немецких войск и против войск гетьмана, причем за последние две недели по общим отзывам людей, сохранивших связь с деревней, настроение крестьян под давлением этой агитации резко изменилось к худшему...»⁹.

Отже, агітаційна діяльність УНС відбувалася на рівні центрального осередку в Києві і на рівні місцевих філій у регіонах. Її завданням була спроба дискредитації гетьманського режиму в очах суспільства з метою підготовки ґрунту для антигетьманського повстання. Засобами агітації були розповсюдження листівок і використання зборів просвіт у пропагандистській діяльності. Агітаційна діяльність вплинула на погіршення ставлення до діяльності П. Скоропадського селян, а також української інтелігенції, яка в подальшому підтримала створення Директорії.

¹ Солдатенко С.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1996. – 975 с.; Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.

² Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, еволюція, діяльність (кінець ХІХ – 1939 рік): Монографія. – К., 2002 – 460 с.; Любовець О.М. Українські політичні партії й політичні альтернативи 1917–1920 р. Монографія. – К.: Основа, 2005. – 311 с.

³ Бойко О. Український Національний Союз і організація протигетьманського повстання. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.

⁴ Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (березень 1917 – грудень 1919 р.). В 3-х томах. – К., 1990. – Т.ІІІ.– С. 82.

⁵ ЦДАВО. – Ф.1216. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 666 зв.

⁶ Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Б. м.: Хутір діда Петра, 1973. – С. 256.

⁷ ЦДАВО. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 151.

⁸ ЦДАВО. – Ф. 1216. – Оп.1. – Спр. 75. – Арк. 59.

⁹ ЦДАГО. – Ф. 5. – Оп.1. – Спр. 103. – Арк. 51.

Олександр Даниленко (Київ)

Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: умови функціонування та повсякденність

Історія радянської дипломатії достатньо широко представлена в історичній літературі, а також у тематичних збірниках документів. Міжнародні відносини були і залишаються актуальною науковою проблемою, про що свідчить наявність монографій, брошур, збірників, дисертацій, документальних тематичних видань. Вони виходили протягом 1920-х рр.¹, меншою мірою в 1930-х рр.², а також у 50–80-х рр., вирізняючись науковими історіографічними школами та проблемно-тематичними напрямками³. На сьогодні більшість сучасних дослідників використовує теоретичний тандем «радянсько-американські», «радянсько-німецькі», «радянсько-польські» відносини тощо⁴. Спостерігається також заміна терміну «радянсько» на етнополітичну складову «українсько»⁵.

Сучасна українська історіографія використовує формулювання «українська дипломатія», «дипломатія України» принагідно до ХХ століття⁶. Логічним та історично обґрунтованим, на моє переконання, є термін «українська радянська дипломатія». Він не викликає сумніву стосовно 1919–1923 рр., у хронологічних рамках якого діяв Народний Комісаріат Закордонних Справ УСРР, тобто фактичний та юридичний суб'єкт міжнародних відносин. Його ліквідація після конституційного оформлення унітарної радянської держави влітку-восени 1923 р. суттєво вплинула на міжнародний статус радянської України, організаційно та функціонально трансформувала її урядові структури через узаконення політично-адміністративного інституту уповноважених від союзних наркоматів

та відомств. Однак законодавчі (ВУЦВК), виконавчі та господарські органи (ВРНГ, галузеві трести, НКОсвіти УСРР), громадсько-кооперативні установи («Книгоспілка», Держвидав, «Коопукр» у Лондоні, Укркооп в Берліні, «Вукопспілка») були повноправними суб'єктами міжнародних стосунків. Формально УСРР зберегла за собою декларативно-конституційні ознаки радянської держави, а не просто молодшої сестри «старшого брата», відтак фактично і політично претендувала на певну роль і місце в сфері зовнішньої політики.

Термін «українські радянські дипломати» віддзеркалює інституційно-функціональну складову республіканської партійно-радянської номенклатури 1920-х рр. Якщо для першого п'ятиріччя (1919–1923 рр.) вони брали безпосередню участь у міжнародних переговорах, угодах, конференціях, особливо нарком закордонних справ Х.Г. Раковський, котрий був одночасно й головою РНК УСРР, що лише підвищувало представницький статус країни, то протягом другої половини (1924–1929 рр.) її повноваження виявилися обмеженими. Однак радянська Україна залишалася на міжнародній арені, маючи дипломатів-функціонерів в особі уповноважених при Торгпредствах СРСР, закордонне представництво Наркомосу, кооперативних центрів, спільні міжнародні товариства комерційного характеру та ін. Це необхідно враховувати, оскільки радянська чи ідеологізація діяльності, скажімо, інтернаціоналіста, болгарина за походженням Х. Раковського, була справою цілком органічною, незалежно від посади та місця його роботи. Це стосувалося інших українських радянських дипломатів – Н.М. Калюжного, О.А. Полоцького, О.Я. Шупського, Е.І. Квірінга, В.Х. Ауссема, Є.П. Терлецького, П.І. Дятлова М.Б. Левицького та інших. Статус українського радянського дипломата визначався не його базовою освітньо-професійною підготовкою чи попереднім досвідом роботи, а службово-номенклатурним призначенням, повноваженнями, функціями, передбаченими відповідними юридично-правовими положеннями, ухваленими НКЗС УСРР, ВУЦВКом, Раднаркомом УСРР, а згодом союзними органами.

Першим та основним дипломатом радянської України був Х.Г. Раковський, діяльність якого розпочалася до призначення очільником українського уряду та його зовнішньополітичного відомства, а не 27 липня 1923 р., коли він став торговим представником СРСР в Англії. Історична постать Х. Раковського привертає увагу зарубіжних та вітчизняних учених⁷, які дещо ідеалізують його роль і місце в дипломатичних зносинах радянської країни з низкою європейських держав. Він був повноважним членом державної делегації на переговорах у Генуї, у Лозанні, у Лондоні, дипломатична майстерність якого сприяла визнанню СРСР провідними країнами Західної Європи. Йому доводилося спілкуватися з відомими державними діячами та політиками – лордом Керзоном, Р. Макдональдом, Б. Мусоліні, Е. Ерріо, Р. Пуанкаре, О. Чемберленом⁸, тобто з впливовими фігурами не лише Англії, Італії, Франції, а Європи загалом. Перебування Х. Раковського у Франції на дипломатичному посту, яке тривало протягом 1925–1927 рр., було непростим, але виявилось плідним, про що свідчать результати радянсько-французької конференції в лютому-березні 1926 р. Зокрема, вдалося розв'язати важливу соціогуманітарну проблему: СРСР в особі її дипломата погодився задовольнити вимоги французів стосовно повернення царських боргів приватним особам, а радянська країна сподівалася на отримання кредитів загальною сумою 225 млн. доларів⁹.

Серед когорти радянських дипломатів 1920-х рр., яку очолював Г.В. Чичерін, варто згадати Д.З. Мануїльського, котрий впливав на політичне життя в Україні, але в 1920-х рр. він працював у Комінтерні, політику і правила роботи якого встановлювало політбюро ЦК ВКП(б). Тісні службові контакти з наркомом закордонних справ УСРР, особливо у 1920 р., мав Е.Й. Квірінг, німець за походженням, фармацевт за освітою, дипломат за призначенням від партії. В Україні він обіймав посади голови ВРНГ, секретаря губкомів та першого секретаря ЦК КП(б)У. Він, як і Х. Раковський, зазнав сталінського політичного терору, але радянська історіографія уникла висвітлення його діяльності в якості партійного дипломата-висуванця¹⁰. 6 грудня 1920 р., перебуваючи у складі спільної радянської делегації на переговорах з Польщею в Ризі, Е.Квірінг інформував Х. Раковського про те, що Україна не була в стані війни із сусідніми державами, тому їй не стосуються борги царської Росії. Також він висловив думку про необхідність створення самостійних посольств у провідних європейських державах та США, тобто фактично визнав, що Україна повинна бути суб'єктом міжнародних відносин, а не пасивним дорадником дипломатичних відомств радянської Росії. Саме йому належала ідея відкриття українського посольства у Варшаві та самостійних консульств у Львові, Тернополі, Станіславі, а також дипломатичних представництв у країнах, на території яких мешкали етнічні українці (у Чехословаччині, Румунії, Австрії).

На березень 1922 р. дипломатичний корпус радянської України був представлений наступними особами, які посідали відповідний дипломатичний ранг: посол О.Я. Шумський, радник І. Хургін, секретар І. Сіак (Польща), торгпред та уповноважений у справах репатріації Є.П. Терлецький, а також посол у Литві, заступник уповноваженого М. Руденко, секретар В. Успенський (Латвія, Естонія), посол Ю.М. Коцюбинський, торгпред С.Я. Дерев'янський (Австрія), уповноважений у справах репатріації В.Х. Ауссем, торгпред Ю.С. Новаковський (Німеччина), посол у Чехословаччині М.Б. Левицький, торгпред М.М. Ломовський¹¹. В інших країнах торгові інтереси УСРР представляли дипломати В.В. Воронський та А.С. Фальштейн (Італія), Л.Б. Красін (Англія), О.І. Золотарьов (Туреччина). Координатором у відносинах між УСРР та РСФРР був повноважний представник українського радянського уряду М.М. Полоз. Їх призначав НКЗС УСРР, з яким посольства підтримували постійний зв'язок. Призначення дипломатів НКЗС УСРР погоджував з ЦК КП(б)У та РНК РСФРР.

Самостійна організаційно-функціональна діяльність НКЗС УСРР тривала до кінця 1922 р., тобто до створення СРСР. 20 липня 1923 р. колегія НКЗС СРСР заслухала інформацію В.Яковлева про статус України на міжнародній арені й визнала остаточну дату припинення діяльності повноважних представництв НКЗС УСРР за кордоном – 5 серпня 1923 р.¹²

Таким чином, проаналізувавши кадрові призначення українського дипломатичного корпусу впродовж 20-х рр., варто виокремити два конкретних періоди: перший стосувався 1919–1923 рр., коли повноважні представництва формувалися безпосередньо НКЗС УСРР та діяли за його вимогами і принципами, другий (1923–1929 рр.) відбувався під егідою повпредств і торгпредств СРСР, серед службовців яких, нерідко в досить складних умовах, працювали на різних посадах колишні українські радянські дипломати. Значна частина з них була страчена в роки сталінського політичного терору.

¹ Советская Россия и Польша. – М.: Изд. НКВД РСФСР, 1921. – 121 с.; Англо-советский договор и СССР. – М.: Молодая гвардия, 1925. – 227 с.; Англия и СССР. Сборник статей, материалов и документов. – М; Л.: Московский рабочий, 1927. – 164 с.; Англо-советские отношения со дня подписания торгового соглашения до разрыва (1921–1927 гг.): Ноты и документы с вводной статьей и предметным указ. – М.: Изд. Литиздата НКВД, 1927. – 172 с.; Мануильский Д.З. Германская революция и СССР. – Х.: Путь просвещения, 1923. – 71 с.; Германия в цифрах и справках. – Х.: Путь просвещения, 1924. – 48 с.; Гольдфарб А. Франция и СССР. – М.: Молодая гвардия, 1925. – 159 с.; Руславец Н. Что может дать трудящимся франко-советская конференция. – М; Л.: Госиздат, 1926. – 33 с.; Розен Е. Современная Франция. – М; Л.: Красный пролетарий, 1926. – 127 с.

² Шнеерсон А.И. Финансовый капитал во Франции. Эволюция его после империалистической войны. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 320 с.

³ Кобляков И.К. От Бреста до Раппало. Очерки истории советско-германских отношений с 1918 по 1922. – М.: Госполитиздат, 1954. – 252 с.; Попов В.И. Англо-советские отношения (1927–1929). – М.: Изд-во ИМО, 1958. – 194 с.; Бруз В.С. Англо-советские отношения в 1924–1927 гг.: автореф. дис. к.и.н. – К., 1956. – 18 с.; Красильников А.Н. Политика Англии в отношении СССР. 1929–1932 гг. – М.: Госполитиздат, 1959. – 307 с.; Никонова С.В. Антисоветская внешняя политика английских консерваторов. 1924–1927. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 244 с.; Муравьев Ю.П. Политика по отношению к СССР в 1929–1932 гг.: автореф. дис. к.и.н. – М., 1965. – 16 с.; Сухоруков С.Р. Западно-германская буржуазная историография советско-германских отношений. 1917–1932 гг. – М.: Наука, 1976. – 231 с.; Белогловский Е.С. Очерки истории советско-французских культурных связей. 1924–1939 гг. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 309 с.; Прокофьева И.В. Участие Украинской ССР в советско-польских культурных связях (1918–1939 гг.): автореф. дис. к.и.н. – К., 1980. – 22 с.

⁴ Бабенко О.В. Польско-советские отношения в 1924–1928 гг.: от противостояния к сотрудничеству / МГУ. – М.: Б.м., 2007. – 224 с.; Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 роках. – Л.: Світ, 1998. – 428 с.

⁵ Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К.: ІУ НАНУ, 2008. – 322 с.; Загоруйко В.В. Етно-культурні аспекти українсько-польських відносин у міжвоєнний період (1921–1939 рр.): автореф. дис. к.и.н. – Донецьк, 2009. – 19 с.

⁶ Матвієнко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях: Монографія / Матвієнко В., Головченко В. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2001. – 266 с.; Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, С.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін. / За ред. В.М. Смоля. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.; Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія / Матвієнко В.М. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 397 с.

⁷ Волковинський В.М. Християн Раковський. Політичний портрет / Волковинський В.М., Кульчицький С.В. – К.: Політвидав України, 1990. – 266 с.; Мельниченко В.Е. Раковский против Сталина / Мельни-

ченко В.Е. – М.: Знание, 1991. – 64 с.; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках / Держалюк М.С. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.; Карр Э. История Советской России. Кн.1 и 2. Большевицкая революция. 1917–1923 / Перевод с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.

⁸ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Зазнач. праця. – С. 234–238.

⁹ Там само. – С. 239.

¹⁰ Квиринг Э.И. Избранные речи и статьи. – К.: Политиздат, 1988. – 484 с.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 4.

¹² Там само. – Спр. 15. – Арк. 115.

Дмитро Розовик (Київ)

Вплив кооперації на повсякденне життя сільського населення (на матеріалах кооперативного руху Переяславщини у 1920-х рр.)

Скасування кріпосного права в Російській імперії відкрило більш широкі можливості для розгортання кооперативного руху в усіх сферах економіки, у тому числі й сільському господарстві. Слід зазначити, що перші кооперації в Росії з'явилися ще в 1830-х роках із виготовлення одягу, взуття та інших предметів споживання. А згодом поширилися і в інших сферах виробництва. Але кріпосне право гальмувало їх розвиток як в окремих галузях легкої промисловості, торгівлі, так і в сільському господарстві. Після його скасування кооперація розпочала організовуватися й у сільській місцевості. Не оминув цей процес і Переяславщину.

Економічні перетворення в селах Переяславщини розпочалися вже після аграрної реформи 1861 р. Однак тут варто зробити відступ і звернутися в глибинне історичне минуле й зазначити, що ще з часів визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б.Хмельницького населення Переяславщини було козацьким. Воно проживало в селах та хуторах і займалося вільним землеробством. Але, із введенням кріпосного права в часи Катерини II, козацькі землі та села почала захоплювати як місцева козацька старшина, так і російське дворянство, польська шляхта. Серед них – Яненки, Чобітки, Горчакови та інші поміщики. Наслідком закріпачення стало те, що частина козацьких сіл і хуторів майже в повному складі втікали на вільні землі Півдня України і там оселялися, інша – потрапляла в кріпосну залежність. Однак були окремі села й хутори, які залишалися вільними козацькими.

Ліквідація кріпосної залежності селян змусила також поміщиків змінити форми свого господарювання, оскільки вони мали великі масиви землі, але вже не мали кріпосних селян, які на ній працювали. Тому поміщики поступово почали переводити своє землеробство на вирощення технічних культур: цукрового буряка, конопель, соняшника, тютюну. Вони розвивали вівчарство, конярство, створювали ферми молочної та м'ясної породи великої рогатої худоби, відкривали різні промисли тощо. Для роботи у цих сферах виробництва поміщиками застосовувалася вже вільнонаймана робоча сила – в минулому з його ж кріпосних селян або з інших, у тому числі й козацьких сіл.

Так, упродовж 1870–1890-х рр. старі поміщицькі форми ведення землеробства практично перестали існувати. Вони набували чітких рис ринкових відносин, а наявність залізниці, яка пролягала по східній частині Переяславщини та могутнього водно-транспортного шляху по Дніпру з великою пристанню біля Переяслава, значно прискорював цей процес і робив економічно вигідним перехід поміщицьких господарств на товарне виробництво. Тому вже наприкінці XIX ст. поміщики розпочали об'єднувати свої господарства переважно з вирощування технічних культур і спільно будувати заводи та цехи з переробки цукрового буряка (Яготин), соняшника, конопель, вовни. Поступово в цей процес втягувалися і розрізнені селянські господарства, хутори та навіть цілі села.

За прикладом організації поміщицького господарства, селяни також почали об'єднуватися в різні виробничі товариства, громади з вирощування тієї чи іншої продукції землеробства, садівництва або тваринництва на ринок. Спочатку таких селянських господарств було небагато, однак революція 1905–1907 рр. та Столипінська аграрна реформа прискорили цей процес. Вже до початку Першої світової війни в селах Переяславщини діяли кооперативні об'єднання з вирощування цукрового буряка, конопель, соняшника, переробки вовни, обробки шкір,

майстерень з пошиття взуття, будівництва та використання повітряних млинів, олійниць тощо. Кооперативи діяли в с. Денисах, Соснові, Студениках, Козлові, Дем'янцях, Єрківцях, Помоклях, Пристромах, у м. Переяславі та інших населених пунктах краю.

Кооперативні об'єднання працювали в роки Першої світової війни переважно з виготовлення та постачання продуктів харчування, одягу, кінної упряжі та іншої продукції для фронту. У періоди затишшя, в роки національно-визвольної революції 1917–1920 рр. також функціонували окремі кооперативні господарства з переробки та поставки на ринок чи обмін за промислові товари круп, борошна, зерна, олії, полотна, взуття, вовни, кожухів, м'яса, сала та інших продуктів.

З ліквідацією у 1917–1920 рр. поміщицького, фабрично-заводського, купецького та церковного землеволодіння та передачі землі й сільськогосподарського реманенту малоземельним або безземельним селянам, поступово змінювалася й діяльність кооперативних господарств. Вони розпочали зростати чисельно, збільшилась маса населення, які вступали в кооперативи та форми організації їхньої внутрішньої структури і виробничої діяльності. Вже у 1920–1921 і наступних роках у селах Переяславщини почали створюватися комуні, сільськогосподарські артіль, товариства по спільному обробітку землі (ТСОЗ). Вони засновувалися як на основі колишніх поміщицьких, фабрично-заводських, купецьких господарствах, так й індивідуальних господарствах селян. Організовувалися також кооперативи змішаного сільськогосподарсько-ремесничого й промислового типу (контрактова кооперація). Вони займалися пошиттям одягу, взуття, виготовлення реманенту – возів, плугів, борін, упряжі; переробці й реалізації продуктів харчування – олії, борошна, пряжі, вовни, вирощування конопель, тютюну тощо. У кооперативах поступово зростала продуктивність праці, якість виготовлених продуктів харчування і товарів, заробітна плата членів кооперативів, їх виробничий авторитет серед населення¹. Це позитивно впливало на матеріальне становище та побут членів кооперативів.

Розглянемо виробничу діяльність деяких із них.

У селі Студениках ТСОЗ «Червона зоря» утворився в 1922 р. Спочатку в ньому нараховувалося 60 дворів з 360, яких було в селі, а до 1926 р. вже близько 300 і 780 осіб працюючого населення. Товариство обробляло 1550 га орних земель, мало в своєму розпорядженні 336 коней. Також воно займалося вирощуванням жита, пшениці, цукрового буряка, соняшника, картоплі і коренеплодів, утримувало 120 корів, 170 свиней, 100 овець, 140 вуликів бджіл. Матеріальна база ТСОЗу, згодом сільськогосподарської артілі, становила 2 конюшні, 2 корівники, 2 свинарники, 15 зерносховищ, 5 вітряних млинів, 32 будівлі господарського, адміністративного і культурного призначення. Діяла будівельна бригада, кузня, загін механізаторів та інші виробничі підрозділи. Середня урожайність зернових за 1922–1930 рр. становила в артілі 5–8 ц/га, що для змішаних ґрунтів с. Студеники було на той час непоганим врожаєм. Артіль щорічно продавала в державу або вивозила на ярмарки чи базари по 17–20 т. зерна, 22–25 т. м'яса, 3,5 т. меду, 140–150 т. молока та масу іншої сільськогосподарської продукції. Сума доходів від реалізованої продукції становила 60–70 тис. крб. на рік і більше.

Була і висока зарплата у трудівників артілі, яка відповідала середньому прожитковому рівню.

Непогані економічні показники господарства сприяли тому, що у 1928 р. в с. Студениках було побудовано МТС, яка дала можливість підняти продуктивність сільськогосподарської артілі ще на вищий рівень².

У с. Гайшин сільськогосподарська артіль заснувалася наприкінці 1921 р. під назвою «Боротьба». До середини 1920-х рр. до неї вступила половина господарств села, а до 1929 р. вже майже всі селяни – 233 двори, 1042 душі населення, з яких 590 осіб було працююче доросле населення.

Члени артілі с. Гайшин мали також більше 1 тис. га орних земель. Вирощували переважно пшеницю, просо, гречку, зернобобові, картоплю, цукровий буряк, тютюн. Утримували ферму великої рогатої худоби, свиней, овець, 200 коней. Матеріальна база артілі нараховувала 6 конюшень, 6 свинарників, 8 зерносховищ, 7 сіносховищ, 2 корівники, 2 теплиці, 2 млини, 8 приміщень адміністративного і культурно-освітнього призначення. Діяла при артілі майстерня з пошиття одягу, взуття. Валовий дохід продукцією і грішми на один двір за роботу у весняно-осінні місяці становив 230–250 крб.³ Це на той час був достатньо високий рівень матеріального забезпечення працівників артілі.

На початку 1920-х рр. у с. Дениси утворився ТСОЗ «ім. Т. Шевченка». У ньому спочатку об'єдналося 14 господарств, які обробляли 75 га землі. Однак згодом до ТСОЗу почали вступати й інші господарства, чисельність яких зросла до 150 із 360, які були в селі. ТСОЗ було перейменовано в сільськогосподарську артіль під назвою «Вільне життя» і створено при ньому машинно-тракторне товариство. Орних земель в артілі було приблизно 1,5 тис. га. Товариство вирощувало традиційні зернові культури. Але наявність біля села великої на той час р. Супій давало можливість вирощувати та доводити до виробничого використання велику кількість конопель, а також соняшника, цукрового буряка тощо. Мала артіль і велике стадо домашніх тварин – 320 коней, 460 корів, 200 овець, 350 свиней, 1200 гусей, два десятки волів, 200 вуликів пасіки, багато курей та індиків. Артіль щорічно здавала в державу та вивозила на ярмарки велику масу продукції землеробства та тваринництва, у тому числі й сировини для підприємств харчової (Яготинський цукровий завод) та легкої промисловості⁴.

В інших селах Переяславщини діяли також не менш успішно комуни, ТСОЗи, сільськогосподарські артілі. У с. Андруші – 1925 р. «Зелений луг», с. Горбані – 1924 р. «Вперед», с. Гречаники – 1925 р. «Червоний хлібороб», с. Єрківці – 1924 р. «Червоний орач», «Згода», «Незаможник», с. Козинці – 1928 р. «Більшовик», с. Стівп'яги – 1927 р. «Червоний шлях», с. Лецьки – 1925 р. «Червоний хлібороб», с. Козлів – 1925 р. «Червоний орач», с. Ташань – 1924 р. «Червоний плугатар» та в інших селах.

Таким чином, кооперативний рух на Переяславщині в 1920-х рр. був достатньо широкий. У ньому брало участь від 40 до 60 % господарств, і всі вони давали непогані, а часто, і високі економічні результати. Така ж кількість була кооперована й орних земель.

Багато з названих господарств також тісно співпрацювали з кооперативами міст Переяслава, Яготина, Золотоноші. Вони об'єднували свої матеріальні ресурси для виготовлення визначеної продукції або займалися поставками продукції тваринництва та землеробства до споживача. Зокрема, такі кооперативні об'єднання, як з пошиття одягу, взуття, переробки вовни, конопель, хлібопекарні, борошномельні, олійниці, маслوبيйні діяли в м. Переяслав. А об'єднання «Агрофінанс» займалося постачанням для міста круп, борошна, реалізацією зерна на базарах та ярмарках за межами повіту⁵.

Отже, аналіз джерельної бази показує, що кооперація, як і кооперативний рух в цілому, для селянства Переяславщини в 1920-х рр. стали складовою їх аграрного виробничого процесу й охопили значну частину селянських індивідуальних господарств. Кооперація позитивно впливала не тільки на підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, але й на матеріальне становище її працівників та їх повсякденний побут.

¹ Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. Р-510. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 67, 71, 73, 87.

² ДАКО. – Ф. Р-130. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 61, 66, 71–72, 99.

³ ЦДАВО України. – Ф. Р-318. – Оп. 1. – Спр. 263; ДАКО. – Ф. Р-510. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 74, 19.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-318. – Оп. 1. – Спр. 263; ДАКО. – Ф. Р. 353. – Оп. 1. – Спр. 581. – Арк. 3, 74, 86, 164, 8, 10–11.

⁵ ДАКО. – Ф. Р-130. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 145.

Таміла Лахач (Полтава)

Історія шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920-х років в умовах повсякденності

Елементом повсякденності кожного з нас є шлюбно-сімейні відносини та сімейний побут. У процесі еволюції суспільства їх розвиток став залежати від політики держави. Оскільки держава регулює суспільство, а його головним осередком є сім'я, це пояснює те, чому історія повсякденності змінює свій характер під впливом політичних процесів. Наша мета – показати, як на основі державної регламентації шлюбно-сімейних відносин змінювалася історія повсякденності в Україні 1920-х років.

Актуальність цього питання обумовлюється складністю державно-сімейних взаємин упродовж декількох десятиліть після встановлення більшовицької влади в Україні. Крім того, на

думку автора, 1920-ті роки стали фундаментом для радикальних змін і перетворень у галузі інституту сім'ї, що певним негативним відголосом дається взнаки і сьогодні.

Необхідно зазначити, що на початку 1920-х років особисте життя, мораль і побут поступово почали потрапляти під суворий контроль партійних органів. Принципи партійного життя розповсюджувалися на шлюбно-сімейні відносини й регламентували їх. Суспільне обговорення проблем розлучень, шлюбної та позашлюбної народжуваності, сексуальних зв'язків, ставлення до релігії знаходило обговорення в численних довідках, протоколах. Із довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У дізнаємося про антипартійний вчинок секретаря Братського робітничо-селянського комітету: «П'янство разом із вчителькою, супротивився зняттю її з роботи, бив свою дружину», з іншого документу – про те, що група членів комунального управління (усі члени партії) протягом декількох років вели п'янки, розбещувалися, спонукали безробітних жінок до сумісного життя, брали могорич тілом¹.

В одному з протоколів цехового осередку Чернігівського заводу з переробки лісу зафіксовано: «Слухали: Про непартійне поведження члена партії з своєю дружиною (побив свою дружину). Постановили: за побиття дружини об'явити догану»². У протоколі засідання Окружної перевіркової трійки з чистки партії Городнянського осередку Чернігівської губернії зазначено: «Слухали: Про розбещеність, розлучення з дружиною з причин захворювання (сифілісом). Постановили: в партії залишити. За негативну поведінку винести сувору догану»³.

У протоколах засідань перевірочних трійок із чистки партії знаходимо багато рішень антирелігійного спрямування релігійного спрямування: 1) «Слухали: Про релігійні обряди (хрещення дітей). Постановили: За здійснення релігійних обрядів – із партії виключити»; 2) «Слухали: Про релігійні обряди (з попом ховав дитину). Постановили: За здійснення релігійних обрядів – винести догану»; 3) «Слухали: Про ікони в хаті. Постановили: За ікони в хаті – винести сувору догану»⁴.

Таким чином, те, що раніше вважалося повсякденним життям, інтимною сферою та стосувалося кожного особисто або його сім'ї, нова революційна мораль проголошувала суспільним надбанням. «Партія має право зазирнути у сім'ю кожного із нас і проводити там свою лінію»⁵, – типово-традиційна теза в публіцистиці 1920-х років. Державна регламентація методом усебічного контролю послаблювала позиції шлюбно-сімейних відносин. Водночас, дестабілізацію інституту сім'ї ідеологи радянської влади розглядали як необхідну умову для посилення регулятивної функції держави і розширення втручання влади в усі сфери суспільного життя. Незважаючи на розгорнуту кампанію з виявлення «антипартійних вчинків» і «хворобливих явищ» поміж кандидатів і членів партії, основна маса населення не поспішала виконувати громадські обряди. Це можна пояснити не лише силою звички, але й відсутністю емоційності в громадянській обрядовості. Людське суспільство завжди прагнуло до тріумфальних прикрас свого побуту та повсякденності, і релігія змогла задовольнити таку потребу, а нові радянські обряди – ні. Вони були нашвидкуруч придумані лише на протигагу відповідним церковним ритуалам та носили характер швидкоплинної й офіційної кампанії⁶.

Звернемося до церемонії укладання шлюбу. Церковний обряд вінчання супроводжували дзвони, свічки, проскури, церковний спів, кадильний дим, молитви, ікони, рушники, освячена вода, квіти та безліч інших релігійних обрядів, дій і атрибутів, що їх використовували церковнослужителі. А на початку 1920-х років релігійному вінчальному обрядові й народному весіллю протиставлялася світська форма одруження – «червоне весілля» (використовували й такі терміни, як «комсомольське весілля», «студентське весілля», «колгоспне весілля»). На реєстрацію шлюбу наречені приходили в поспіхом облаштовані приміщення загсу з прапорами, музикою. Після нетривалої реєстрації відбувалося щось на зразок мітингу, на якому під оплески виголошували промови, всілякі побажання молодим тощо⁷.

Релігійний обряд хрещення прагнули замінити громадянським обрядом «зорин», або «октябрин», який здійснювався без священика, священної води та іншого. Хрестини уподібнювалися до мітингів робітничих колективів і були далекі від сімейно-побутових обрядів. На таких урочистостях інколи навіть читали доповідь-лекцію атеїстичного змісту, виголошували поздоровлення батькам від секретаря комсомольської організації, шанованих більшовиків, колег по роботі, співали народні пісні й обов'язково «Інтернаціонал»⁸.

Відповідно до інших була змінена й поховальна обрядовість. До революції 1917 року за релігійним обрядом ховали всіх, навіть мертвонароджених немовлят і самогубців, які позбавляли себе життя зловживанням міцними напоями. Лише свідомих самогубців ховали без церковного

обряду. При похованні обов'язковими були кадильний дим, свічки, церковний хор тощо. У 1920-ті роки значна частина населення країни почала дотримуватися правил світського поховання. Насамперед використовували духовий оркестр, панахиду відкривав не священник, а голова похоронної комісії, центральним поховальним атрибутом став червоний прапор із чорною стрічкою та інше⁹.

Траплялися в ті роки і змішані поховальні обряди: під час похорону комуніста, комсомольця чи активіста його товариші-однодумці супроводжували покійного музикою, прапорами, революційними піснями, а батьки та родичі йшли позаду із хрестом, священником і церковним хором¹⁰.

Як бачимо, «червоне весілля», «зорини», «октябрини», поховання – це швидше антицерковні обряди, ніж естетично-художні ритуали. Останні ще потрібно було створити.

Отже, можемо зазначити, що історія шлюбно-сімейних відносин 1920-х років у радянській Україні радикально змінювалася. Регламентаційні нововведення держави щодо повсякденного життя та обрядів української родини супроводжувалися боротьбою з традиціями, патріархальними звичаями та насадженням нового побуту. Формування нової революційної культури як заперечення традицій, її привнесення в суспільну свідомість служили меті побудови соціалізму. Ці нововведення були покладені в основу змін повсякденного життя громадян радянської України не тільки 1920-х років, а й наступних десятиліть.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2665. – Арк. 38.

² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2665. – Арк. 42–43.

³ Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 30.

⁴ ДАЧО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 32, 72.

⁵ Дорохина О.В. Партийно-государственная идеология социалистических преобразований семьи в послереволюционной России // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 1996. – № 2. – С. 78–87. – С. 82.

⁶ Кампарс П.П. Советская гражданская обрядность / П.П. Кампарс, Н.М. Закович. – М.: «Мисль», 1967. – 255 с.

⁷ Дарманский П. Обряд у житті людини / П. Дарманський. – К.: Політвидав України, 1974. – 198 с. – 129–131.

⁸ Там само. – С. 56–58.

⁹ Там само. – 180–183.

¹⁰ Ельченко Ю.Н. Новому человеку – новые обряды / Ю.Н. Ельченко. – М.: Политиздат, 1976. – 78 с.

Тетяна Савчук (Запоріжжя)

Повсякденність православного духовенства в 1920-30-х рр.: проблеми та перспективи дослідження

Розвиток історіографії обумовив пошуки нових методологічних засад історичної науки. Зокрема, у вивченні періоду радянської модернізації вчені відійшли від дослідження суто політичних та економічних проблем, адже об'єктивне пояснення феномену радянського суспільства не можливе без аналізу звичайного життя пересічних людей. Проблематика повсякденності селян, робітників, інтелігентів у післяреволюційні десятиліття на сьогодні знаходить висвітлення в монографічних роботах, наукових публікаціях.

Мета даної статті – звернути увагу на проблеми відтворення історії повсякденності православного духовенства в 1920–30-х рр. Реалії буття цього прошарку населення не знайшли належного вивчення в українській історичній науці.

У радянський період теми, пов'язані з духовенством, належали до сфальсифікованих сторінок історії. Інтерес більшовицької влади до православної церкви як до політичного суперника в боротьбі за світогляд людей викликав появу численної літератури пропагандистського характеру ще в 1920-ті рр. У типових працях того часу – П. Бляхіна, Г. Денисова – духовенство охарактеризоване як прошарок розбещених і ледачих людей¹.

На зламі 20–30-х рр. ХХ ст. каральні інституції розпочали наступ на всі сфери життя суспільства, що супроводжувався посиленням тиском на церкву та духовенство. Усе частіше вектор критики спрямовувався не на побутове життя духовенства, а на ставлення

священнослужителів до влади. У подальших публікаціях зберігався упереджений характер оцінок діяльності духовенства. Питання повсякдення духовенства не розглядалися.

Сучасна історична наука зосереджена передусім на з'ясуванні характеру та тенденцій церковно-державних відносин. В. Пашенко, А. Зінченко, Л. Пилявець, О. Ігнатуша, О. Нестуля, В. Силантьєв одними з перших із нових методологічних позицій спробували переосмислити сутність церковно-державних відносин, роль православної церкви в житті суспільства 20–30-х рр. XX ст.

Історики розглядають законодавчу базу антицерковної політики, діяльність спецслужб стосовно церкви та духовенства². Пріоритетним є дослідження історії окремих конфесій, церковних розколів у 1920–30-х рр³. Науковці зосередилися на проведенні джерелознавчих студій.

Науковий доробок за останні десятиліття становить теоретичну та фактографічну основу для необхідного дослідницького переходу від з'ясування статусу церков у радянській державі до висвітлення структури повсякдення духовенства.

Історіографічні здобутки з вивчення історії повсякденності селян, робітників, світської інтелігенції дозволять провести компаративний аналіз повсякдення різних соціальних груп населення, виділити особливості життя духовенства. Компаративні студії нададуть можливість з'ясувати вплив радянської модернізації на повсякдення духовенства, ступінь соціальної трансформації духовної інтелігенції порівняно з іншими верствами населення. Вивчення повсякдення духовенства повинно поглибити знання щодо ступеня політичного, адміністративного тиску на духовних осіб упродовж 1920–30-х рр.

Дослідження повсякденного життя має проводитися із залученням джерел різної видової ознаки та походження. Розробленості проблем повсякдення духовенства сприятиме виявлення корпусу джерел усної історії. Важливо при зборі усної історії фіксувати не тільки, наприклад, факти закриття, руйнування церков, зняття дзвонів, а й спомини про поведінку священнослужителів під час антицерковних акцій, ставлення духовенства до колективізації, голодомору, репресій. Інтенсивне використання методик усної історії стає нагальною потребою, адже кількість респондентів неухильно зменшується.

Цінним для реконструкції повсякдення є звернення уваги дослідників саме на священнослужителя як на особистість, визначення складових побуту та дозвілля, дослідження рівня задоволення матеріальних і духовних потреб: у житлі, їжі, одязі, взутті, у медичному обслуговуванні, освіті.

Висвітлення повсякдення духовенства вимагає обрання предметом дослідження не тільки житлово-побутові умови життя священнослужителів, а й питання психологічного комфорту чи дискомфорту. Дослідник повинен зрозуміти: чи був священник занурений у створені владою житлово-матеріальні проблеми, чи все ж таки побутові справи не охопили повністю його думки. Чи думав він у ті складні часи про вічне життя, чи пам'ятав про заклики із Священного Писання: «Робіть невичерпний скарб у небі, куди не закрадається злодій, і міль де не точить. Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше!»⁴?

Варто також висвітлити проблему зіткнення традиційних духовних цінностей та модерних ідей саме через призму повсякденності духовенства.

Важливим для розуміння способу життя духовенства є родинно-шлюбні зв'язки. Родина є дзеркалом змін, що відбуваються в суспільстві. Вивчення структури сімейних відносин дозволить виявити механізм взаємовпливів родини духовенства і суспільства.

Комплексне вивчення повсякдення духовенства вимагає проведення досліджень з урахуванням наявності трьох ступенів церковної ієрархії: єпископської, пресвітерської, дияконської.

Окремої уваги заслуговує повсякдення псаломщиків. На початку XX ст. псаломщики входили до складу парафіяльного духовенства. У 20-х рр. XX ст. псаломщики не становили окремої категорії духовенства. Масово практикувалося громадами залучення до праці псаломщика охочих мирян без спеціальної підготовки, але обізнаних з обрядовим дійством. Для окремих парафій подібним чином заповнення вакансій церковнослужителів стало наслідком економічного ослаблення й неможливості утримувати псаломщика⁵.

Успішність проведених досліджень залежатиме і від урахування приналежності духовенства до різних православних церков. Консервативність Російської православної церкви, відкритість до реформ національних церков неодмінно позначилися і на буденному житті служителів. Частина духовенства інституційно оформлених у 1920-х рр. церков мала світське

походження і свої усталені життєві традиції. Це духовенство неминуче генерувало новітні тенденції і в повсякденній практиці.

Запропоновані теми для вивчення не вичерпують усієї різноманітності повсякденного життя духовенства. Структура повсякдення передбачає багатоваріантність конкретно-історичного дослідження цього складного феномену.

¹ Бляхин П. Как попы дурманят народ / П. Бляхин. – Клины : Труд, 1925. – С. 19–20. Денисов Г. Як жили лаврські побожні ченці / Г. Денисов. – Харків; К. : Пролетар, 1930. – С. 3–5.

² Лаврик Г. Правова форма економічних відносин – вагомий чинник майнового становища церкви в Україні (1917–1921 роки) / Галина Лаврик // Історична пам'ять. – 2004. – № 1. – С. 40–51; Бабенко Л. Більшовицька партія і спецслужби: пріоритети у боротьбі з релігією (20–30-ті роки ХХ століття) / Людмила Бабенко // Історія релігій в Україні. – Львів, 2004. – Кн. 1. – С. 76–83.

³ Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922–1928) / Сергій Іванович Жилюк. – Рівне : РДГУ, 2002. – 384 с.; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. ХХ ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.; Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. – Тернопіль : «Підручники і посібники», 2005. – 384 с. Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.): Монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв : ТОВ «Фірма “Іліон”, 2009. – 312 с.

⁴ Біблія. Переклад проф. Івана Огієнка. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 1159.

⁵ Бобко Т.Г. Диякони та псаломщики в структурі церковної ієрархії в 20-х рр. ХХ ст. / Тетяна Григорівна Бобко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 219–223.

Інна Непотенко (Чернігів)

Азартні ігри в Чернігові в 1920-1930-х рр.

Після встановлення радянської влади азартні ігри були заборонені. Проте, у будь-який час знаходяться ті, хто конче прагне порушити законодавчо встановлені правила. Мотиви були різними, але головним чином людьми керувало прагнення без зайвих зусиль отримати гроші, використовуючи при цьому не зовсім чесні способи для його реалізації.

У 1920-х рр. Чернігівський окружний виконавчий комітет видав розпорядження про те, що «запальні ігри проводити не дозволяється»¹. Встановлювалися штрафи за проведення азартних ігор та попередження про їх заборону. Потім, окрім штрафів передбачались громадські роботи та арешти². Попри таке рішення азартні ігри побутували й на далі. На сторінках місцевої періодики, особливо середини 1920-х рр., часто-густо можна натрапити на повідомлення чернігівців, які ставали випадковими свідками таких ігор. У більшості випадків зворушені городяни повідомляли про це пресу, розповідаючи у подробицях побачене. Наприклад, домогосподарка, йдучи на базар за продуктами, спостерігала наступну картину: «... для того, аби підійти до возу, де я постійно купую молоко у кувшині, цього разу я мала пройти безліч народу, який зібрався поміж двох возів. Люди скупчилися і щось голосно викрикували, коли я підійшла ближче, то побачила як за столиком невеликим грали в карти, на столі стояли гроші і було видно, що наш місцевий явно виграв. Раптом хтось закричав і всі почали розбігатися. Людей почали штовхати, а хтось навіть впав. Коли прийшла міліція, то всі мовчки почали розходитися, а гравців давно вже не було. Десь через декілька хвилин вже все на базарі було як завжди»³. Згідно з статистичними даними правоохоронних органів, пік азартних ігор припадав на 1920-ті рр., а у 1930-ті спостерігається значний спад. Зокрема у січні 1926 р. виявлено 19 зареєстрованих випадків азартних ігор, а у січні 1930 р. – 5 випадків⁴. Це лише офіційно зафіксовані дані про азартні ігри та гравців, але зрозуміло, що за неофіційними показниками їх кількість була іншою.

Основними місцями, де проводилися ігри були базари, околиці міст, інколи – пустуючі будинки та квартири. На базарі грали у двох місцях: поміж м'ясних прилавків та біля селянських возів, на яких торгували збіжжям чи продуктами. Крім того, грали неподалік Єлецького монастиря та за музеєм українських старожитностей В.Тарновського (нині бібліотека для юнацтва)⁵. Це були малолюдні місця та окраїни, де без зайвого галасу та у спокійній обстановці проводилися ігри.

Найбільше гравці очікували на ярмарки – до Чернігова приїжджала велика кількість людей, які мали при собі гроші або товар, якого у місті бракувало. Відтак, у ярмаркові дні в азартних іграх переважно робилися ставки на товар. Зокрема, грали на молоко та сир, рідше – на одяг. Проте, товарні ставки стосувалися не всіх видів ігор, оскільки були й такі, в яких гроші виступали єдиним еквівалентом. Розміри ставок у дні ярмарок збільшувався вдвічі. Ярмарки користувалися великим попитом серед гравців, тому що серед значної маси людей легше залишитися непоміченими для міліції. Внаслідок того, кількість зафіксованих азартних ігор у ярмаркові дні була досить низькою⁶. Втім, за офіційними даними, ігри відбувалися щонайменше у трьох місцях, охоплюючи всю територію ярмарку. Вони розташовувалися на значній відстані один від одного, як правило там, де збиралося найбільше людей. Досить рідко азартні ігри проходили взимку. Основною причиною був сніг та ожеледиця, що заважала швидко втікати від правоохоронців⁷. Тому взимку зазвичай ігри відбувалися у покинутих та нежилых приміщеннях.

Організатори азартних ігор ніколи не працювали самотужки, вони створювали так звані групи азартних гравців, які були за висловлюваннями місцевої влади «нашадками буржуазних елементів і шкодили будувати світле соціалістичне суспільство»⁸. До такої групи зазвичай входило від 4 до 8 осіб, в залежності від місця проведення гри. Група складалася з головуючого, «часового», навчених людей та гравців. Головуючий завідував фінансовими питаннями та розподіляв гроші між членами групи, «часовий» слідкував за тим, аби поблизу не було міліції, а в разі її виявлення – поштовхами або виразом обличчя сповіщав про її наближення. Не привертаючи особливої уваги, навчені люди шукали на базарі тих, хто бажав випробувати себе у одній з ігор і звичайно мав гроші чи будь-що інше, аби зробити ставку. Гравці – справжні знавці своєї справи, за досить короткий строк обирали людину до нитки. Крім того, навчені люди виконували роль «носильників» та переносили всі необхідні речі для гри: розкладний стіл, стільчики та карти⁹. Як правило, групи азартних гравців поповнювалися дітьми-сиротами, дітьми з неблагополучних сімей та чужинців. Частка дітей-сиріт у групах азартних гравців складала 25%. Вони зазвичай виконували роль «носильників» та отримували за свою роботу їжу та притулок. Майже всі з них були втікачами дитячих будинків міста і не бажали туди повертатися¹⁰.

У азартних гравців були свої чітко встановлені негласні правила, які кожен з її членів мав виконувати. По-перше, чітко була створена ієрархія у групі азартних гравців, де нижчий за рангом мав виконувати вказівки старшого¹¹. На найвищому щаблі перебував головуючий, який розподіляв обов'язки кожного. Потрапивши до вже сталої та давно сформованої групи, новоприбулець мав пройти випробний термін у декілька місяців та виконувати всі без виключення доручення головуючого¹². Після вдалої перевірки його включали до групи і закріплювали за ним певні обов'язки. Нерідко самі члени групи намагалися обдурити один одного: віддавали менше грошей чи продуктів, ніж виграли¹³. Якщо ж інші дізнавались про такого гравця, то він підлягав покаранню. Найлегшим з них було вигнання з групи, однак часто-густо такі ситуації закінчувалися розправами.

Найбільш поширеними іграми були «конфетка» та «наперстки». Ці ігри головним чином розраховувалися на селян, які приїжджали до міста на базар чи ярмарок. Як правило після ігор селянин залишався з порожніми кишнями і корзинами. «Конфетка» та «наперстки» – ігри в карти виключно на гроші¹⁴. Основні правила гри в «конфетку» були наступні: «тільки та карта б'є іншу, яка більша за достоїнством, але різна за мастю, козирна карта б'є будь-яку. У «Наперстках» кожному гравцю з колоди роздавалось по 12 карт (за умови, якщо у грі брало участь двоє), якщо більше, то кількість карт у одного гравця мала бути кратною шести. Старша б'є молодшу, виграє той, хто при розкритті карт має на руках два тузи. Якщо в процесі гри у гравця на руках два королі, дві дами чи два вальта, то їх він обмінює на карту з колоди. «Двадцять одно» – гра в карти, де за кожен сет гри до відбою рахувалися бали, хто набирив 21, той і виграв. Найбільше балів давали тому, хто кинув карту, а суперник побив її козиркою чи тузом»¹⁵.

Нерідко селяни не знали всіх нюансів гри і тому їх легше було заплутати та забрати виграш. Селянин міг втратити всю свою ставку ще посеред гри. Таке траплялося при наближенні міліції до місця азартної гри, адже «носильники» скидали все зі столу у одну торбину: карти, гроші, продукти та інші необхідні для гри атрибути¹⁶. Проте навіть ризик втратити все, не дочекавшись кінця гри, не лякав охочих випробувати свою вдачу. Найбільшою популярністю в середині 20-х рр. ХХ ст. користувалась «конфетка». 77% всіх зафіксованих випадків азартних ігор у 1920-х рр. припадало саме на цю гру.

У зв'язку з процвітанням азартних ігор, 12 лютого 1929 р. вийшла постанова про чергову «заборону запальних ігор». У постанові зазначається: «запальна гра – гра на гроші, в якій наслідки гри залежать не від уміння, а від випадку. Проводити їх вдома чи на базарі суворо забороняється». До запальних ігор входили: карти («конфетка», «наперстки», «двадцять одно», «дев'ятий вал») та «три листки»¹⁷. Таке розмаїття азартних ігор засвідчувало їх популярність серед чернігівців та гостей міста. Втім, чернігівці на початок 1930-х рр. майже не грали, в основному це були прибульці.

У 1930-х рр. в азартні ігри майже не грали, оскільки покарання стали значно суворішими. На середину 30-х рр. ХХ ст. азартні ігри вичерпали себе, що пояснювалось викоріненням усього, що вважалось пережитками царської влади. Підтвердженням цього виступають документи правоохоронних органів, у яких на кінець 1930-х рр. не зафіксували жодного випадку азартних ігор на території Чернігова.

Таким чином, попри офіційні заборони, «запальні ігри» в Чернігові відбувалися у 1920-х рр. досить часто, про що свідчать відомості з судово-слідчих документів та місцевої періодици. Втім, до кінця 1930-х азартні ігри зникли, що було викликано, по-перше, жорсткішими методами боротьби з ними, а по-друге, зміною побуту людей за радянської влади, коли на масову свідомість впливали постійні просвітницькі заходи, збори, друкована література, де вказувалось, що радянська людина обов'язково має бути освіченою та культурною і в її житті немає місця колишнім пагубним звичкам.

¹ Еще раз о правилах // Знамя советов. – 1920. – 24 ноября. – С. 3.

² Ще раз про те саме // Червоний стяг. – 1932. – 21 березня. – С. 4.

³ Де була міліція // Червоний стяг. – 1924. – 18 червня. – С. 2.

⁴ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. Р.-472. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 12.

⁵ ДАЧО. – Ф. Р.-442. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 4.

⁶ ДАЧО. – Ф. Р.-67. – Оп. 5. – Спр. 96. – Арк. 13.

⁷ Викорінення небажаних ігор // Червоний стяг. – 1929. – 9 лютого. – С. 3.

⁸ ДАЧО. – Ф. Р.-67. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 5.

⁹ На базарах // Красное знамя. – 1925. – 11 апреля. – С. 3.

¹⁰ Що не так з дитбудинками // Молодий комунар. – 1934. – С. 2.

¹¹ ДАЧО. – Ф. Р.-415. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 7.

¹² Чому вони живуть не по єдиному закону? // Робітничий шлях. – 1927. – 5 січня. – С. 2.

¹³ ДАЧО. – Ф. Р.-442. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 34.

¹⁴ Опять «конфетка» // Червоний стяг. – 1926. – 9 січня. – С. 3.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р.-383. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 7.

¹⁶ Обкрадення простого народу // Червоний стяг. – 1928. – 6 червня. – С. 4.

¹⁷ Обов'язкова постанова // Червоний стяг. – 1929. – 26 лютого. – С. 4.

Мирослав Борисенко (Київ)

Побутова техніка та домашнє начиння в господарстві міських мешканців України в 20–30-х роках ХХ ст.

Задоволення побутових потреб людини в містах суттєво відрізняється від аналогічних процесів у традиційній культурі. Значна частина домашньої праці стає механізованою або взагалі виноситься за межі родинного господарства.

У стабільних суспільствах Європи початку ХХ ст. зміни в побуті та в домашньому начинні були пов'язані з реалізацією здобутків промислової революції, розвитком науково-технічного прогресу та зростанням потреб людини. Нові соціально-економічні умови потребували від мешканців міст більшої мобільності та спеціалізації в своїх заняттях. Змінився ритм та стиль життя людей. Більшого значення у суспільстві набирали нові цінності – розваги, спілкування між людьми, доступ до інформації тощо. Новий стиль життя потребував і нового побуту. У результаті цього в ХІХ–ХХ ст. у світі з'явилася ціла індустрія задоволення повсякденних потреб людини. Домашнє господарство родин ставало уніфікованим, зникали етнічні та культурні особливості в побуті міського населення.

Уже на першій меблевій виставці в Нью-Йорку в 1906 р., за словами американських дослідників, було представлено величезну кількість приладів для полегшення домашньої праці – меблі й техніка для кухні, сантехнічне обладнання тощо¹.

Самі ідеї, але не технологічні новинки, доходили й до України. Лише мешканці великих дохідних будинків могли насолоджуватися каналізацією, водогоном та електричним освітленням. Для більшості ж городян нові технології безпосередньо не вплинули на хатнє господарство. В Україні значний обсяг домашньої праці покладався на плечі працівників «кастрультресту» – домашньої прислуги – або допомогу членів родин. Дешева праця великої кількості мігрантів із села, особливо жінок, стримували заміщення неефективної домашньої ручної праці на працю машин. За словами відомого російського економіста С.Г. Струмліна, домашня праця в Росії нічого не варта, а от машини, навіть досить прості, цінуються набагато дорожче².

Для приготування їжі мешканці використовували примуси на гасу. Як правило, на комунальній кухні знаходилося кілька столів або ж один спеціальний стіл, на якому готували їжу по черзі. Використовувати примуси в кімнатах категорично заборонялося, правда, мешканці часто це табу порушували. Електричні чайники та плити в цей час тільки входили в побут міських мешканців. Ними користувалися середні радянські службовці-одинаки, для яких приготування їжі було епізодичним.

Більшість громадян, що мешкали в старому одноповерховому житловому фонді, користувалися для приготування їжі звичною піччю. Відповідно процес приготування ускладнювався й був розбитий на кілька етапів, де використовувалася переважно груба фізична сила. Через трудомісткість цього процесу приготування їжі в будні дні відбувалося один раз, і надалі готову їжу розігрівали й подавали до столу. Через трудомісткість процесу багато побутових функцій мешканці міст виконували у вихідні дні, у тому числі й приготування їжі. У 70-х роках ХХ ст. радянські соціологи проводили дослідження витрат часу на побутові потреби в мешканців невеликих міст. Виявилось, що ті городяни, що мешкають на околиці в приватному житловому фонді, де рівень побутово-комунальних вигод мало змінився в порівнянні із 20–30-ми роками, витрачають на приготування їжі на 39–45 хвилин більше, ніж ті, що живуть у будинках із водогоном та каналізацією³.

Трудомісткість процесу приготування їжі в господарстві городян також була пов'язана з низьким, а подекуди й примітивним, рівнем домашнього начиння та відсталим способом господарювання. Загалом, проводячи дослідження домашнього начиння робітників міст СРСР на початку 1920-х років, С. Струмлін відзначав бідність хатнього начиння господарств пролетарів. Мало хто з робітників мав достатньо посуду, тому використовувалися спільні тарілки, не було окремих ліжок із постелями, тому спали на скринях, столах, печях тощо. Найдорожчим предметом у домашній обстановці були швейні машинки, їх мала кожна друга родина робітників. Як пише вище названий учений: «...якщо рахувати кількість організованих постелей за кількістю матраців, сінників та перин, то кількість робітників, що не мають власної постелі, доведеться обраховувати ще більшими цифрами – десятками відсотків. Усі вони сплять не тільки на підлозі, але й узагалі без усякої підстилки – на ганчірці, ватянці, кожусі тощо»⁴. Далеко не всі члени родин робітників були забезпечені такими необхідними речами, як подушки, носові хусточки, індивідуальні рушники тощо. Серед службовців забезпечення цими необхідними речами побутової культури було набагато краще.

Наприкінці 1925 р. у Москві в приміщенні центрального універмагу відбулася загальносоюзна виставка товарів для дому, що її організувало центральне керівництво житлоспілки. Крім великої кількості чавунних кастрюль, залізних ночов, посуду, металевих раковин для кухонь, а також начиння для ванних кімнат, увагу відвідувачів привертала електричні товари для полегшення домашньої праці – праски, чайники, грілки, спіралі, нагрівальні пристрої тощо. Але всі ці предмети були занадто дорогими для широкого споживача як за ціною, так і великими електровитратами. Один із відвідувачів виставки, працівник житлового господарства, мусив із прикрістю визнати: «...виставка показала, що в галузі внутрішнього обладнання житла у нас ще нічого, або майже нічого, не зроблено. Те, що продемонструвала радянська промисловість, дуже малою мірою задовольняє попит широкого споживача»⁵. Як зазначав український архітектор і дизайнер В. Мірер наприкінці 1920-х років, практичного досвіду в справі побудови соціалістичного побуту та житла в країні немає, а відповідно немає і зразків нової техніки⁶.

До кінця 1920-х років ситуація на ринку товарів домашнього начиння змінювалася дуже повільно. Розвиток радянської промисловості гальмувався з різних причин, але якщо говорити про сферу побутових товарів, то тут просто не існувало сталого попиту. Селяни домашнє начиння, виготовлене промисловістю, купували мало, робітники також обмежувалися мінімумом предметів, оскільки їхня заробітна плата зростала повільно. Та й новий вид житла городян – комуналка – стримував поширення механічних приладів для полегшення домашнього господарства.

Для мешканців націоналізованого житлового фонду в середині 1930-х років повсякденне життя також нагадувало постійну боротьбу. На 1 січня 1935 р. серед будівель житлоорендної кооперації 66,1% було обладнано водогоном, 52% – каналізацією й лише 9,2% – центральним опаленням⁷. Однак варто пам'ятати, що третина мешканців проживала в приватному секторі – невеличких будинках із місцевих матеріалів, повністю позбавлених комунальних вигод. У таких помешканнях повсякденність мало відрізнялася від стилю життя XIX ст.

Тогочасне сантехнічне устаткування в багатьох будинках навіть центральних районів міст не працювало. У Харкові в 1934 р. в центральній частині міста було 1 727 квартирних ванних кімнат, пристосованих для гігієнічних процедур. Але функціонувало їх менше половини – 825, інші були або несправні, або зайняті під житло, розібрані, або все сантехнічне обладнання втрачено⁸.

У дохідних будинках до революції, як правило, було по кілька спеціально облаштованих кімнат – пралень. Однак із квартирним переділом більшість із них була зайнята під житло, а прання білизни перемістилося в кухні та житлові приміщення⁹. Регламентуючи життя в комуналках, влада забороняла прати білизну або розпалювати праски в кімнатах та коридорах. За браком спеціальних місць для прання дозволялося замочувати, прати й сушити білизну в кухні, але тільки в той час, коли інші мешканці не використовували її для приготування їжі. На практиці досягнути такого паритету було неможливо, адже після запровадження на підприємствах роботи в три зміни, а також плаваючого вихідного дня побутовий графік кожного мешканця був індивідуальний, що фактично не давало змоги підлаштовуватися десяткам сімей одне до одного. Тому прали в кімнатах, ванних кімнатах, кухнях, білизну сушили на горищі або підвір'ї.

У багатоквартирних будинках, де передбачалося приєднання до водогону, каналізації мешканці відчували труднощі через недосконале та морально застаріле технічне оснащення квартир. Не відповідали вимогам сантехнічні пристрої в квартирах. Кухонні раковини були великих розмірів, із чавуну, покриті емаллю. Як писав архітектор Блохін: «раковини настільки громіздкі, що їх неможливо поєднувати із іншими меблями, неможливо включити і в загальний технологічний процес...»¹⁰. Чавунні ванни виготовлялися за зразками стилю Арт Нуво з округлими кутами. Такі вироби було важко монтувати та експлуатувати. Мало змінилася й конструкція сантехнічної арматури. Загалом, в новозбудованих будинках, так само як і в збудованих кілька десятиліть тому, вживалися все ті ж незручні та негігієнічні чавунні раковини, незручні умивальники, навісні чавунні бачки, що видають багато шуму, димлять усе ті ж печі¹¹.

Найбільш активно приживалися в містах електричні праски, що витісняли чавунні вугільні раритети. Електричні праски випускалися простої конструкції з керамічними або шиферними ручками. Наприкінці 1930-х років радянська легка промисловість освоїла також випуск прасок із терморегулятором¹².

Використання електричної енергії в побуті в Україні гальмувалося відсутністю відповідної електричної фурнітури – лічильників, розеток, запобіжників тощо. Внаслідок слабкої популяризації електричних товарів серед широких кіл споживачів поширювалося помилкове твердження, що електрична плита або праска можуть працювати без ремонту не більше 500–600 годин, що праску під час роботи треба вимикати, щоб не перегоріла, що на електричній плиті можна тільки розігрівати обід, але не готувати його і т.д.¹³.

Лише в привілейованих помешканнях почали з'являтися перші електричні холодильники, котрі для простих громадян були зовсім незнайомі. У нових будинках установлювали так звані столи-холодильники у вигляді металевих шаф, які монтувалися впритул до віконної фрамуги, щоб холод знадвору охолоджував продукти. Іноді такі «холодильники» додатково облаштовували вентиляторами. Перші побутові холодильники почали виготовляти у Харкові лише в 1939 р. До початку II світової війни їх виготовили лише кілька сотень штук.

Мешканці великих міст всіляко намагалися облаштувати власне домашнє господарство, але через постійні міграції домашнє начиння втрачалось, а в багатьох його взагалі не було. У той же час радянська промисловість не могла задовольнити попит громадян на товари домашнього вжитку.

Зокрема, наприкінці 1930-х років мешканці Києва відчували гострий дефіцит примусів, електричних товарів, дитячих іграшок, прасок, каструль та сковорідок¹⁴. Як правило, ці необхідні громадянам речі виготовляли невеликі артілі з малою виробничою потужністю. Крім дефіциту, споживачів не влаштовувала якість цих товарів, а також дуже бідний асортимент посуду, ліжок, меблів тощо¹⁵.

Мешканці комуналок намагалися бережно ставитися до товарів «ширвжитку». Коли щось із домашнього начиння виходило з ладу, то його не викидали, а зберігали. У містах діяло багато артілей, котрі промишляли дрібним ремонтом посуду, примусів, швейних машин тощо. Мешканці комуналок і бараків цінували кожен побутову дрібницю, що допомагала створити хоча б видимість домашнього комфорту. В умовах екстремального побуту будь-яка хатня дрібниця ставала річчю, цінність якої в очах небагатих людей неймовірно зростала, перевищуючи її справжню вартість у багато разів.

Отже, побут і домашнє начиння городян у 1920-х роках відповідали особливостям урбанізаційних процесів в Україні на рубежі XIX–XX ст. Спосіб життя міських мешканців багато в чому залишався цілком патріархальним із мінімальним впливом новітніх технологій на повсякдення людей. Удосконалення домашнього господарства в УРСР відбувалося повільними темпами. У побуті городян зберігався великий обсяг ручної малоефективної праці, що лягала на плечі жінок, яких влада активно залучала ще й до громадської та виробничої діяльності.

¹ Wright G. Building the Dream. A social history of housing America. – NY., 1981. – P. 168.

² Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда. – М., 1957. – С. 276.

³ Время города и условия его использования (Сборник научных трудов). – Новосибирск, 1976. – С. 87.

⁴ Струмилин С.Г. Вказ праця. – С. 381.

⁵ Выставка по внутреннему оборудованию рабочих жилищ // Жилище рабочего. – 1925. – №13–14. – С. 17.

⁶ Мірер В. Очистка в квартирі // Житлова кооперація в Україні. – 1930. – №3–4. – С. 37.

⁷ Народне господарство УРСР (Статистичний довідник). – К., 1935. – С. 538.

⁸ Міхельсон. Вижити бруд із житлокоопів // За новий побут. – 1934. – №1. – 25 січня.

⁹ Суєтін Г. За громадську пральню. – Х., 1931. – С. 27.

¹⁰ Блохин Б. Оборудование квартир // Архитектурная газета. – 1937. №54. – 23 июня.

¹¹ Кожин М. Оборудование и благоустройство жилого дома. – М., 1935. – С. 3.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Людмілов Я. Більше товарів широкого вжитку // Більшовик. – 1938. – №207. 8 вересня.

¹⁵ Збільшити випуск товарів ширвжитку // Червоний гірник. – 1939. – №188. 17 серпня.

Альона Булгакова (Київ)

Залучення жінок до сільськогосподарських курсів в кінці 20-х – початку на 30-рр. ХХ ст. як фактор зміни повсякденного життя сільського населення України

Із впровадженням колективізації радянське керівництво зрозуміло, що для забезпечення виконання плану «п'ятирічки» «на» селі необхідно досягти не лише ідеологічної відданості партії серед сільського населення, а й добитися успіху у використанні масовості в здобутті необхідного рівня освіти та підвищення кваліфікації в першу чергу серед жінок як головної «найманої сили» в колгоспі.

Так, у 1928 р. серед сільських дівчат віком від 14 до 23 років неписьменних було 52,5% проти показника 18% у хлопців. Відсоток неграмотних молодих батрачок був ще більшим¹. На початок 1930 р. в Україні нараховувалося 70% дорослих неписьменних селянок. На початок 1931 р. чисельність неписьменних жінок у сільськогосподарських об'єднаннях України становила: по Проскурівському районному колгоспному союзу – 1 349 неграмотних селянок проти 955 чоловіків, Васильківському РКС (Запоріжжя) – 212 проти 178, Слов'янському району (Донеччина) – 707 проти 465, Ізюмському РКС (Харківщина) – 354 проти 134².

З комуни «Авангард» Запорізького округу 1929 р. було відправлено на курси колективістів у Київ 2 чоловіків і 1 жінку³. Це свідчить про те, що не всі могли за власним бажанням поїхати на навчання, а існував певний ліміт відбору.

Так, у 1929 р. в Україні з 13,4 тис. курсантів с/г курсів жінки склали 4,62 тис. (тобто 34,5%). Звісно, що така кількість жінок не задовільняла партійну верхівку, тоді XI з'їзд КП(б)У постановив протягом 1930-1931 рр. підготувати в Україні 200 тис. кваліфікованих працівників сільського господарства. За планом НКЗС на 1930 р. всією мережею навчальних установ передбачалося охопити не менше 68 820 сільських жінок, що до загального контингенту прийому мало становити 26%, а на 1931 р. – 114 279 жінок. Проте по республіці на 1 грудня 1930 р. в сільгоспінститутах налічувалося усього 20,2% селянок. В осінньому наборі 1931 р. до шкіл Колгоспних вищих навчальних закладів було прийнято лише 25,5 % колгоспниць⁴.

У річному звіті комуні «Спартак» с. Бородянки Бородянского району за 1930 р., йшлося, що на курсах підготовлено 28 фахівців сільськогосподарського виробництва, із них доярок – 3, свинарок – 4, організаторів виробництва – 4, рахівників – 2, рільників – 13, ветсанітарів – 2⁵.

У 1931 р. на різних курсах по Луганській РКС навчалось 15,2% жінок проти директивно затвердженої кількості в 30%. На початку 1932 р. на курсах бригадирів масових кваліфікацій по вказаній РКС одержували освіту 93 жінки (23,7 % від загальної кількості курсантів), з них найбільша кількість – 40 жінок – на курсах дитячих ясел. На 1 лютого 1931р. у 18 вищих навчальних закладах НКЗС було 1139 жінок або (17,5%), з них колгоспниць – 7,9%, біднячок-одноосібниць – 9,8%, середнячок-одноосібниць – 1,9%.

Одержання освіти розумілося як величезна соціальна перевага. Жінки розуміли, що вона дає певні шанси на покращення свого становища, зокрема, у вертикальній соціальній мобільності: проста селянка могла стати вчителькою, агрономом, зоотехніком, інженером тощо. Тому жінки наполегливо вчилися, а сам процес навчання нерідко перетворювали на змагання. Так, зокрема, на Всеукраїнські курси жінок-членів рад при ВУЦВК в 1931 р. з'їхалося 187 жінок, переважно колгоспниць, із них 16 – працівниці державних установ, 77 – голови сільрад, 29 – заступники голів, 54 – члени сільрад, решта – колгоспниці-ударниці. З них було утворено 7 груп, кожна з яких поділялася на бригади. Жінки вивчали азбуку лєнінізму, колективізацію сільського господарства, теорію і практику радянського будівництва, економічну географію, математику, українську мову, фінансову політику, сільський бюджет тощо. Заняття закінчувались о 6 вечора. Через два місяці навчання завдяки соцзмаганням та ударництву слухачки курсів добились величезних успіхів – цілковитого засвоєння програми першою і шостою групою, що було найкращим результатом у змаганні. Десятьом найкращим видали премії⁶.

За 1932 р. Український Колгоспний Центр підготував на різних курсах жінок-колгоспниць: 72 голови районних колгоспних союзів, 79 членів правління районних колгоспних союзів, 50 інструкторів районних колгоспних союзів, 5050 бригадирів, з яких 500 осіб по птахівництву, 4 000 – по тваринництву, 450 – по технічних культурах. Це мало велике значення на фоні зростання чисельності жіноцтва в керівництві сільським господарством, хоча цей процес шов украй повільно. Так, у період з 1 лютого по 1 червня 1932 р. число жінок-голів районних колгоспних спілок (РКС) зросла лише на 1% (з 0,3% до 1,3%), серед членів правління кількість жінок збільшилась на 1,9% (з 4,2% до 6,3%), серед інструкторів РКС питома вага жінок зросла на 12,4% (з 6,5% до 13,6%). Однак влада не упустила цього питання з поля свого зору. Згідно з Постановою Народного Комісаріату Земельних Справ УРСР про перевибори органів управління в колгоспах (грудень 1930 р.), передбачалося забезпечити активну участь жінок-колгоспниць у виборах, довівши частку жінок-колгоспниць у складі керівних органів до третини. XII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, що відбувся 4 березня 1931 р., звернув увагу уряду «на потребу посилити готування кадрів з колгоспників, зокрема жіноцтва, зважаючи на те, що опанування техніки... є запорукою успіху колгоспного руху». Також передбачалося посилення темпів підготовки сільськогосподарських фахівців у вищих навчальних закладах, посилення висування до них колгоспної молоді, зокрема жіноцтва. Так, на весняну сівбу 1931 р. пропонувалося підготувати 27 665 чол., а після збору врожаю у ВНЗ і технікуми прийняти не менше 15% всього контингенту колгоспниць, радгоспниць та батрачок. Уже на початку січня 1930 р. по всій Україні розгорнуто широку мережу короткотермінових курсів (3, 2, 1,5, 1-місячних) із підготовки керівників колгоспів, кустарних виробництв, організаторів по окремих галузях роботи, бригадирів. Було охоплено 84889 колгоспників. Також створювалися й окремі жіночі освітні курси. Із загальної кількості організовано 3 міжокругових курсів (жіночих). Також було створено 2 річних курсів у Києві та Одесі, що підготували 280 керівників кушових об'єднань. Кваліфіковані кадри знаходили застосування своїм знанням та навичкам. На місцях пильнували за тим, аби директиви Центру

стосовно залучення жіноцтва до керівної роботи впроваджувалися у життя. Так, у Постанові бюро Єлисаветградського окружного комітету КП(б)У про підсумки перевірки колгоспів від 21 червня 1930 р. йшлося про те, що у складі правлiнь колгоспів повинно бути не менше 50% жінок від загальної кількості членів правлiнь. Жінки-колгоспниці також висувалися на посади бригадирів, польоводів тощо⁷.

Навчання давало змогу опанувати нові, незвичні для жінок професії, такі, як професія механізатора. Це було складно і відбувалося не надто швидкими темпами. У 1931 р. кількість жінок-механізаторів була ще незначною. Наприклад, наприкінці 1931 р. при Луганській МТС на курсах бригадирів-трактористів навчалося 5 жінок. З огляду на це, в листі Всеукраїнського Філіалу Тракторного Центру № 63 від 21 вересня 1931 р. до всіх директорів МТС України зазначалося, що при підготовці кадрів для МТС на 1932 р. директивно встановлювався відсоток жінок-трактористок віком від 18 років – не менше 45%, з них половина – з біднячок. За 1932 р. для МТС України планувалося підготувати 41248 жінок по різних напрямках⁸.

До весняної посівної кампанії 1932 р. через тримісячні курси по лінії Тракторного Центру та Українського Колгоспного Центру з числа колгоспниць було підготовлено 16893 бригадирки та фахівці інших масових професій, з них трактористок та рільничниць – 6136 осіб. Лише в Таращі на Київщині для весняної сівби того ж року підготовлено 55 жінок-трактористок. Усього протягом 1932 р. в системі Тракторного Центру працювало 6440 трактористок, одна жінка займала посаду директора МТС і 25 жінок – заступників директорів⁹.

Таким чином, швидкими темпами йшов процес ліквідації неписьменності на селі, активну участь у якому брали жінки, які раніше значно відставали в цьому відношенні від чоловіків. Проте в опануванні техніки у жіноцтва були деякі проблеми. Насамперед та, що порівнянно з чоловіками сільські жінки не в повній мірі могли забезпечити своє навчання на сільськогосподарській механізованій техніці, оскільки більшість часу були задіяні на матеріальному виробництві колгоспів, а також більше задіяні в домашньому господарстві. Однак у цілому освіченість українських селянок піднімалася на якісно новий рівень.

¹ ЦДАГО. – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (документи відділів ЦК КП(б)У). – Оп. 20. – Ч.2. – 1924 – 1930 рр. – Спр. 2714. Довідки, доповідні записки Наркомату праці УСССР, РСІ, ЦК ЛКСМУ з питань охорони жіночої праці, материнства та дитинства в Україні. – 23. 01. – грудень 1928. – Арк. 2.

² Сапицька О.М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.): дис... канд. іст. наук.: 07.00.01/ СНУ ім. В. Даля.- Луганськ, 2007. – С. 66, 68.

³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР: у 3-х т./ Т.2.: 1927–1932 рр. – К., 1965. – С. 399.

⁴ Сапицька О.М. Вказ. праця. – С. 69–70.

⁵ Історія колективізації сільського господарства. – С. 528–529.

⁶ Сапицька О.М. Вказ. праця. – С. 70, 72, 76–77.

⁷ Історія колективізації сільського господарства. – С.302, 336, 352, 354, 411, 462, 741.

⁸ Сапицька О.М. Сільські жінки і механізація сільськогосподарського виробництва в Україні (1928–середина 1933 рр.) // Історичні записки. – 2007. – Вип. 13. – С. 156–157.

⁹ Сапицька О.М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.): дис.... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007. – С. 73.

Олексій Лукашевич (Перереяслав-Хмельницький)

До питання повсякденного життя сільського жіноцтва у 1930-х рр.

Розпочата на початку 20-х рр. ХХ ст. робота по «розкріпаченню» жінки була продовжена в період перших п'ятирічок, у той же період розпочинається і політика суцільної колективізації. У першій половині 30-х рр. ХХ ст. фігура колгоспного активіста – винахідливого, енергійного, що усвідомив більшовицькі цінності – пропонувалась селянам у якості зразка для наслідування. В першу чергу для насадження в селянській свідомості думки, що компартійно-державне керівництво піклувалося про селян, ілюзії управління верхів низами, що передбачала суть радянської влади, проводилися з'їзди колгоспних активістів різних масштабів – районні, республіканські, всесоюзні.

Але після подій суцільної колективізації, образ активіста в народній свідомості почав асоціюватися з мародером, що отримав індульгенцію на свою діяльність.

З появою у 1930-х рр. стаханівського руху, зразковий тип колгоспного активіста почав поступатися місцем новим фігурам – відомим людям із простих колгоспників. Для того, щоб стати відомою людиною в колгоспному світі, потрібно було показати високі виробничі досягнення. Але без підтримки партійних працівників навряд чи можна було досягти значних успіхів. Найбільш яскравий приклад такого злету – Паша Ангеліна та Марія Демченко. Обидві вони були колгоспницями-механізаторами. На їх прикладі компартійно-державне керівництво намагалося показати, що в колгоспах немає розподілу праці за статевим принципом і кожна жінка може досягти таких же результатів, як і чоловік. Особливо це було актуально в плані якнайширшого залучення жіноцтва до колгоспного виробництва, адже жінки, після того як багато чоловіків пішли працювати на промислові підприємства та новобудови промислових гігантів, залишилися основною робочою силою в колгоспах. Згідно статистичних даних того періоду питома вага жіночої праці в сільському господарстві зростала за геометричною прогресією. *Так, якщо в 1928 р. вона становила – 52,8%, у 1929 р. – 51%, то в 1931 р. – 68,7%.¹*

Отже, частка жіночої праці в колгоспах збільшувалася з кожним роком, водночас побутові умови життя залишалися незадовільними. Зокрема, це стосувалося житла працівниць колгоспів та радгоспів. Часто під житло для жінок, що працювали у сільському господарстві, як гуртожитки, використовувалися бараки, амбари². Незадовільним було медичне забезпечення. Замість постійних медпунктів серед колгоспниць організовувалися гуртки першої допомоги³.

У новостворених колективних господарствах жінки мали рівні права з чоловіками. Проте була одна особливість, якщо господарство, де роботу в основному виконував чоловік, суттєво зменшилося, адже худобу та реманент було усупільнено, то хатні клопоти, які здавна лежали на жіночих плечах, нікуди не поділися. Ненормований робочий день майже не залишав жінкам часу на догляд за дітьми, приготування їжі, прибирання оселі тощо. Особливо від цього страждали сільські дітлахи, які через надмірне використання жіночої праці у колгоспах були позбавлені материнської ласки, а дітей у той час, як зауважила сучасниця тих подій: «Дітей скільки було, скільки й водилось»⁴. Тому про велику кількість дітей, які були позбавлені уваги батьків через роботу в колгоспі говорили: «Тато в созі, мама в созі, діти ходять по дорозі».

У той же час варто відзначити, що не всі жінки працювали у колгоспі. Достименно відомо, що подекуди індивідуальні господарства існували до кінця 1930-х рр., тому постає питання про різницю в побуті селянок, що працюють у колгоспі і тих, які займаються власним господарством. Джерелом для дослідження таких відмінностей можуть стати матеріали обстежень, що були здійснені в 1931 р. відділом соціальної гігієни Київського інституту охматдиту, а результати опубліковані в журналі «Профілактична медицина» в 1933 р.⁵ Варто відзначити, що публікація даного матеріалу відбулася під час апогею голодомору українського народу.

Зрозуміло, що даний матеріал публікувався як агітаційно-пропагандистський і висновки, які в ньому робляться, не завжди зрозумілі з погляду сучасної адекватної людини. Проте зібрані матеріали беззаперечно є цікавими для істориків

Таблиця 1

Бюджет часу		
Вид праці	Витрати часу селянки, що не працювала в колгоспі	Витрати часу селянки, що працювала в колгоспі
Робота в колгоспі	–	Від 11 год. до 13 годин.
Догляд дітей	Від 2 год. 30 хв. – до 6 год.	Від 4 хв. – до 1 год. 20 хв.
Харчування родини (варіння, хлібопечіння, носіння води)	Від 3 год. до 5 год.	Від 1 год. 30 хв. до 2 год. 40 хв.
Прибирання хати та двору	Від 1 год. до 2 год. 30 хв.	Від 1 год. до 2 год. 30 хв.
Догляд худоби	Від 30 хв. до 2 год. 30 хв.	Від 7 хв. до 40 хв.
Інші роботи (прання, тіпання конопель, прасування, робота на городі тощо)	Від 1 год. до 8 год.	До 1 години
Сон та відпочинок	Від 8 год. до 13 год.	Від 7 год. до 9 год.

З наведеного вище матеріалу бачимо, що селянки, які працювали у колгоспі, фактично не мали часу на догляд за дітьми та готування їжі. Водночас варто зазначити, що радянська пропаганда «перекривала» виснажливу колгоспну працю культурною діяльністю, під якою розумілися колгоспні збори, різноманітні мітинги та лекції. Дивлячись на все це крізь призму часу, можемо сказати, що жінки, які не працювали у колгоспі, не багато втрачали. На підтвердження цих слів варто сказати, що традиційними темами колгоспних зборів були збори коштів на різноманітні заходи, наприклад будівництво літаків, дирижаблів та підводних човнів. На підтвердження цих слів наведемо приклади. Сільські ради та колгоспи залучалися до поширення серед селянства облігацій державного займу. Купівля облігацій надовго затаврувалася в свідомості українських селян, що жили в ті буремні часи. На загальних зборах колгоспників сільськогосподарської артілі ім. Леніна, що на Гайсинщині, було обговорено питання про реалізацію позики. Колгоспники одногolosно ухвалювали передплатити позику не менше, ніж на 20 трудовнів. Члени правління та бригадири – 40 трудовнів. Деякі колгоспники передплатували позику на 40–50 трудовнів. З одноосібників збирали гроші в примусовому порядку⁶. Продаж облігацій був одним із офіційних методів викачки грошей із села. Відмовившись від купівлі облігації державної позики, селянин потрапляв під контроль КНС та сільської ради. Про те, якими були позики, свідчить сучасниця тих подій жителька с. Гланишів Юр Уляна Сергіївна. За її словами, окрім позики, на бездітних поширювався податок за бездітність. Для виплати цих зобов'язань їй доводилося економити на одязі, харчах тощо. У разі невиконання позики, селяни зазнавали тиску з боку комнезамів та сільради⁷.

У той же час компартійно-державне керівництво в 1930-х рр. робило певні спроби реформування повсякденного життя колгоспниць, особливо це стосувалося найбільш перевантажених ділянок жіночого побуту, а саме харчування та догляд за дітьми. Проте, необхідно подивитися реально на «здобутки» у цих напрямках.

Про громадське харчування газета, «Радянське село» писала: *«Основна справа нового побуту – громадське харчування»*⁸. Про переваги громадського харчування пишуть колгоспники с. Нова Миколаївка: *«За 8 років комунари переконалися, що лише спільними силами можна подолати злидні. От і вирішили усунювати коні, корови і свині. Цього року вирішили усунювати продукти. Тепер устатковують комунальну їдальню, щоб не носитися з продуктами і не розбазарювати їх по руках, бо це тільки займає у жінок-комунарок зайвий час. Жінки усвідомили, що лише спільна їдальня розв'яже їм руки і вони наполягають, щоб якомога скоріше облагородили приміщення для їдальні»*⁹. Водночас сучасники тих подій стверджують, що ті, хто вже міг працювати, йшли на роботу до колгоспу, аби заробити хоча б трохи «баланди», яку варили на полі¹⁰. Це й було колгоспне громадське харчування. Поодинокі їдальні, що відкривалися, теж мали негативні відгуки. Наприклад, облаштовані їдальні не відповідали вимогам гігієни та санітарії: *«У їдальні ферми «9-те січня» було неохайно, брудно, безліч мух. Ставлення до клієнтів з боку обслуговуючого персоналу було брутальне. У наслідок чого станом на 13 вересня було продано лише 7 чеків на обід. Зав'їдальні дивився на все це, як на звичайне явище. Продукти видавалися гарні, а страви виготовлялися не смачні. З 140 чоловік, які повинні користуватися їдальнею, користуються лише половина. До того ж продукти розбазарювалися»*¹¹. Отже, перші спроби організації громадського харчування були вкрай невдалими. А це означає, що жінки, які працювали у колгоспах не позбавилися турбот, пов'язаних з приготуванням їжі.

Не оминули увагою «червоні вожді» і дітей. Для того, щоб жінки доглядали за своїми малюками, окрім стаціонарних дитсадків, було винайдено суто радянське, «ноухау», яке повинно було забезпечити якнайбільший догляд за дітьми «без відриву від виробництва» – пересувні ясла. Пересувні ясла набували різних форм. Спочатку вони були схожі на вагон¹², але з їх поширенням вони постійно спрощувалися. У результаті, пересувні ясла створювали з доброго воза, який застелявся солом'яною чи сіною і накривали чистим рядном, а зверху над возом робився навіс, щоб не пекло сонце і був затишок, тінь¹³. Можна лише уявити, наскільки «комфортно» почували себе грудні діти, перебуваючи у таких пересувних яслах.

Отже, в 30-х роках ХХ ст., з наступом колективізації значна частина працездатних чоловіків змушена була шукати заробітків на індустріальних новобудовах. Через це основний тягар роботи як у колгоспі, так і в домашньому господарстві ліг на плечі жінок. Надзвичайно тяжко доводилося жінкам, що працювали в колгоспах, оскільки вони фактично не мали часу для догляду за своєю родиною. Особливо все ускладнилося в умовах Голодомору 1932–1933 рр.

¹ ЦДАВО України – Ф. 1. – Оп. 6. – Сп. 1095. – Арк. 7.

² Там само. – Арк. 23

³ Там само. – Арк. 24.

⁴ За свідченнями Галенко Марфи Кіндратівни 1922 р.н., с. Велика Каратуль, Переяслав-Хмельницького р-н., Київської обл..

⁵ Беліцька Ц. Бюджет часу та хатній побут колгоспниці. / Ц. Беліцька // Профілактична медицина. – 1933. – № 1–2. – С. 76–80.

⁶ Чередник П. Одноосібників беремо на буксир / П. Чередник // За соціалістичне село. – 1931. – 31 липня.

⁷ За свідченнями Юр Уляни Семенівни 1921 р.н. с. Гланишів, Переяслав-Хмельницького р-н., Київської обл.

⁸ Радянське село. – 1930. – 22 березня.

⁹ Червоний шлях. – 1930. – 3 квітня.

¹⁰ За свідченнями Галенко Марфи Кіндратівни 1922 р.н., с. Велика Каратуль, Переяслав-Хмельницького р-н., Київської обл..

¹¹ Сталінський шлях. – 1935. – 19 вересня.

¹² Вісті. – 1936. – 14 квітня.

¹³ Кустелін М. Як організувати пересувні табірні ясла / М. Кустелін // Колгоспниця України. – 1939. – №15. – С. 9.

Віктор Коцур, Оксана Тарапон (Переяслав-Хмельницький)

Харчування сільського населення України у 20-30-х рр. ХХ ст.

Одним із важливих, а у певні історичні періоди і визначальних, критеріїв рівня повсякденного життя населення України є якість його харчування. Коли для міського населення проблема харчування розв'язується його бюджетом, то для селянина у цьому питанні вагоме значення мають соціально-економічні побутові фактори.

На сьогоднішній день, після здобуття незалежності України, написано незначну кількість праць, які б висвітлювали проблеми харчування українського населення періоду 1920–30-х рр. Зокрема, даної тематики у своїх дослідженнях торкається В.В. Калініченко¹. Актуальність цього питання підсилюється тими подіями, що відбувалися в Україні у період перших радянських десятиліть. Це громадянська війна, голод 1921–1923 та 1932–1933 рр., неп., колективізація. Адже саме селянство виявилось в епіцентрі багатьох суспільно-політичних та економічних процесів радянської дійсності.

Політика, яку проводила радянська влада, вкрай негативно позначилася на становищі сільських мешканців. Продрозверстка забиравала майже все у розорених громадянською війною селян, що викликало у них масу незадоволення та гніву і примушувало боротися з режимом. За свій спротив українські селяни поплатилися під час, поки що не визнаного «голодомором», голоду 1921–1923 рр., коли після посушливого літа українські губернії під шаленим тиском наркомпродівців були змушені віддавати хліб на допомогу голодуючому Поволжю. Схожа ситуація склалася і на початку 1930-х рр., коли, у відповідь на супротив колективізації, кремлівські керманічі покарали Україну страшним голодом, що приніс багатомільйонні жертви.

Після суцільної колективізації раціон харчування селян було зведено до жалюгідного рівня, що часто нагадував животіння, а не нормальне існування. Продукція, що вироблялась на присадибних ділянках, розданих колгоспникам замість заробітної плати, йшла на сплату непомірних «пролетарських» податків². Вносила свої корективи і постійна ідеологічна атака з боку радянської влади.

Джерелами для дослідження даної проблематики виступають обстеження харчування сільського населення Центральною статистичною управою УСРР³, усні свідчення сучасників тих подій. Важливою у цьому плані є праця лікаря С.А. Томіліна⁴.

У пропонованих матеріалах робиться спроба простежити вплив побуту на харчування, як одну із основних складових повсякденного життя українського селянства. Адже саме якість їжі є одним з індикаторів, за яким можна судити про матеріальне становище населення.

За підрахунками ЦСУ СРСР 1923–1924 рр., що спиралися на аналіз кошторису 3422 селянських бюджетів, пересічно кожне господарство витратило на придбання продуктів харчування 6,6 крб. на рік (золотими довоєнними карбованцями), при чому амплітуда у цій

частині видаткового бюджету між беззасівними господарствами і володіннями понад 15 десятин була у межах від 2,1 крб. у перших та до 15,7 крб. у других⁵.

У доколгоспний період українських селян можна поділити на чотири групи: безпосівні, малопосівні – до 4 десятин, середньопосівні – 4,1–9 дес., багатопосівні понад 9 дес.

Переходячи до розгляду якісного складу раціону харчування українських селян, першою групою стоять продукти рослинного походження. Перше місце у цьому списку належить печеному хлібу. Споживання хліба протягом року було нерівномірне. Його споживання збільшувалося у період збору врожаю. Це пов'язано із сезонністю у роботі селян, коли для проведення працездатних робіт потрібно більше енергії. Але якість хліба була досить низькою через низку причин: борошно не достатньо очищене, грубий помол, не завжди досконале приготування тіста, погана випічка хліба, приготування хліба із зіпсованого борошна⁶.

Про погане очищення збіжжя перед помолом свідчать люди, які від цього постраждали: *«А наш батько поїхав у Золотоношу і купив борошна. А у житті є рожки (грибок). То ми як самі мололи, то вибирали ті рожки, а батько, як купив, то там же повно тих рожків. Мене дома не було, а сестра з батьком напекли хліба та поїли з рожками, то сестра захворіла, повезли ногу відрізати, а батько лежить на печі криком кричить. Хліб з такого борошна, якщо він не прісний (борошно та вода), їсти не можна. А вони затірку з'їли, а тоді ще й хліба спекли. Мати лежала хвора, шлунок болів від тих рожків. Так мати два тижні полежала і померла. А сестру у Київ відправили, нога згоріла (почорніла від токсинів рожків). Спочатку вона тут лежала, пішла я, а вони вже ногу відкрутили передком назад. Я її звідти привезла додому, у хаті і батько хворий. А це не тільки ми від такого страждали, а і багато інших людей.»*

Використання крупів у харчуванні українських селян у досліджуваній період було найбільшим у кінці зими та у весняні місяці. Це можна пояснити зменшенням зерно-збіжжя та продуктів городнього походження. Також більше використання крупів пов'язане із великим постом, що починається у цю пору року. Не дивлячись на намагання радянської влади відірвати сільський побут від церковних традицій, селяни дотримувались звичаїв, що склалися віками.

Торкаючись городини, слід відзначити, що її левову частку становить картопля (70–75% від загальної кількості). Це пов'язано із низьким рівнем агрономічної та селекційної культури українських селян. Із розповіді сучасників тих подій ми дізнаємося, що з продуктів городини були помідори, капуста, лобода, огірки. Причому, помідори були «падалишніми», тобто спеціально їх не сіяли, вони розсаджувалися природним методом⁷. Зберігали продукти традиційними для того часу засобами: сушка, закваска, зберігання у погребі.

Олія використовувалася найбільше у піст. Влітку олії використовувалося небагато: з одного боку, тоді було вдосталь молочних продуктів, а з іншого – завершувався олійний сезон, що позначається підвищенням цін на олію.

Таким чином, можна констатувати, що продукти рослинного походження були не у досить великому асортименті. Це було пов'язано з низькою агрокультурою українського села у даний період. Слід відмітити, що ні у свідченнях сучасників тих подій, ні у дослідженнях того часу не згадується про фруктові дерева та бахчеві культури, без яких люди сьогодні не уявляють свого життя не лише у селі, а й у місті. У першу чергу, це було пов'язано із малою площею селянського подвір'я та з податком на фруктові дерева.

Продукти тваринного походження відігравали важливу роль у процесі життєдіяльності українських селян, тим більше, що городніх продуктів було обмаль. За даними обстеження 1921 р., пересічна денна норма споживання харчів тваринного походження в Україні становила 80 г., а у 1925 р. – 60 г. Хоча ця цифра стає примарною, коли врахувати, що більша частина м'ясної їжі споживається незначне число днів на рік: на Різдво, Великдень та інші, відзначені особливими подіями, дні селянського життя. Про нестачу м'яса та про нечастий забій тварин для власного харчування говорять і сучасники тих подій: *«Якщо батько заколе поросю до Різдва, так ото на весь рік те поросятко. Поросятка кілограм 70-80, а може й центнер, хто як угодує»⁸.*

Велике значення у харчуванні сільського населення здавна і до наших днів має сало. Його вживання у період, що розглядається, припадало найбільше на місяці масового забою свиней, а найменше – на осінні місяці. Сало здавна користується попитом в українських селян через свої універсальні якості: тривкість, довгий термін зберігання, смакові якості, застосування у цілях медицини та техніки. Сало зберігали у засоленому вигляді у мішку, що підвішували до стелі⁹.

Як бачимо, вживання м'ясної їжі в основному припадало на великі релігійні свята, що було сформовано багатотисячними традиціями, які тісно ввійшли до побуту українських селян.

З поміж продуктів тваринного походження найвищою ваговою нормою вирізнялося молоко, споживане максимально влітку (як і масло), тобто у період найбільших удоїв та найменшого споживання м'ясних продуктів. Корову завжди називали – годувальницею. У жахливі часи голодомору 1932–1933 рр. багато людей вижили завдяки цим тваринам. Корова у 20–30-ті роки ХХ ст. була (та і залишається у наші дні) у селі не лише поставником молочних продуктів, а й одним з основних джерел надходження грошей¹⁰.

Підсумовуючи розгляд основних продуктів харчування, наведемо кількість річного споживання продуктів на душу населення на 1925 р. у деяких регіонах України (у пудах)¹¹:

Назва продукту	Харківщина	Полтавщина	Херсонщина	Україна 1925 р.
Борошно	14,7	12,8	21,7	10,9
Крупи	0,79	0,8	1,7	1,52
Бобові рослини	–	–	2,44	0,45
Картопля	5,09	10	7,5	10,05
Городина	2,3	6,08	2,28	1,22
Олія	0,18	0,14	0,19	0,3
Цукор	0,08	0,16	0,13	0,18
М'ясо та риба	2,22	2,46	2,04	1,73
Молоко	2,17	6,08	0,1	3,24
Масло коров'яче	0,07	–	–	0,06
Яйця	0,11	0,07	0,07	0,17
Сметана	–	–	–	0,17
Сир	–	–	–	0,24

З таблиці можна зробити висновки, що на харчування сільського населення досліджуваного періоду відчутний вплив справляли кліматичні умови та регіональні особливості сільськогосподарського виробництва. Саме ці два чинники призводили до переваги на півдні України їжі рослинного походження. Цьому сприяли більш висока культура землеробства німців та греків-колоністів, а також вищий рівень економіки на південних землях і близькість до морських портів.

Розглянувши основні продукти, що входили до раціону українських селян, та періоди їх найбільшого вживання, прослідкуємо, як вони вживалися різними майновими групами. Згідно обстеження, проведеного 1926–1927 рр., можна зробити висновок, що харчування беззасівних господарств базувалося на грошових заробітках, причому рівень цих заробітків забезпечував можливість варіювати і поліпшувати якісний склад харчового раціону на душу населення, порівнюючи з посівними господарствами. У споживанні беззасівних господарств так само, продукти рослинного походження становлять набагато менше, ніж у засівних, а їжа тваринного походження, навпаки. Засівні господарства, у міру збільшення їх засівної площі, також підвищували поживні властивості денного раціону їдця¹².

Основними стравами у всіх соціальних прошарках українського села даного періоду, як свідчать сучасники, були: пісний (без м'яса) борщ, картопля (смажена, «в мундирах», поре), у великі свята м'ясні страви. Ось якою була якісна картина харчування українських селян у 1925–1926 господарчому році у калоріях¹³:

Регіон	Липень	Листопад	Лютий
Полісся	3974	3932	4126
Правобережжя	4032	3836	4014
Лівобережжя	4142	3952	4076
Степ	4110	3931	4081
По Україні	4126	3894	4056

На думку лікаря С. Томіліна, харчова пайка українських селян знаходилася на гранично низькому рівні і часто падала вниз при найменшому недороді або іншому лиху у селянському господарстві. Все це вкрай негативно позначилося на здоров'я селян¹⁴.

Такий стан справ був зумовлений політикою, що проводилась радянською владою в Україні. Перехід до продуктообміну та продрозверстки, у кінці 1910-х рр. нокаутував сільське господарство. Зменшилися посівні площі, вирізалася худоба. Боротьба з «куркулями» також внесла свої корективи, адже саме вони були носіями, нехай не достатньо розвинутої, але власної української агрокультури.

Радянська влада не звертала уваги на бідкування українських селян. Усі її зусилля були спрямовані на створення колективних господарств, які самі віддавали б врожай державі, при чому із селянами розраховуватися було не обов'язково. Цього було досягнуто після застосування «рішучих заходів» у 1932–1933 рр. Для заспокоєння та спрямування громадськості у «світле майбутнє» створювалися «оазиси» на зразок села Чапаївки (нині Золотоніського району Черкаської області), де селяни отримували добру заробітну платню та якісне житло.

Таким чином, харчування українських селян у 1920–30-х рр. залежало як від політичних, соціально-економічних факторів розвитку держави, так і від регіональних особливостей сільськогосподарського виробництва, традиційної побутової культури українців.

¹ Калініченко В.В. Селянське господарство в Україні періоду НЕПУ: Історико-економічне дослідження. – Х., Основа, 1997. – 400 с.

² Литвин В.М. Україна міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – С. 21–28.

³ Харчування сільського населення України 1926–1927 рр. // Статистика України – 1927. – №118. – 68 с.; Харчування сільського населення України восени 1928 р. // Статистика України. – 1929. – №161. – 74 с.

⁴ Томілін С.А. Спроба санітарного опису України. – Х.: ЦСУ., 1928. – 68 с.

⁵ Томілін С.А. Спроба санітарного опису України. – Х.: ЦСУ., 1928. – С. 58.

⁶ Томілін С.А. Спроба санітарного опису України. – Х.: ЦСУ., 1928. – С. 60.

⁷ За свідченнями Тунік Катерини Іванівни, 1930 р.н. с. Вовчків, Переяслав-Хмельницький район, Київської області.

⁸ За свідченнями Біля Макара Федоровича, 1923 р.н. с. Гайшин, Переяслав-Хмельницького району, Київської області.

⁹ За свідченнями Біля Макара Федоровича, 1923 р.н. с. Гайшин, Переяслав-Хмельницького району, Київської області.

¹⁰ Харчування сільського населення України 1926–1927 рр. // Статистика України – 1927. – №118. – 68 с.

¹¹ Томілін С.А. Спроба санітарного опису України. – Х.: ЦСУ., 1928. – С. 66.

¹² Харчування сільського населення України 1926–1927 рр. // Статистика України – 1927. – №118. – С. XIV–XIX.

¹³ Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1927. – №108. – С. 12–13.

¹⁴ Томілін С.А. Спроба санітарного опису України. – Х.: ЦСУ., 1928. – 66 с.

Володимир Третяк (Київ)

Розвиток спортивного руху в СРСР та Києві у передвоєнний період

У вітчизняній історіографії величезна кількість праць присвячена подвигам радянських спортсменів на фронтах Другої світової війни і фактично відсутнє висвітлення розвитку спортивного руху в СРСР у передвоєнний період. Крупинки інформації можна зібрати з чисельних довідників та енциклопедій з фізкультури і спорту та відтворити певну загальну картину, але фундаментального дослідження цієї проблеми до цих пір не існує. Спорт у Радянському Союзі став потужною зброєю в рамках пропаганди соціалістичного ладу та побудови суспільства, де кожен громадянин у разі війни міг стати до лав армії, маючи вже певну воєнну підготовку. Потужна державна програма розвитку спорту після «неочікуваного» нападу ворога вже в перші дні війни дозволила сформуванню та кинути у бій цілі частини спеціального призначення зі спортсменів-професіоналів – боксерів, фехтувальників, снайперів, планеристів тощо.¹ Радянські історіографи пояснювали це патріотичними почуттями та мужністю радянських фізкультурників.² Лише у сучасній українській історіографії нарешті з'явилися об'єктивні наукові дослідження, але створення узагальнюючої праці з історії спорту на теренах України в різні історичні періоди на даний момент є дуже актуальним.

Після жовтневої революції 1917 р. Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів 22 квітня 1918 р. видала Декрет про введення загального військового навчання (Всеобуч), а через два тижні, 7 травня, при Реввоєнраді було створене Головне управління Всеобуча. Саме ця організація взяла на себе керівництво фізичним вихованням у клубах та гуртках, що

культивували фізичну культуру. 24 вересня 1919 р. Рада робітничої та селянської оборони прийняла постанову, що зобов'язувала Всеобуч включити фізичну культуру та спорт у загальну систему воєнного виховання трудівників³. 1 грудня 1920 р. Радою Народних Комісарів був виданий декрет про затвердження Державного інституту фізичної культури як вищого навчального закладу⁴. 13 липня 1925 р. була прийнята перша спеціальна постанова ЦК РКП (б), присвячена розвитку радянського фізкультурного руху. Вона визначала: «Фізичну культуру необхідно розглядати не лише з точки зору фізичного виховання та оздоровлення, але як одну зі складових трудової та воєнної підготовки»⁵. Та після проведення у 1928 р. першої Радянської Спартакіади народів СРСР, яка показала низький рівень спортивних результатів спортсменів, 23 вересня 1929 р. вийшла постанова ЦК ВКП (б) «Про фізкультурний рух» У постанові зазначалося про незадовільний стан фізкультурної роботи та було прийнято рішення створити Всесоюзну (Вищу) Раду фізичної культури та спорту СРСР⁶. Згодом, в постанові Президії ЦВК СРСР від 1 квітня 1930 р. зазначалося: «Серед заходів Радянської влади з виховання нової людини – активного будівника та борця за соціалізм – важливого значення набуває робота в царині фізичної культури трудівників»⁷.

За сприянням Вищої Ради, ці ідеї лягли в основу всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці та оборони» (ГТО), який був введений 11 березня 1931 р., і сприяв значному зростанню спортивного руху на теренах Радянського Союзу⁸. Але спочатку ГТО було створено для старшого юнацтва та дорослих, залишаючи без уваги дітей та підлітків. Тому 7 грудня 1932 р. Вища Рада переробила критерії, які враховували інтереси і цієї верстви населення (школярів 13–16 років). Так затвердилася трьохступенева система фізичного виховання⁹.

Також напередодні війни в СРСР діяла низка спортивних товариств, таких як: «Динамо», «Зеніт», «Локомотив», «Спартак», «Буревісник», ЦДКА, з яких, згодом, у 1936–38 рр., була утворена система Добровільних спортивних товариств (ДСО).

Наприкінці 30-х рр., у зв'язку із зростанням воєнного напруження, перед радянськими фізкультурними організаціями постала задача посилити використання засобів фізичного виховання з метою підвищення рівня воєнної підготовки військовослужбовців. З 1 січня 1940 року був введений в дію новий комплекс ГТО, де значно посилювався військово-прикладний напрям. Одночасно в системі ДСО розпочалося широке культивування фехтування, багнетового бою, прикладного плавання, парусного та гребного видів спорту¹⁰.

Першим спортивним товариством в Радянському Союзі стало «Динамо». Ще наприкінці 1922 р. голова ВЧК-ОГПУ Ф.Дзержинський поставив перед чекістами завдання – вдосконалювати свою фізичну та стрілецьку підготовку. 18 квітня 1923 р. вперше прозвучало слово «Динамо» (сила в русі), що згодом об'єднало десятки тисяч спортсменів СРСР різних видів спорту¹¹. Офіційно товариство отримало назву Московське пролетарське спортивне товариство «Динамо», але вже за перший рік існування організації «Динамо» виникли в ряді російських міст, а згодом були створені в Середній Азії, Закавказзі та в Україні. В жовтні 1924 р. була затверджена Центральна рада спортивних товариств «Динамо»¹².

13 травня 1927 р. в Києві було створено пролетарське стрілецьке товариство «Динамо», що об'єднало понад одну тисячу чоловік. У постанові було сформульовано завдання – регулярно проводити масові змагання зі стрільби із бойової гвинтівки та дрібнокаліберної зброї¹³. 5 квітня 1928 р. в газеті «Вечірній Київ» з'явилася замітка де зазначалося: «Київське спортивне товариство «Динамо» в поточному році організовує власну футбольну команду. «Динамо» підняло питання перед Окружною радою фізкультури про включення команди до розіграшу матчів»¹⁴. Перший офіційно зареєстрований матч команда провела три місяці потому – 17 липня з одеським «Динамо» (2:2)¹⁵. У 20-ті роки в Києві футбол був досить популярним видом спорту. 1 липня 1927 р. в місті відбувся перший міжнародний матч між командами київських профсоюзів та Австрії, а 3 липня пройшов повторний поєдинок. 13 вересня того ж року київські майстри м'яча зустрілись зі збірною Робітничої спортивної асоціації Англії¹⁶. Тон у міських змаганнях задавали такі команди, як «Желдор» («Залізниця»), «Металіст», «Радторгслужбовці», «Рабіс» (працівники мистецтва), а верховодила футбольна команда «Райкомвода» (водники)¹⁷. Звичайно, «Динамо» на цьому тлі попервах трималося дуже скромно, часто програвало, не брало навіть участі у першості Києва, але після того, як у 1929 р. нарком внутрішніх справ, голова ГПУ УРСР та керівник всеукраїнського товариства «Динамо» В. Балицький заборонив використання футболістів декількома командами одночасно, це фактично поховало профсоюзні клуби Києва і

визначило лідерство «Динамо» у міських змаганнях, хоча на республіканській арені кияни продовжували показувати досить посередні результати.

У 1932–1933 рр. постало питання про саме існування команди. Щоб вибратися з голодної зони, вона рушила в турне Закавказзям і таким чином пережила жахливі реалії голодомору. 12 червня 1933 р. в Києві навіть був відкритий новий стадіон «Динамо» (до цього кияни грали на Червоному стадіоні, відкритому у 1923 р. на території Олексіївського парку). На той момент серед спортивних споруд в Києві діяли стадіони «Зеніт» на вул. Керосинній, 24 (сучасна Шолуденка, 28/4), Спартак на вул. Фрунзе, 105, велотрек між вул. Хмельницького (раніше – Леніна, ще раніше – Фундуклеївська) та Чапаєва (раніше – Святославська)¹⁸, 50 спортивних залів¹⁹ тощо. Весною 1934 р., після переїзду республіканського уряду в Київ, стадіон «Динамо» охрестили всеукраїнським. Тоді ж при ньому відкрили першу дитячу футбольну школу на 25 чоловік²⁰.

У 1935 р. збірна Києва на турнірі чотирьох міст (Москва, Ленінград, Київ, Харків) та збірна України, яка виграла в Парижі у чотириразового володаря Кубка Франції «Ред Стар Олімпік» (6:1)²¹, складались, в основному, з динамівців. Саме тому, коли у 1936 р. замість великої кількості різноманітних турнірів вирішили створити єдиний чемпіонат СРСР, представником від України стало саме київське «Динамо»²². З 1936 по 1940 р. кількість команд у чемпіонаті коливалась від 7 до 14 (окремо стоїть лише сезон 1938 р., участь в якому приймало аж 26 команд)²³. Виступи динамівців також не були стабільними, зайнявши сходу друге місце вони поступово опустились на восьме у 1940 р. У сезоні 1941 р., після 9 турів, «Динамо» з 10-ма очками йшло на восьмій позиції. На 22 червня мало відбутись урочисте відкриття Республіканського стадіону ім. Хрущова, зведеного на місці застарілого Червоного стадіону²⁴. У київських газетах з'явилося оголошення: «22 червня – відкриття Республіканського стадіону. Адреса – Червоноармійська, 51 «б». Футбол (першість Радянського Союзу). Команди: Москва (Червона Армія) – Київ (Динамо). Початок гри о 19 годині. В програмі спортивного свята: гімнастика (виступ чемпіонів СРСР Ібадуллаєва, Демиденка, майстрів Чукарина, Ройтмана, Жигилевича та інших), штанга (виступ заслужених майстрів спорту тт. Куценка й орденоносця Попова, майстрів Новака, Хотимського), легка атлетика (змагання за участі кращих легкоатлетів Києва, Харкова). Початок спортивного свята о 17 годині»²⁵.

22 червня, окрім київського, в рамках першості повинні були відбутись ще два матчі в Москві, а 23 – матч у Мінську. Всі вони, як написав «Червоний спорт» від 1 липня 1941 р., відкладені, але, нажаль, так ніколи і не були зіграні, адже розпочали свій відлік 1 418 днів найбільшої в історії людства війни.

¹ Брянский М. Ожившие страницы дневника // Герои единого фронта / [Сост. Г.В. Алифанов]. – М.: «Физкультура и спорт», 1985. – С. 4; Шехтман С. В коллективе имени С.Я. Колчинского // Киевский вестник. – 2010. – 30 марта. – №35. – С. 3.

² Выдрин В.М. Героизм советских физкультурников в битвах за родину / В.М. Выдрин. – Ленинград: общество «Знание», 1967. – С. 4.

³ Сила в движении: Книга-альбом / [Сост. Гостев В.Т., Чайковский А.М., Черневич Г.Л.]. – М.: «Физкультура и спорт», 1984. – С. 14–15.

⁴ Коршун П.П. Феномен «королевы» Днепродзержинска и ее герои Украины, СССР. В двух книгах, книга первая / П.П. Коршун. – Днепропетровск: «Пороги», 2006. – С. 20.

⁵ Выдрин В.М. Вказ. праця. – С. 5.

⁶ Коршун П.П. Вказ. праця. – С. 20.

⁷ Основные постановления, приказы и инструкции по вопросам советской физической культуры и спорта. – 1917–1957. – М., 1959. – С.12.

⁸ Горянов Л.Б. Уходили на фронт чемпионы // Серия «Физкультура и спорт» – М.: «Знание» – 1980. – №3. – С. 5.

⁹ Там само. – С. 5–6.

¹⁰ Там само. – С. 7.

¹¹ Сила в движении: Книга-альбом... – С. 11.

¹² Там само. – С. 18.

¹³ Великие клубы Динамо Киев // Приложение к еженедельнику Футбол. – 2005. – №5. – С. 5.

¹⁴ Там само. – С. 6.

¹⁵ Команда. – 1997. – Ноябрь. – Спецвыпуск. – С. 2.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Кулеба В.Ю. 60 новел київського футболу / В.Ю.Кулеба – К.: Видавництво «Київська правда», 2004. – С. 5.

¹⁸ Сабалдир В.П. Від матчу смерті до матчу життя / В.П. Сабалдир. – К.: «МП Леся», 2005. – С. 15.

¹⁹ Пристайко В.І. Чи був «Матч смерті»? Документи свідчать / В.І. Пристайко. – К.: ЕксОб, 2006. – С. 13.

²⁰ Команда. – С. 2.

²¹ Кулеба В.Ю. Вказ. праця. – С. 6.

²² Великие клубы Динамо Киев... – С. 9.

²³ Там само. – С. 9–10.

²⁴ Малаков Д. «22 июня, ровно в четыре часа...» (Десять из истории Киева того дня) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1 (12). – С. 71.

²⁵ Команда... – С. 4.

Олексій Гончаренко (Переяслав-Хмельницький)

Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)

Питання, пов'язані з повсякденним життям українського населення, порівняно нещодавно стали предметом наукових досліджень. Не став виключенням і період нацистської окупації України. Радянська історіографія завжди розглядала цей непростий час вітчизняної історії через призму героїчного, нав'язуючи суспільству тезу про масовий героїзм «широких народних мас» та сумнівну «єдність народу і партії». Звісно, що був героїзм, була самопожертва в ім'я боротьби з ворогом, але ж існувала й колаборація, зрада та елементарне пристосуванство. Для розуміння усіх цих непростих явищ необхідно відмовитись від шаблонних поглядів та стереотипів, створених радянською історичною наукою, яка перебувала під неухильним і прискіпливим контролем ідеологічних відомств комуністичної партії.

Перш ніж розглядати будь-яку проблему зазначеного періоду, потрібно виходити з того, що в Україні та той час існувало суспільство окупаційного типу. Відповідна соціальна спільнота мала свої специфічні ознаки, як-то: 1) розірвані зв'язки між членами попередніх колективів і соціальних груп; 2) диспропорції у вікових та статевих групах; 3) масові соціальні міграції; 4) перебування у стані постійної екстремальної ситуації.

Одним із джерел, аналіз яких дозволяє зрозуміти сутнісні характеристики тогочасного повсякденного життя, є документи органів судочинства цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна», зокрема матеріали судів шліхтерів, які розглядали цивільні позови, та шефенів – судів з кримінальних справ. У даній публікації не розглядаються документи німецьких та особливих судів. Частково використовуються документи адміністративних органів влади, оскільки, за відсутності судів у окремих регіонах у певні проміжки часу саме вони виконували відповідні функції.

Створені німецької окупаційною адміністрацією суди шліхтерів розглядали позови місцевого населення з приводу питань сімейно-правового та цивільного характеру. У компетенції судів шефенів перебували справи щодо дрібних правопорушень, які мали ознаки злочинів.

Аналіз матеріалів цивільних та кримінальних справ, які розглядалися зазначеними судовими органами, засвідчує, що незважаючи на екстремальні умови життя, соціальні відносини серед місцевої людності не припинялися. Народжувалися та помирали люди, створювалися нові сім'ї, набувалися та навпаки – припинялись права щодо майна. Усе це вимагало нормативно-правового регулювання. Проте, представники окупаційної адміністрації, як військової, так і цивільної, – виявились неготовими до розв'язання цих проблем. Гітлерівське окупаційне законодавство відставало від завдань регулювання соціальних відносин місцевого населення. Доволі довгий час в Україні продовжували діяти радянські нормативно-правові акти, до яких могли вноситися нові зміни та доповнення. Так, в одному з перших розпоряджень Райхскомісара Е. Коха зазначалося, що в країні продовжує діяти радянське податкове право, з тією різницею, що до нього вводились окремі положення призначені виключно для єврейського населення. З часом з'явилися застереження щодо громадян Райху та фольксдойче, які отримували певні матеріальні переваги та пільги.

З особливою увагою службовці окупаційної адміністрації ставились до процедури укладення шлюбу. Але певний час фактичні сімейні відносини у площині офіційних змін цивільного стану представників цивільного населення склалися поза втручанням державно-

політичних інститутів, і лише з часом розпочалась їх фіксація, а невдовзі і безпосереднє правове регулювання. Восени 1941 р. місцеве населення зобов'язувалося зареєструвати фактично здійснені, але офіційно не оформлені акти громадянського стану¹. Разом з тим, було заборонено вступати в шлюбні відносини особам, які мали статус військовополонених. Також суворо заборонялось укладати шлюби з євреями, громадянами Райху та етнічними німцями. Службовців, які усе ж реєстрували ці шлюби, чекало суворе покарання. Ці заборони діяли упродовж усього періоду окупації.

З перших днів окупації будь-які розлучення були заборонені і могли бути вчинені лише в особливих випадках та ретельно перевірялись представниками місцевих органів влади. За невиконання цього наказу встановлювались штрафні санкції. Але вже незабаром військовою адміністрацією були надані дозволи на проведення цієї юридичної процедури. Зацікавлені у розлученні особи зверталися до органів місцевого управління з письмовими заявами, які розглядалися протягом 10 днів. У разі, якщо один з подружжя не був місцевим мешканцем, його зобов'язували подати відповідне оголошення у місцевій пресі. Заявник сплачував 150 крб. мита, у разі другого розлучення – 250 і третього – 1 000 крб. Передбачалось, що неповнолітні діти залишаться на утриманні особи, яка порушила клопотання про розірвання шлюбу².

Після переходу відповідних територій у підпорядкування цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна», розв'язання зазначених процедур певний час здійснювалося без стабільної нормативно-правової бази. Лише 11 травня 1942 року було видано Постанову Райхскомісара України «Про тимчасове упорядкування шлюбу і розірвання шлюбу»³.

Розірвання шлюбу відбувалося виключно в судовому порядку і перебувало у компетенції мирових суддів (шліхтерів). Разом з тим, службовці окупаційних органів влади не враховували реальних потреб населення. Провести процедуру оголошення особи померлою мав право шліхтер. Але для винесення цього рішення, нормативними документами висувалася вимога, відповідно до якої безвісно відсутньою вважалася особа про яку не було жодних відомостей протягом 10 років⁴.

З особливою увагою окупаційна адміністрація ставилась до вчинення представниками місцевого населення правопорушень. Одним з нормативних актів, який застосовувався для відповідних покарань, став Німецький кримінальний кодекс від 15 травня 1871 р., доповнений та змінений наступними законами станом на 1 жовтня 1941 р.⁵. У Німецькому кримінальному кодексі нараховувалося 370 статей. Українські судді могли користуватися лише 96 неповними статтями.

Досить часто шефени приймали вирок про покарання визнаних винними осіб «примусовими роботами у громадському господарстві». Так, одного із засуджених, який відмовився виконувати вказівки керівника громадського двору, обізвав його «партизанським прихвоснем» та ще й облаяв нецензурними словами, засудили до примусових робіт строком на п'ять днів з виконанням їх у громадському господарстві. У іншому випадку, громадянку яка вжила методів фізичного впливу на керівника громадського господарства за те, що той відібрав у неї корову, суд визнав такою, що вчинила тяжкий злочин. Але суддя врахував і пом'якшувальні обставини – те, що вона вчинила подібний вчинок вперше, а також наявність малолітньої дитини та чоловіка-інваліда. У результаті суд виніс вирок, засудивши її до примусових робіт у громадському дворі строком на два тижні з утриманням 25% заробітку. Одночасно суд попередив громадянку про те, що в разі повторення подібного вчинку вона буде відбувати покарання за межами громадського двору або виплатить штраф у розмірі 2 500 крб.⁶

Українські судді розглядали позови з майнових спорів. Немало цих питань вирішувалися також районними управами, зокрема, щодо набуття прав власності на будинки, квартири, надання додаткової площі присадибної земельної ділянки, передачу будинків в орендне користування тощо⁷. Разом з тим, окупаційною владою не було розв'язано низку проблем, безпосередньо пов'язаних з цивільним правом. Зокрема, незважаючи на обіцянки перших днів окупації, місцевому населенню так і не було повернуто майно, конфісковане радянською владою у 30-х рр. ХХст. Розгляд цього питання відкладався до закінчення війни.

Отже, незважаючи на екстремальні умови життя, викликані фактом окупації країни, соціальні відносини серед місцевої людності не припинялися. Проте, окупаційна адміністрація виявилась неготовою до нормативно-правового регулювання цих проблем. Гітлерівське окупаційне законодавство відставало від завдань регулювання соціальних відносин місцевого населення. Окупаційне сімейне законодавство визначало основні засади, процедуру та умов

укладення шлюбу, на основі яких визначалися особисті та майнові права і обов'язки подружжя, права та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Нормативно-правові акти у сфері сімейного законодавства часто змінювались, здебільшого, пристосовуючись до завдань економічної експлуатації трудових резервів України. Особлива процедура реєстрації шлюбу вказує на те, що за її допомогою окупаційна влада намагалася виявити національність та політичне минуле представників місцевого населення. Особливий правовий статус осіб, визнаних військовополоненими, не дозволяв їм юридично оформлювати фактичні сімейні правовідносини.

Наявність кількох типів нормативно-правових актів у сфері сімейного законодавства, призначених для українців, фольксдойче та євреїв вказує на те, що принципи расизму, які перебували у центрі ідеології нацизму, впливали на формування сімейно-шлюбного законодавства.

Кримінальне право також відображало расові погляди гітлерівців, оскільки рівень відповідальності залежав від національної приналежності винних у вчиненні кримінально каранних дій. Для різних категорій населення діяли окремі нормативно-правові акти, а основою для їх створення став Німецький кримінальний кодекс.

¹ Обов'язкова постанова Бобринецької Районової Управи № 3 від 28.10.1941 р. – Державний архів Кіровоградської області. – Ф.Р-2679. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6.

² Наказ старости с. Тарасівки від В.-Багачанської районної управи від 13.06.1942 р. – Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р-2795. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 134.

³ Постанова Рейхскомісара України “Про тимчасові правила щодо одружень та розлучень” від 11 травня 1942 р. – ДАПО. – Ф.Р-8676. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 29–33.

⁴ Правила для временного регулювання личного, семейного и наследственного права в Рейхскомиссариате “Украина” от 12 января 1943 г. – ЦДАВОВУ. – Ф.3206. – Оп. 2. – Спр. 224. – Арк. 28.

⁵ Германское уголовное уложение дополненное и измененное, соответствующим законам до 1 октября 1941 г. – ДАПО. – Ф.Р-8676. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 1–109.

⁶ Вироки Комишнянського районного суду від 15 та 28 липня 1942 р. – ДАПО. – Ф.Р-2655. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 7–9.

⁷ Питання, що розглядалися на засіданні районової управи від 13 грудня 1942 р. – ДАЧО. – Ф.Р-52. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19.

Віталій Гедз (Київ)

Музеї Києва під час нацистської окупації

У сучасних умовах розвитку історичної науки значно зріс інтерес до повсякденного життя періоду радянсько-німецької війни 1941–1945 рр.

Ще за радянської доби вкоренилася в історичній науці теза про повний занепад музейної діяльності під час війни на окупованій території. Щоправда, функціонування музеїв визнавалося, але лише як співробітництво з німецькою владою та її обслуговування. І лише з 90-х рр. минулого століття з'явилися перші спроби висвітлили ці питання у дослідженнях М. Ковалю, В. Удовика, Ю. Войцеховського О. Кучерука.¹

Останнім часом дослідники все частіше звертаються до теми діяльності музеїв в окупованому Києві², але, на жаль, детального дослідження з цього питання досі немає.

Серед джерел, які стосуються діяльності музеїв в окупованому Києві, можна виділити спогади бібліотечного працівника І. Хорошунової та Д. Малакова – нині заступника директора з наукової роботи Музею історії міста Києва.³

При написанні цієї статті також були використанні архівні матеріали фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років» (далі – НМІВВВ), матеріали фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІРНБУВ), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО)⁴.

Однак, незважаючи на багату джерельну базу, до сьогодні не було проведено детального аналізу музейного життя у Києві у зазначений період. Відсутність спеціалізованих розробок з даної проблеми обумовлює необхідність дослідження теми.

Нацисти увійшли до міста 19 вересня 1941 р. Трагічною була доля більшості музеїв Києва. Колекції, які не були евакуйовані радянською владою, були пограбовані. У Києві «паслися» відразу дві гітлерівські служби, що займалися вилученням культурних цінностей: «айнзатцштаб Розенберга» і «батальйон Ріббентропа». Операція по пограбуванню київських музеїв носила кодову назву «Лінц». Так, гітлерівцями було пограбовано культурно-історичний заповідник Києво-Печерська лавра, велика колекція Київського державного історичного музею та інші. Всього з Києва було вивезено 40 тис. експонатів.⁵

І все ж деякі музеї продовжили свою роботу. Згідно джерел в окупованому Києві продовжували свою діяльність 7 музеїв. Так, у музеях Українського мистецтва та Історичному проходили художні вернісажі (для уявлення розмаху, з яким їх влаштовували, може свідчити вже те, що друга художня виставка в Історичному музеї репрезентувала 216 митців). Про один із таких вернісажів у своїх спогадах згадує Д. Малаков⁶.

Із січня 1942 р. Музеї Києва перейшли у підпорядкування Генералкомісаріату, а згодом – до Управління архівами, музеями та бібліотеками при рейхскомісарі⁷. Куратором чотирьох музеїв (Київський музей західного та східного мистецтва, перейменований окупантами на Музей західноєвропейського мистецтва, Музей російського мистецтва – Музей східноєвропейського мистецтва, Музей українського мистецтва, – Український музей та Історичний музей – Музей давньої історії) – було призначено мистецтвознавця «айнзац-штабу Розенберга» доктора Дітріха Роскампа.

Дітріх Роскамп виборив для Музею західноєвропейського мистецтва особливий статус. Музей став для окупантів своєрідним клубом, таким собі «куточком Європи» на чужині. Директором музею було призначено професора С. Гілярова⁸, який до війни був тут заступником директора з наукової роботи, співробітником музею з 1919 р. Крім С. Гілярова, в музеї залишили працювати ще п'ятьох людей з колишніх співробітників: заступника директора (він же завідувач фондами), екскурсовода (він же бібліотекар і друкар), старшого наглядача, охоронця, двірника (він же опалювач). Усі отримували заробітну платню – від 700 (директор) до 200 крб.⁹ На С. Гілярова було покладено обов'язок підготувати музей для функціонування у нових умовах. У зв'язку з тим, що Сергій Олексійович щоквартально мусив подавати до міської Управи звіти про проведену роботу, ми сьогодні маємо можливість уявити, як жив Музей у часи окупації Києва¹⁰.

Новим директором Київського музею російського мистецтва, де після евакуації залишилося понад 60 картин, нова влада призначила П. Кульженко (Голубкова) – дружина місцевого видавця С. Кульженка. Вона була неперевершеним знавцем російського образотворчого мистецтва, живопису зокрема. Дослідниця, займалася не лише суто адміністративними справами, а й науковими проблемами, зокрема, читала лекції для німецьких військовослужбовців.

У результаті кураторської роботи київські музеї було знекровлено. Ось що писав з цього приводу С. Гіляров у газеті «Київська правда» від 14 грудня 1943 р.: «Експозиційні зали спустошені, на стінах залишились тільки рами. Де-не-де збереглись поодинокі картини, вітрини всі порожні. Фондові приміщення також спустошені, а що залишено, – перебуває в хаотичному стані, речі розкидані, побиті, забруднені, пограбовано також бібліотеку, канцелярію та лабораторію».

Навесні 1942 р. на основі розпорядження штадскомісаріату було організовано Музей-архів переходною доби. У положенні про музей зазначалося, що він був науково-дослідною установою при Київській міській управі із власною фотолабораторією й художньою студією. Штатних співробітників у ньому налічувалося понад 12 осіб, посади яких затверджувалися відділом кадрів Міської управи. Згідно з наказом голови міста від 26 березня 1942 р., установу очолив професор О. Оглоблін, а до співпраці залучили директора Центрального архіву давніх актів професора Н. Полонську-Василенко, професора С. Драгоманова, професора К. Штеппу, директора Музею археології професора П. Курінного, директора історичного архіву В. Міяковського, професора С. Грушевського, професора І. Маргілевського, професора С. Гілярова та інших науковців.¹¹

Перша виставка, створена співробітниками музею під назвою «Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва», відкрилася 15 липня 1942 р. і складалася з 17 стендів та 16 вітрин. Загалом на ній було представлено 700 експонатів. Руйнація більшовиками Києво-Печерської лаври була продемонстрована матеріалами, що були надані айнзацштабом Розенберга через шефа лаврських музеїв пана Клейна, а також добровільним наданням матеріалів від співробітників музею та мешканців міста.¹²

Однак, згідно зі звітом, О. Оглоблін був незадоволений поганим відвідуванням виставки. Це при тому, що ним були вжиті різні заходи з метою широкого оповіщення населення міста

через пресу, особисті запрошення керівників як німецьких, так і українських установ Києва. Відкриття другої виставки на тему «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя» було заплановане на 19 вересня 1942 р., тобто річницю німецької окупації міста. Чи була вона відкрита – не відомо. М.В. Коваль посилаючись на газету «Волинь» стверджує, що це було зроблено,¹³ а М. Михайлюк зазначає, що архівних матеріалів, які б свідчили про відкриття не знайдено.¹⁴ У пофондовому путівнику «Музей-Архів Переходової доби» зазначається, що на основі зібраних матеріалів було створено і відкрито три виставки: «Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва», «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя» та «Київ під час німецько-советської війни», але архівних документів про третю виставку у путівнику теж не подається.¹⁵

Припинив своє існування музей-архів наприкінці жовтня 1942 р. Причини закриття цього закладу розглядають дослідники М.В. Коваль та І.В. Верба. Головну причину вони вбачають у негативному ставленні німецького командування до його діяльності, оскільки переважна більшість експонатів ілюструвала процес відбудови столиці українськими установами. На думку автора статті, причини закриття музею все ж таки криються в неефективності пропагандистської роботи першої виставки, яка паплюжила радянську владу і, можливо, в потребі скорочення персоналу задля відправки до Німеччини.¹⁶

Отже, як бачимо з вище викладеного матеріалу, музеї Києва, незважаючи на значні втрати своїх експонатів, продовжували функціонувати у важких умовах окупації. І лише в 1943 р., згідно джерел музейна діяльність у столиці України була повністю припинена.

¹ Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 15–38.; Удовик В.М. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 327–334.; Войцеховський Ю. Київ в роки війни // Історія в школі. – № 9–12. – 2002; Кучерук О.С. До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 241–252.

² Ткаченко М. Функціонування українських музеїв під час німецької окупації 1941–1944 рр. / М. Ткаченко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2001. – № 11. – С. 122–132.; Крутенко Н. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років / Н. Крутенко // Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – Київ: Кий, 1999. – С. 75–83.

³ Хорошунова І.О. Київські записки (Фонди НМІВВВ. – КВ-77379. – Д-14973.); Малаков Д.В. Київ. 1941–1943. Фотоальбом. – К., 2003; Малаков Д.В. Київ. 1939–1945. Post scriptum / Д.В. Малаков. – К.: Варто, 2009. – 224 с.; Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К.: Амадей, 2008. – 364 с.

⁴ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 2.; ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 8. ІРНБУВ. – Газетний відділ.

⁵ Войцеховський Ю. Київ в роки війни / Ю. Войцеховський // Історія в школі. – № 11–12. – 2002. – С. 65.

⁶ Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К.: Амадей, 2008. – С. 130.

⁷ ДАКО. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 244. – Арк. 13.

⁸ Крутенко Н. Сергій Гіляров // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 98–115.

⁹ ДАКО ф. Р-2356, оп. 6, спр. 173, арк. 38.

¹⁰ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 173. – Арк. 18–20.

¹¹ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Спр. 2. – Арк. 17.

¹² Там само. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11–13.

¹³ Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» / М.В. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 33, 38.

¹⁴ Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М.В. Михайлюк // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 140.

¹⁵ Музей-Архів Переходової доби. Пофондовий путівник / І. Дивний (відп. ред.). – К., 2002. – С. 9.

¹⁶ Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» // УІЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 33; Верба І. Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні / І. Верба. – К.: НАНУ, 1999. – С. 259.

Умови життя та побут радянських партизанів на території Наддніпрянської України у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Однією зі складових всесоюзної боротьби проти нацистського окупаційного режиму на території України став збройний супротив партизанських формувань дислокованих у Київській, Полтавській та Черкаській областях (за сучасним адміністративно-територіальним розподілом). Одним із факторів для успішного ведення збройної боротьби було матеріально-побутове та морально-політичне становище партизанських формувань.

Питання повсякденного життя учасників українського радянського руху Опору неодноразово піддавалося ґрунтовному вивченню в радянській історичній науці, проте проблема не була повністю вичерпана. Серед дослідників, у роботах яких піднімається це питання варто виокремити праці Л. Кизи, В. Кучера, М. Ковалю. Дещо послабився інтерес до партизанської проблематики в роки незалежності України, коли вивільнене від ідеологічного пресу питання залишилося поза фокусом нової державницької ідеї. Усе ж, на сьогодні, привертають до себе увагу роботи російського дослідника О. Гогуня та українського історика-архівіста А. Кентія, що характеризуються високим ступенем новизни через залучення до наукового обігу нових фактів, окреслення раніше табуєваних питань, таких як конфлікти у партизанських формуваннях, дисциплінарні порушення, ставлення до населення, провокування нацистського терору та ін. Натомість, розробка цих проблем на регіональному рівні, зокрема, на території Наддніпрянської України, не набула достатнього висвітлення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. «Непопулярність» проблематики можна пояснити меншими масштабами розгортання на цій території партизанського руху у порівнянні з Українським Поліссям, особовим складом учасників, роллю ЦК КП(б)У в організації збройного спротиву. Це ж стосується і повсякденного життя бійців партизанських формувань на території створеної нацистами генеральної області «Київ»*.

Радянський партизанський рух на території Наддніпрянщини пройшов складний шлях у своєму розвитку. Умовно процес від його зародження до остаточного становлення можна поділити на два періоди. Перший: літо 1941 р. – весна 1942 р. – ініційована на початку війни комуністичною партією антифашистська боротьба. Але, не підготовлені належним чином кадри, не дотримання відповідної конспірації при закладанні продовольчо-технічних баз, далеко не монолітне в соціальному та ідейному відношенні місцеве населення відіграли чи не головну роль як першопричини краху партизанського розвою. На другий період: весну 1943 р. – весну 1944 р. припадає організація кадровими військовими, працівниками НКВС більшості партизанських загонів. Характерною ознакою цього періоду є налагодження зв'язку з «Великою землею», активне засилання у ворожий тил диверсійно-організаторських груп.

Особливо важким виявився перший період збройної боротьби. Матеріально-продовольчі бази, які мали б забезпечити на початковому етапі партизанів від голодних поневірянь і браку зброї, були знайдені ворогом або ж видані місцевими жителями вже в перші дні «нового порядку». Наприклад, на Полтавщині в с. Дейкалівці Зіньківського району партизанські бази видав голова сільського споживчого товариства Г. Іщенко, у с. Бірках – завгосп місцевого колгоспу Г. Балаклій. У Лютенських Будищах продукти для партизанів зберігалися по хатах колгоспників. Частину їх видав німцям Д. Артеменко, а решту з'їли самі колгоспники. Бази, закладені для партизанських загонів Кишенківського району, видав німцям секретар райкому КП(б)У А. Шкряба. У Великокринківському районі про партизанські бази повідомив німців також секретар райкому партії Давиденко¹.

Через подібні обставини втратив свою базу забезпечення і черкаський загін під керівництвом А. Стеценка-Зозулі. Щоб хоч якось прохарчуватися партизани збирали продукти по довколишніх полях (зокрема, картоплю, кукурудзу, пшеницю). Траплялися випадки обміну в селян їжі на чоботи та інші речі².

Специфіка місцевості, де переважали відкриті території з невеликими лісовими масивами, змушувала партизанів застосовувати тактику відповідно до цих умов. Для уникнення цілковитого знищення партизанським формуванням Наддніпрянщини доводилося часто

*Адміністративні межі генеральної області «Київ» (нім. *Generelbezirk Kiew*) включали більшість районів сучасних Київської, Полтавської та Черкаської областей.

маневрувати, іноді місце дислокації змінювалося кожні 2–3 дні, а то й частіше, щодоби змінюючи місцеперебування загону. Якщо партизани знаходилися в селі – спали по хатах, сараях співчуваючої частини населення, при перебуванні в лісі чи степу нічліг проходив у нашвидкуруч обладнаних куренях, зроблених із гілок покритих травою³. Проте, не всі партизанські формування мали навіть такі умови для ночівлі. Іноді люди змушені були відпочивати серед боліт чи безпосередньо на снігу, не маючи можливості запалити багаття для обігріву. Ось що з цього приводу пригадує партизан І. Бабак про життя бійців черкаського загону: «Прямуючи до загону я собі уявляв, що партизани живуть у землянках і мають хоча б якісь людські умови. Але картина, яку я бачив, я і вигадати не міг. У місці розміщення загону горіло три багаття, навколо яких сиділи озброєні люди, від морозу і диму чорні. Тут же під відкритим небом деякі спали...⁴»

Різними методами в партизанських загонах вирішувалося питання забезпечення продуктами харчування, але джерела були одні: місцеве населення та окупаційні установи. Якщо через брак озброєння можна обмежити проведення бойових операцій, то питання отримання продовольства потребувало щоденного вирішення. Певну допомогу в постачанні партизанських загонів надавали підпільні організації. За спогадами керівників 4-го батальйону з'єднання ім. Хрущова маслозаводи Козичанки і Бишева забезпечували їх своєю продукцією в такій кількості, що часто надлишковий сир пропадав. Продовольством ділилися з населенням: «Ми забезпечували населення весь час сіллю, борошном. Іноді, утворювалися цілі черги, приходили по 20-30 жінок. На запитання чого прийшли вони відповідали: «Ми чули, що тут сіль роздають». Нічого не поробиш, доводилося роздавати, давали по пуду, по два пуди солі»⁵.

Випікання хлібу для партизан з'єднання ім. Хрущова проходило в селянських домівках, у партизанському таборі робили прісні коржі, які у кращому випадку випікалися на сковорідках («деках») чи просто на гарячому жару. Приготування їжі здійснювалося у відрах, бідонах повзводно на 25–30 партизанів. Споживання відбувалося з одного казанка чи миски по кілька партизанів відразу. Задля уникнення можливого демаскування до настання ночі всі багаття затушувалися⁶.

Іноді загоны посилали за продуктами невеликі групи до старост. Приїхавши вночі до старости, «гості» наказували йому за 1–2 години зібрати із селян ті чи інші продукти (хліб, крупу, картоплю, жири, капусту, цибулю, часник, яблука і ін.) та віднести до зазначеного місця. Доки староста збирав продукти, партизани харчувалися тим, що було в нього вдома⁷.

За рахунок населення окупованої території здійснювалося також забезпечення партизанів необхідним одягом. Тому одяг був різноманітним. Із жінок формували бригади, які повзводно ремонтували та прали обмундирування. Але найчастіше, особливо влітку, бійці брудну білизну прали самі. (виварювали її у відрах на багатті). Іноді прання та ремонт одягу проводили селянські родини, пов'язані з партизанами. У такі родини партизани привозили одяг, а через певний час приїжджали і перевдягалися. У замін чистих речей залишали брудні.

Траплялися випадки, коли партизани ставали не захисниками населення, а звичайними здирниками. Приміром, у с. Коціївці Фастівського району один партизан відібрав у жителя села годинник, інший у Дорогінці – вимагав пістолета, треті на хуторі Лубський вимагали від населення горілку та зброю⁸.

По іншому склалася ситуація із постачанням на Богуславщині. Із заяви колишнього начальника штабу Богуславського партизанського загону* до НКДБ по Київській області від 11 лютого 1944 р. слідує, що командир 6-го батальйону** І. Нужний вважав продовольство отримане з німецьких складів за подачку, «ганьбою для себе», і тому партизани грабували людські погребі, вимагаючи провізію стріляли під вікнами будинків. За свідченнями невідомого, подібна ситуація спостерігалася і при забезпеченні партизанів одягом. Коли підпільні організації наприкінці осені 1943 р. передали частину необхідних речей, І. Нужний наказав спалити все отримане: «Хто не спалить костюма, той не буде партизаном». Водночас, по селах мала місце пиятика, відбувалася невмотивована стрілянина спровокована членами партизанського загону. За відсутності на території партизанського табору жіночої палатки, ночівля осіб обох статей відбувалася разом. Сам командир І. Нужний протягом року мав трьох жінок і, як пише далі очевидець: «особливо непривабливо виглядала його жінка № 3 [...] агітатор Текля Карнінська»⁹.

*Прізвище автора не вказане, проте, судячи із змісту написаного і підпису вкінці документу ним був В.К. Руденко.

**Батальйон створений наказом штабу з'єднання партизанських загонів від 2 серпня 1943 р. Його діяльність проходила на територіях Богуславського, Кагарлицького та Миронівського районів Київської області.

Складовою частиною партизанського побуту було медичне та санітарне обслуговування. Протягом усього періоду боротьби постійно відчувався брак необхідних медикаментів і перев'язочних матеріалів. За рекомендаціями партизан похилого віку, у якості медичних препаратів у багатьох загонах з'єднання ім. Хрущова використовували лікарські рослини, перев'язки робили за допомогою рушників, простирадл, натільної білизни. Задовільний був і санітарний стан партизанів. Так, згідно «Акту № 02 Комісії Військової ради 13-ої Армії на прийом особового складу, кінного складу, озброєння та майна з'єднання Партизанських загонів ім. тов. Хрущова» у близько половини з 428 бійців згадуваного з'єднання зафіксовані воші¹⁰.

Нерідко партизанські лікарі допомагали місцевому населенню. Так, лікарку Макарівського загону кілька разів викликали до сіл Плахтянка та Королівка, де за її допомоги проходили пологи¹¹.

Побут партизанів Київської, Полтавської та Черкаської областей суттєво відрізнявся від життя в українських партизанських краях та зонах – Чернігівщині, Сумщині. Лісостеповий тип місцевості з переважанням територій не вкритих лісом позначився як на веденні бойових дій, так і на укладі повсякденного життя та організації побуту партизанських формувань.

¹ Реверук В.Я. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945). – Полтава, 2004. – 288 с. – С 136.

² Центральний державний архів громадських органів влади України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 562. – Арк. 13.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 256.

⁴ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: В 2 кн. / Ю.В. Бабко, Д.Ф. Григорович, И.Я. Жученко, А.Н. Зенина, Ю.И. Зинченко, А.В. Кентий и др.; Гл. ред. кол. Ю.Ю. Конфудор (председатель), В.И. Клоков, И.Ф. Курас и др. – К.: Наукова думка, 1985. – Книга вторая. Партизанская борьба. — 432 с. – С. 117.

⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 166 – Оп. 3. – Спр. 88. – Арк. 117–118.

⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 256.

⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 258.

⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 166 – Оп. 3. – Спр. 88. – Арк. 120–121.

⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 62 – Оп. 1. – Спр. 1653. – Арк. 25.

¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 53.

¹¹ ЦДАГОУ. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 263.

Володимир Сіропол (Переяслав-Хмельницький)

Питання повсякденності як аспект вивчення діяльності санітарно-медичної служби радянської армії в роки Великої Вітчизняної війни

У сучасних вітчизняних дослідженнях, виходячи з реалій та новітніх надбань гуманітарних наук у процесі переосмислення минулого, на перший план виходить вивчення ролі й місця людини в історії. Більшої популярності набирає термін «соціалізація історії», оскільки її гуманітарний аспект стає домінуючим у сучасній історичній науці. Вивчення історичного минулого відбувається з залученням нових нестандартних підходів, а саме усно-історичних джерел та вивчення повсякденного життя. Це, у свою чергу, свідчить не лише про те, що цей напрям існує у вітчизняній історіографії, а й стрімко розвивається. Такий підхід, на нашу думку, є виправданим при дослідженні воєнної антропології. Усні свідчення очевидців тодішніх подій виступають вагомим джерелом, надають дослідникові цінний емпіричний матеріал.

Тому автобіографічні відомості, спогади тощо слід вважати повноцінним видом історичних джерел. О. Кісь з цього приводу зазначає, що автобіографія є унікальним історичним джерелом. Вона дає змогу зосередитись на індивідуальному житті, що вписане у безпосереднє соціокультурне середовище, отож роздуми особи про її власне життя та соціальне, політичне чи культурне середовище одночасно перебувають у полі уваги дослідника¹.

На сьогодні військова антропологія є недостатньо дослідженим напрямом вітчизняного історіописання. Тема ж діяльності військових медиків на основі усних джерел фактично не розроблена, хоча підґрунтя вже давно закладено. Та поки живе те покоління людей, яке безпосередньо брало участь у подіях більш ніж 60-літньої давності, потрібно якомога більше приділити уваги цьому питанню, адже втрачати таку можливість є неприпустимим як для історії, так і для суспільства цілому. Комплексне використання різних джерел дозволяє якомога далі

відійти від суб'єктивного фактора в дослідженні. Повертаючись до питання діяльності санітарно-медичної служби в роки Великої Вітчизняної війни, з письмових джерел видно, що фактично протягом усієї війни питання ліжкового фонду до кінця не було вирішено. Зі звіту про роботу Південно-Західного фронту на початку 1943 р. під час січнево-лютневої наступальної операції стає очевидним, що війська на момент наступу мали недостатню кількість шпитальних ліжок-місць. У середньому в армійському районі замість 40 000 ліжок налічувалося вдвічі менше, що викликало велике їх перевантаження. Доходило навіть до того, що в окремих випадках у польових рухомих шпиталях на 200 штатних ліжках лежало до 2 500 осіб. Нестача шпиталів змушувала розбивати медичний санітарний батальйон та польові рухомі шпитали на декілька частин, що призводило до погіршення якості наданої допомоги².

Дослідження повсякденного життя бійців дозволяє, разом з ретельно підібраними даними письмових джерел, почути й голос пересічного військового. Як свідчить учасник боїв періоду Великої Вітчизняної Г.П. Чумаков: «З обох боків – в два ряди ліжка. На них – поранені. Вони лежать по декілька чоловік на одному ліжку, лежать на носилках, сидять на стільцях, якщо нема куди лягти»³. Цю проблему з переповненням шпиталів пораненими також досить добре пам'ятає сестра одного з хірургічних відділень Н.І. Голотова: «Було, інколи знаєте, поповнення, так в коридорі лежали. І в коридорі тягали ми їх. Добу відчергуєш, а тут ще поповнення. Ну, коли великий наступ. Носиш їх в палати, і в коридорі ставили»⁴. Хоча ця інформація не наповнена точними даними щодо кількості ліжок, та все ж дає можливість визначити те коло проблем, які існували в той період. Такий підхід можна застосовувати й до аналізу інших сфер діяльності військових медиків.

Спогади з життя дають досить вагомий результат для характеристики історичних подій в переломні часи, коли виникають бодай найменші підстави сумніватися у достовірності та повноті письмових джерел. Звісно, останні більш повно розкривають певні явища, проблеми, але вони є сухими та несуть на собі відбиток функцій організацій, котрі їх створили⁵. У результаті цього, скажімо історія будівництва шпиталів у більшій мірі говорить про спекуляції, терміни виконання, реформування самого медично-санітарного комплексу, але в меншій – про якісні умови перебування поранених та умови праці медичного персоналу, які були дуже важкими. Тому залучення нарративу при дослідженні якості політики соціального забезпечення є виправданим, оскільки дається шанс поглянути на цей процес через призму поглядів звичайного солдата. Про умови праці в шпиталях згадує Т.Є. Кузнецова, медсестра евакуаційного шпиталю №4557: «Спеціальних палат для помираючих не було. Та й взагалі палат не було. Ми раді були любому даху. Відразу простирало натягуємо, відокремлюємо операційну. Оперують відразу 4–5, а то й 6 хірургів. Динамо-машина була й світло в операційній було завжди, а в палатах ходили з лампою. ... Соломи не було! Раді були соломі. Потім уже матраци з'явилися»⁶.

Питання умов праці знаходить своє відображення й у свідченнях О.Є. Ходько, медсестри 92-го евакуаційного приймача 2-ї ударної армії 2-го Білоруського фронту: «У Колтушах ми розмістилися на цілу зиму. Там ми вже повноцінний шпиталь розвернули. Вибравши місце, ми поставили великі палатки, у яких розміщалося 12–14 поранених. На землю стелили брезент. Це була підлога. Ставили тапчани, а на них носилки з пораненими. Обігрівалися чугунками – «буржуйками», восени та взимку їх потрібно було топити цілу добу. Там же, в палатках, і самі жили, відгородившись від поранених ширмою – байковим одягом. Як правило, у нас була одна медсестра і одна сандружинниця на палатку: одна спить, інша за пораненими доглядає»⁷.

Звичайно, норми праці намагалися хоч якось регламентувати, але в часи надзвичайних ситуацій про це не могло бути й мови. «Чергування на добу організовувалося у нас, – оповідає Н.І. Голотова, – добу чергуєш і добу відпочиваєш. Але коли дужче багато хворих поступає, то значить, що добу не відпочиваєш. Ну, коли великий наступ, поранених потрібно весь час носити, носити. І тільки думаєш: «Не сідай, не сідай!» Як сядеш – голова закинулась, руки опустилися і все»⁸.

Усі ці спогади демонструють, що у пекельних умовах війни відданість та героїзм медиків стали вирішальним чинником повернення поранених до лав діючих армій. Ще раз з'являється можливість довести, що людина найнижчих ланок у системі організації медичної служби – далеко не остання фігура в історичному процесі. «...Жахливо навіть уявити собі той момент і стан наших медпрацівників (мається на увазі момент, коли на пункт медичної допомоги впала бомба – В.С.), – пригадує М. Вольська. – Швидко була запалена лампа-блискавка і терапевт П.М. Зверев ні на хвилину не залишив своєї роботи, обробляючи поранених. Я пам'ятаю вимучене обличчя начальника СПМ (санітарний пункт медичної допомоги), лікаря Тростянської,

і в цій скромній, тихій жінці, в ту ніч родився командир, адже завдячуючи її керівництву, вольовій команді, не було паніки в СПМ»⁹.

Розглядаючи сфери діяльності працівників медицини періоду Другої світової з огляду на усні свідчення, спогади, потрібно сказати, що досить важливим серед них є побут. Повсякденне життя й характер взаємовідносин у більшості людей були схожими і в свій час сприймалися як щось абсолютно зрозуміле, але зараз вони викликають великий інтерес, а усна історія забезпечує до них найкращий доступ¹⁰. Прикладом цьому можуть слугувати спогади як медиків, так і поранених, котрі перебували на утриманні шпиталів. «Годували нас спочатку двічі на день, – свідчить Г.П. Чумаков, який перебував пораненим в шпиталі, – їсти зовсім не хотілось. Олена Дольова і Клава провідували мене у вільні хвилини. Олена запитувала: «Ну як, начальник штабу? На випий». І протягувала в напівтьмі стакан портвейну. ... Декілька разів вона годувала мене з ложки. Висока температура продовжувала триматися. Їжа здавалась зовсім не доброю. Весела та енергійна Олена сідала на край ліжка: «Ну що, начальник штабу, як справи? А те, що ви не їсте, це погано. А ну, давай я тебе буду годувати».

Кожному пораненому щоденно видавалась пляшка шампанського. Перші декілька днів регулярно видавали гарячу їжу. Потім, коли кухні згоріли, денний раціон складала банка рибних консервів і шампанське. ...

Інколи до своєї пляшки шампанського вдавалось дістати, вірніше, випросити ще одну. Тоді на душі ставало легше. Почуття притуплялися, наступали приємні хвилини напівзабуття. Тоді співали пісень»¹¹.

А ось спогади медсестри блокадного Ленінграду згадуваної нами раніше, О.Є. Ходько: «Зима видалася дуже холодною і голодною. Харчування взимку якось відразу погіршилося. Пораненим і нам видавали по триста грам хліба, а також суп із конини, доки не поїли всіх коней. Причому, що характерно, хліб нам інколи видавали сухарями. ... І кожному видавався на цілий день такий сухар. Ми їх розмочували, але все одно не наїдались. ... З початку, коли почалась війна, коней різали. ... По тихому розділити м'ясо в середині шпиталю було неможливо: обов'язково хтось доніс би, і посадили б обов'язково. Тоді в плані їжі всі один за одним стежили»¹².

На перший погляд ці випадки можуть видатися просто набором окремих фактів, не пов'язаних між собою. Але якщо їх використовувати у поєднанні з різними аспектами повсякденного життя та з реаліями того часу, стає очевидним, що розповіді простих людей про своє життя дозволяють яскраво простежити, яким чином під час Великої Вітчизняної війни відбувалося постачання продовольчими товарами, показати надійність шляхів сполучення тилових частин, віднайти ту точку відліку, з якої бере свій початок такий великий контраст у харчуванні різних категорій військовослужбовців. І врешті-решт, не обмежуючись випадковими свідченнями, а розширивши базу усних свідчень у побутовій сфері до декількох десятків, а то й навіть сотень, можливо окреслити формування загального соціального середовища багатьох людей¹³.

Одним із завдань інтерв'ювання ветеранів війни є створення історико-соціологічного джерела, котре в собі містить інформацію з великого кола питань фронтового життя, побуту учасників бойових дій. При цьому завдання створити особливу сукупність джерел для розкриття конкретних проблем воєнної історії відповідає не соціологічному, а саме історичному дослідженню.

Мета такого роду дослідження полягає в тому, щоб отримати пережиті свідчення з ряду питань, котрі відносяться не лише до об'єктивних анкетних даних, що стосуються особи респондента, але й до умов його участі в бойових діях, особливостей фронтового життя, до широкого спектру цінних характеристик інформанта. При цьому інтерес складають не тільки самі спогади, а й ті проблеми, які впливали на формування світогляду респондента. А історик вже сам повинен провести досконалий аналіз джерельної бази та знайти той підхід, який найбільш повно дозволить відобразити ті реалії життя, що в сукупності становлять єдине ціле – соціально-історичний організм, створити людське обличчя історії.

¹ Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – Число 11. – С. 17.

² Отчет о работе тыла Юго-Западного фронта в период январско-февральской 1943 г. наступательной операции // Русский архив: Великая Отечественная. Тыл Красной Армии в Великой Отечественной... – С. 369.

³ Все пережитое должно быть записано... (Из воспоминаний Г.П. Чумакова об обороне Севастополя в 1942 г.) // Отечественные архивы. – 2002. – №3.

⁴ Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=553&Itemid=25.

⁵ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – С. 265.

-
- ⁶ Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=290&Itemid=25.
- ⁷ Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=506&Itemid=25.
- ⁸ Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=553&Itemid=25.
- ⁹ Воспоминания заместителя начальника медико-санитарной службы 40-го участка МПВО М. Вольской о первых воздушных налетах на г. Москву // Отечественные архивы. – 2002. – №5.
- ¹⁰ Тош Д. Вказана праця. – С. 265.
- ¹¹ Все пережитое должно быть записано... (Из воспоминаний Г.П. Чумакова об обороне Севастополя в 1942 г.) // Отечественные архивы. – 2002. – №3.
- ¹² Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=506&Itemid=25
- ¹³ Тош Д. Вказана праця. – С. 266.

Наталія Кухарєва (Переяслав-Хмельницький)

Репатріація остарбайтерів: умови повернення додому

Про насильницьке вивезення молоді до Рейху, про тяжку непосильну рабську працю остарбайтерів написано в останні роки чимало. Видані книги, монографії, де опубліковані спогади цих невільників, архівні матеріали про них. У цій публікації мені хотілося б зупинитися на питанні репатріації остарбайтерів, тобто умовах їх повернення додому, що теж стало історичною пам'яттю, частиною історії повсякденності.

24 серпня 1944 року Державний комітет оборони СРСР прийняв постанову «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, що за різних умов потрапили за кордонну лінію між СРСР та Польщею»¹. 31 серпня відповідну постанову було прийнято в Україні. Було створено 6 збірно-переселенських пунктів, які знаходилися у Львові, Ковелі, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Самборі, Коломії, в областях було розташовано ще 70 приймально-розподільчих пунктів².

Усі люди, які поверталися з німецької неволі, були зобов'язані пройти фільтрацію (перевірку). У Державному архіві Київської області мені вдалося ознайомитися приблизно із сотнею фільтраційних справ колишніх остарбайтерів Переяслава та району.

Основною метою фільтрації було виявлення осіб, причетних до співробітництва з окупантами. У країні, де в цьому були замішані сотні тисяч людей, таку процедуру деякою мірою можна вважати виправданою. Але для основної маси чесних радянських громадян, які пережили жах рабської виснажливої праці, це було принизливо. Також слід відмітити багатшаровість перевірки. На репатріантів заводилися облікові картки, які склалися шляхом особистого опитування у 2-х екземплярах на збірно-пересильних пунктах, у таборах, перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС тощо.

Крім допитів, репатріанти повинні були заповнювати «Анкету на громадянина СРСР, возвратившегося в СССР через польскую границу». У ній треба було відповісти на 29 запитань. Наводжу деякі з них (мовою оригіналу):

- «– Где, когда и при каких обстоятельствах попал в плен или окружение;
- при каких обстоятельствах попал на оккупированную советскую территорию;
- сколько раз, когда, где задерживался, допрашивался военными, полицейскими органами, гестапо на оккупированной советской территории, по каким вопросам. Если судился, то каким судом, за что, срок наказания, где отбывал, кем и когда освобожден; каким другим репрессиям подвергался (сам и семья) со стороны оккупантов;
- сведения о роде занятий и месте жительства на оккупированной советской территории;
- когда и при каких обстоятельствах попал на территорию воюющих с СССР стран или на оккупированную Германией страну (выяснить подробно, попал ли за границу в качестве военнопленного, мобилизованного или выехал добровольно);
- вызывался ли за границей на допросы, кем, когда и в связи с чем. Если судился, то где, когда, каким судом, за что, срок наказания, где задержался, при каких обстоятельствах и когда освобожден;
- сведения о роде занятий и месте жительства за границей;
- служил ли в армиях воюющих с СССР стран или других воинских антисоветских формированиях (указать, в каких частях, когда, должность, звание);

– кого из советских граждан знает как изменников Родины, предателей и пособников (указать фамилию, имя, отчество, установочные данные и в чем выражалась их изменническая деятельность и где они сейчас находятся);

– когда и при каких обстоятельствах вернулся в СССР или прибыл на границу СССР (одиночным порядком или в группе (с кем), явился добровольно или задержан, кем, когда);

– сведения о семье и близких родственниках (отец, мать, жена, дети, братья, сестры) по последним известным ему сведениям (с указанием года, даты);

– кто может подтвердить изложенное в анкете:

а) за время пребывания в армии;

б) за время пребывания на советской оккупированной территории;

в) за время пребывания за границей (указать фамилию, имя, отчество лиц, где они живут и чем занимаются);

– что хочет опрашиваемый сообщить о себе дополнительно;

– куда опрашиваемый хочет ехать (точный адрес) и что делать;

– перечислить все имеющиеся у опрашиваемого документы, кем, когда они выданы и их №№.

Примечание. Если некоторые вопросы анкетным путем не будут выяснены, о них проверяемый должен быть опрошен отдельно»³.

Існував також «Опросный лист для возвратившихся на Родину из германской неволи»⁴, який заповнювався вже у пізніші часи.

Після виконання всіх необхідних формальностей люди отримували посвідчення про проходження перевірки, в якому вказувався табір, де пройшла процедура фільтрації, та місце, куди відправлявся на проживання репатріант, із вказівкою передати після прибуття на місце посвідчення місцевим органам НКВС.

До процедури репатріації відносилася не лише перевірка благонадійності людини, а й медико-санітарний контроль: серед радянських громадян, які пройшли перевірку в приймально-розподільчих пунктах республік СРСР, було виявлено станом на березень 1945 року 23 735 осіб інфекційних хворих⁵. Серед них було найбільше хворих на туберкульоз, тиф, венеричні хвороби.

Дехто з репатріантів потрапляв під контроль спеціальних груп органів НКВС та СМЕРШ (головне управління військової контррозвідки, назва утворена від російського «Смерть шпионам»). Завданням цих органів було виявити серед людей, які поверталися додому, «власівців», поліцаїв та осіб, що служили в німецькій армії або спеціальних німецьких формуваннях чи просто викликали підозру. Через СМЕРШ проходили і колишні військовополонені. Таким військовополоненим був наш земляк із с. Лецьки Переяслав-Хмельницького району Тимченко Іван Ілліч, 1919 р.н., який був захоплений у полон під час оточення під Києвом. У довідці-характеристиці, виданій виконавчим комітетом Лецьківської сільської ради депутатів трудящих від 26 серпня 1946 р. «компетентним» органам, є такі слова: «З рідних ніхто в поліції не служив і старостою не був і в усіх інших установах не служив. Компрометуючих справ за ним не помічалось»⁶.

При перегляді фільтраційних справ я звернула увагу на те, що в кожній із них у кінці вирізано по кілька аркушів паперу. В архіві мені пояснили, що це були доноси, які писалися оstarбайтерами, потім їх вирізали і віддали до архіву СБУ. Можливо, ці доноси і слугували причиною виклику і перевірки на благонадійність оstarбайтерів у «компетентних» органах.

Органи репатріації сповіщали оstarбайтерів про шляхи повернення додому, збирали їх, направляли і розмішували в таборах для репатріантів. Хоча пропускна спроможність прикордонних таборів була великою, у них відчувалася нестача житлових приміщень, тож для вирішення цієї проблеми керівництво таборів розгорнуло будівництво великої кількості утеплених землянок.

Чоловіків призовного віку після перевірки відправляли до запасних частин фронтів або округів, решту населення відряджали до місць постійного проживання, щоправда, з заборонаю поселення у Москві, Ленінграді та Києві. Хоча в липні 1945 року репатрійованим дозволили повертатися до Києва за умови, якщо там проживали батьки. На перевірку репатріантів відводилося 10–15 днів, згодом дозволили 5-денний термін спрощеної перевірки для жінок із дітьми та осіб похилого віку. Фактично вказаних термінів не дотримувалися, і люди знаходилися у фільтраційних установах 1–2 місяці⁷.

Наказ №21 від 1 квітня 1945 року визнавав, що радянські громадяни, які повертатися з німецького полону на Батьківщину, мали право безмитно і без обмежень провозити з собою одяг,

господарчі предмети, знаряддя ремесла і сільського господарства, продукти харчування, худобу, птицю, коштовності та інші речі, а також «ефективну іноземну валюту»⁸. Однак було багато випадків, коли на кордоні майно оstarбайтерів відбирали солдати, траплялися пограбування.

Перевезення репатріантів здійснювалося в основному залізничним та автомобільним транспортом. Іноді, за відсутності транспорту, здорових чоловіків об'єднували в колони за ознаками приналежності до районів та областей і відправляли пішим ходом до радянського кордону. Для супроводу колони у 1000-1500 осіб виділяли офіцера, фельдшера, політпрацівника та групу бійців. Така група за день повинна була проходити по 15 кілометрів (зі спогадів Борка М.С., 1924 р.н.)⁹.

Улітку 1945 року, в пік репатріації, відправка на Схід оstarбайтерів співпала з поверненням демобілізованих червоноармійців, що спричинило нестачу вагонів. Тому керівництво органів репатріації залучило до цієї справи військово-санітарні потяги з додатковою причіпною частиною в 20–25 вагонів товарного парку, які були обладнані для людських перевезень. Саме в цих «товарняках» і поверталася більшість оstarбайтерів.

Із Переяслава було вивезено близько 600 чоловік, повернулося – 306, з району вивезено 6 483 особи, повернулося – 2 478 осіб¹⁰. Багатьом оstarбайтерам, яких визволяли американські війська, пропонували їхати до різних країн Європи та Америки на постійне проживання. Одні поїхали, інші померли на тяжких роботах, ще інші повернулися, бо знали, що на рідній землі на них чекають не лише голод, розруха, а й рідні батьки, брати, сестри. Колишнім оstarбайтерам повернули (принаймні номінально) усі громадянські права, допомогли майном, землею, житлом.

Отже, умови повернення на Батьківщину колишніх репатріантів були досить нелегкими: знову бараки чи землянки, знову «товарняки», навіть грубе чи підозріле ставлення з боку солдатів чи офіцерів, не завжди повноцінне харчування.

Але, попри всі негаразди, це була найщасливіша сторінка історії життя оstarбайтерів – вони повернулися додому...

¹ Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. – 1946. – С. 5.

² Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 190.

³ ДАКО. – Ф. – Р-5597. – Оп. 1. – Спр. 80910.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 140. – Арк. 3.

⁵ Брюханов А. Вот как это было. О работе миссии по репатриации советских граждан. воспоминания советского офицера. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 119.

⁶ ДАКО. – Ф. – Р-5597. – Оп. 1. – Спр. 82595.

⁷ Кравченко А., Батурина С. Українські невольники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. – Львів: Кальварія, 2005. – С. 77.

⁸ Святун О. Остарбайтери // Політика і час. – №4. – 2001. – С. 51.

⁹ Інтерв'ю з Борком Михайлом Степановичем, уродженцем м. Переяслава, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживав у м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ «Переяслав» та занесений до науково-облікової документації (інвентарна книга «Науково-допоміжний фонд №7 (НДФ)», шифр документа НДФ-12058. – С. 6.

¹⁰ Районний архів Переяслав-Хмельницької райдержадміністрації. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 1.

Тетяна Пастушенко (Київ)

Паспортний режим у повоєнному Києві: випадок репатріанта*

Повоєнний період представляє один з ключових і найбільш драматичних етапів розвитку радянської тоталітарної системи й радянського суспільства. На цей час Радянський Союз, як держава-переможець у Другій світовій війні, досягає своєї найвищої могутності на міжнародній арені. З іншого боку, у перші повоєнні роки кількість в'язнів ГУЛАГу сягнула своїх абсолютних

* Дослідження здійснене за фінансової підтримки проекту 903.00/6-01 Німецьким федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» у рамках програми «Документація примусової праці, як завдання збереження пам'яті».

показників від часу існування цієї структури. До цієї хвилі полонених потрапив переважно «воєнний» контингент, у тому числі й колишні військовополонені та цивільні примусові робітники, які повернулися до СРСР по репатріації. Не всі репатріанти обов'язково зазнавали кримінального переслідування, але «другосортність», невизначеність їх громадянського статусу, незважаючи на декларовані державою права і соціальні гарантії, була досить відчутною. Пропонуємо розглянути становище цієї категорії громадян у повоєнному радянському суспільстві на прикладі репатріантів-киян.

У більшості досліджень з історії повоєнного радянського суспільства зосереджена увага на діяльності репресивного апарату та жертвах насильства¹. У роботах соціального спрямування, за не багатьма винятками, проблеми такої категорії громадян, як репатріанти, взагалі не згадуються². Дослідники ж репатріації вивчають процес повернення колишніх громадян до СРСР через призму діяльності спеціально створених для цього державних органів (Уповноваженого у справах репатріації при РНК СРСР, відповідно, комісії при РНК УРСР та обласних радах) й не завжди враховують / акцентують увагу на вплив уже існуючих державних структур³. Продовжують залишатися недостатньо вивченим питання адаптації репатріантів до соціального середовища після повернення на батьківщину⁴.

Особливість становища колишніх оstarбайтерів та військовополонених, що поверталися до Києва, на яку мало звертали дослідники, зумовлена офіційною забороною радянського уряду проживати репатріантам у столиці УРСР. Згідно постанови РНК СРСР № 30-12с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав»⁵, всі репатріанти повинні *обов'язково* повертатися до своїх попередніх місць проживання, але їм заборонялося селитися в Москві, Ленінграді та Києві. Це рішення стосувалось доль десятків тисяч людей. Київ був чи не єдиним містом в Радянському Союзі, з якого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації (понад 50 тис.), й куди заборонено було йому повертатися після війни. При цьому, в 1947 р. у столиці УРСР офіційно проживало понад 16 тисяч репатріантів. Яким чином кияни та представники державної влади вирішували таку життєву колізію й становить науковий інтерес цього дослідження. Саме через процедуру отримання дозволів на проживання в Києві, або пошук інших способів легалізації становища в столиці, буде прослідковано функціонування радянської системи нагляду та політичного контролю й, відповідно, пристосування/співіснування в цій системі репатріантів.

Джерелом цього дослідження стали урядові документи, листування, матеріали про розгляд скарг, звернень колишніх військовополонених та цивільних до Комісій у справах репатріації при РНК (з березня 1946 р. Ради Міністрів) УРСР та відповідних Комісії при Київській обласній та Київській міській раді депутатів трудящих (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ДАКО, ДАМК), довідки та інформація НКДБ про хід перевірки та агентурно-оперативної роботи з репатріантами (ГДА СБУ). У статті також використані матеріали 40 біографічних інтерв'ю з мешканцями Києва, колишніми оstarбайтерами та військовополоненими, проведені авторкою за методологією усної історії⁶ у рамках міжнародних проектів: «Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху»⁷, «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»⁸, «В'їзд репатріантів до Києва заборонений»: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Деякі спогади, цитовані у статті, опубліковано окремими збірниками документів⁹.

У процесі фільтраційної перевірки у репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання з позначкою «видом на жительство служить не может». В усіх містах і селах, куди вони поверталися, діяв суворий паспортний режим¹⁰, органи НКВС і НКДБ здійснювали перевірку усього населення, що проживало на окупованій території, шляхом перереєстрації паспортів і перепрописки.

Треба зазначити, що Київ був віднесений до режимних місцевостей іще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання в столиці України ще більше посилювалося й стосувалося майже всіх громадян (не лише репатріантів), «які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без переводу, вербування або запрошення на роботу заводами, організаціями та підприємствами, за виключенням інвалідів війни, які раніше проживали в Києві

та родин військовослужбовців, які проживали у Києві на момент призову військовослужбовця до лав Червоної Армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м. Києві житловою площею»¹¹. Пропискою і видачею паспортів у Києві займалися місцеві управління НКВС, паралельно у 1944-1946 рр. діяла Тимчасова комісія по регулюванню в'їзду громадян в м. Київ, яка видавала дозволи на проживання у столиці. Після розформування Тимчасової комісії, такі питання одноосібно вирішував голова виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих.

Як показують архівні документи, своєрідними посередниками у вирішенні проблем прописки й видачі паспортів киянам виступали й органи репатріації. На 1 січня 1947 р. до відділу у справах репатріації при РНК (Раді Міністрів) УРСР надійшло близько 18038 звернень та скарг громадян, з яких третина стосувалася прописки та видачі паспортів репатріантам у Києві¹². Із наявного в архівних справах листування, можна виділи певні етапи функціонування дозвільної системи. На перші листи, що надійшли вже в травні 1945 р., стандартною відповіддю була відмова в прописці: «згідно постанови РНК СРСР від 6.01-45 р. за № 30-12 на цей час прописка у м. Києві не дозволяється»¹³. Деяке «послаблення» відбулося після ухвалення Президією Верховної Ради СРСР 7 липня 1945 р. Указу «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною». Спільний наказ НКВС СРСР, НКДБ СРСР, Наркомюсту СРСР і Прокурора СРСР № 0192/069/042/149 дозволяв відповідним органам направляти в режимні місцевості й прописку в цих місцевостях неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають малолітніх дітей, людей похилого віку та інвалідів, що підпадають під амністію, які «направляються до попереднього місця проживання, до рідних та близьких родичів»¹⁴. Спеціальний наказ НКВС СРСР № 00865 від 21.07.45 давав дозвіл на прописку в Києві таким же категоріям репатрійованих, якщо вони повертаються до рідних і звичайно при наявності житла¹⁵.

Посилення паспортного режиму у 1946-1947 рр. відбулося після спільної постанови Ради Міністрів та ЦК КП(б)У «Про заходи по обмеженню в'їзду громадян в м. Київ і поліпшення роботи по виконанню законів про паспортний режим у м. Києві»¹⁶. Репатріантів, що вже отримали прописку в Києві, почали знову виселяти. Приводом для такого рішення була формальна відсутність «направлення перевірконо-фільтраційних таборів у Київ», близьких родичів у місті або компрометуючі матеріали, виявлені в результаті перевірки внутрішніми органами, на кшталт: «робота під час окупації», «добровільний виїзд до Німеччини». Найчастіше ж ніяких причин виселення взагалі не наводили, а викликали людину до міліції й пропонували в 24 години залишити місто. Пік скарг киян, яким несподівано запропонували покинути місто, до найвищих владних інстанцій припадає на зиму 1946-1947 рр. Доходило до абсурду – залишити місто пропонували репатріантам, що були студентами Київських вузів, чи робітниками мобілізованими на роботу до київських підприємств, і яким не встигли оформити відповідні документи.

Окрім роботи перевірконо-фільтраційних комісій для виявлення громадян, що незаконно мешкали у Києві, органами внутрішніх справ щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевіряли мешканців житлових будинків, гуртожитків, робітників підприємств, за результатами яких виявлених порушників притягували до адміністративної та кримінальної відповідальності. Історія киянки Ольги Радівілової виглядає досить типовою для того часу: «Коли я повернулася з репатріації у дім, де я народилася і жила все своє життя, мені районне відділення міліції запропонувало виїхати з Києва куди завгодно, оголосивши, що в столиці жити не можна. Мені відмовили в прописці. Я їм заявила, що їхати мені нікуди. Рідних або родичів ніде у мене немає, а тут я родилася, люди мене знають, залишилася моя квартира. Я не злочинниця, радянський громадянин, не моя вина, що мене забрали у рабство. Після декількох днів, [...] мене арештувала міліція й засудила до 2-х років за те, що жила без прописки»¹⁷. Із подальшого службового листування вдалося встановити, що Ольгу Радівілову після відбуття строку ув'язнення направили жити до Черкас, але в столиці їй так і не дозволили оселитися.

Результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., які наводить Т. Вронська, дозволяють показати масштаби боротьби з так званими «мінусниками». Так, у травні 1946 р. з міста виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні відповідно – 595 та 16 осіб, а в листопада 1946 р. вибулих із міста Києва нараховувалося вже 4 085 осіб¹⁸. Серед цих людей, можемо припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим репатріантам, яким дозволили повернутися до Києва (на початок 1947 р. їх було на обліку 16 174), досить складно було остаточно узаконити своє становище. За даними міського паспортного столу на 1 січня 1947 р. у Києві було прописано 15 320 репатріантів, яким видали лише тимчасові посвідчення¹⁹: «Згідно перевірки здійсненої відділом [у справах репатріації]

видно, що переважна більшість репатріантів паспортів ще не отримали, і понад рік живуть за тимчасовими посвідченнями»²⁰.

Таким чином, паспортна система виявилася одним з найбільш дієвих інструментів регулювання, нагляду та фільтрації населення.

¹ *Конквест Р.* Большой террор в России. 1918–1923. – М., 1990. – 207 с.; *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. – М., 2000. – 855 с.; *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – М., 1996. – 294 с.; *Стецовский Ю.И.* История советский репрессий. В 2 т. – М., 1997; *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М., 2006. – 438 с.; *Епплбом Е.* Історія ГУЛАГу – К., 2006. – 511 с. *Ломагин Н.А.* Неизвестная блокада Кн.1 (2-е изд.) – СПб, 2004. – 576 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / В.А. Смолій (відп. Ред.) – К., 2002. – 952 с.; *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 pp.) – К., 2009. – 486 с.

² *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 pp.) – К., 1995. – 83 с.; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 125–142; *Зубкова Е. Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 1999. – 229 с.; *Вронська Т.В.* Фемида воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 100–119; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – 2-е изд. – М., 2008. – 336 с.;

³ *Толстой Н.* Жертвы Ялты // Исследования новейшей русской истории. – Париж, 1988. – Т. 7; *Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Gottingen, 1985. – Bd. 65; *Bonwetsch Bernd* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. – 1993. – Bd. 41. – S. 532–546; *Goeken-Haidl U.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen: Klartext-Verl, 2006. – 573 s.; В боротьбі за Українську державу. – Львів, 1992; *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 331–359; *Шевяков А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – М., 1994. – С. 195–222; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд. – М., 2002; *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 pp.) – К., 1999. – С. 170–196; *Буцько О.* Репатріація українських громадян (1944–1946 pp.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143–158; *Гальчак С.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 pp.) – Вінниця, 2009; *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація. – К., 2009.

⁴ *Ряжских С.* Проблема ресоціалізації репатріантів у воронезьких проектах усної історії // Схід-Захід. – Вип. 11–12. – Харків, 2008. – С. 236–242; *Гальчак С.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 pp.) – Вінниця, 2009.

⁵ *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд. – М., 2002 – С. 359, 367.

⁶ Детальніше про метод устої історії див.: Україна модерна. – К., 2007. – Чис. 11; Схід-Захід. – Вип. 11–12. – Харків, 2008; *Грінченко Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження. – Харків, 2007.

⁷ Докладніше див.: *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hrsg. von A. von Plato, A. Leh und C. Thonfeld.* – Wien, 2008 (<http://www.zwangsarbeit-archiv.de>).

⁸ Імена замість номерів. Буклет.

⁹ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів / Упор. Т. Пастушенко. М. Шевченко. – К., 2006; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів. / Упор. Г. Грінченко, І. Ястреб, Т. Пастушенко – Харків, 2009. – 205 с.

¹⁰ Більш детально про паспортну систему: *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социс. – 1995. – №8, 9; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 125–142; *Вронська Т.В., Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – №3, 4.

¹¹ Цитата за: *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи... – С. 139.

¹² ЦДОГО України. Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4351. – Арк. 24.

¹³ ЦДАВО України. Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр. 3018. – Арк. 66.

¹⁴ *Попов В.* Паспортная система советского крепостничества // Новый мир. – 1996. – №6. – С. 16–17.

¹⁵ Посилання на цей наказ є в листуванні відділу у справах репатріації при РНК УРСР та Управління міліції НКВС УРСР м. Києва: ЦДАВО України. Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр. 3018. – Арк. 220, 253, 255.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – № 4 (1948) – Спр. 11. – Арк. 117.

¹⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р.-880. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 13.

¹⁸ Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи... – С. 139.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5820. – Арк. 8.

²⁰ Там само.

Ігор Татарінов (Луганськ)

Методологічні проблеми дослідження повсякденного життя працівників важкої промисловості Української РСР у перше повоєнне десятиліття

З розпадом Радянського Союзу перед вітчизняною історичною наукою відкрилося безліч можливостей щодо вивчення таких питань, які за часів існування СРСР були закритими та не «вартими уваги» вчених. Повсякденність була саме такою проблемою. Радянська методологія весь період свого існування базувалася виключно на принципах класовості та партійності. Тривалий час відсутність доступу до архівних матеріалів суттєво обмежувала можливості тогочасних учених досліджувати певні проблеми. Як наслідок, джерельна база багатьох робіт була вузькою, обмеженою загальними офіційними матеріалами, які досить часто спотворювали реальну дійсність. Варто відзначити, що за радянських часів переважна більшість документів, що об'єктивно відображали повсякденне життя населення, відразу засекречувалися. Практично всі цінні документи зберігалися в недоступних для дослідника спецсховищах під грифом «таємно» і «цілком таємно». За таких умов було неможливо повноцінно та об'єктивно розкрити категорії побуту, дозвілля, добробуту, якості життя тощо. За це вітчизняні історики повсякденності справедливо піддають нищівній критиці радянську методологію та історіографію. Загалом, вивчення повсякденного життя народу є невід'ємною складовою модернового напрямку в методології історичних досліджень, який передбачає олюднення історичного процесу.

Після здобуття Україною незалежності чимало українських дослідників звернули увагу на таку малодосліджену проблему, як повсякденне життя українців. Однак більшість цих робіт мають узагальнюючий характер, практично оминаючи вивчення окремих періодів життя та побуту працівників важкої індустрії УРСР, зокрема першого повоєнного десятиліття. Звернення уваги на цю категорію трудівників обумовлено тим, що саме на них безпосередньо було покладено завдання відновлення важкої індустрії УРСР. Однією з головних особливостей відбудовчих процесів на теренах України було те, що вони розпочалися відразу після звільнення окремих регіонів республіки від окупантів, тобто з лютого 1943 року, і тривало впродовж двох післявоєнних п'ятирічок. Цей період, на перший погляд, достатньо вивчений. Однак проблема – в іншій площині: яким чином віднайти та виокремити з багатолітнього масиву досліджень повоєнної доби найбільш об'єктивні відомості щодо повсякденного життя трудящих України. На превеликий жаль, практично всі роботи перенасичені офіційними матеріалами, які не відображають реалій повоєнного буття. Навіть зараз, як стверджував знаний український дослідник повсякденності О. Удод, «в Україні не створено жодної не то що фундаментальної, а й навіть узагальнюючої і фрагментарної праці з історії повсякденності українського народу. Українська історична наука й досі перебуває в полоні стереотипів марксистської історіографії, яка віддавала пріоритет політичній історії, соціально-економічним факторам, описувала історію воєн, дипломатії, популяризувала історію партії та ін. Але все це – ще не історія людей»¹.

Дійсно, українська історична наука далеко відстала у вивченні повсякденного життя від провідних наукових шкіл Заходу. Однак в цьому не має провини вітчизняних істориків. Тому одним з актуальних завдань історії повсякденності є подолання відставання української історичної науки від західної. Останніми роками чимало науковців досліджують повсякденне життя українців у повоєнний період саме з позицій історії повсякденності. Варто виділити низку дисертаційних досліджень² та декілька робіт українських істориків³. Привертає увагу солідний науковий доробок О. Удода⁴, який пропонує розпочати переосмислення історії з її теоретичних основ. Є впевненість у тому, що вітчизняна історична наука знаходиться на правильному шляху й у найближчій перспективі надолужить втрачене. Варто згадати російську історичну науку, яка

також відстає у методології, однак рухається у напрямку подолання цієї проблеми значно більшими кроками. У Російській Федерації реалізуються декілька державних і комерційних програм з дослідження повсякденності, а вчені мають вагомі здобутки⁵.

Цікаві думки з приводу методології досліджень висловив відомий російський філософ Л. Карсавин. Він стверджував, що «історія вивчає соціально-психічне. І в зосередженні на ньому їй дається єдина можливість пізнавати безперервний процес розвитку людства»⁶. Дане твердження доцільно застосовувати й під час дослідження повоєнної повсякденності трудящих. Історикам, які вивчають повоєнну робітничу повсякденність, варто зважати на думки Л. Карсавіна. По-перше, слід зосередити увагу на з'ясуванні того, де й за яких умов проживали працівники важкої промисловості та їхні сім'ї в перше повоєнне десятиліття, охарактеризувати умови праці, рівень прибутків та харчування, що вони могли собі дозволити придбати, що мали одягти та взути, з наведенням цін та описом товарів із різних джерел. Важливо також проаналізувати функціонування громадського транспорту, комунальних побутових служб, роботу закладів торгівлі та громадського харчування, з'ясувати яким чином люди відпочивали. Варто охарактеризувати ставлення працівників важкої індустрії до матеріально-побутових проблем та визначити їхню особисту оцінку тогочасних подій, проаналізувавши таким чином соціальні настрої. Аналіз наведених вище складових дасть можливість комплексно відтворити картину повоєнного повсякденного життя українських робітників і службовців важкої промисловості у перше десятиліття.

Специфіка вивчення робітничої повсякденності обумовлює й певні географічні особливості дослідження. Зокрема варто зосередити основну увагу на вивченні матеріально-побутових умов трудящих Донбасу, з його підприємствами вугільної та коксохімічної галузей, Києва, Харківщини і Львівщини, де розміщувалися численні машинобудівні підприємства, Дніпропетровщини та Запоріжжя, з їхніми потужними металургійними заводами. На відміну від робітників і службовців решти галузей народного господарства, повсякденність працівника важкої промисловості мала певні житлово-побутові особливості, які були притаманні виключно зайнятим у цій галузі промисловості. Це пов'язано, головним чином, з більш розвиненим рівнем матеріальної складової досліджуваної категорії українських трудящих. Вітчизняні дослідники наголошують, що «держава, яка контролювала всі сфери життєдіяльності суспільства, розставила пріоритети відновлення так, що головною турботою стало відродження й розвиток важкої промисловості та ВПК, а забезпечення нормальних умов життя пересічних людей було відсунене на друге місце. Багато в чому це обумовлювалося холодною війною між СРСР та західними країнами, яка призвела до економічних змагань та гонки озброєнь»⁷. Дійсно, специфічні умови праці та особлива увага, що приділялася українській важкій промисловості у повоєнні роки, вимагають розподілу вивчення матеріально-побутових умов робітничого класу на декілька складових. А виокремлення працівників важкої промисловості України як трудящих пріоритетної у повоєнні роки галузі у свою чергу дасть можливість об'єктивно та ґрунтовно вирішити поставлені завдання дослідження всіх складових повоєнної робітничої повсякденності. Вивчення решти категорій трудящих у зв'язку зі специфікою роботи, розташуванням підприємств та характером фінансування потребує окремого дослідження.

Отже, аналіз матеріально-побутових умов життя трудящих важкої промисловості УРСР у досліджувані роки доцільно здійснювати комплексно, розглядаючи всі складові повоєнної повсякденності на тлі масштабних відбудовчих процесів та подальшого форсованого нарощування виробництва. Окрім того, на думку згаданого вище відомого українського науковця О. Удода, використання в методології такого актуального підходу, як історія повсякденності допоможе швидше вивести науку зі стану методологічної кризи, перетворити історію на цікаву, справді людинознавчу дисципліну⁸.

¹ Удод О.А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ століття: зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю.Ю. Кондуфора. – У 2-х тт. – К., 2004. – Т. 2. – С. 286.

² Див. напр.: Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Донецьк, 2007. – 20 с.; Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України у повоєнний період (1945–1955 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2004. – 274 с.; Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – К., 2008. – 18 с.

³ Див. напр.: Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.; Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Укр. іст. журн.. – 2007. – №1. – С. 174–184.; Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). – К., 2003. – 232 с.

⁴ Удод О.А. Вказ. праця. – С. 286–313; Історія: осягнення духовності. – К., 2001. – 192 с.; Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) // Доба. – 2002. – №3. – С. 2–10; Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – №8. – С. 311–321.

⁵ Зубкова Е.Ю. Мир мнений советского человека 1945–1948 годы. По материалам ЦК ВКП (б) // Отечественная история. – 1998. – №4. – С. 25–38.; Общество и реформы. 1945–1964. – М., 1993. – 201 с.; Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953 гг. – М., 1999. – 230 с.; Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С. 3–33.

⁶ Див.: Карсавин Л.П. Философия истории. – М., 2007. – 510 с.

⁷ Герасимова М.С. Вказ. праця. – С. 7.

⁸ Удод О. А. Історія повсякденності питання методології, історіографії... – С. 288.

Марина Лобода (Київ)

Повсякдення працівників важкої промисловості України 1940-х рр.: огляд поштової кореспонденції*

Історія повсякдення як галузь історичного знання, пропонує дослідникам зануритися у вивчення широкого спектру тем: зокрема реконструкції приватного життя та участі у виробничому процесі різних верств і прошарків населення, зокрема й рядових працівників важкої промисловості.

У перше повоєнне десятиліття для відбудови зруйнованого війною промислового господарства України залучалися всі наявні на той час у республіці трудові ресурси: міське (міське і сільське) некваліфіковане населення промислових регіонів, левову частку серед яких становили жінки, підлітки, пенсіонери (колишні кадрові робітники); мобілізоване за оргнаборами працездатне населення з різних областей України; колгоспники, що тимчасово направлялися на підприємства на підставі укладення останніми трудових угод із колгоспами; молодь, мобілізована в навчальні заклади системи трудових резервів (школи ФЗН і РУ); демобілізовані воїни з лав Червоної армії; репатрійовані радянські громадяни; іноземні військовополонені; інтерновані та мобілізовані іноземці; радянські в'язні.

У результаті переміщення значної маси населення з одного місця проживання в інше та при відсутності вільного доступу до таких джерел сучасної комунікації, як телефон, Інтернет, основним засобом зв'язку з рідними була поштова кореспонденція.

На підставі перлюстрації, яка відклалася в архівах, зокрема в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф. 1.), можемо дізнатися про повсякденні умови життя та праці робітників важкої промисловості. Серед них: важкі умови виробничого процесу, відсутність грошей, а відповідно – недостатність харчування та одягу, не облаштованість побуту. У листах рідним робітники без вагань писали про найболючіше: крізь рядки так і просочується – безнадія, очікування голодної та холодної смерті, підсвідоме волення про допомогу. Найкраще ситуацію, в якій опинилися тисячі людей, відтворюють уривки з цих листів:

26.IX.1944 р. «... Працюємо в кар'єрі по 12 годин без відпочинку, обмундирування ніякого не дають, своє все вже порвали. Працюй як хочеш. Я став дуже слабким, але лікарняний лист не дають. Харчування погане, ви мене не впізнаєте який я став худий...»

27.IX.1944 р. «... Матусю, підходить зима, а я гола, боса, пишу цей лист зі слізьми і нічого не бачу. Робота наша важка, працюю по 18 годин, а харчування погане, так що не знаю виживу чи я в зиму...»

* Дослідження здійснене за підтримки Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (ФРН) у рамках науково-дослідного проекту «Працевикористання трудових ресурсів у важкій промисловості України тоталітарними системами нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1941–1950 рр.)».

28.IX.1944 р. «... Рідні, якщо ви мені не допоможете, то прийдеться тут покласти голову. Працюю цілими днями холодна і голодна, крім того боса. З роботи приходжу втомлена, що не можу навіть розмовляти. Працюємо по 12 годин. Годують один раз ріденьким супом...»¹.

В архівах також зберігається кореспонденція працівників важкої промисловості на ім'я урядових посадовців держави, зокрема М. Хрущову, Л. Кагановичу. На противагу емоційності, що присутня у приватному листуванні, листи посадовцям здебільшого носять лаконічний, стислий характер викладу. Автори в таких зверненнях до «останньої інстанції» чітко перераховують усі наявні труднощі, з якими їм доводиться стикатися як на виробництві, так і в побуті.

4.XII.1946 р. «... На даний час працюю на машинобудівній фабриці ім. 15-річчя ЛКСМУ з реалізації наказу міністра Оника в частині введення нової технології. Увесь цей час жив де доведеться і на шахтах і в будинках приїжджених і під відкритим небом, бо інакше мені не було де жити, – московську жилплощу давно втратив. Рік тому назад одружився; поки було можливо їздили і працювали разом з дружиною, також бездомної, як і я. На сьогодні я це робити вже не можу, оскільки дружина в положенні вже 7-й місяць і я змушений був найняти в приватному будинку в Горловці маленьку кімнату за 300 руб. на місяць.»²

9.IX.1947 р. «... 1. Робочий день не нормований. 2. Відповідальність: за вентиляцію шахт, за П.Т.Е., за Т.Б. несуть цілодобово. 3. День відпочинку передбачений графіком не надають і за роботу в ці дні не платять. 4. На роботу і з роботи пішки не один раз на добу, а ... двічі (по 15-30 км в день). 5. Бані не дають. 6. Спецодяг і спецвзуття (чоботи) для відвідування і роботи в шахті – повністю не видають (а шахта – мокра). 7. Спецодяг і спецвзуття: восени й зимою – зовсім не постачають (валянки, полушубки, плащі). ... 9. Спецмило хоч і дають, але не щомісяця і не по 2 куски (800 гр.), а по 1-му (300 гр.). ... 10. Квартир шахтних, як при шахті, так і в сусідніх колгоспах, і в місті нема. А особиста оренда (100–200 руб. в міс.). 11. Дома приїжджених, чи буд. для ІТП немає при шахті. 12. Тарифна ставка 1200 руб. 13. За раціон. роботу на шахті не платять. ... 18. Премії майже не виплачують. ... 22. Овочами фруктами і молочними продуктами не постачають. ... 24. Продукти харчування за комерційними цінами. 25. Додатковий пайок, літр «5» – не видають.»³

Ще одну групу листів складає кореспонденція, що надходила в редакції газет. При наявності в таких листах повідомлень про особливо надзвичайні випадки в повсякденному житті, їх передавали у партійні і державні органи. Здебільшого такі листи відклалися в архівах серед документації офіційних установ. Причому вони супроводжуються кількома розпорядженнями про необхідність з'ясування ситуації, що описується, а також довідками, підготовленими на місцях у відповідь на офіційні запити.

Частину листів, що надходили в редакції, опубліковано на шпальтах газет. Характерно, що в республіканській пресі, розрахованій на широкий загаль населення, яке часто було не знайоме зі специфікою роботи на виробництві, – публікувалися листи здебільшого агітаційного характеру: змальовувалися умови життя та праці робітників у яскравих фарбах; наголошувалося на позитивних змінах, що відбувалися з молоддю.

3.I.1947 р. «... Спочатку мені здавалося, що я ніколи не навчуся шахтарської науки. Однак минуло не так багато часу, і я, колишня колгоспниця – справжній гірник, командир на шахті. До останнього часу я працювала відкатницею на ділянці шахтного транспорту, а коли оволоділа всіма процесами роботи, мене висунули десятником.

Заробляла і зараз заробляю непогано. Коли була відкатницею, заробляла по 900–1 000 карбованців на місяць. Зараз 1 000–1 500 карбованців.

Харчі хороші. Крім усього, що одержуємо по картках у крамниці, нам дають додаткове харчування: 2 кг. масла, 3 кг. м'яса і інші продукти»⁴.

8.IV.1945 р. «... про Донбас мені доводилося чути, як про щось страшне. Ці брехливі чутки розповсюджували гітлерівські наймити – бандерівці. «Підеши – не вернешся», – говорили нам вороги наші – укр.-нім. націоналісти.

За 5 місяців роботи на відбудові Донбасу мені довелося працювати на будівництві гаражу тресту «Артемвугілля», на шахті «Кочегарка». Був чорноробом, став теслярем. ... Кожному з нас видано ліжко, матрац, подушку, ковдру і простирадло. Тут же при гуртожитку працює пральня. В кімнаті завжди тепло, затишно. Приїхали ми сюди легко одягнені. Тут я одержав білизну і теплий одяг. При великих гуртожитках є червоні куточки. По роботі ми тут відпочиваємо. Читаємо газети, граємо в шахи, доміно...»⁵.

У свою чергу, в районній та заводській пресі переважна більшість опублікованих листів містить критичні зауваження про недоліки адміністрації підприємств у створенні нормальних умов праці та налагодженні побуту працюючих.

15 грудня 1945 р. «В гуртожитку на Будьоновській дуже холодно. Печі топлять мало, в дверях і вікнах такі щілини, що вітер вільно гуляє по кімнатах. Робітники лягають спати в одязі, але це не рятує»⁶.

З листування офіційного характеру, що велося між державними та партійними органами, можна з'ясувати ставлення влади до різноманітних категорій трудових ресурсів, визначити пріоритети в проваджуваній державою політиці:

20.X.1944 р. «... 1. всіх колишніх військовополонених рядового і сержантського складу, що знаходяться на даний час на перевірці в спецтаборах, працюючих одночасно в промисловості, закріпити на цих роботах і по мірі закінчення перевірки залишити в робочих кадрах промисловості...»⁷.

Отже, навіть стислий огляд поштової кореспонденції 1943–1950 рр. може бути цінним джерелом для реконструкції повсякдення працівників важкої промисловості України. По-перше, вона містить факти про певні події, що відбувалися, і по-друге, що є ключовим саме для вивчення історії повсякдення: показує ставлення конкретних людей до власного повсякдення.

Листування допомагає досліднику відчутти людину «зсередини». Наявність повторень в описуванні щоденного буття різними людьми, їх схожа оцінка однакових подій може говорити про певну закономірність досліджуваних процесів.

Водночас, не слід забувати, що при фаховому аналізі проблем необхідно: врахувати всі соціально-економічні, політичні, культурні тощо процеси, які відбувалися в досліджуваний період, а також використовувати різноплановий джерельний матеріал для досягнення максимального охоплення предмету дослідження.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1391. – Арк. 1–2.

² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 13. – Арк. 179–180.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 19. – Арк. 14, 19–20.

⁴ Радянська Україна. – 1947. – 3 січня.

⁵ «Живемо культурно, забезпечено» // Вільне життя. – 1945. – 8 квітня.

⁶ «Отеплить общежитие» // Коксовик. – 1945. – 15 декабря.

⁷ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 231–231.

Тетяна Пронь (Миколаїв)

Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР

Масове переселення українців у добровільно-примусовому порядку, відповідно укладеної 9 вересня 1944 р. у м. Любліні Урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення Угоди «Про взаємну евакуацію польського населення з території УРСР в Польщу і українського населення з території Польщі в Україну»¹, є важливою складовою загальноісторичного процесу ХХ століття.

Однак, до сьогодні селянське середовище України має розділену колективну пам'ять на зазначену подію, латентні міжлюдські образи не тільки матеріально-побутового, але й етнічного характеру. Місцева сільська громада, куди влилися переселенці, відносить труднощі облаштування їх на нових місцях до загальних складнощів відбудови сільського господарства у повоєнні роки і не проявляє особливого співчуття. Причини полягають у замовчуванні цього важливого сегменту політичної, аграрної та соціальної історій за радянської доби, не вивченні і не використанні джерельної бази. Партократична номенклатура, що довгі роки управляла історичною наукою й ідеологією в СРСР, не заохочувала зусилля вчених щодо висвітлення способу життя суспільства, шляхом деталізації побуту та реалій, оскільки неминуче стикалася з досить незручними та неприємними сторонами зовнішньої і внутрішньої діяльності радянської держави для пояснення широкому читачеві. Побоюючись розповсюдження крамольних думок

про життя в західних країнах, примушувала до мовчання й самих переселенців, руйнуючи таким чином їх історичну пам'ять.

Сучасний стан вітчизняної історичної науки характеризується різностороннім висвітленням багатьох проблем. При вивченні повсякденного життя селян дослідники спираються на такі групи історичних джерел як архівні документи, збірники та публікації документів, спогади, матеріали преси та довідкові видання, які були створені у той час (виняток становлять спогади). Звертаючись до повоєнної повсякденної реальності, авторка ставить за мету з'ясувати, що відбувалося у колгоспах східних областей (Ворошиловоградської – сучас. Луганської, Сталінської – сучас. Донецької), які прийняли, поміж інших 15 областей УРСР, українське населення з Польщі) у 1945–1946 рр. і як це вплинуло на повсякденне життя місцевих колгоспників і нових поселенців, переймається проблемою переплетіння людських взаємозв'язків.

Слід зазначити, що світ повсякденного життя корінних селян-колгоспників був для них таким же реальним, як і для переселенців. За визначенням Бергера: «Повсякденне життя являє собою реальність, яка інтерпретується людьми й має для них суб'єктивне значення у якості цілісного світу»². Її ми сприймаємо як факт без подальшого дослідження. Повсякденне життя поділене на сектори, які сприймаються по-різному, одні звично, а інші проблемно.

На тлі небувало руйнівних наслідків Другої світової війни, різкого погіршення демографічної ситуації, відсутності приміщень, придатних для житла, дефіциті товарів першої необхідності, жорстокої посухи 1946 р. і голоду 1946–1947 рр., масової демобілізації з армії й інших численних складнощів місцеві й прибулі під час переселення селяни жили повсякденним життям колгоспників згідно заведеному порядку. Війна перервала звичний уклад життя одних та інших, тому він сприймався ними як проблематичний. Реальність повсякденного життя визначало й поведінку селян, яка часто суперечила моральним засадам суспільства. Хоча переселенці і мали завищені сподівання на краще життя, відповідно обіцяному владою під час переселення, але зіштовхнувшись з проблемами, які не були для них звичними, не втратили реальність повсякденного життя, спромоглися збагатити його, так як не могли існувати без постійної взаємодії й спілкування.

Донбас, як і інші території України, зазнав дуже великих втрат за роки окупації німецько-фашистськими загарбниками, у тому числі й людських ресурсів. На 1 липня 1944 р. чисельність сільського населення складала тут 81,9% від довоєнної³. Сільськогосподарське виробництво також було зруйновано. Соціально-побутові умови життя колгоспників та реальні доходи не відповідали жодним нормам. Багато з них не мали відповідного житла, мешкали у землянках. Відбудова й розвиток житлового будівництва уповільнювалися. Чоловіки знаходилися на фронтах і весь тягар важкої ручної праці у колгоспах припадав на плечі жінок, стариків та підлітків. У 1945 р. ситуація з трудовими ресурсами покращилася за рахунок українців, направлених на розселення у колгоспах досліджуваних областей і демобілізованих з армії. Щоправда на початку переселення українців з Польщі їх розселення у східних областях України, на відміну від південних, не передбачалося. Тільки 9 грудня на засіданні бюро Сталінського обласного комітету КП(б)У було розглянуто питання про прийняття переселенців і розселення їх у 28 районах області групами від 100 до 500 сімей у кожній, переважно у колишніх німецьких поселеннях⁴.

На початку лютого 1945 р. на Донбас прибули перші ешелони з етнічної території Холмщини. Їхній приїзд місцеві селяни й досі згадують з захопленням, – пише київська журналістка Наталя Кляшторна. – Виглядали новоприбулі, як «куркулі», – у незаношеному до дірок одязі і взутті. Реманенту кілька родин мали більше, як місцевий колгосп, а корів вели таких відгодованих, що в череді донецькі корови поруч з ними виглядали козами. Коней та частину худоби забрали у колгосп, а з вимоги дати обіцяні 5 гектарів на сім'ю тільки посміялися. Через рік і вони голодували, об'їдали лободу й пухли від голоду. Водночас прибулі лемки зі зруйнованих війною сіл Ясельницького і Горлицького повітів були у гіршому становищі. Бідні, без харчів, застрашені репресіями⁵.

З сумом розповідає про те, як виглядало колгоспне господарство на нових місцях, агроном із лемків Дмитро Терек, який працював у колгоспі Мічуріно Донецької області: «Був 1 трактор, 1 комбайн, 7 корів, 6 свиноматок і 1 хворий вепр»⁶. «Тут нам прийшлося виживати, хто як міг», – говорить Назар М.Т., мешканка Луганська⁷. Всього до «Сталінської області» прибуло направлених 3 110 сімей, до «Ворошиловоградської» 1 348 сімей станом на 1.04.1946 р.⁸ Поряд з місцевими колгоспниками, переселенці жили в умовах страху, адміністративно-силового тиску, переслідувань і гонінь за будь-який не послух чи невиконання владних розпоряджень і рішень.

Оскільки житла не вистачало, більшість їх поселили у порядку ущільнення, у будинки колгоспників які і так жили у значно гірших умовах, ніж у довоєнні роки. Скупченість людей викликала загальне невдоволення, сварки. В ряді колгоспів переселенці жили дуже щільно по 2–3 сім'ї в одній кімнаті (8–11 осіб)⁹. Будинки, які надавалися переселенцям, потребували капітального ремонту. Плани будівництва або ремонту не виконувалися у зв'язку з відсутністю будівельних матеріалів, браком фахівців-будівельників, витратою матеріалів не за призначенням. Натуральні виплати переселенцям за здане збіжжя здійснювалися з затримками. Зернові та огородні культури часто були не придатними для споживання. Зокрема, такі факти мали місце у колгоспах «Правда» і Рози Люксембург Добропільського району¹⁰. Порочною була й практика шельмування переселенців. Часто їх збіжжя здавалося на виконання державних планів. Разом з тим, до 3 червня 1946 р. (кінець переселення – 16 червня) в ряді районів розрахунки з переселенцями були повністю здійснені. Найбільш складно надавалося житло. Так, станом на 19 вересня 1947 р. в Авдіївському районі Донецької області з 35 переселенських сімей 24 мешкали на квартирах у колгоспників, у Старобешівському районі 84 із 131, у Тельманівському 89 із 105¹¹.

Найбільше уваги влада приділяла залученню переселенців до колгоспів. Тих, хто не вступив до них або вагався заохочували. Адаптація до клімату й інтеграція у колгоспне суспільство була нелегкою. Жарке літо, пил, хвороби, відсутність роботи за фахом для вчителів і майстрів по дереву, чутки про кращі умови життя на заході України провокували до зворотного виїзду. Та не всім вдавалося це зробити. «Привезли нас у с. Карла Лібкнехта Лутугинського району Луганської області де нічого не було, тільки робота день і ніч. Мати плакали й плакали, але робили. Бо не могли не робити», – розповідав журналісту українського щотижневика «Наше слово» (Варшава) Б. Гуку (Варшава) лемко із села Переможне¹². Як відомо, з квітня 1942 р. діяв закон, який збільшував обов'язковий мінімум трудоднів для колгоспників і розповсюджувався на членів їх сімей, підлітків у віці від 12 до 16 років. За невиробіток «без поважних причин» трудоднів «винні» притягувались до кримінальної відповідальності, зокрема, засуджувались до виправно-трудова робіт у колгоспах з утриманням 25% заробітку на користь колгоспу¹³. Переселенці особливо вирізнялися за цими показниками на фоні місцевих колгоспників. У 1945, 1946 роках вони виробляли від 200 до більш як 800 трудоднів. Чим лише драгували старожилів, які заявляли «...хліба все рівно не побачимо»¹⁴. Робота в колгоспі давала українському селянинові всього 5% грошових доходів, 35% зернових, 1% м'яса і сала, 0,5% молочної продукції¹⁵. Щоб вижити він змушений був майже весь вільний час працювати в особистому господарстві. Багато з них не витримували такої наруги і, попри паспортні обмеження, тікали з сіл до міста, йшли працювати на шахти. Натуральний та грошовий податковий тиск руйнував українське село. Звільнення переселенців на два роки після поселення на нових місцях від податків не давало великої підтримки. Отже, матеріально-побутова повоєнна повсякденність життя місцевих колгоспників і включених до їх складу переселених з Польщі українців була безрадісною, принижувала людську гідність. Важко працюючи, селяни не могли як слід прохарчуватися, придбати промислові товари, відпочити.

¹ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літератури УРСР, 1963. – С. 414.

² Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: «Медиум», 1995. – С. 38.

³ Шипік Н.Ф. Сільськогосподарські переселення в Донбас у повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 10. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 124.

⁴ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-326. – Оп. 2. – Спр. 215. – Арк. 12, Спр. 865. – Арк. 166; Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-3474. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8.

⁵ Кляшторна Н. І ось так нам довелося жити в чужій стороні // Наше слово. – 2001. – 28 липня. – № 30 (2295). – С. 8.

⁶ Там само.

⁷ Спогади переселенців: Назар Меланія Татянівна, 1934 р.н., с. Ізби Горлицького повіту, Краківського воєводства (Луганська область) // Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: «Янтар», 2007. – С. 114.

⁸ ДАДО, ф. П-326. – Оп. 2. – Спр. 865. – Арк. 168; ДАЛО, ф. Р-2256. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 62.

⁹ ДАДО, ф. П-326. – Оп. 4. – Спр. 121. – Арк. 7; ДАЛО, ф. Р-3474. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.

¹⁰ ДАДО, ф. П-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – Арк. 45.

¹¹ ДАДО, ф. П-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – Арк. 34, 36; Ф. Р-299. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 119.

¹² Гук Б. Пасинки Степу // Наше слово. – 2009. – 24 травня. – № 21 (2703). – С. 7.

¹³ Даниленко В. М., Романюк І.М. Повсякденне життя селян / Історія українського селянства. Нариси в 2-ох томах. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 379.

¹⁴ Там само. – С. 380.

¹⁵ Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період 1945-1953 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 8.

Тетяна Гонтар (Тернопіль)

Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності

Історія повсякденності лише на перший погляд здається побутово-описовою, віддаленою від гострих соціальних проблем. Насправді ж увага до існування пересічних людей розкриває життя соціуму. Переваги історії повсякденності, як напряду історичного дослідження, особливо помітні при вивченні соціальних змін як у суспільстві в цілому, так і в окремих групах населення.

Саме заглиблення в повсякденне життя українців, депортованих з Польщі у 1944–1946 рр., дає можливість виявлення тих побутових труднощів і проблем, з якими вони зіткнулися в УРСР, у новій для них соціальній обстановці. В свою чергу, без деталей, притаманних історії повсякденності, важко збагнути, чому переселення на Україну українців могло стати і стало для останніх трагедією. Адже термін депортація відображає не тільки сам процес насильного позбавлення звичного середовища, але й втрату батьківщини. Заглиблення у повсякденне життя переселенців допомагає зрозуміти драматизм їх становища, що на довгі десятиліття обернулось оцінкою переселення як трагедії. Цікаво, що джерелами такого дослідження можуть слугувати не тільки спогади, як це прийнято вважати, але й офіційні документи, зокрема, звіти працівників державних органів.

У планах розміщення переселенців у південних областях передбачалось використати колишні німецькі колонії, населення яких було вивезене ще на початку війни. Проте, на час переселення деякі з колоній були спалені (як, наприклад, у Дніпропетровському приміському районі), інші були зайняті військовими частинами для підсобних господарств (як у Щорському районі), захоплені іншими організаціями. Частина будинків виявилась заселеною як місцевими колгоспниками, так і різними прибулими людьми, які втратили житло під час війни. Навіть в офіційній статистиці констатувалось, що майно колоній постраждало, спалене. У Владавській сільраді 47 сімей переселенців були розміщені в руїнах спалених будинків. У колгоспі «Піонер» в спалених будинках було розміщено 35 сімей. Таким самим було розселення у Балахівській і Богданівській сільрадах¹.

У Чернігівському районі в 13 німецьких колоніях на обліку був 601 будинок. З них 179 були зайняті колгоспниками, 12 передані різним організаціям, а у 210 оселили прибулих переселенців. Такою була офіційна статистика. Насправді ж ситуація була значно гіршою. В 15 німецьких колоніях було розміщено всього 94 сім'ї переселенців, яким було надано 29 будинків. Часто сільради просто не контролювали заселення вільних будинків. У колгоспі ім. Кошового Межевського району в колишній німецькій колонії близько 20 будинків були зайняті людьми, які не мали на це жодного права. Без постійного господаря, будинки руйнувалися. У той же час, 16 сімей переселенців були підселені тут до одиноких колгоспників похилого віку².

Житлова невлаштованість була не єдиною проблемою і бідною переселенців. Щодо них чинились свавілля і беззаконня. У довідці про пільги переселенців наводились приклади їх порушення. У 1945 р. бували випадки, коли переселенцям на 2-й – 3-й день прибуття на нове місце вручали повідомлення про здачу державних обов'язкових поставок³.

Переселенець Мазур прибув у травні 1945 р. в с. Катеринівку Синельниківського району. Відразу ж йому вручили зобов'язання на поставку продукції тваринництва за 1945 р. Мазур відмовився, сказавши, що до травня він вже сплатив поставки в Польщі. Після цього райуповноважений описав у нього корову і свиню, щоб їх вилучити. Лише після втручання начальника відділу розселення В. Медини опис майна був ліквідований⁴.

Відносини переселенців з представниками колгоспного керівництва нерідко складались як конфліктні. Голови колгоспів не бажали визнавати особливого статусу прибулих, разом з тим вони намагались використати майно переселенців, особливо привезену ними худобу, для потреб колгоспу, а іноді й для власних, не рахуючись з тим, чи вступили переселенці до колективного господарства, і часто не маючи для цього жодних підстав.

Переселенці привезли з собою немало худоби. У довгій дорозі вони всілякими способами намагались годувати й доглядати худобу. Були навіть випадки, коли люди відставали від поїзда через те, що виходили подоїти корову, напоїти коня. На місцях поселення, опинившись без садиб, вони як господарі найбільше нарікали на неможливість утримувати худобу і птицю, скаржились, що селяни, у яких переселенці опинились на квартирах, не хочуть терпіти привезених тварин. У скаргах вказувалось, що свиней і курей доводиться тримати в клітках, корів селян виганяють з хлівів, а керівництво колгоспів нічим не допомагає⁵.

Нерідко голови колгоспів просто хотіли покращити своє господарство за рахунок майна переселенців. Уколгоспі «Хлібороб» Солонянського району голова прямо заявив: «Ви нам не потрібні, нам потрібні ваші коні, вас сюди ніхто не звав і не буде захищати»⁶. У Хортицькому районі голова колгоспу «Красное знамя» забрав у переселенців, до речі не членів колгоспу, трьох коней. У колгоспній стайні від поганого догляду вони здохли. Переселенці не одержали за них ніякої компенсації⁷.

У колгоспі «Червоний комунар» Охтирського району голова Баранник поставив коней переселенців у колгоспну стайню, а коли селянам потрібно було привезти дрова, не дозволив їх взяти⁸, чим викликав законне обурення. Така ж ситуація склалася в колгоспі ім. Фрунзе Синельниківського району. Переселенці здали коней в колгосп, а голова жодного разу не дозволив їх використати колишнім власникам – навіть привезти соломи на паливо. Коней погано доглядали, несвоєчасно годували та поїли. Голова колгоспу Тищенко заявив: «Коні не ваші, а колгоспні і ви за них не хвилюйтеся». У колгоспі ім. Енгельса Чкаловського району стався аналогічний випадок. Голова не дав коней для поїздки на млин, щоб змолоти зерно, і заявив переселенцям, що коні вже не їхні, погрожував судом, якщо їх будуть називати своїми⁹.

Вражає один випадок, детально описаний перевіряючим господарське становище переселенців, котрого також обурило несправедливість районного керівника щодо селянина. Переселенець А. Матюх, поселений в колгоспі ім. Сталіна Котовського району, привіз з собою з Польщі гарного коня. Після вступу в колгосп його усуспільнили. Селянинові важко було розлучатися з улюбленим конем, але він не скаржився. Після роботи приходив до колгоспної стайні, доглядав за конем, голубив його. Так тривало до того часу, поки голова райвиконкому не побачив цього коня і не виміняв його в колгоспі для себе¹⁰. Це вже вкрай обурило А. Матюха, він став скаржитися, але чи повернув собі коня – невідомо.

До самоуправства додавались образи і знущання. У Запорізькій області в колгоспі ім. Уральського полку Куйбишевського району місцеві колгоспники на чолі з головою Александровим відкрито говорили переселенцям: «Нащо ви сюди приїхали, ми і без вас обійдемося». У колгоспі ім. Сталіна Запорізького району голова Євстаф'єв побив 75-річного переселенця Гаца за те, що він не дав свою корову на польові роботи¹¹.

В іншому випадку голова сільради заявив переселенцям: «Щоб я вас жодного в церкві не бачив». Жінки-переселенки скаржились на те, що без жодної причини їх сварять «матом»¹². Самоуправство, неповага не сприяли адаптації переселенців на нових місцях.

Все, з чим зустрілися переселенці, йшло врозріз з їх уявленнями про господарювання і власність. Селянину-господарю призвичаїтись до колгоспної системи було вкрай важко. Більшість переселенців працювали в колгоспі, але категорично відмовлялись вступити в нього, заявляли, що хочуть вести своє господарство.

Чутки про життя в колгоспах поширились аж до Польщі і кардинально змінили ставлення до вибору місця переселення. З середини 1945 р. більшість прагне оселитися в західних областях УРСР.

На зборах переселенців у одному з сіл Полтавської області було вирішено переїхати в Рівненську область. Селянка Ю. Стельмашук заявила, що краще вмерти, ніж вступити в колгосп. Дружина переселенця І. Махомета сказала: «Краще б нас у Польщі побили, ніж ми приїхали сюди»¹³.

На зборах в с. Постець Пирятинського району Полтавської області Павло Вольчак прямо заявив про намір повернутися: «Коли мені не дадуть вагона, не дадуть пропуск, я піду пішки. Правду я кажу, громадяни?» І всі хором загукали: «Так, так». Голова сільради с. Мачухи про настрої 15 родин переселенців доповідав у 1945 р.: «Радянською владою незадоволені усі»¹⁴.

Переселенці всіляко намагались відстрочити вступ до колгоспів, при цьому, коли вдавалось – продавали коней і худобу. У Миколаївській області селяни, розміщені в колишній німецькій колонії Ландау, полишали свої місця і власними засобами їхали, як зазначалось в документах того часу, «у невідомому напрямку»¹⁵, а саме – у західні області.

Більшість переселенців, які опинились у південних та східних областях України, усіма правдами і неправдами намагались переїхали в західні області, де ще існувало одноосібне господарство. Дехто намагався повернутися до Польщі. Вдавалось це лише одиницям. Всі інші були затримані на кордоні. Переселення сотень тисяч людей, непросте й драматичне вже через його вимушений, недобровільний, а часто й просто насильницький характер, потребувало значних коштів, серйозної матеріальної допомоги, їх не було і не могло бути в Україні наприкінці війни та у повоєнний час. Окрім того, переселенці опинились у соціально несприятливій обстановці. Колгоспна система в південних та східних областях не залишала місця одноосібному господарюванню і виключала звичний для українців, які проживали в Польщі, уклад життя. Погіршувала ситуацію байдужість місцевих органів влади.

Уі ці висновки на основі вивчення повсякденного життя набувають конкретики. Сама ж історія повсякденності є не менш соціальною, ніж історія політична і зовсім не зводиться до опису побутових деталей, як іноді помилково вважають.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.4626. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 12.

² ЦДАВОВУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 4–5.

³ ЦДАВОВУ. – Ф. 4626. – Оп.1. – Спр. 12. – Арк. 4–5.

⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 4625. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 10–11.

⁵ Там само. – Арк. 5.

⁶ Там само. – Арк. 7.

⁷ Там само. – Арк. 20.

⁸ ЦДАВОВУ. – Ф. 4625. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 49.

⁹ ЦДАВОВУ. – Ф. 4625. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 8 – 9.

¹⁰ Там само. – Арк. 11–12.

¹¹ Там само. – Арк. 21.

¹² Там само. – Арк. 8.

¹³ Там само. – Арк. 41.

¹⁴ Якименко М. Депортація українців із Польщі на Полтавщину в 1944–1945 роках та її соціально-економічні наслідки // Березіль. – 1998. – №1–2. – С. 159–167. – С.166.

¹⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 4625. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 48.

Оксана Янковська (Київ)

Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945–1953 рр.)

Соціальна політика як система заходів, спрямованих на здійснення соціальних програм, підвищення рівня життя народу за рахунок забезпечення зайнятості та, відповідно, прибутків, підтримку галузей соціальної сфери, запобігання соціальним конфліктам, є одним із важливіших питань, що в ньому передовсім має визначитися держава, оскільки саме повсякденне життя людей, їх матеріально-побутовий стан, рівень надання послуг та гарантії держави відображають дійсний рівень розвитку економіки та пріоритети держави.

За умов повоєнної руїни держава вочевидь мала б сприяти покращенню матеріально-побутових умов народу. Однак уже черговий (четвертий) п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР (1946–1950 рр.) державним пріоритетом засвідчив не задоволення нагальних потреб людей, а нарощування військово-поліцейської міці держави. Примусові мобілізації громадян на роботу в галузях та місцях, визначених системою; безперспективна з точки зору особистості нескінчена фактично примусова праця; узаконене широкомасштабне використання дешевої дитячої праці під вивіскою виховання і навчання в системі ФЗН; зневага до матеріально-побутових умов трудящих – усе це залишалося нормою життя для пересічного громадянина, позаяк саме за рахунок нелюдських умов праці робітників та інженерних

працівників суттєво здешевлювалося нарощування потужностей промисловості, причому, передусім, промисловості важкої, зокрема, металургійної та вугледобувної галузей, енергетики тощо. Об'єктивні негаразди приножувалися недолугим адмініструванням – всілякими позиками, дефіцитами, штучним голодом, здирницькою грошовою реформою та ін. Державний цинізм сприяв розквіту зловживання службовим становищем, хабарництва, корупції всередині адміністративного апарату, які набули системного характеру. Жалюгідні умови життя пересічної людини, фактично на межі виживання спричиняли поширення в масах дрібної та побутової злочинності, доступних їм зловживань. Усе це вело до унормування у свідомості людей того, що, зрештою, одержало народну назву неписаного «основного закону соціалізму» – «хто що охороняє, той те й має».

Зусилля держави концентрувалися на кількох пріоритетних напрямках, перш за все – оборонній промисловості та необхідних для її забезпечення енергетиці, металургії, машинобудуванні. Показники 4-ї п'ятирічки з виробництва продукції групи «Б» були багато нижчими від показників групи «А», вкотре підтверджуючи, що життєвому рівню людей держава не надавала належної уваги, розглядаючи виробництво товарів народного споживання лише як поступку населенню і скорочуючи до мінімуму витрати на ці галузі. Повільне (у порівнянні з відбудовою виробничих потужностей) відновлення житлового фонду, зловживання в системі комунально-побутового та медичного обслуговування, гостра нестача переважної більшості продуктів харчування тощо на фоні загальної криміногенності гальмували підвищення рівня життя людей. Можна сказати, що соціальна політика була орієнтована на забезпечення мінімально можливих умов для виживання населення, необхідного для виробництва.

Водночас, прагнучи якнайшвидше повернути втрачений за роки війни контроль над усіма сферами життя людей, органи влади повсюдно здійснювали нагляд за настроями громадян, перлюструючи листування, надто з місць роботи примусово мобілізованих, збираючи відгуки людей у чергах, на інспірованих владою та стихійних зборах, мітингах або інших місцях скупчення громадян. Як свідчать звіти, зведення і висновки працівників НКВС УРСР, суспільна реакція на динаміку власного побуту була вельми строкатою. На одному полюсі фіксувалася вдячність людей партії та урядові за турботу, їх сподівання, що урядові заходи приведуть до зміцнення СРСР, а відтак до покращення матеріально-побутового стану трудящих у майбутньому. На іншому вирувало відверте незадоволення, висловлюване у виступах і резолюціях зборів трудящих, бойкотуванні рішень влади, або навіть – у західних областях – до судових позовів до місцевих керівників за невиплату заробітної платні та неподобства у ставленні до працівників, не кажучи вже про масову підтримку збройної боротьби УПА.

Влада реагувала на це доволі традиційно. Швидкими темпами поширювалася радіофікація, радіоточка разом із пресою використовувалися як засоби психологічного тиску для агресивної агітаційно-пропагандистської кампанії. Набирали обертів звичні репресивні заходи – за 1945–1953 рр. в УРСР за «політичні злочини» було заарештовано 43 379 осіб віком до 25 років; усього ж і у самій лише Західній Україні протягом 1944–1952 рр. за підрахунками відомства Берії репресовано близько 500 тис. осіб, у тому числі вбито понад 153 тис., заарештовано понад 134 тис., заслано довічно понад 203 тис. осіб. Таке «зміцнення» влади призвело до того, що на зламі 40–50-х рр. пересічні громадяни вже знову приховували думки, натомість беззастережно «підтримуючи» всі чергові ідеологічні кампанії – люди вже не ризикували висловлювати свою незгоду з курсом партії. Водночас повоєнні зміни радянського законодавства уможливили втручання держави в приватне життя, зокрема, у сімейно-шлюбні стосунки.

Безрадіним і злиденним було життя селян. Політика держави щодо села зіштовхнула їх, позбавлених землі, худоби, а внаслідок паспортизації – й волі, на найнижчий щабель суспільства. Обмеження в правах вкупі з тягарем непосильних державних поборів, податків і просто конфіскацій не давали їм бодай якомось покращити матеріально-побутові умови життя – здебільшого селяни працювали лише за забезпечення основними продуктами харчування в натуральній формі. Практичними діями органи влади не просто не сприяли нормалізації цих умов, але щораз користалися селом як найостаннішим ресурсом для підтримки державного організму, – чи то для поставки сільгосппродуктів, чи то для поповнення робітничих кадрів, необхідних для підйому важкої промисловості, – фактично силою селянство лишалося суспільним аутсайдером. Злочинна політика стосовно найжиттєвіших проблем селян безпосередньо впливала на їх моральний стан, втокмачувала в них безнадію, песимізм і зневіру в покращення життя, спричиняючи відгородження і деградацію українського села.

Під час повоєнної відбудови економіки УРСР за рахунок нехтування життєвими потребами населення всі сили держава спрямовувала переважно на виробництво засобів виробництва та оборону, широко застосовуючи всілякі мобілізації і примусову працю, а також жіночу та дитячу працю. Ресурси держави використовувалися без огляду на потреби й бажання людей, що є характерною рисою тоталітарної системи. Здавалося б, четвертий п'ятирічний план (1946–1950 рр.) було виконано за 4 роки 3 місяці, зрештою, 1950 р. обсяг промислового виробництва на 73% перевищив рівень найуспішнішого передвоєнного 1940 р. У той же час виробництво товарів масового споживання не досягло передвоєнного рівня, житлова проблема, поглиблена війною, вирішувалася вкрай повільно. Власне, нічого дивного в цьому немає. За всю історію планування народного господарства СРСР – а це 11 п'ятирічних і 1 семирічний плани – немає жодного, що не був би перевиконаний по групі «А». Навпаки, по групі «Б» був виконаний лише один з дванадцятьох (восьмий – 1966–1970) планів розвитку, усі інші не були виконані. Тобто розвиток групи «А» систематично планувався за рахунок групи «Б», а складений за такої диспропорції план перевиконувався по групі «А» і регулярно не виконувався по групі «Б», мінімізуючи виробництво товарів народного споживання. Очевидною є закономірність примату важкої індустрії, яка вирішувала дві задачі. По-перше, гарантувався пріоритетний розвиток військово-поліцейської машини держави, основою якого є саме важка індустрія. По-друге, примусово обмежувалося споживання основної маси населення країни; останнє свідчить про утримування на мінімальному рівні тривалості необхідного робочого часу, що за К. Марксом є засобом збільшення відносної доданої вартості, а, отже, цілеспрямованим підвищенням ступеня експлуатації трудящих.

Таким чином, у роки повоєнної відбудови як державне планування, так і управління на всіх рівнях не мали пріоритетом швидку нормалізацію життя знедолених війною громадян країни. Зростання доходів населення планувалося значно повільнішим, ніж економіки загалом, тож купівельна спроможність переважної маси населення мала лишатися низькою. Насправді система управління була налаштована для пригальмовування поліпшення матеріального стану основних верств, що списувалося це на об'єктивні труднощі, прорахунки, шкідництво тощо, оскільки держава (вірніше, її власник – партійна верхівка, та топ-менеджмент – господарське керівництво) не мала зацікавленості у швидкому підвищенні добробуту мас, позаяк це зменшувало як прибуток державного апарату, так і можливості влади до маніпулювання народом, і, зрештою, вело до саморуйнації такої держави, що й відбулося у 80–90-ті рр. ХХ ст.

Лілія Дробіна (Чернівці)

Роль огородньої кампанії в житті міського та сільського населення західних областей України у післявоєнні роки

Повоєнне десятиріччя в історії України характеризується як період подальшого зміцнення сталінського тоталітарного режиму, адже Україна відновлювалася не як самостійне державне утворення, а як частина загальнорадянської системи, в якій немала роль відводилася соціальному забезпеченню. Один із моментів цієї політики органами соціального забезпечення і військових відділів вважався важливим засобом задоволення матеріальних потреб населення – надання індивідуальних городів. Дане питання було досить актуальним, і вже в 1944 р. по Україні 725 214 сімей військовослужбовців одержали під городи 174 266 га землі (по 4,2 га)¹. Незважаючи на такі великі цифри, лише незначна соціальна група в західних областях мала городи їх в 1944 р., оскільки територія тільки звільнялася від окупації.

У західних областях України великого значення влада надавала процесу створення колгоспів, адже охочих до усупільнення майна в цих областях майже не було. Для місцевих жителів колективне господарювання за суттю й умовами функціонування було новим явищем – протилежним одноосібному господарству. Крім того, переживши воєнні роки, селяни намагалися не тільки зберегти, а й розширити своє землеволодіння. Радянська система міцніла, розподіл вільних земель стосувався тільки колгоспників і працівників радянських підприємств, закладів і установ, а для обмеження одноосібних господарств діяли відпрацьовані методи тоталітарної системи.

Починаючи з травня 1945 р. в західних областях на зразок „східних» комнезамів створювалися земельні громади з незаможних селян-колгоспників, які до кінця року вже існували в усіх селах. Основною функцією цих товариств було: надавати громадську допомогу безкінним селянам, інвалідам війни, сім'ям воїнів, людям похилого віку та сиротам в обробітку землі, ремонті сільськогосподарського реманенту, підготовці городнього інвентарю, своєчасній заготовці та перевірці якості насіння. Під час відновлення землекористування і огородньої кампанії по Чернівецькій обл. 24 тис. малоземельних сімей військовослужбовців було додатково надано землі площею більше 18 тис. га (по 0,7 га)². Біля 23 тис. робітників і службовців Львова отримали городи, але кількість заявок була набагато більшою, ніж землі поблизу міста³. Внаслідок цього вступали в дію бюрократичні методи. Так, в Рава-Руському районі на одну ділянку отримували кілька дозволів або переміщення власників здійснювалося, незважаючи на затрачені сили по обробітку ділянки⁴.

На перших порах значна частина колгоспників через відсутність техніки і худоби, не могли обробляти землю. Для цього селяни, які мали щось із перерахованого, об'єднувалися в супряжні групи й по черзі здійснювали обробіток землі. Було організовано близько 240 тис. супряг, які обробили понад 980 тис. га землі інвалідів Вітчизняної війни, військовослужбовців і бідняків⁵. На Станіславщині вони зібрали урожай з 9 813 га для 9 041 чол., закупили 26 т різного посівного матеріалу, особливо потребуєчим пенсіонерам⁶. По Чернівецькій обл. майже 15 тис. безкінних сімей було прикріплено до супряжних груп⁷.

Землі приміських територій також не пустували. Вже у 1946 р. кожне підприємство міста мало підсобне господарство для задоволення потреб своїх працівників. Відсутність громадського контролю призводила до того, що підсобні господарства часто неформально ставали власністю директора. Так, на одному із підприємств м. Чернівці з 4 га саду отримали 6 кг яблук⁸. Вже з цього прояву радянської системи керування можна було робити висновки про її сутність, однак зашореність в поглядах не давала можливості це помітити, адже страх перед диктатором Й. Сталіном породжував страх перед кожним начальником.

У 1945 р. лише на території м. Чернівці було освоєно 11 підсобних господарств площею у 200 га. На основі списків своїх співробітників 140 підприємствам була відведена площа орної землі в 690 га під індивідуальні та колективні городи. Решта орної землі освоювалася мешканцями будинків як присадибні ділянки. Проте, якщо з такої земельної площі для військовослужбовців ще виділялись ділянки як для працюючих на підприємствах, то для інвалідів війни процес проходив важче. Так, у II-у кварталі 1945 р. по м. Чернівці було забезпечено городами лише 357 інвалідів з 603, які стояли на обліку в органах соцзабезу⁹. Висувалися різні плани надання допомоги потребуєчим, зокрема кожній громаді засіяти для інвалідів по 3 га, разом – 2 108 га, а що в середньому дало б 22 тис. ц хліба. Цього б вистачило для надання допомоги наявним 500 інвалідам в кожному районі¹⁰.

Усі землекористувачі – колгоспи, підсобні господарства підприємств, городники повинні були сплачувати за землю великі податки. Тобто, надання земельних площ аж ніяк не означало, що власники будуть використовувати їх лише для власних потреб. Наприклад, уже 30 серпня 1944 р. були направлені міськвиконкомам зобов'язання по здачі хліба державі підсобними господарствами й одноосібниками.

Радянська влада в період 1944 р. ще недостатньо контролювала в західних областях заходи соціальної допомоги в земельному питанні. Тому в роботі зі збирання урожаю було багато недоліків: не організовані супряги для допомоги сім'ям червоноармійців, інвалідам Вітчизняної війни, безкінним господарствам; не використано як тягло ялові та малопродуктивні корови. Відсутність державної техніки вимагала від керівництва укладення договорів із селянськими господарствами, власниками молотарок, складання графіків молотьби та розмірів оплати. Особливо велике невдоволення влади викликало те, що в областях не дуже успішно здійснювався процес хлібозаготівлі зернових культур, не поспішали із обмолотом хліба та здачею державі, а „голови райвиконкомів, секретарі райкомів КП(б)У та райуповнаркомзаги не вживали належних заходів для виконання найважливішого воєнно-господарчого завдання і з перших днів питання хлібоздачі пустили на самоплив», – відзначалося на засіданнях партапарату¹¹. Тим не менше індивідуальні городи та підсобні господарства допомагали людям виживати в скрутних повоєнних умовах, особливо в період засухи 1946 р.

Щоправда, колгоспи в західних областях України були малопродуктивними. Сподівання владних структур, що отримавши колгоспи у своє підпорядкування, можна буде успішно

справитися з продовольчою проблемою, не збулися. Тому кількість індивідуальних городників зростала і в наступні роки. Отримавши земельну ділянку розміром не більше 0,06 га, городяни умудрялися будувати на цій площі невеличкі будиночки та вирощувати картоплю, овочі й фрукти. Практично не було такої верстви міського населення, яка б не переймалася в той час дачними ділянками. Безперечно, все це забирало чимало часу, відволікало громадян від основної роботи, проте гарантувало забезпечення сімей хоча б мінімумом продовольства.

Урядовими розпорядженнями 1946 р. були встановлені жорсткі розміри присадибних ділянок, вилучені всі «надлишки» землі. Встановлено порівняно високі податки на продукцію присадибних ділянок, у результаті чого вирощувати городину, розводити сади, утримувати худобу часто ставало не вигідно. Проголошена боротьба з так званими «порушниками статуту сільськогосподарської артілі» вилилася в різке скорочення присадибних ділянок, знищення садів і виноградників, скорочення поголів'я домашньої худоби та птиці, що ще більше погіршило загальний стан сільського господарства.

Період зими 1946–1947 рр. показав усю безпорадність радянської системи в плані організації забезпечення населення країни продовольством. Уряд із запізненням вживав заходів щодо допомоги голодуючим у 1946–1947 рр. 9 квітня 1947 р. була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР «Про індивідуальне і колективне городництво в 1947 р.». Виходячи із трагічної ситуації, що склалася у 1946–1947 рр., радянський уряд зобов'язував облвиконкоми та міськвиконкоми відвести під індивідуальні та колективні городи робітників і службовців усі вільні землі, а також, відповідно до постанови РМ УРСР від 27 березня 1947 р. №353, невикористані в цьому році землі колгоспів.

Тому весною 1947 р. питання про городи стало гострішим, внаслідок чого відведено під індивідуальні та колективні городи робітникам і службовцям міських підприємств десятки тисяч гектарів землі (лише по Ровенській обл. виділено 9 814 га¹²). У результаті наполегливої роботи власників землі в 1947 р. план держпоставок сільськогосподарської продукції по хлібу було виконано: Чернівецькою обл. на 116%, Львівською – на 81,6%, Дрогобицькою – на 96,5%, Станіславською – на 85%¹³.

Люди, перебуваючи під постійним владним і агітаційним впливом радянської системи, вишукували різні можливості для додаткового забезпечення себе продуктами харчування, зокрема поширення городництва, організовували допомогу в обробітку городів. Однак, у цілому огородня кампанія у перші повоєнні роки несуттєво вплинула на поліпшення добробуту населення західних областей України, продовольча проблема тут (як і по Україні загалом) не була розв'язана.

Зазначена тема соціальної політики і сьогодні не втрачає своєї наукової та прикладної актуальності, що свідчить про необхідність її подальшої розробки в загальному контексті переосмислення нелегкої історичної спадщини нашого народу.

¹ Вербило О.М. Всенародна допомога сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни (на матеріалах України 1944–1945 рр.) / О.М. Вербило // УІЖ. – 1968. – №6. – С. 115.

² Державний архів Чернівецької обл. (Далі – ДАЧО). – Ф.Р-3. – Оп. 2 – Спр. 784. – Арк. 16.

³ Львівська правда. – 1947. – 19 бер.

⁴ Львівська правда. – 1947. – 19 квіт.

⁵ Денисенко П.І. Відбудова економіки і культури в західних областях УРСР (1944–1945 рр.) / П.І. Денисенко // УІЖ. – 1964. – №5. – С. 91.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р-348. – Оп. 3. – Спр. 256. – Арк. 99.

⁷ ДАЧО – Ф.Р-3. – Оп. 2 – Спр. 784. – Арк. 16.

⁸ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 1-в. – Арк. 32.

⁹ ДАЧО. – Ф.Р-717. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 1-в. – Арк. 33.

¹¹ ДАЧО. – Ф.Р-3. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 10.

¹² ЦДАВО України. – Ф.Р-348. – Оп. 3. – Спр. 255. – Арк. 71.

¹³ Львівська правда. – 1947. – 2 жовт.

Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.)

Матеріально-побутові умови населення характеризують не лише життя окремої людини, а цілого суспільства загалом. Проте, як не дивно, описуючи історію цього самого суспільства, дослідники залишали поза увагою повсякденне життя народу, зводили свої дослідження до переліку цифр і вихваляння діяльності уряду та партії щодо покращення матеріально-побутових умов жителів країни. Водочас, люди не мали де жити, що їсти, не мали засобів до існування. У наш час підходи істориків до цього питання дещо змінилися, проте жодної узагальнюючої та фундаментальної праці з історії повсякденності ще не створено, а тому дана стаття написана переважно за архівними матеріалами.

Для міського населення України війна створила цілий ряд побутових проблем і незручностей. Однією з основних була гостра нестача житла. Без даху над головою залишилися майже 10 млн. чоловік¹. Люди змушені були жити в жахливих умовах надзвичайного перенесення в кухнях, ванних кімнатах, підвалах, сараях і землянках, у приміських селах, на дачах, в установах і організаціях, де вони працювали. Близько однієї третьої (31,8%) міського населення мали житлову площу меншу 5 кв. м. На одну квартиру в середньому припадало 1,5 сім'ї².

Десятки тисяч людей у містах України роками стояли в черзі на отримання квартири, проте встановлена черга систематично порушувалася. Загалом із наданих населенню квартир лише близько 15–20% отримували громадяни в порядку черги, усі інші – поза чергою, переважно завдяки клопотанню впливових осіб³. Як не дивно, але була й інша «сторона медалі»: окремі сім'ї з 2–3-х осіб займали цілі поверхи, великі квартири і будинки, які здавали в оренду наймачам⁴.

Відкритою житлова проблема залишалася аж до кінця 50-х рр., тобто до того часу, коли в країні розпочалося масове житлове будівництво.

У досліджуваний період значно погіршилося, побутове обслуговування міського населення, майже вщент була зруйнована система комунального господарства. Через збитки, завдані міському водопроводу, населення на тривалий час було позбавлене якісної питної води. Люди змушені були добувати воду з випадкових, небезпечних у санітарному плані джерел: річок, струмків, закинутих колодязів; узимку нерідко пили талу снігову воду, улітку – дощову. Фактична норма водоспоживання населенням у порівняно з довоєнною знизилася у 2-3 і більше разів⁵.

У 1948 р. в республіці був споруджений перший і найдовший на той час в СРСР і Європі газопровід Дашава – Київ. До кінця 1950 р. газом забезпечувалися вже 24 міста. Газифікація вносила великі зміни в побут народу, покращувала гігієну житла, сприяла економії в бюджеті кожної сім'ї.

У повоєнні роки відбудовувалися перукарні, лазні, пральні, різного роду майстерні та інші установи, які сприяли покращенню повсякденного життя міських жителів. Важливе значення мало відродження та подальший розвиток пасажирського транспорту, налагодження його роботи в обслуговуванні населення. У досліджуваний період трамваї курсували у 21 місті України, а тролейбуси – у 7.

Отже, розвиток житлового фонду і сфери обслуговування перебував в зародковому стані, а тому лише частково сприяв покращенню побуту народу.

Протягом усього досліджуваного періоду міські жителі переживали продовольчі труднощі. Ще під час війни вони були переведені на нормоване постачання – отримували продукти за картками. Існували робочі картки 1-ї і 2-ї категорії, а також спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Норми відпуску продуктів по карткам, а також ціни на ці продукти були строго фіксованими. Так, денна норма відпуску хліба за робочою картою 1-ї категорії складала 800 г., за картою 2-ї – 600 г. Норма хліба для службовців була 300–450 г., для утриманців (дорослих) та для дітей (до 12 років) – 200–300 г.⁶ Проте, навіть за картками існували постійні збої в постачанні населення. На додачу, з вересня 1946 р. пайкові ціни були підвищені в 2,5–3 рази, а комерційні знижені всього на 10–20%.

Для компенсації втрат встановлювалася система надбавок до заробітної плати, але вони були незначними (від 110 до 80 крб.), а тому не могли суттєво вплинути на матеріальне становище населення. По всій країні можна було почути скарги людей: «Що ми тепер будемо робити, в нас дуже низька зарплата»; «Як можна жити, якщо я заробляю 213 крб.?»; «Зарплата збільшилася на 100 крб., а я повинен за один хліб платити 300 крб., а в мене сім чоловік сім'ї»⁷.

27 вересня 1947 р. уряд і ЦК прийняли нову спільну постанову «Про економію і витрати хліба», яка передбачала значне скорочення контингенту населення, що перебувало на нормованому постачанні. Зокрема, з пайкового забезпечення були зняті працездатні утриманці та особи, які займалися сільським господарством. Усі ці заходи уряду і партії й підготували «голодну зиму» 1946–1947 рр.

Яскравим свідченням голоду 1946–1947 рр. в Україні є спеціальні повідомлення МДБ УРСР КП(б)У про скарги громадян областей України на тяжке продовольче становище, опухання та смертність від голоду. З 10 квітня до 15 травня 1946 р. було виявлено 7 тис. 330 таких листів⁸. Нерідко в повідомленнях МДБ були свідчення про випадки людожерства, що прогресували в Україні. Про тяжке становище населення в містах свідчать і звіти інспекторів ЦК ВКП(б), які виїжджали з перевіркою до цілого ряду промислових підприємств⁹.

Про те, що життя населення в повоєнні роки було складним, свідчить заробітна плата та ціни на продукти харчування, які не могли забезпечити повноцінного існування людині. Так, працівники гіпсового заводу в середньому отримували 258 крб., робітники хімічної фабрики – 307 крб., асфальтно-бетонного заводу – 802 крб., толевого заводу – 317 крб.

Ціни на продукти харчування були такими: кілограм борошна коштував залежно від місцевості 6–9 крб., кілограм гречки – 10–15 крб., картопля – 3–4 крб. за кг, молоко – 2,5–3,5 крб. за літр, сметана 10–20 крб. за літр, яйця – 7–11 крб. за десяток¹⁰.

Крім їжі, населенню потрібно було купувати й одяг та інші речі, які теж були недешевими. Скромний чоловічий костюм, наприклад, коштував у середньому 300 крб., майже стільки ж – шкіряні черевики. Гумове взуття продавалося за 43–45 крб. За жіночу вовняну шапку потрібно було віддати від 39 до 51 крб., за дитячу шапку – 60–80 крб.¹¹

Непомірно дорогими були музичні інструменти – баян коштував 1425 крб., акордеон – 2810 крб. Швейні машинки коштували від 650 крб. (ручна) до 1300 крб. (ніжна), велосипед «Рига» – майже 650 крб., фотоапарат «ФЕД -1» – 1100 крб.¹²

Фотоапарати і радіоприймачі до початку 50-х рр. були рідкістю. Після війни радіоприймачі виділяли виключно для секретарів обкомів, райкомів партії і комсомолу, спеціальним розпорядженням керівництва країни. Звичайні ж люди придбати приймач не могли, для цього потрібен був спеціальний дозвіл. Поширенню їх заважала цензура. Справа в тому, що 24 березня 1946 р. Англія почала вести радіопередачі російською мовою. Заборонити передачі Бі-бі-сі радянське керівництво не могло, проте й не бажало, щоб їх слухало населення країни.

Через відсутність у населення холодильників у деяких магазинах почали продавати лід, і для більшості міських жителів такий товар був не зайвим.

Перший телевизор, який побачило радянське населення, мав двадцять ламп і екран розміром десять на тринадцять сантиметрів. Екран розміром десять на чотирнадцять сантиметрів мав телевизор «КВН-49» (КВН – це перші літери прізвищ його винахідників: Кенігсон, Варшавський, Ніколаєвський), що з'явився в 1949 р. Згодом почали використовувати лінзи, наповнені дистильованою водою, які збільшували зображення на екрані в два рази. Потім з'явився телевизор «Т-2» з екраном тринадцять на вісімнадцять сантиметрів, програвачем і радіопрогравачем. Проте, дозволити собі придбати телевизор могла лише дуже незначна частина міського населення. У досліджуваній період перегляд телепередач був цілою подією. Біля «блакитних екранів» збиралися не тільки їх власники, а також сусіди, близькі й далекі родичі, сусіди цих родичів і родичі сусідів.

Технічний прогрес того часу зачепив і автомобільну промисловість. Поступово трофейні «Опелі» і «БМВ» почала змінювати «Победа». У листопаді 1948 р. відбувся її перший пробіг. Продаж автомобілів «Победа» і «Москвич» почав рекламуватися в газетах, проте придбати їх середньостатистичному міському жителю було практично нереально, оскільки коштували вони відповідно шістнадцять і дев'ять тисяч карбованців¹³.

У зруйнованій післявоєнній країні, де більшість населення голодувала, а головною валютою залишалися спирт і гас у грудні 1947 р. одночасно з відміною введеної в роки війни карткової системи, була проведена грошова реформа. Основне її завдання полягало в стабілізації фінансової системи. Післявоєнні інфляційні процеси та розширення зони натурального обміну свідчили про прогресуюче знецінення карбованця і ставили під загрозу зриву відновлення економіки. До того ж, за роки війни в обігу збільшилася кількість грошових знаків, які виявилися фальшивими.

Щоб уникнути непорозумінь під час безкарткової торгівлі, владні органи, не зраджуючи практиці планового передбачення результатів, розподілили норми продажу товарів в одні руки.

Так, одна людина могла придбати 2 кг печеного хліба, 1 кг вермішелі, 1 кг м'яса і м'ясопродуктів, 0,5 кг ковбаси, 6 м тканини, 1 котушку ниток, 2 пари шкарпеток, по 1 парі взуття шкіряного, гумового чи текстильного, 1 кусок господарського мила, 2 коробки сірників і 2 л гасу¹⁴.

Реформа була проведена в ніч з 14 на 15 грудня 1947 р. в основному шляхом деномінації, тобто заміни попередніх грошових знаків на нові зі зміною їх номіналу. Упродовж тижня населенню потрібно було обміняти свої наявні кошти з розрахунку 1:10 (один новий карбованець обмінювався на 10 старих). Внески в ощадкасах перераховувалися за пільговим курсом: до 3 тис. карбованців обмінювалися по курсу один до одного, до 10 тис. – три старі карбованці за два нових, понад 10 тис. – два карбованці за один.

16 грудня почалася безкарткова торгівля продовольчими і промисловими товарами. З цього ж дня визначилася група товарів, які користувалися підвищеним попитом. У містах України до них належали жири, цукор, крупи, м'ясні та рибні продукти, господарче мило, тютюнові вироби, сіль і сірники. Характерним для першого дня безкарткової торгівлі було те, що в магазинах збиралася велика кількість людей, більшість із яких приходила через допитливість і цікавість – подивитися, як проходить торгівля, які є товари.

Всупереч масовому очікуванню ціни на значну частину товарів, у тому числі на одяг, взуття трикотажні вироби значно зросли порівняно з пайковими. Ціни на продовольчі товари були в цілому вищими, ніж довоєнні, і, за винятком необхідного мінімуму, недоступними для більшості населення (їх купували для «особливого випадку»). До того ж, після відміни карткової системи виявилася велика різниця в цінах, особливо на овочі в державних магазинах і магазинах кооперативних організацій. Так, у Києві в державних магазинах картопля продавалася за ціною 1 крб. за кілограм, а в магазинах Укркоопспілки – по 3 крб.¹⁵

Не дивлячись на те, що реформа скоротила обсяг наявних коштів у населення, з її допомогою так і не вдалося ліквідувати диспропорцію між попитом і пропозицією. До того ж, одним із найбільш дефіцитних товарів став хліб.

Зовсім іншу емоційну реакцію викликали повоєнні зниження цін. Вони до цього часу залишилися в пам'яті старшого покоління як турбота влади про народ. Перше зниження відбулося в 1948 р. і до 1954 р. проводилося щорічно. Як правило, про зниження цін населенню повідомлялося задовго до його проведення. У магазинах з'являлися яскраві оголошення і плакати, що запрошували покупців на розпродаж. На підприємствах влаштовувалися мітинги, на яких трудящі дякували партії, уряду й особисто Сталіну за турботу про країну і її жителів. Реально ціни знижувалися всього на кілька відсотків, але пропагандистські наслідки цього заходу досягали куди більших розмірів.

Таким чином, можна зробити висновок, що повсякденне життя міського населення в повоєнні роки було надзвичайно складним. У країні спостерігався дефіцит продуктів харчування та промислових товарів. Особливо загострилася продовольча проблема під час голоду 1946–1947 рр. Незадовільним було матеріальне становище населення і, як наслідок, – його купівельна спроможність. Заробітної плати більшості міських жителів не вистачало навіть для того, щоб вдосталь поїсти, не кажучи вже про придбання одягу, взуття чи товарів культурного та побутового призначення.

Вищезазначена наукова проблема є перспективною для подальших історичних розвідок, оскільки існує ще багато малодосліджених напрямів у вивченні повсякденного життя міського населення в повоєнні роки.

¹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 31.

² Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды 2-й конференции (17–19 декабря 1946 г. / Ред. кол.: действ. Чл. АМН Н.А. Семашко и др. – Т. 1. – М. – С. 100.

³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 3093. – Арк. 147.

⁴ Там само.

⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 2126. – Арк. 88.

⁶ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 27.

⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3581. – Арк. 14–31.

⁸ Голод 1946–1947 рр. в Україні: Причини і наслідки. – Київ–Нью-Йорк, 1998. – С.111.

⁹ Державний архів Донецької області. – Ф. 326. – Оп.2. – Спр. 1104. – Арк. 57.

¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 356. – Арк. 10.

¹¹ Державний архів Київської області. – Ф. Р-880. – Оп. 11. – Спр. 1317. – Арк.12.

¹² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 3491. – Арк. 183.

¹³ Там само. – Арк. 189.

¹⁴ ДАДОУ. – Ф. 326. – Оп. 7. – Спр. 422. – Арк. 14.

¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 3583. – Арк. 11.

Олексій Лук'янець (Київ)

Система харчування міського населення Української РСР у 1951–1955 рр.

Україна, отримавши незалежність, ще тільки робить свої перші кроки у державному будівництві. Цей відповідальний та визначальний період становлення нашої держави супроводжується активним вивченням та переосмисленням власного історичного буття.

Мета цієї публікації полягає у висвітленні проблем громадського та індивідуального харчування міського населення Української РСР у 1951–1955 рр.

Враховуючи вражаючий дисбаланс у структурі народного господарства та постійно зростаючий попит на продукти харчування у населення, у серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР уперше було порушено питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості груп «А» та «Б». У промові Г. Маленкова зазначалося, що за період 1940–1953 рр. виробництво засобів виробництва збільшилося в три з лишком рази, а виробництво предметів споживання – лише на 72,0%. Тож в умовах наявності міцного індустріального фундаменту потрібно організувати «стрімку піднесення виробництва предметів народного споживання», «всебічно форсувати» розвиток легкої та харчової промисловості, сільського господарства¹.

У цьому ж місяці було прийнято бюджет на 1953 р., який передбачав великі дотації на виробництво товарів широкого вжитку, ціни на які були суттєво знижені, також це поширювалося й на харчову промисловість. У кінці 1953 р. хліб коштував у три рази дешевше, ніж у 1948 р. Як і слід було очікувати, зниження цін на промислові товари супроводжувалося ростом дефіциту. Тоді даний план був переглянутий, показники росту по споживчим товарам були подвоєні².

Для поліпшення постачання міського населення продуктами харчування на республіканському рівні, було прийнято низку постанов та указів. Зокрема, 30 жовтня 1953 р., Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по поліпшенню колгоспної торгівлі на ринках УРСР». Мета намічених у постанові заходів – поліпшити постачання населення міст і промислових центрів сільськогосподарськими продуктами шляхом широкого залучення колгоспів і колгоспників до продажу лишків цих продуктів на ринках, а також здачі їх на комісію органам споживчої кооперації³.

4 листопада 1953 р. виходить інша постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ, «Про заходи по збільшенню виробництва і заготівлі картоплі та овочів у колгоспах і радгоспах УРСР в 1953–1955 роках». Ця постанова була прийнята з метою покращення постачання міст продуктами харчування. Згідно цього рішення планувалося широко розгорнути колгоспну торгівлю картоплею та овочами⁴.

Союзний та республіканський уряди поставилися серйозно до проблем забезпечення своїх громадян продуктами харчування. Проте, далеко не всі постанови виконувалися з такою простотою, з якою були написані. Проблеми з постачанням і виробництвом продуктів харчування постійно мали місце в містах УРСР.

Система громадського харчування складалася з мережі їдалень, чайних, різноманітних закусокних та буфетів. Слід зазначити, що переважна більшість закладів громадського харчування функціонували при фабриках, заводах, підприємствах та організаціях. Відповідно до цього, вони були доступними не для широкого загалу, а обслуговували лише своїх працівників.

Умови сервісу та рівень матеріально-технічного забезпечення закладів громадського харчування були різні. Так, наприклад, у м. Чернігові на роботу їдалень було чимало нарікань: «Обслуговування трудящих на підприємствах громадського харчування тресту їдалень поставлено дуже погано, асортимент страв та інших продуктів надто обмежений, низької якості, в більшості їдалень та чайних меню гарячих страв протягом дня не змінюється, попит населення

на кухонні страви не задовольняється, культура обслуговування знаходиться на дуже низькому рівні, мають місце факти обважування, обмірювання та обрахування споживачів. Незважаючи на всі можливості, трест їдалень не організував безперебійного постачання підприємств громадського харчування продуктами, особливо молочними, рибними та овочами, внаслідок чого молочні та овочеві страви майже не готувалися. Торгівля морозивом не велася. Більшість їдалень, чайних, закусточних і буфетів розміщені в непристосованих, тісних приміщеннях, які не відповідають виробничим і санітарним вимогам, не забезпечені кухонним інвентарем, столовим приладдям, холодильним устаткуванням і не мають гарячої проточної води для миття посуду»⁵.

Такі грубі порушення у системі громадського харчування нерідко призводили до неприємних інцидентів серед відвідувачів, зокрема траплялися часті випадки отруєнь.

Індивідуальне харчування мешканця міста залежало від двох факторів: заробітної платні та наявності асортименту продуктів харчування.

Що стосується першого, то заробітна платня в усіх галузях народного господарства була низькою. У 1950 р. вона становила у промисловості 708 крб., транспорті – 707, будівництві – 656, освіті та культурі – 668 крб.⁶

Роздрібні ціни в держаній торговельній мережі були нижчі, ніж на колгоспних ринках. Так, наприклад, батон коштував 1 крб. 23 коп., яйця (10 шт.) – 8 крб. 20 коп., картопля (кг) – 55 коп., гречка (кг) – 4 крб. 40 коп., яловичина (кг) – 14 крб., пиво «Жигулівське» (л) – 32 коп., а горілка (л) – 40 крб.⁷

Максимальні ціни на колгоспних ринках обласних центрів УРСР були такі: картопля коштувала 3 крб. 50 коп., яловичина – 18 крб., яйця (10 шт.) – 13 крб.⁸

Потрібно взяти до уваги ще й те, що в деяких містах взагалі не було державних магазинів, які могли б забезпечувати населення дешевими продуктами харчування.⁹

Отже, ми бачимо, що попри намагання союзного та республіканського керівництва покращити продовольчу ситуацію у містах Української РСР, їхні заходи все ж таки не виявилися панацеєю від нагальних проблем, які стосувалися забезпечення населення необхідними продуктами харчування. Командно-адміністративна система не могла ефективно визначити і задовольнити зростаючі потреби міських жителів УРСР.

¹ Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – (Україна кризь віки: в 15 томах. – Т. 13). – 89 с.

² Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / Н. Верт; [пер. с фр. Н.В. Бунтман и др.; 2-е испр. изд.]. – М.: Весь Мир, 2003. – 382 с.

³ Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1946–1960. Частина 2. 1953–1960. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. – 315 с.

⁴ Там само – 315 с.

⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 3878. – Арк. 17.

⁶ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 30 с.

⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 3616. – Арк. 198.

⁸ Там само – Арк. 200.

⁹ Там само – Арк. 6.

Віктор Крупина (Київ)

Професійна діяльність партійної верхівки УРСР у повсякденному вимірі (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)

Професійна діяльність кожного працівника обумовлюється специфікою його роду занять та займаною посадою, які визначають зміст повсякденних практик. У випадку з керівним прошарком Комуністичної партії СРСР була присутня ще одна специфіка, суть якої полягала в статусі ВКП(б) як правлячої. Тобто радянська монопартійна політична система створила дивний симбіоз – органи державної влади існували паралельно з партійними органами і саме останні відіграли провідну роль у державі.

На основі з цього, повсякденна діяльність партійної верхівки полягала в забезпеченні керівної, спрямовуючої і контролюючої ролі Комуністичної партії в радянському соціумі. Для

функціонерів центральних партійних органів керівна робота полягала в ретрансляції вказівок центру на місця, прийнятті власних рішень, здійсненні контролюючих функцій. Працівники регіональних та місцевих партійних органів забезпечували поточне управління та контроль, причому не лише партійними осередками. Номенклатурний принцип кадрової політики в Радянському Союзі, що передбачав призначення та звільнення на найважливіші посади в державних органах та господарських установах за згодою партійних комітетів відповідного рівня, обумовив підлеглість державних службовців і господарників саме партійним органам.

Така залежність була виправдана в роки війни, коли концентрація влади в одних руках була виправданою. Проте після війни зрощення партійних і державних органів виявилось шкідливим – партійна номенклатура втрачала самостійність у прийнятті рішень, а отже, ефективність контролюючих функцій падала.

Партійна номенклатура не володіла ресурсами, що їх мали державні службовці і господарники, проте мала владу. І ця влада, майже абсолютна на горизонтальному рівні, спокушала до зловживань. У повоєнні роки Кремль боровся з фактами преміювань керівних партійних діячів з боку господарських органів. Робити це було складно, адже обидві сторони були зацікавлені в нормальних стосунках одна з одною, що й підтвердила практика проведення грошової реформи наприкінці 1947 р. 12 керівних працівників Чернігівського обкому КП(б)У і облвиконкому, 8 секретарів міськкомів, 9 секретарів райкомів, 6 голів міськвиконкомів і райвиконкомів УРСР вчинили «антидержавні дії» при обміні грошей. Зрозуміло, що обміняти кошти за вигіднішим курсом було неможливо без сприяння фінансових робітників, на що могли розраховувати лише керівники. Після викриття порушень правил обміну грошей партійна номенклатура, у свою чергу, всіляко полегшувала покарання для фінансових працівників, які «провинилися».

Робочий день партійної номенклатури неодмінно пов'язувався з роботою з паперами – звіти, директиви, накази, інструкції, довідки, телефонні розмови тощо. Прагнення контролювати й охопити своєю увагою якомога більше призводило до переобтяження державних службовців і господарників паперовою роботою, що відволікало останніх від основних справ. Та й самі партійні органи чимало часу витрачали на кадрову роботу – перевірку анкетних даних висуванців на номенклатурні посади, узгодження кандидатур тощо. Час від часу інспектори ЦК, інструктори обкомів і райкомів здійснювали відрядження на місця для ознайомлення із ситуацією та надання практичної допомоги. Такі поїздки були можливі в разі наявності автомобілів, становище яких по війні було обмаль. Автопарки партійних органів у перші повоєнні роки поповнювалися за рахунок переданих зі збройних сил та трофейних автівок, модельний ряд яких складали переважно іномарки. Як свідчить довідка Управління справами ЦК КП(б)У, станом на 1 вересня 1947 р. лише половина автомобілів партійних органів України були справними, ще кожен четвертий вимагав ремонту. Загальний катастрофічний стан із дорогами, тим більше у сільських районах, обумовив використання навіть у 1950 р. як транспортного засобу коней та велосипеди.

Автомобіль для чиновника був не лише засобом пересування. Службовий автомобіль був атрибутом влади, високого соціального становища. Проте такий привілей для регіональних керівників не міг тривати надто довго – уже на початку 1948 року Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У розпорядилися передати надлишкові автомобілі підлеглим органам. Транспортний дефіцит спокушав багатьох із керівників використовувати наявні машини для зловживань: здавати їх в оренду, а отримані кошти використовувати для облаштування свого побуту.

Іншою формою здійснення керівних і контролюючих функцій стали наради, зібрання, засідання. Як правило, вони проходили доволі напружено, адже повоєнний курс влади на форсовані темпи відбудови народного господарства вимагав від кожного управління самовідданої праці та надзвичайних зусиль для виконання планів. Це було можливо лише способом командного стилю керівництва. Не всі очільники справлялися: за 1945–1953 рр. майже кожен п'ятий працівник номенклатури ЦК КП(б)У утратив посаду як такий, що «не справився». Окрім безпосередньої мети, великі зібрання завершувалися «неофіційною частиною» – банкетом, продукти для якого були змушені надавати підприємства і колгоспи. Скандали, бійки, аморальні вчинки, що подекуди супроводжували цей захід, компрометували владу в цілому, тож такі елементи представницьких зібрань заборонялися.

Керівні працівники ЦК КП(б)У проводили насичений робочий день, що тривав до 20–22 години. Відомо, що Й. Сталін полюбляв засиджуватися допізна, змушуючи чільних управлінців наслідувати звички вождя. Лише влітку 1953 р. робочий день був унормований до

звичного для нас режиму. Незважаючи на добре харчування у спеціальній, така робота погано впливала на здоров'я партійної верхівки. Проект постанови ЦК ВКП(б) із красномовною назвою «Про заходи збереження здоров'я керівних кадрів партії і уряду» серед найпоширеніших називав захворювання серцево-судинної і нервової систем, що супроводжувалися приступами серцевих і головних болів, високим кров'яним тиском. Очевидно, що в основі цих проблем зі здоров'ям лежала саме нервова складова – перенапруження в роки війни, бажання вижити в умовах страху перед вождем і системою. Причини ще одного поширеного захворювання – порушення обміну речовин – крилися в нераціональному харчуванні, обмеженому раціоні, сидячому способі роботи. Серед пропозицій щодо збереження здоров'я партійного і державного керівництва СРСР називалися обов'язкова диспансеризація та щорічна місячна відпустка, запровадження в повсякдення фізичних занять, покращення раціону відповідно до рекомендацій лікарів-дієтологів, заборона відпочивати у прокуренних кімнатах, за більярдним або гральним столом. Належало звернути увагу на недопустимість з боку окремих працівників «надмірного вживання алкогольних напоїв і зловживання палінням». Для свого відпочинку апарат ЦК КП(б)У використовував такі курорти, як Кисловодськ, П'ятигорськ, кримські оздоровниці, а вихідні дні влітку зазвичай проводили на урядових дачах «Конча-Заспа» і «Пуша-Водиця».

Безумовно, керівна робота вимагала самовіддачі, подекуди надзусиль, була пов'язана з підвищеною відповідальністю, адже невиконання завдань могло обернутися втратою партійного квитка, свого роду «імунітету» від покарань. Проте, окрім «батоба», робота в партійних органах мала і «пряники».

На фоні загального незадовільного становища матеріально-побутове забезпечення партійної номенклатури було дещо кращим. Ще з 1943 р. керівні працівники отримували «ліміти» – безкоштовний промисловий і продуктовий набір. Наприкінці 1947 р. відбулася монетаризація пільг – «ліміти» було скасовано, проте вони компенсувалися «тимчасовим грошовим забезпеченням», тобто грошової виплати на утримання, що залежала від розміру місячної зарплати й у 2–3 рази її перевищувала. Найбільшу зарплату в Україні отримували секретарі ЦК КП(б)У – 2 000 руб.; заступники голови Ради міністрів УРСР, голова Президії Верховної ради УРСР – по 2 300 рублів, заступники секретарів ЦК КП(б)У – 2 000 рублів, начальники управлінь ЦК КП(б)У і міністри – 1 900–1 600 рублів, завідувачі відділами ЦК і заступники міністрів 1 400–1 600 рублів. Перші секретарі обкомів КП(б)У і голови облвиконкомів отримували 1 600–2 000 рублів. Таке нововведення було не всім до вподоби, адже компенсація торкалася лише керівних працівників (секретарів і завідувачів відділами). Крім того, зазначена постанова позбавляла керівних і відповідальних працівників партії та держави привілеїв у вигляді обслуговування у спеціальних магазинах і базах закритого типу, зобов'язуючи відкрити ці заклади для широкого загалу. Це посилювало диференціацію у середовищі партійної номенклатури. Крім іншого, апарат ЦК КП(б)У мав власне Управління справами, обслуговувався у спеціальних майстернях, функціонував елітний дитячий садок тощо.

Професійна діяльність значно впливала на повсякденне життя партійної номенклатури, у тому числі позапрофесійне. Подібно до державних органів, партійні органи забезпечувалися першочергово. Відсутність дефіциту підштовхувала до зростання запитів, підвищення вимогливості до облаштування свого побуту, з'являється прагнення до розкішного життя. Партійну верхівку не задовольняє звичайний автомобіль – потрібен автомобіль комфортний, меблі мають бути стильними, а портрети вождів партії у службовому кабінеті – високохудожніми. Відчуваючи за собою могутнє лобі, партійна номенклатура дбала не лише про державні справи, але й облаштовувала своє повсякденне життя.

Оксана Прохоренко (Київ)

Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40-х – 50-х рр. ХХ ст.

Новітні тенденції розвитку історичної науки пов'язані зі зростанням уваги до повсякденної історії. Сьогодні диктує свої вимоги до дійсності. Для високоосвіченої суспільної моралі, вже давно не цікаві гарно вигадані легенди, перекручена історія, яка прикрашена нездійсненими надіями. Саме на таку постановку питання і націлена повсякденна історія. Повсякденність – це

щоденне життя людини, як індивідуума, ставлення її до побутових проблем, влади, держави та суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя.

У дослідженні головна увага звернена на специфічну й особливу структурну групу соціуму – викладачів вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ). В історичному процесі саме ця група певним чином детермінує майбутнє народу – інтелект, освіченість, культуру та мораль. Науково-історичний аналіз повсякденного життя викладачів ВНЗ, його особливостей, визначення позитивних рис і вад дадуть змогу більш глибоко осмислити реформаційні процеси, що відбуваються в нашій країні в галузі вищої освіти сьогодні, використати досвід попередніх поколінь, залучивши його найкращі здобутки.

Загальновідомо, що для вищої школи та наукового потенціалу країни одним з гарантів успішного розвитку є кадри. Визначна роль професорсько-викладацьких кадрів у функціонуванні системи вищої освіти є очевидною.

Повсякденність включає значну низку сторін життєдіяльності людини: побут, дозвілля, умови професійної діяльності, настрої тощо. Відомо, що побутові практики більшою мірою визначають перебіг історичного часу, ніж «великі діяння» лідерів. Одним із факторів, що встановлює місце особистості в суспільній ієрархії є її матеріально-побутове забезпечення.

Після завершення Другої світової війни, ВКП(б)У взяла курс на побудову воєнно-індустріальної держави, створення соціально однорідного й політично-монолітного суспільства, відсунувши на задній план вирішення основних проблем матеріально-побутового забезпечення населення. Водночас, у Радянському союзі система ідеологічних настанов диктувала свої вимоги щодо тогочасних реалій: лише та особа, яка вписувалась і пропагувала ідеї комуністичної партії мала право на більш-менш пристойне життя. Педагогам у цьому процесі відводилась особлива місія – виховувати молодь і переконувати їх у надзвичайній і непорушній ролі комуністичної партії та політичного-ідеологічного режиму. Ті викладачі, які виконували правила гри, нав'язані режимом, могли сподіватися на пристойну винагороду за працю та життєздатне побутове обслуговування.

Щоб забезпечити стабільний достаток тієї частини науково-педагогічної інтелігенції, яка намагалася виконувати настанови партії, існувала спеціальна система державних замовлень, а, відповідно, й одержання високих гонорарів. Партійні структури щедро винагороджували тих, хто у своїх статтях і виступах критикував або вихваляв вказаних партією осіб. Так, позаштатні лектори, які мали вищу освіту, одержували до 120 руб. за кожен прочитану ними лекцію¹. Поряд із цим, щоб надати статті або виступу більшої достовірності, залучалися відомі імена з кола науково-педагогічної інтелігенції. Наприклад, за статтю професора Лебедева на тему «Слава і гордість вітчизняної науки», йому, як автору, було виписано 500 руб.² Потрібно зазначити, що для пересічного міського жителя ця сума була місячною заробітною платою.

З огляду на стан справ у повоєнний період, враховуючи винагороду за працю різним категоріям населення, платня професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ була вищою зарплатою. Наприклад, середньомісячна зарплата робітників у народному господарстві в 1950 р. складала 646 руб., в 1955 р. – 711 руб.³ Потрібно зазначити, що в усьому світі ситуація, коли люди високоінтелектуальної праці мають винагороду у кілька разів більшу, ніж особи фізичної праці, є нормальною і вказує на те, що держава піклується про інтелектуальний потенціал країни.

Введення карткової системи та продовольча диктатура розглядалася КП(б) У як засіб повного контролю над масами. Реальний стан продовольчого забезпечення науково-педагогічної інтелігенції відображений у численній кореспонденції тих років, яка нещодавно стала доступна для дослідників. Наприклад, у процесі перегляду цензурою поштової кореспонденції, яка надходила з м. Харкова, було виявлено 80 листів студентів, у яких описувалися матеріально-побутові умови життя викладачів і студентів. Так, одна зі студенток повідомляла: «Ти не можеш собі уявити, як я розчарована у навчанні і в усьому на світі. Адже ці представники високого становища в суспільстві у нас в інституті голодні, як вовки. Взяти хоча б наших викладачів німецької мови. ...Зараз їм доводиться стояти у черзі за 500 грамів хліба, так само, як і студентам»⁴. Отже, замість плідної науково-педагогічної роботи педагоги змушені були простоювати в чергах, для того щоб не померти від голоду.

Потрібно зазначити, що наявність грошей у досліджуваній період не була достатньою умовою для купівлі. Найкраще міг влаштувати своє життя, кар'єру і побут той, хто був здатний завести потрібні знайомства, «домовитися» з важливими особами, а іноді й збрехати, звести наклеп або зрадити.

Скасування карткової системи призвело до ще більшого загострення ситуації на ринку продовольчих і промислових товарів. Цінність особи, комфорт і зручність її існування не розглядалися владою як першочергові завдання. Між декларованими соціалістичними гаслами, які виголошувалися з трибун і друкувалися на шпальтах газет, та умовами життя науково-педагогічної інтелігенції пролягала нездоланна прірва. На думку Н.Гогохія, побутові проблеми негативно відбилися на психологічній та моральній атмосфері у всьому міському середовищі, вони стали каталізатором гіпертрофованого прояву негативних особистісних рис, таких, як пристосуванство, заздрість, агресивність, та умовою становлення нового способу життя⁵. До того ж, радянське суспільство зазнало такої ідеологічної обробки, при якій звертати увагу на матеріально-побутові незручності було «буржуазно», а подекуди – непристойно. Відтак науково-педагогічна інтелігенція повинна була мовчки терпіти всі труднощі соціально-матеріального становища.

Інформативний вакуум, штучно створений, призводив до одномірності мислення, свідомості й світогляду, погіршення клімату в науково-педагогічних колективах. Викладач Дніпропетровського університету Н. Воробйов зазначає: «На жаль, більшість людей наділи на себе зараз маску удавання в науці. І діють, і говорять те, що не думають, хоча і знають свою долю за попередні гріхи»⁶.

Зникли найцінніші складові наукових дискусій – можливість обміну думками, наукова рефлексія, плюралізм думок. «Постійний страх та примара репресивних акцій стали невід’ємною частиною тогочасного життя й плідної науково-академічної діяльності» – згадує про життя та діяльність викладачки Київського університету Н. Полонської-Василенко І. Верба⁷. Професорсько-викладацькі кадри стали мовчазними та замкнутими. Формувався комплекс власної неповноцінності, відчуття безпорадності, немічності та безперспективності, відбувалося зниження морального рівня педагогів. Проявом розмивання традиційних морально-етичних норм професорсько-викладацьких кадрів були факти «сексотства». Численні доноси у викладацьких колективах стали нормою життя і діяльності.

У повоєнні роки система моральних настанов науково-педагогічної інтелігенції була в прямій залежності від генеральної лінії ВКП(б), соціально-економічної і освітньої політики держави. Запровадження зрівнялівки, партійне ставлення до науково-педагогічної інтелігенції глибоко позначилося на її становищі в суспільстві, коли професорсько-викладацький склад вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість та підлабузництво. Відбулося нівелювання ролі викладача як особистості в житті вищої школи та суспільства. Репресивна машина сталінізму перетворювала активного та свідомого педагога на маргінала, пристосуванця до певної ситуації чи процесів, сліпого виконавця настанов.

Водночас, всупереч тотальному ідеологічному й адміністративному тиску, серед значної частини науково-педагогічної інтелігенції зберігалися ті якості, які забезпечували їй авангардні позиції в суспільно-культурному та духовному прогресі.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). – Ф. 539. – Оп. 1. – Од. зб. 4203. – Арк. 88.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 41. – Од. зб. 65. – Арк. 91.

³ Советская жизнь. 1946–1953 гг. / Сост. Е.Ю. Зубкова, Л.П. Кошелева, Г.А. Кузнецова. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 501–502.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 871. – Арк. 210.

⁵ Liberalization in the USSR. Facade or Reality? Edited by D. Richard Little. – Lexington, 1968. – P. 15.

⁶ Державний галузевий архів Служби безпеки України (ДГАСБУ). – Ф. 16. – Оп.22 (1951 р.). – пор. 3, Т. 27. – Арк. 281.

⁷ Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К.: Наукове видання, 2000. – С. 160.

Оксана Булгакова (Київ)

Повсякденне життя наукової інтелігенції доби «відлиги»

Історія повсякденності як напрямок історичної науки останнім часом постає в центрі уваги багатьох науковців. Саме повсякденність життя тої чи іншої верстви населення з їх

буденними проблемами і відображає життя історичних епох, збагачуючи загалом ретроспективну картину минулого.

Науковці є окремою соціокультурною групою інтелігенції загалом. Яким було їх повсякденне життя в період значних суспільних трансформацій другої половини 1950 – I пол. 1960-х років XX ст.?

Спираючись на усні спогади науковців, спробуємо окреслити основні параметри їх повсякденного життя.

Взаємини між колегами незалежно від соціального походження були переважно доброзичливі. Не було якогось помітного розшарування. Людина оцінювалась лише за людські якості, такі, як, працьовитість, порядність та ін.

Громадське життя колективу було доволі насиченим. Колегам було цікаво одне з одним. Це був колектив однодумців. Організовувались творчі вечори, пікніки. Все це було завжди дуже цікаво.

Існувало також багато різноманітних гуртків за інтересами. Хто хотів і міг, співав у хорі. Популярними були туристичні гуртки. Науковці мали змогу подорожувати не лише Україною, але й побувати в окремих регіонах СРСР. Навіть ті, хто мав маленьких дітей, брали їх із собою.

Кожного тижня обов'язковою була «політінформація». Всі мали обрати якусь тему і підготувати цікаву доповідь, що виносилась на загальне обговорення. Таким чином, розгорталися дискусії, в яких науковці обмінювались думками та ідеями.

Медичне забезпечення було загальнодоступне. Щодо відпочинку в санаторіях і пансіонатах, цим користалися переважно лише старші колеги.

Стипендії аспірантів були невеликі, проте дозволяли молодим науковцям (за їх спогадами) задовольняти матеріальні й естетично-культурні потреби.

Зовнішній вигляд науковців. Споглядаючи фотографії тих років, ми бачимо і жінок, і чоловіків вдягнених доволі консервативно. Жінки переважно ходили в сукнях, чоловіки – у костюмах. Так, у магазинах нічого не було, але науковці прагнули виглядати «цілком пристойно». Щоб досягти цього купували тканину, за якою можна було стояти в черзі півдня, а потім самостійно шили собі одяг. Дехто мав особистого чи знайомого майстра, який створював предмети гардеробу. Усі хотіли виглядати гідно й гарно. Обов'язково в колективі була своя перша красуня.

Дозвілля науковців. Популярністю користувалися танцмайданчики. Зокрема, у Києві концерти відбувалися на естраді, яка розташовувалася біля річки Дніпро. Тут можна було почути і відомих виконавців. Танцювали переважно танго, вальс і фокстрот.

Вільний від роботи і навчання час науковці відвідували кінотеатри, музеї, виставки. На все знаходили і кошти, і час. Хто яку мову вивчав, відповідно цікавився саме фільмами цих країн. Хоча стрічки дублювалися, хотілося «хоча би з фільмів знати життя тієї країни», мова та культура якої дуже приваблювала.

Життя було багатобарвним та яскравим. Науковці брали шефство над медичними закладами. Так, у лікарні, де лікувалися інваліди війни, науковці, намагалися зробити їхнє життя трохи кращим. Вони читали цікаві лекції, співали пісні, ставили вистави.

Під час навчання аспірантам давали «тринадцяту стипендію». Її офіційне призначення полягало в купівлі необхідних книжок. Незважаючи на голодні роки, матеріальну скруту, особливо сумлінні аспіранти витрачали ці гроші за цільовим призначенням. Згодом, ставши вже відомими науковцями, вони згадували, що зібрали дуже гарну бібліотеку, якою все життя користувалися, саме завдяки цій «тринадцятій стипендії». Загалом люди читали дуже багато, причому не лише наукову літературу, але й художні твори.

Серед подій суспільно-політичного характеру, які запам'яталися на все життя, називаються доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС та політ Ю. Гагаріна в космос. Якщо перша з них викликала негативні відчуття – багато хто плакав, не будучи в змозі повірити в злочини Й. Сталіна, то політ Ю. Гагаріна асоціюється виключно з безмежною радістю.

Надзвичайне враження мав політ Ю. Гагаріна в космос. Радощам людей не було меж. Відчуття були такі, наче в кожній людини «виросли крила і вона злетіла».

Про міжнародне становище в світі науковці дізнавалися із засобів масової інформації. Складати своє власне уявлення про міжнародні проблеми в світі, холодну війну і протистояння із заходом науковці могли, слухаючи «дуже цікавих лекторів» від організації «Знання».

Події, що увійшли в історію, як «карибська криза», і могли призвести до розв'язання третьої світової війни, і те протистояння між США та Радянським Союзом викликало страх і побоювання. Проте, відчуття неминучості третьої світової війни не було. Було покладання на лідера М. Хрущова, якому довіряли, і сподівання науковців, що все вирішиться якомога краще мирним шляхом.

Доба «відлиги» принесла зміни чи не в усі сфери життя людей. здобувалося поліпшення умов життя науковців порівняно з попередніми періодами. Звісно, складнощі повсякденного життя були, але згадуючи свою наукову молодість вчені передусім говорять, що жили насиченим і цікавим життям: з оптимізмом дивилися в майбутнє, вірили в свою країну, своєю науковою працею намагалися продовжувати діяльність своїх видатних учителів.

Наталія Хоменко (Київ)

Колективне дозвілля як спосіб контролю за студентською повсякденністю

Дозвілля є невід'ємною складовою структури повсякденності, яку, зокрема, українська дослідниця О. Колястрок умовно називає «аксіологією життя» або стилем життя (смісловне наповнення, система життєвих орієнтирів – як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети)¹. Дозвілля має різноманітний арсенал способів та видів занять, тому доречним було б дати його дефініцію та окреслити структуру. Під дозвіллям розуміється сукупність занять, за допомогою яких: відбувається відновлення фізичних, розумових і психічних сил людини. Воно складається з: індивідуального споживання культури (читання книг, журналів, газет, прослуховування радіо тощо); публічно-видовищного споживання культури (відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, спортивних видовищ та ін.); спілкування (з сім'єю, родичами, друзями тощо); фізичних занять (ранкової та вечірньої гімнастики), спорту, туризму; розваг; пасивного відпочинку (прогулянок без певної мети та ін.); творчої діяльності і любительських занять (різноманітних гуртків, студентських наукових товариств)².

Радянська влада уміло використовувала дозвілля для виховання молоді у руслі комуністичної ідеології. У вільний від навчання час молодь масово залучали до колективних форм відпочинку. Відтак, дбаючи про організацію студентського дозвілля, влада отримувала дієві важелі впливу на формування їх світогляду.

Особливу увагу держава приділяла організації художньої самодіяльності ВНЗ, залучаючи таким чином до культурно-громадського життя велику кількість молоді. Станом на 1950 р. у 296 ВНЗ МВО СРСР нараховувалося 3 тис. гуртків художньої самодіяльності (драматичні гуртки, духові оркестри, оркестри народних інструментів, танцювальні колективи, хори тощо), учасниками яких були 62 тис. студентів³.

На початку 1950-х рр. гуртки художньої самодіяльності ВНЗ Української РСР були нечисленними⁴. Проте до кінця 1960-х рр. їх кількість значно зросла. Більше того, низка колективів художньої самодіяльності перейшли на професійний рівень та виступали за межами СРСР (ансамбль «Веснянка» Київського державного університету).

У репертуарі музичних гуртків, хорів та студій художнього слова обов'язково фігурували твори партійно-ідеологічного спрямування, які возвеличували роль Й. Сталіна та КПРС («Піснею про Сталіна починаймо день, – кращих ми не знаємо на землі пісень», «Із-за гір та з-за високих сизокрил орел летить», «Ленін завжди живий», «Партія наш керманіч» тощо⁵). Ними мав починатися і завершуватися кожний концерт (програма його попередньо прискіпливо розглядалась комсомольським чи партійним бюро)⁶. Слід відзначити, що, незважаючи на наявність зазначених ідеологічних впливів, молодь із задоволенням брала участь у згаданих гуртках.

Учасники художньої самодіяльності отримували можливість реалізувати свій творчий потенціал. Студентське захоплення художньою самодіяльністю змінило кардинально життя багатьох випускників навчальних закладів, деякі зробили кар'єри оперних та естрадних співаків. Солістами Київського театру опери та балету стали Є. Мірошніченко (колишня студентка профтехучилища), 1957 р. закінчила Київську консерваторію, та А. Солов'яненко, випускник Донецького політеху 1954 р., 1978 р. закінчив Київську консерваторію.

Ще однією насаджуваною формою колективного дозвілля в радянські часи були студентські клуби, створювані з ініціативи міськкомів ЛКСМУ. Їх метою був максимальний контроль та координація студентського дозвілля у поза навчальний час. В рамках діяльності клубів проводилися тематичні вечори, клуби за інтересами, концерти самодіяльності, бали, екскурсії і «маївки», вечори танців; студентів залучали до формування пропагандистських груп, проведення усних альманахів, випуску стінгазет, обговорення нових театральних вистав, кінофільмів, організували зустрічі з видатними акторами, режисерами та художніми і музичними колективами; діяльності інститутської періодичної преси. Молодь навчальних закладів була активним кореспондентом багатотиражок «Інженер-машинобудівник» – Запорізький машинобудівний інститут, «Держинець» – Дніпропетровський хімічно-технологічний інститут, «Кіровець» – Харківський інститут інженерів залізничного транспорту, «За радянську науку» – ЛДУ. Назви деяких іноді дублювалися⁷.

У багатьох ВНЗ УРСР проводилися курсові, факультетські та інститутські (університетські) «вогники». Зазвичай вони відбувалися в студентських кафе.

Надзвичайно популярними серед студентської молоді стають аматорські кіногуртки. Клуб любителів кіно діяв при Київському державному інституті народного господарства⁸. В багатьох вузах систематично проводилися кінофестивалі та кінолекторії, діяли самодіяльні кіностудії.

На комітети комсомолу було покладено відповідальність контролювати публічно-видовищне споживання культури, саме тому у радянський період широко практикувалися колективні студентські культпоходи до театрів, кінотеатрів, музеїв, з подальшим їх обговоренням у групах. Однак, студентство надавало перевагу індивідуальному або гуртовому (у колі друзів) перегляду вистав та кінокартин⁹.

Неабиякий інтерес у багатьох студентів викликали театральні студії. Оригінальністю відзначався студентський театр «СИНТ-63» (Харківського державного університету), студенти використовували у своїх виставах різноманітний арсенал засобів: пантоміму, світло, слово, кіно, танець¹⁰. При Київському державному інженерно-будівельному інституті діяв студентський театр «Світ-60», який у 1969 р. став лауреатом Всеполюського огляду студентських театрів¹¹. Між університетськими та інститутськими студентськими командами відбувалися зустрічі веселих та кмітливих (КВК), авторами сценаріїв були студенти¹².

Молодь, яка приїжджала на навчання у великі міста із сіл та маленьких містечок, розуміла культурну перевагу міських студентів, тому намагалася всіляко зменшити наявну культурну прірву. Характерно, що найбільш активними відвідувачами театрів, музеїв, вечорів-зустрічей із відомими громадськими та культурними діячами, письменниками (М. Бажаном, О. Гончаром, М. Рильським, В. Сосюрою тощо) було студентство – вихідці з сільської місцевості та маленьких містечок¹³.

Молодь читала зарубіжну та вітчизняну класику, твори українських письменників Ю. Смолича, І. Ле, В. Сосюри тощо та російських – К. Паустовського, О. Твардовського, А. Ахматової, Б. Пастернака, І. Ільфа і Є. Петрова, В. Маяковського¹⁴. Події 1956 р. відкрили для молоді багато зарубіжних музичних творів, які друкувалися переважно в іноземних журналах, тому в кінці 1950-х рр. великим попитом користувався саме цей вид періодики (наприклад, німецький журнал «Melodie und Rhythmus»). Художні твори, раніше заборонені, почали з'являтися в літературних вітчизняних журналах «Вітчизна», «Всесвіт», «Новый мир», «Дружба народів» тощо¹⁵. Соціологічне дослідження, проведене в кінці 1960-х рр. КДУ, виявило, що в літературі студенти надавали перевагу детективному жанру, а в музиці – джазу¹⁶.

Невід'ємною частиною студентського життя був спорт, який входить до структури фізичної культури, яка являє собою складне суспільне явище, що не обмежується вирішенням завдань фізичного розвитку, а й виконує інші соціальні функції суспільства в галузі моралі, виховання, етики¹⁷.

У спортивних секціях вищих навчальних закладів займалася, зокрема професійно, велика кількість молоді. Наприклад, із 100 випускників Київського політехнічного інституту у 1964 р. отримали спортивні розряди 82%. Студенти брали участь у спортивних олімпіадах, виборювали олімпійські золоті, срібні та бронзові винагороди. Спортивне дозвілля також включало фізичні заняття, туризм.

Таким чином, у 1950–1960-ті рр. в УРСР існувала розвинена інфраструктура, яка якісно забезпечувала протягом року дозвілля студентів. Творча і аматорська діяльність піддавалися постійному впливу і контролю з боку держави, яка таким чином вирішувала власні ідеологічні,

політичні та моральні проблеми. Однак індивідуальне публічно-видовищне споживання культури; спілкування, розваги; пасивний відпочинок менше піддавалися або зовсім не піддавалися безпосередньому державному впливу, тому вони користувалися більшою популярністю серед молоді. Всі види відпочинку сприяли вихованню всебічно розвинутої і духовно багатой особистості.

¹ Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // УІЖ. – 2007. – №1 (472). – С. 182.

² Піча В.М. Культура вільного часу. (Філософсько-соціологічний аналіз). – Львів: Світ, 1990. – С. 35.

³ РДАСПІ. – Ф. М-1. – Оп. 46. – Спр. 116. – Арк. 47.

⁴ Там само. – Арк. 47, 50.

⁵ Записано Н. Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової (1935 р. н.)...

⁶ Російський державний архів новітньої історії (Далі – РДАНІ). – Ф. 5. – Оп. 35. – Спр. 58. – Арк. 124.

⁷ Студентські бойові // Радянська освіта. – Київ. – 1966. – № 36. – С. 3.

⁸ Естетичне та фізичне виховання та побут студентів... – С. 36.

⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі – РДАСПІ). – Ф. М-1. – Оп. 46. – Спр. 122. – Арк. 134.

¹⁰ Шабельський О. СИНТ – 62. Твори, видумуй, пробуй // Ленінська зміна. – Харків. – 1965. – № 61. – С. 3.

¹¹ Естетичне та фізичне виховання та побут студентів... – С. 42; Божко Л. Студентський театр // Вечірній Київ. – Київ. – 1965. – № 74. – С. 3.

¹² Колобов Г. Шестеро из одной комнаты // Львовская правда. – Львов. – 1965. – № 124. – С. 4.

¹³ Марченко Т.А. Миттєвості минулого... Спогади випускниці 1973 року // Література та культура Полісся. – Вип. 32. – Ніжин: Ви-цтво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – С. 231–232.

¹⁴ Колобов Г. Шестеро из одной комнаты // Львовская правда. – Львов. – 1965. – № 124. – С. 4.

¹⁵ Записано Н.Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової (1935 р. н.). Навчалася у 1952–1957 рр. на германороманському відділенні КДУ. Розмова тривала 1 год. 10 хв.; Записано Н. Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф. Дмитрієнко (1935 р. н.)...; Записано Н. Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф. Котляра (1932 р. н.)...; Горинь Б. Не тільки про себе / Горинь Б. – К.: Університетське видавництво Пульсари, 2006. – Кн. 1. (1955–1965 рр.). – 2006. – С. 29.

¹⁶ Естетичне та фізичне виховання та побут студентів. Матеріали першого Республіканського зльоту студентів активістів / [Відп. ред. В.К.Логвиненко]. – К.: Видавництво Київського університету, 1970. – С. 25, 26, 29.

¹⁷ Фатюшин Ю.В. Формування культури здоров'я студентської молоді засобами фізичного виховання як важлива умова виховного процесу / Київський національний університет культури і мистецтв // Вісник КНУКіМ: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 139.

Марія Кагальна (Київ)

Організація культурного життя на селі в перше постсталінське десятиліття

Вивчення культурних аспектів колгоспного селянства 1953–1964 рр. через призму повсякдення є актуальним на сучасному етапі. Такий підхід дає можливість бути більш об'єктивними і правдоподібними в оцінці подій тих років, які були важливими для подальшого розвитку українського села. Зупинимось лише на одному аспекті повсякденного життя селян, а саме на організації їх культурного дозвілля. Адже воно повинно було відповідати, з одного боку, загальним установкам державної політики в галузі культури, тобто виховання в дусі соціалістичних ідеалів, а з іншого – враховувати інтереси та потреби колгоспників.

Значними осередками культурного дозвілля на селі стали клуби та бібліотеки. Характерною особливістю їх діяльності була надмірна політизація та ідеологізація. Робота багатьох клубів зводилася лише до читання лекцій на суспільно-політичну тематику або демонстрації фільмів. Репертуар усіх гуртків художньої самодіяльності суворо регламентувався і контролювався. Деякі зміни відбулися після XX з'їзду КПРС у 1956 р. В ідеологічній роботі відбувся поворот від пропаганди догм сталінізму до потреб життя. Культурні заклади на селі почали організовувати лекційну роботу не лише з метою політико-ідеологічної обробки мас, але й для вирішення конкретних проблем життя¹.

Однією з найпоширеніших форм культурно-освітньої роботи на селі були гуртки, що створювалися при клубах. До кінця 50-х рр. чітко визначилася структура тематики гуртків: музичні (хорові) гуртки художньої самодіяльності, драматичні гуртки, хореографічні, оркестри народних інструментів, народні театри, гуртки образотворчого мистецтва. Слід зазначити, що заняття в гуртках, як і вся клубна робота, проводилися безкоштовно. Репертуар сільських драматичних гуртків був небагатий, тому, щоб поліпшити їх роботу, збільшити коло членів, у сільські райони почали виїздити колективи провідних міських театрів. Їх допомога принесла велику користь сільським артистам у плані підвищення як їхньої майстерності, так і художнього рівня проведеної роботи. Про різноманітність гурткової роботи та участь у ній сільського населення свідчать цифри: загалом по Україні в сільській місцевості при клубах на початку 1950-х рр. діяло 67 тис. гуртків, якими було охоплено 1 млн. 20 тис. учасників, із них 42,7 тис. гуртків художньої самодіяльності. Уже в 1957 р. при клубах діяла 71 тис. сільських гуртків². Підсумком діяльності музичних, танцювальних, хорових колективів ставали всесоюзні, республіканські, обласні, районні конкурси, огляди і фестивалі, які були приурочені до пам'ятних дат історії.

Ефективній роботі закладів культури перешкоджала нестача фінансових, матеріальних і трудових ресурсів. Гострою проблемою була проблема приміщень для закладів культури. Приміщення були непридатні для сільських клубів, вони не відповідали санітарно-гігієнічним нормам. Кошти, які держава виділяла на будівництво закладів культури, не вирішували проблему. У 1956–1960 рр. на селі було збудовано 3 346 клубів та будинків культури, у 1961–1965 рр. – 3 257. Водночас, у 1962 р. в 1 387 сільських населених пунктах, де чисельність населення була 500 осіб і більше, зовсім не було клубів³. Іншою проблемою функціонування закладів культури була слабка фахова підготовка культпрацівників. На кінець 1956 р. 50% культосвітніх працівників сільських будинків культури не мали середньої освіти. Гострою була житлова проблема сільських працівників культури. Отримати житло на селі було дуже важко. Тому люди, що приїздили з міста організувати культурну роботу на селі, змушені були орендувати житло у приватних осіб. Крім вище перелічених проблем культпрацівники мали низьку заробітну платню. Так, розмір зарплати спеціалістів з вищою освітою в сільській місцевості на 1957 р. був таким: агрономи МТС – 900 крб., медпрацівники – 750 крб., учителі – 615 крб., завідувачі клуби – 423 крб., завідувачі бібліотек – 540 крб.⁴ Усі ці негативні моменти в організації культмасової роботи не сприяли закріпленню кадрів у сільській місцевості. Випускники ВНЗ неохоче їхали на село і довго там не затримувалися.

Важливу роль у задоволенні культурних запитів сільського населення відігравали бібліотеки, адже з початку 1950-х рр. спостерігається підвищення інтересу селян до читання. З 1952 р. починається розширення мережі бібліотек на селі. У постанові «Про заходи щодо поліпшення роботи масових бібліотек» передбачалося до 1955 р. в кожному населеному пункті створити бібліотеку. Відтак з 1952 по 1955 рр. мережа державних бібліотек збільшилася майже вдвічі за рахунок створення 5 тис. сільських державних бібліотек. Їх книжковий фонд нараховував більше 70 млн. екземплярів⁵.

Потрібно зазначити, що в 1956 р. в сільських бібліотеках 20% від загальної кількості книг складала суспільно-політична література, 12,6% – дитяча, 47% – художня, 13,3 % – книги з питань сільського господарства⁶. Найбільшою популярністю в сільських жителів користувалася дитяча література і художні твори. Вони також читали і суспільно-політичну літературу, але попит на неї був незначний.

Велике значення мала загальнодоступність книг, однакові умови користування бібліотеками, які були створені для представників будь-якої вікової категорії незалежно від рівня освіти. Якщо в клуб на лекції і в кіно, на танці або гуртки в основному ходила молодь, то книги були доступні всім бажаючим, у тому числі й людям старшого покоління. Але, незважаючи на цю обставину, у кінці 50-х рр. послугами бібліотек користувалося лише половина дорослих колгоспників у віком від 25 до 60 років. А колгоспна молодь складала 75% загального складу. Крім того, чоловіки читали, як правило, у 2 рази більше, ніж жінки. Це було пов'язано із великою завантаженістю жінок.

У досліджуваній період особливе місце на селі займало кіно, яке за емоційним, ідейним і художнім впливом на людину стало найулюбленішим видом мистецтва. За час перебування на посаді Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова кількість кіноустановок у селах зросла з 5 697 в 1953 р. до 20 тис. в 1962 р. Також збільшилася кількість відвідувачів кіносеансів. Для

прикладу, в 1950 р. було зафіксовано 68 млн. відвідувань, у 1958 р. – 252 млн., а в 1964 р. – 323 млн. відвідувань кіносеансів. Але, незважаючи на такі цифри, у республіці було багато сіл, жителі яких взагалі не дивилися фільмів⁷.

Репертуарний план демонстрації фільмів складався з дитячих, художніх, навчальних і хронікально-документальних фільмів. За ініціативою М. Хрущова в Україні створювали велику кількість агротехнічних фільмів. Тенденція сільськогосподарської тематики фільмів спостерігалася до середини 60-х рр. Вони здебільшого були нецікавими селянам, тому на перегляд цих фільмів селян змушували ходити, використовуючи різноманітні важелі впливу. Науково-популярні фільми на той час були рідкістю на селі. Великою популярністю в сільській місцевості користувалося художнє кіно, зокрема комедії. Цьому жанру віддавала перевагу більшість колгоспників. На другому місці були пригодницькі фільми, на третьому – фільми про сучасність. Потрібно зазначити, що в системі сільського кіно, так само як і в системі клубів, бібліотек, незважаючи на успіхи, існували проблеми: село не забезпечувалося якісною кіноапаратурою, не було спеціально обладнаних приміщень для перегляду фільмів, репертуар був застарілим⁸.

Отже, організація культурного дозвілля українського селянства у хрущовську добу зазнала значних змін. Вони полягали в першу чергу в повороті культурно-масової роботи від ідеологічного виховання селян до їх інтересів і проблем. Для організації культурного дозвілля селян створювалася мережа культурних закладів – клубів з організацією різноманітних гуртків, бібліотек. У клубах транслювали фільми, які мали сприяти соціалістичному вихованню населення. Незважаючи на значне відставання від міста за рівнем культурного обслуговування, все ж таки до початку 60-х рр. мережа сільських культурних закладів в УРСР загалом була вже достатньою для того, щоб усі бажаючі могли займатися в клубі, користуватися послугами бібліотеки, відвідувати кіно. Інша справа – віддача, реальні результати діяльності сільських закладів культури, ступінь засвоєння колгоспниками культурних цінностей, що пропонувалися. Віддача від діяльності сільських закладів культури не могла бути високою через їх постійну обмеженість у засобах (бідність матеріальної бази, низький рівень культроботи). Ще однією причиною, яка знижувала ефективність культурного забезпечення колгоспників, була недостатня підготовленість більшої їх частини (крім молоді) до споживання культури. Тяжка праця в колгоспі і на присадибних ділянках забирала багато часу і сил. Тому більша частина селянства не мала можливості відвідувати культурні установи.

¹ Романюк І.М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. – Вінниця, 2005. – С. 188.

² ЦДАВО України. – Ф. 5116. – Оп. 8. – Спр. 117. – Арк. 1.

³ Вінницька правда. – 1957 р. – 24 липня.

⁴ Григор'єва А.Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг. – М., 2003. – С. 145

⁵ Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991), – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 172

⁶ Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущову. – М., 1992. – С. 234

⁷ Насибуллина Р.М. Социальное развитие деревни в 1941–1945, 1953–1964 гг. – Нефтеманск, 2007. – С. 205

⁸ Народне господарство УРСР в 1964 р. – К., 1965. – С. 613.

Яна Комар (Горлівка)

Повсякденне життя болгар в умовах міського середовища в другій половині 50-х років ХХ ст.

ХХ сторіччя це епоха тріумфу нових ідей, час соціальних і політичних революцій, прихід нового світорозуміння й переосмислення старих цінностей. Цей процес торкнувся, у тому числі, і наукового історичного простору, в 60-х роках ХХ сторіччя в рамках мікроісторії з'являється новий напрямок «повсякденність».

«Повсякденність» є наслідком буденності, щоденності поведінки людей, яка може бути пояснена формами організації щоденного досвіду й комунікації. Саме повторюваністю дій і організацією особистого, колективного й суспільного простору й приваблива повсякденність для

дослідника. Серед закордонних дослідників одну із провідних позицій з вивчення повсякденності займає німецька школа¹. В той же час в радянській історіографії було покладено початок вивчення історії повсякденності, де переважно аналізується соціальне забезпечення людей, норми заробітної плати, загальні витрати, політико-ідеологічний стан суспільства². На пострадянському просторі незважаючи на зростаючий в останній час інтерес до цієї проблематики³, представлена нами тема ще не стала об'єктом спеціального аналізу. Новизна обумовлюється тим, що більшість досліджень переважно акцентують увагу на описовій характеристиці повсякденного життя, не зачіпаючи питання трансформації або ламання звичної повсякденності в сільських жителів і вироблення нових практик, які б уже відповідали викликам міського життя. В запропонованому матеріалі висвітлено прикладний аспект питання повсякденності радянської людини другої половини 50-х років ХХ ст. на прикладі нових працівників (у нашій випадку болгар), що прибули із сільської місцевості, на роботу в шахти Донбасу.

Однією з проблем, що постала перед Радянським Союзом з початком Великої вітчизняної війни стала катастрофічна нестача робочої сили. До регіонів, яким надавалася першочергова значимість в індустріальному розвитку і потреба яких в трудових ресурсах визначалась геометричною прогресією, слід зараховувати Донбас. Укомплектування штатів робітників здійснювалось декількома шляхами: за рахунок суспільного заклику молоді (ЛКСМУ); організованого набору робочої сили через виконавчі комітети; вільного найму працівників та мобілізації через військкомати.

З огляду на основні шляхи формування кадрів, виходить, що населення залучалося на роботу як на добровільних засадах, так і за рахунок примусової мобілізації. Нагадаємо, що трудові ресурси в найбільше промислово розвинених областях були майже вичерпані ще в роки індустріалізації, тому поповнення робітничого класу у воєнний та післявоєнний час йшло за рахунок сільського населення з інших областей і республік СРСР. З огляду на постановку нашого проблемного питання: перебудова повсякденного життя болгар в умовах міста, доречним буде визначити, що прибував трудовий контингент болгар з міст компактного поселення в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї.

У повсякденному житті болгар міста можна виділити дві сфери: матеріально-побутову та культурно-соціальну. Матеріально-побутовий простір представлений умовами та формами організації особистого або родинного проживання. На початку відбудови в Донбасі перед новоприбулими працівниками гостро постала проблема житла: через війну більшість будівель було зруйновано або було непридатним для життя. Підприємство, на яке прибував трудовий контингент, повинно було забезпечити працівників гуртожитком. В середньому на одну людину приходилось 3–4 м², а якщо приїжджала повна родина, то для неї виділяли окрему кімнату. Взагалі, житлову проблему болгар не сприймали катастрофічно, бо традиції проживання великими родинами або сусідською громадою була властива їм завжди і вважалась традиційною організацією родинно-покоління простору проживання в сільській місцевості. Більшою проблемою ставав дефіцит матеріалів та товарів, необхідних для повсякденного життя: посуд, постільне приладдя, господарські товари (миски, відра). Частину цих товарів селяни привозили з собою, а якщо чогось бракувало, то просто обмінювались між сусідами або вимінювали на ринку. Гостра нестача промислових виробів призвела до появи великої кількості кустарів, а за змогою якісь речі виготовлялись самотужки, наприклад, пошив одягу.

1946–1947 рр. відзначились голодом, саме на цей час припадає підвищення міграційних настроїв з села до міста. В умовах сільської місцевості голод відчувався сильніше і більшість болгар-чоловіків наголошують перед керівництвом про надання окремої кімнати, бо до них приїжджають родини. У місті основні продукти харчування купувались або в магазинах, як-то хліб, цукор, або на базарі – овочі, фрукти, молоко, яйця.

За умови постійної зайнятості на роботі більшість колишніх селян не відмовляються від часткової зайнятості у сільському господарстві. Поряд з гуртожитками розбивались невеликі городи, де болгари разом з іншими робітниками продовжували вести особисте присадибне господарство. Це було одним з чинників, що допоміг пережити голодні роки, але поряд з цим людям допомагали історично обумовлені практики повсякденної поведінки в умовах гострої нестачі їжі: також їли гілки вишні, малини, дикий (кінський) щавель, стеблини лопуха, лободу, свиріпу, мучку, ховрахів тощо². Слід відмітити, що збиранням «паші» (харчових ростин), в першу чергу, займалися діти та підлітки.

У житті болгар сферою, що зазнала найбільших змін, став соціально-культурний простір. З'явилися нові повсякденні практики: відвідування клубів, кінотеатрів, музеїв, танці. Поряд з тим держава також приймала активну участь у вирішенні питання проведення позаробочого часу: організовувались культурно-масові заходи; лекції, бесіди; тематичні вечори; суботники. У вільний час набули поширення такі практики проведення часу як читання газет, книжок, журналів, ігри (лото, доміно, карти). З приватного життя не вийшли такі форми суспільного спілкування як спільне заняття вишивкою, в'язанням; відвідування гостей або родичів; прогулянки містом; виконання пісень, гра на баяні і т.п.

Поряд з традиційними народними святами у болгар набуває поширення практика відзначання державних: 8 березня, 1 травня, День Перемоги, День Великої жовтневої соціалістичної революції; та професійних свят: День шахтаря. Всі свята супроводжувались демонстраціями, виступами гуртків самодіяльності, оркестрів або професійних артистів. Невід'ємною рисою становилось масове застілля з піснями та танцями.

У житті болгар – працівників, колишніх сільських мешканців, з'явилося таке явище як відпустка. В 1950-х роках вони їздили у відпустку або в село, навідуючи родичів, або наймалися сезонними працівниками на колгоспні роботи. Згодом в життя буде проваджуватись практика проводити відпустку в будинках відпочинку, санаторіях або на курортах. Путівки надавались підприємствами. Взагалі, будь-яка форма проведення позаробочого часу допомагала рекреаційному відновленню працівників та в той же час сприяла соціалізації.

Поряд з матеріально-просторовою та соціально-культурною сферами повсякденного життя цікавим явищем є трансформація світоглядних уявлень колишніх сільських мешканців. Потрапивши на Донбас, болгарам прийшлося корінним чином змінити сферу зайнятості: з сільського господарства переорієнтуватись на виробничу промисловість, в більшості випадків обрати шахтну спеціалізацію. З одного боку професія шахтаря вважалась елітарною, завдяки високим зарплатам та надпрестижністю, а з іншого боку – незвичне місце роботи, несприятливі умови праці, повсякчасна небезпека. У Донецькому басейні проживали представники багатьох національностей і у віруваннях кожного з цих народів «підземний світ» вважався царством смерті й осередком зла. Навіть за часів Радянського Союзу, коли нічого окрім діалектичного матеріалізму не визнавалось, а під особливою заборону були питання релігійного та міфологічного характеру, в місцевому шахтарському фольклорі продовжували жити повір'я, перекази, а іноді і казки з широкою наративною структурою про гірничого духа-володаря підземних надр – Шубіна.

Судячи з народних розповідей, Шубін – це сивий старий шахтар, замість ніг в нього волохаті копита, характерною рисою є також яскраво палаючі очі. Він дуже полюбляє жартувати: лякає шахтарів, то сміхом залетється в пійтмі, то за ногу шахтаря вхопить. Як і інші духи землі та води: лісовий, мавка, русалка, Шубін відрізняється одночасно незвичайною добротою, щедрістю до людей і надзвичайною дратівливістю, злостивістю. Доброзичливий він до чесних працівників, а злий і мстивий стосовно людей жадібних, нахабних і особливо до гнобителів шахтарів. Загалом, Шубін – злий і небезпечний дух, почути його це погана прикмета: якщо чуєш, що по стелі хтось тупоче ногами (цокотить копитами), то це Шубін бігає, попереджаючи шахтарів про обвал.

Прибулий контингент працівників, в тому числі і болгар, переймали ці перекази та повір'я від більш досвідчених працівників. Звісно, що скрізь всі ці легенди, ясно проступає їхня першооснова, причини, що породили їх, – сувора дійсність гірняцького життя на шахтах. Так, цокіт копит – це звичайний геолого-фізичний процес розколу породи, а мерехтливі палаючі очі Шубіна – займання породи, що свідчить про вибух, який відбудеться невдовзі.

Загалом, в другій половині 1950-х років в міському середовищі матеріально-просторова сфера життя болгар залишилась на рівні традиційної організації життя за типом сільської місцевості лише зі зміною географічного чинника. А ось соціально-культурна сфера зазнала найбільшої трансформації, що було спричинено не стільки зміною місця проживання, скільки загальною тенденцією розвитку радянського суспільства в 1950-х роках.

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII вв.: В 3 т. – М.: Прогрес, 1986. – Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – 622 с.

² Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было?: размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.

³ Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т – Донецьк, 2007. – С. 9; Грідіна І.М. Православна церква в Україні під

час другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 224 с.; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.; Пенькова О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення східної України в 1960-ті – середині 1980-х рр.: державна політика і повсякденне життя: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2006. – 266 с.

Андрій Шевченко (Дніпропетровськ)

Дослідження життя віруючих Руської православної церкви на території УРСР у контексті історії повсякденності (1945–1985 рр.)

Пошук нових моделей і підходів до вивчення історії відбувається сьогодні як на загальному теоретико-методологічному рівні, так і на рівні розробки конкретних історичних проблем. Дослідження повсякденного життя людей різних епох, їхніх думок, почуттів, настроїв стає все більш популярним серед вітчизняних істориків і виявляється досить перспективним напрямком, обумовлюючи, таким чином, звернення вчених до сфери міждисциплінарних зв'язків наукового знання.

Неповнота, іноді неадекватності макроісторичних висновків, ненадійність середньостатистичних показників, коли направленість домінуючої парадигми нерідко згортає широку панораму історичного минулого у вузький діапазон провідних тенденцій, обумовлюють нині активне запровадження модерних типів історіописання. Саме тому, вивчення становища православної церкви на території України в радянський період доцільно здійснювати не лише на ґрунті суспільно-політичних та соціально-економічних параметрів, але і в контексті повсякденної історії, що передбачає максимальну деталізацію та індивідуалізацію об'єктів дослідження.

Повсякденна сфера як самостійна наукова проблематика була практично відсутня у вітчизняній історичній науці до 90-х років ХХ століття. О.А. Удод одним із перших в Україні не тільки сформулював системну мотивацію постановки проблеми, а й застосував нові методологічні побудови до аналізу конкретного історичного матеріалу¹. Подальшу свою розробку теоретичні питання історії повсякденності знайшли у статтях О.А. Коляструк².

Окремо слід відзначити, науковий доробок дослідника П.М. Бондарчука, який у своїй монографії та статтях висвітлює релігійну поведінку православних віруючих на території радянської України в 1940–1980-х рр³. Він уперше у вітчизняній історіографії комплексно осмислює означену проблему, приділяючи окрему увагу обрядовій активності, позакультовій релігійній поведінці, соціокультурним впливам. Деякі аспекти повсякденного життя православних віруючих вивчаються в роботах В.О. Пащенко⁴, І.О. Андрухів⁵ та інших істориків⁶.

Повсякденність пов'язана з екзистенціальними проблемами людини, оскільки включає й обумовлює світ її індивідуальних переживань і вчинків. Саме у буденності відбувається адаптація до матеріального та духовного ладу життя, формуються ціннісні орієнтації та забезпечуються комунікативні пріоритети, являючи собою онтологічне підґрунття існування особистості. Релігійна історія на локалізованому рівні повинна вивчатись як специфічний комплекс, складовими якого виступають релігійна свідомість, стереотипи мислення, трансформації ціннісних установок, специфічна поведінка як окремих людей, так і певних колективів у визначений історичний час.

Структури повсякденності охоплюють усе, із чого складається життя, включаючи відповідні взаємини, прагнення, ідеали, цінності та правила, що регулюють індивідуальну та колективну поведінку. Тому головним завданням дослідника є виявлення інваріанту свідомості й соціальної поведінки, присутнього в усіх формах побуту, сім'ї, релігійного культу.

У рамках історії повсякденності першорядним стає вивчення механізму соціальної взаємодії та проблема співвідношення історичної реальності та її репрезентації. Звернення до аксіологічного підходу, коли вся історія розглядається крізь призму людини, розвиток її особистості, відкриває досліднику цікаву перспективу поглибленого вивчення історичних явищ під новим кутом зору. Ціннісний підхід із характерним для нього інструментарієм дозволяє встановлювати не стільки кількісні показники релігійного руху, скільки його якісні характеристики, розвиток внутрішньої логіки. За таких умов увага акцентується на формуванні

духовного світу людини, еволюції її світогляду, причинах, що зумовлюють трансформацію духовних цінностей.

Особливого значення набуває історія повсякдення в переломні епохи, коли відбувається перехід до нових норм і стандартів життя або формується культура опору/конформізму примусово прищепленим цінностям, що є характерним для державно-церковних відносин та становища православної церкви в СРСР у повоєнний період.

Враховуючи вищенаведені міркування, можливо окреслити ті складові, які стають першорядними при аналізі становища віруючих Руської православної церкви на території УРСР у контексті історії повсякденності:

– ставлення мирян до державної релігійної політики, їх стосунки з представниками партійних та владних органів;

– реакція віруючих на внутрішні процеси, що відбувалися у церкві, як у соціальному й сакральному організмі;

– їх взаємини з православними священнослужителями, представниками інших конфесій;

– обрядова активність та позакультурна релігійна поведінка adeptів православної церкви.

Для історика необхідно виявити, як люди тієї чи іншої епохи оцінюють своє життя, самих себе, яким чином співвідносять імперативи суспільства із власними поглядами, і до яких учинків і дій готові вони за певних обставин. Історія повсякденного життя може бути реконструйована на основі широкого кола джерел різноманітного походження, що врешті рещт дозволить поглибити та збагатити історичні знання.

¹ Удод О.А. Про історію повсякденності // Бористен. – 2000. – №4. *Його ж.* Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.

² Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Українській історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 174–184. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Українській історичний журнал. – 2008. – №2. – С. 145–153.

³ Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.; *Його ж.* Релігійність населення України (середина 1940-х – середина 1980-х років): Теоретичні проблеми та загальна характеристика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 258 – 287; *Його ж.* Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Українській історичний журнал. – 2007. – №3. – С. 138–152.

⁴ Пашенко В.О. Православ'я в новітній історії України. Ч. 1. – Полтава, 1997. – 356 с. *Його ж.* Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. – Полтава, 2001. – 736 с.

⁵ Андрухів І.О. Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз / І.О. Андрухів, П.Є. Кам'янський. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 362 с.; *Його ж.* Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.

⁶ Бажан О. Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 329 с.; Данилюк Ю.З. Опір духовенства і віруючих Російської православної церкви конформістськи настроєним ієрархам РПЦ (50–80-ті рр. ХХ ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 161–175.

Петро Бондарчук (Київ)

Особливості релігійної свідомості населення України (середина 1940-х – середина 1980-х років)

Одним із дослідницьких полів соціорелігійної історії є вивчення буденної релігійної свідомості пересічних віруючих, яка включає в себе сукупність їхніх релігійних поглядів, уявлень, настроїв, установок, котрі нерідко відмінні від церковних. У поданих нижче тезах розглядається буденна релігійна свідомість населення УРСР.

Боротьба радянської влади з релігією, різноманітні впливи, яких зазнавало українське суспільство в досліджуваній період, як і спадщина минулого (попередній досвід релігійного життя) мали своє відображення і в релігійній сфері впродовж 1940–80-х років. На рівні буденної

релігійної свідомості спостерігається різкий розрив між церковним віровченням та тим, як його інтерпретували пересічні люди. Офіційні церковні погляди зазнавали великих змін та доповнень. Віруючі тлумачили їх відповідно до свого знання церковного віровчення, рівня освіти, психічної структури, конфесійної приналежності тощо. Специфічно віруючі сприймали й ідею Бога. Частині були притаманні антропоморфні погляди (вони уявляли Бога в образі людини). Найбільша частка віруючих із такими поглядами була серед православних, греко-католиків та римо-католиків. Формуванню антропоморфних поглядів сприяла ідея про одну з іпостасей Трійці – Ісуса Христа (Бога-Сина). Частина віруючих уявляла Бога у вигляді духа. Найбільше віруючих із такими поглядами було серед протестантів. Упродовж другої половини ХХ ст. збільшувалася частка таких осіб серед православних та католиків. У Росії погляди на Бога як на духа церковні діячі почали культивувати ще у ХІХ ст., однак серед загальної маси населення вони поширювалися повільно.

У період 1940–80-х років зменшується частка людей, які вважали за необхідне жити за принципом «із Богом, у Бозі і для Бога». Дедалі менше віруючих покладалися на Бога і зверталися до нього, посилювалися сумніви у створенні світу Богом та Його всевладності. Дедалі більше поширювалися пантеїстичні погляди. Віруючі частіше уявляли Бога у вигляді безособової сили, морального принципу тощо. Набував популярності й деїзм. Зустрічалися люди, які не заперечували існування Бога як творця, проте не вірили у його втручання в людські справи. У християнському середовищі такі погляди були притаманні, як правило, людям із низькими показниками релігійності, адже вони суперечили християнському віровченню.

При ослабленні віри в Бога ослаблювалася віра в існування потойбічного життя, воскресіння мертвих, кари за гріхи. Поступово зростала частка віруючих, які не вірили в біблійну картину світу. Зберігаючи віру в Бога і виконуючи релігійні обряди, такі люди доповнювали біблійну картину світу даними, взятими з наукових праць матеріалістичного характеру. Секуляризаційні процеси великою мірою зачепили й догматичні уявлення, пов'язані із «життям після смерті». Ідея Страшного Суду не мала такого впливу на віруючих, як раніше. Вони рідше думали як про спокутування своїх гріхів, так і про рай і пекло, погляди, на які суттєво змінювалися. В довоєнний період частка віруючих, котрі трактували пекло образно, зокрема у вигляді «казанів зі смолою, де підтримують вогонь чорти» абощо, була не така вже й мала. Яскраві образні уявлення були пов'язані і з раєм. Пізніше, з поширенням освіти частка осіб із такими уявленнями зменшується на користь більш абстрактних. Окремі релігійні ідеї набували стихійно-матеріалістичного відтінку. Так кінець світу часто трактувався не в біблійному розумінні, а як екологічна катастрофа, термоядерна війна тощо.

Віруючим часто були притаманні такі інтерпретації релігійного віровчення, які викривляли його зміст до форм, антагоністичних вченню Церкви. Приміром, іконовшанування традиційно замінювалося іконопоклонінням, пересічні віруючі нерідко приписували святим божественні функції. Інколи можна було почути слова, що Трійця – це «Ісус Христос, Діва Марія і Микола Угодник» абощо. Віруючі переважно не знали змісту релігійних обрядів, які вони виконували, і не могли пояснити, яке свято вони відзначають. Обрядовір'я було найбільш масовою формою вияву релігійності.

Великою мірою це було зумовлено тим, що релігійні книги в досліджуваний період були малодоступними і рідкісними для віруючих. Їх накладі були обмежені, здебільшого поширювали Біблію, Євангеліє, требники, твори церковних очільників, «Журнал Московской патриархии» тощо. Деякі віруючі навіть не бачили Біблії чи не тримали її в руках. Видання літератури, в якій пропагувалося б чи тлумачилося для широких мас релігійне віровчення, як і катехізаційна робота, заборонялося владою. Іншою причиною було традиційно пасивне ставлення РПЦ (а віруючі, що належали до неї, домінували в СРСР) до проведення освітянської роботи в цьому напрямку. Значно краще знали релігійне вчення члени протестантських релігійних організацій, де поширенню релігійної інформації приділялася увага під час богослужінь і у спілкуванні вірян. У багатьох релігійних об'єднаннях акцент робився на пасивному виконанні обрядів без їх осмислення. Третьою причиною була інертність більшості віруючих у ставленні до релігійної просвіти. Навіть у країнах, де Церква діяла вільно, більше половини віруючих у досліджуваний період погано розбиралися в релігійному віровченні конфесій, до яких вони належали.

На рівні буденної релігійної свідомості віруючих продовжували зберігатися елементи світоглядних язичницьких традицій. Упродовж багатьох століть вони зазнали значної трансформації і перепліталися із християнськими уявленнями, нерідко накладаючись на них.

Дослідники часто називали такий синкретизм двовір'ям і вважали, що більшість пересічних віруючих сповідують саме таку релігію, тобто християнство з елементами язичництва. Сильні язичницькі традиції виявлялися під час святкування усіх найбільших свят – Різдва, Великодня, Трійці та інших. Населення забуло прадавній зміст язичницьких елементів і використовувало їх як неодмінний атрибут християнської релігії. Проте багато з цих язичницьких світоглядних залишків були пов'язані з архетипами колективного несвідомого. Хоча віруючі могли не усвідомлювати їх змісту, вони продовжували впливати на них, виражаючись переважно через неусвідомлені вияви. Сильні традиції язичницької релігії було збережено під час святкування Купала. Хоча православна церква присвятила цей день Іоану Хрестителю, однак, на наш погляд, у його вшануванні язичницькі елементи виявлялися очевидніше, ніж християнські. Багато залишків традиційних язичницьких вірувань збереглися у народному календарі й донині.

Язичницькі уявлення у другій половині ХХ ст. продовжували зберігатися і в фольклорі – піснях, казках, легендах. Їх героями нерідко були трансформовані персонажі язичницьких вірувань. Це стосується не лише слов'янської дохристиянської релігії, а й більш ранніх вірувань і тих, що прийшли на територію України від інших народів. Найбільше такі уявлення збереглися в регіонах, де цьому сприяла сама природа – у Карпатах і Поліссі. Природні умови не лише створювали придатне середовище для консервації народних звичаїв (через малодоступність цих територій), а й стимулювали їх оживлення за допомогою природного різноманіття. Не дивно, що на Поліссі досі багато людей вірять у «лісову силу», тоді як у більшості регіонів такі уявлення поодинокі.

У досліджуваній період зберігалася серед частини населення віра в ефективність магічних дій. Їх використовували, аби вигнати хвороби, позбутися психологічних негараздів (переляку абощо), знайти подружню пару, досягти успіху, щастя. Часто в магічних замовляннях фігурували християнські персонажі – Ісус Христос, Богородиця, святі.

У релігійному житті віруючих у 1940–80-х роках продовжували відігравати вагому роль релігійні почуття та настрої. Люди висловлювали свою віру великою мірою через релігійні почуття. Серед найпоширеніших релігійних почуттів були любов до Бога і страх перед Ним та «післясмертним існуванням». Почуття любові до Бога притаманне було переважно віруючим із високими показниками релігійності. Зі зменшенням кількості глибоковіруючих людей сфера поширення цих почуттів звужувалася. Багато хто вкладав у почуття релігійної любові до Бога інтелектуальне розуміння, а сама любов для них ототожнювалася із виконанням Божих заповідей і слідуванням ученню Церкви.

Частина віруючих відчувала страх перед Богом, і це почуття обумовлювало їхню релігійну активність. У житті багатьох людей, особливо похилого віку, велику роль відігравав страх перед «післясмертним існуванням». Проте впродовж досліджуваного періоду частка віруючих, які відчували страх перед Богом, поступово знижувалася. У багатьох віра в Бога переважно не супроводжувалася емоційними переживаннями.

Релігійність населення виявлялася також у релігійних настроях. Найсильнішими з яких були апокаліптичні. Найчастіше вони притаманні віруючим, що належали до протестантських релігійних організацій закритого типу, – адвентистам сьомого дня, свідкам Єгови (менше – євангельським християнам-баптистам, п'ятидесятникам) й православним християнам.

Загалом можна констатувати, що релігійність населення УРСР впродовж 1940–80-х років поступово знижувалася. Релігійні ідеї зміщувалися на периферію свідомості і втрачали свій вплив на життя людей. Релігійна віра значно менше впливала на поведінку віруючих, ніж раніше. Найбільш живучими у свідомості вірян були релігійні ідеї, тісно пов'язані з архетипами колективного несвідомого.

Ольга Радченко (Черкаси)

Повсякденне життя радянських людей в УРСР у 60-80-х рр. ХХ ст. очима іноземних туристів

Вітчизняна історіографія радянської доби висвітлювала розвиток в'їзного туризму лише з позиції виконання рішень союзних та республіканських органів комуністичної партії та радянської влади щодо пропаганди досягнень соціалізму. Картину доповнювала статистика

обсягів міжнародного туризму, створення інфраструктури та екскурсійного обслуговування. Праці істориків періоду незалежної України також не торкалися вищезазначеної теми. Водночас, доступ до Фонду 4672 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України дає змогу ознайомитися з таким цікавим аспектом нашої історії як сприйняття повсякденного життя радянських людей іноземними туристами в період бурхливого розвитку міжнародного туризму на тлі так званого «періоду застою».

Серед архівних джерел у першу чергу слід зазначити звіти відділів гідів-перекладачів республіканського Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР, які містять результати анкетування та записи висловлювань іноземних туристів стосовно широкого кола питань радянської дійсності, у тому числі повсякденного життя радянських людей. Навіть враховуючи неповноту, неточність та суб'єктивність передачі цієї інформації в письмовій формі, тенденційність її підборки в залежності від політичної кон'юнктури, облік вражень іноземних туристів значною мірою вплинув на зміст агітаційної роботи ідеологічного апарату Радянського Союзу. Для нас ці фрагментарні свідчення надають можливість по-новому оцінити історію України 60–80-х рр., а саме її антропологічний аспект.

Під час здійснення пізнавально-відпочинкових турів за кордон туристам притаманно звертати увагу на матеріально-просторову форму організації життя. Не були винятком і іноземні туристи в Українській РСР, тим більше, що західна пропаганда залякувала їх продовольчою проблемою та надмірним контролем тоталітарного режиму за громадянами СРСР. Зокрема, у звітах відділення «Інтуриста» в Чопі до Головного Управління в Києві зазначалося, що туристи нічого не знають про сучасне Закарпаття, бояться їхати з дітьми через голодування, везуть із собою сіль, сухарі.

Інтерес туристів до повсякденного життя радянських людей відображався в питаннях, які вони ставили до гідів, зокрема, чому є черги за м'ясом та молочними продуктами? Майже всіх туристів, як з соціалістичних, так і з капіталістичних країн, цікавили причини запровадження «рибних» днів, можливо, це було наслідком нестачі м'яса? Чому радянські товари набагато гіршої якості, проте коштують набагато дорожче? Чому існують магазини «Каштан» та «Березка», куди не дозволяють заходити радянським громадянам? Як використовують іноземну валюту молоді люди, котрі роблять обмін на вулиці?

У 60-х рр. надмірний інтерес з боку іноземців до добробуту громадян УРСР міг викликати неадекватну реакцію з боку охоронців правопорядку. Наприклад, кількох туристів було відправлено до міліції за те, що вони сфотографували бідно одягнених киян.

Відомо, що за рівнем життя Радянський Союз поступався не лише капіталістичним, але також деяким соціалістичним країнам (пересічна зарплата у 70-х рр. для робітників та службовців у Радянському Союзі становила 160 карб. і це було нижче, ніж в НДР, ЧССР, СФРЮ). Іноземні туристи порівнювали заробітну платню радянських людей зі своєю та робили висновки щодо низького прожиткового мінімуму в Радянському Союзі. Але у той час, коли більшість туристів соціалістичних країн із заздністю дивилися на захід, чимало туристів капіталістичних країн, як не дивно, висловлювались позитивно щодо добробуту радянських людей. У першу чергу, це було притаманно людям літнього віку, у тому числі канадцям та американцям українського походження. Наприклад, канадський фермер Дмитро Чепило на зустрічі в товаристві «Україна» сказав: «Я народився в Україні, у Чернівецькій області. У 1925 р. поїхав до Канади. Приїхав у 1973 р. в рідні місця і не пізнав рідне село. Зникли солом'яні дахи, побудовано лікарню. А найголовніше – більше немає панів, праця стала вільною та щасливою». Фермер Джозеф Шмирь розповів: «Напередодні подорожі знайомі говорили, що я побачу жебраків, які живуть надголодь, але люди тут живуть добре»¹.

За словами туристки Підскальні Енн, 1947 р. н., вчительки з Канади, «Наші газети знаходяться під впливом різних організацій, і тепер я бачу, що далеко не все в них правда. Я очікувала побачити злиденність, черги напівголодних людей за хлібом. Чесно кажучи, я навіть взяла з собою продукти. Мені соромно. Я можу відверто сказати, що багато людей у нас живуть скромніше, ніж у вас. Мене вразив той факт, що в кожному селі є школа, клуб, лікар»².

Гарні враження залишало в туристів знайомство із системою освіти в Україні, відновлення міст. Так, канадські туристи В. Шевченко та Ф. Дворжак приїхали на свою батьківщину в Рівне через 48 років і відзначили, що «села, дороги, місто, школи – усе відновлено, люди життєрадісні, дружелюбні». Туристи із США Чарльз та Едмунд Стасо, чия мати Юстина Стасо народилася в 1899 р. в Закарпатті, дуже схвально висловились щодо Ужгорода та рідного села Довге Pole.

Такі самі почуття виникли й у Пітера Скирака, 1913 року народження: «Зміни, які я побачив, – не описати. Заради справедливості слід сказати, що росіяни принесли закарпатському народу справжнє щастя. Я запам'ятав тільки злиденність, але зараз робітники, селяни живуть так, як колись жили пани»³.

До схвальних відгуків належать і слова туриста із Західної Німеччини Шварца, який брав участь у круїзі на судні «Білорусь»: «Нам вбивають у голову, що тут усе погано, що всі тут злидні. Але якщо навіть припустити, що у вас менше товарів, ніж у нас, все рівно ви зробили набагато більше і можете пишатися вашими досягненнями»⁴. Такої самої думки був польський турист: «Я дуже довго працював на шахтах ФРН. Зараз на пенсії і живу у себе на батьківщині, у Польщі. Перед смертю мені схотілося побачити Радянський Союз, про який стільки гомону у ФРН. Звідти і відомості, що в Росії їдять руками, сплять без подушок. Я взяв із собою ложку, виделку та подушку, але побачив тут просто рай»⁵.

У середині 70-х рр. туристи могли відзначити, що радянські «люди почали набагато краще одягатися, у магазинах є більше товарів» (подружжя Море з Франції). У Херсоні французькі туристи дійшли висновку, що українці мають більш щасливий вигляд, ніж французи, що вони користуються більшими благами життя: «Ми ніде не побачили ані злиденності, ані надмірного люксу. Кожен задоволений мінімумом комфорту та добробуту»⁶. Гарне враження на туристів справляли заводи, фабрики, театри, парки, школи, дитячі садки, дешеві книги та проїзд громадським транспортом⁷.

Іноземних туристів цікавили також проведення вільного часу та святкування в СРСР, емоційний стан населення. «Інтурист» практикував залучення іноземних туристів до святкування видатних дат. Завдяки цьому, наприклад, фінські туристи за їх власним визнанням побачили багато радісних облич на демонстраціях, хоча у Фінляндії засоби масової інформації стверджували, що трудящі в СРСР їдуть на святкові демонстрації недобровільно. 1985 р. у пропагандистській роботі проходив під знаком 40-річчя Перемоги: туристи соціалістичних країн брали участь у міських заходах (покладання квітів та вінків до військових меморіалів, спостереження за парадом, зустрічі з ветеранами Великої вітчизняної війни). Цікаві враження молодіжних груп по лінії туристичних фірм «Скул Тревел» та «Гімалаї Оверлендер», які приїхали у 1985 р. до України автобусами. Вони «Ми були здивовані, що ніде вздовж доріг не побачили озброєних військових патрулів»⁸.

Окремого розгляду заслуговує спілкування іноземних туристів з радянськими гідами. Туристів дивувало те, що шофер отримує більшу зарплатню, ніж гід, який має вищу освіту, адже в 1980 р. заробітна платня старшого перекладача становила 140 карб., перекладача 1–2 категорії 100–120 карб⁹. Складні умови праці та безпосередній контакт з іноземними туристами інколи призводили до того, що у гідів «з'являлися емігрантські настрої та спроби використати працю з іноземцями як канал для виїзду на постійне місцепроживання за кордон...», зокрема 7 гідів-перекладачів угорської мови, які працювали в Чопі, виїхали на постійне місце проживання до Угорщини і пізніше поверталися до УРСР як керівники туристичних груп¹⁰.

На жаль, далеко не всі фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, які містять документи республіканського Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР, було розсекречено. Можливо, цим пояснюється однобічність наведених відгуків. Можливо також, що туристи зазвичай оприлюднюють позитивні враження, негативні тримають при собі. Як би там не було, контактів іноземних туристів із радянськими людьми поступово піднімали «залізну завісу» та сприяли кращому взаєморозумінню народів.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.4672.– Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 77.

² ЦДАВОВУ. – Ф.4672. – Оп. 1. – Спр. 569. – Арк. 105.

³ ЦДАВОВУ. – Ф.4672. – Оп. 1. – Спр. 524. – Арк. 231.

⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.4672. – Оп. 1. – Спр. 326. – Арк. 81.

⁵ ЦДАВОВУ. – Ф.4672. – Оп. 1. – Спр. 342. – Арк. 23.

⁶ ЦДАВОВУ. – Ф.4672. – Оп. 1. – Спр. 342. – Арк. 55.

⁷ ЦДАВОВУ. – Ф.4672. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 54.

⁸ ЦДАВОВУ. – Ф.4672. – Оп. 1. – Спр. 569. – Арк. 136.

⁹ ЦДАВОВУ. – Ф.4672. – Оп. 1. – Спр. 370. – Арк. 180.

¹⁰ ЦДАВОВУ. – Ф.4672. – Оп. 1. – Спр. 301. – Арк. 200.

Вплив політики гласності на формування настроїв населення УРСР (1986–1991): окремі аспекти

На сьогоднішній день актуальною темою вітчизняної історії є висвітлення періоду «перебудови» та здобуття Україною незалежності. Серед наукових історичних праць слід відзначити монографію О. Бойка «Нариси з новітньої історії України (1985–1991)», А. Русначенка «Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989–1993 рр.», О. Гараня «Убити дракона: З історії Руху – та нових партій України», В. Литвина та ін. Проте, у зазначених працях переважають дослідження економічної та державної історії, при розкритті суспільно-політичних процесів та явищ головна увага акцентується на політичних аспектах проблеми. Розглядаються особливості господарського життя країни, створення нових партій, неформальних організацій та рухів.

Разом з тим, малодослідженим залишається питання настроїв населення, впливу різноманітних чинників на їх формування. Хоча період «перебудови» можна виділити як окремий перехідний етап розвитку українського суспільства, коли ламалися старі стереотипи, а нові в повній мірі не були сформовані. Тому ментальність населення в цей період уже відрізнялася від світогляду радянської доби і ще – від ментальності суспільства незалежної України.

У статті автор ставить за мету проаналізувати вплив гласності на формування суспільно-політичних настроїв населення УРСР у період «перебудови». Для досягнення мети поставлені завдання окреслити прояви гласності, визначити особливості її впровадження в УРСР, дослідити питання, які піднімалися у результаті послаблення цензури і проаналізувати реакцію на них населення України.

Гласність була офіційно проголошена у лютому 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС. Її впровадження виражалось в обговоренні існуючих у суспільстві проблем, поглибленні політики критики і самокритики керівництва, заохоченні критики і пропозицій «знизу», реабілітації несправедливо засуджених, визнання помилок попередніх десятиліть радянської влади. Впровадження гласності стало процесом, який почався і поширювався з Москви, більш повільними темпами розгортався у республіках. У кожному з її проявів були обмеження, свідомо накладені керівництвом¹.

Провідниками гласності стали засоби масової інформації. У газетах перепліталися публікації на теми, які заохочувалися «згори», з тими, які не були бажаними, але стали можливими завдяки гласності. Відносно відкрите обговорення існуючих у країні проблем спричинило гострий до них інтерес, цікавість до висвітлення подій із позиції відвертості. Такі тенденції яскраво виявились і поширювалися з центру. У Москві вже у 1986 р. Є. Додолев був визнаний найкращим журналістом року за низку публікацій у виданні «Московський комсомолец», присвячених валютним повіям. Вони підняли тираж газети на рекордну висоту і загальносоюзне визнання. Шокуюча правда відразу стала модною.

Українська республіканська преса була більш консервативною, але й тут з'являлися публікації, близькі за тематикою до проблеми, піднятої Є. Додолевым. Так, лист читачки, надрукований в «Літературній Україні» під назвою «Більше мовчати не можу»² розповідає про інтимні стосунки з начальством як дієвий спосіб для жінки отримати роботу і просуватися в подальшому службовими сходами. Так само збільшилась кількість публікацій на кримінальні теми. Окрім статей про масштабні злочини, розкрадання державного майна і покарання винних за це, поширюються замітки про побутові злочини. У таких публікаціях основна увага приділялася підліткам та молодим людям, які чинили злочини заради наживи³, або в стані алкогольного сп'яніння⁴.

Підняті теми хвилювали суспільство, примушували замислитися над проблемами і їх причинами, що знаходило відгук у читачьких листах. Часто відповіді до газет писали люди старшого покоління, які причину таких ситуацій вбачали у низьких моральних якостях молодих людей, у недоліках виховання як у школі, так і вдома. Звинувачували також саму систему, особливо байдужий до всього бюрократичний апарат⁵.

Іншим проявом гласності була критика, яка заохочувалася керівництвом і мала на меті пробудити суспільну свідомість. Публікації про непорядність чиновників регулярно з'являлись у центральних і республіканських виданнях, а з 1989 р. перейшли і в новостворені друковані органи неформальних організацій УРСР, де проблему вже називали не просто «зловживанням

службовим становищем», а «корупцією»⁶. Замітки про корупцію викликали бурхливі емоції читачів, спонукали їх до обговорення цієї теми в листах і подальших публікаціях⁷. Для читача ставало зрозумілим, що зловживання є всеохоплюючими, що вони пронизують усі сфери суспільного життя.

Проте обговорення проблеми не приносило жодних результатів для її вирішення, а навпаки, надавало зловживанням своєрідної легітимності. Публікація відвертої розмови з директором універсаму в «Літературній Україні»⁸ стала показовою для визначення ставлення керівників до існуючих проблем. Дозволивши офіційно висвітлювати існуючі проблеми, влада фактично брала на себе зобов'язання щодо їх вирішення. Проте, її діяльність не давала бажаних результатів, що неминуче призводило до її дискредитації в очах суспільства. Висвітлюючи проблеми і не вирішуючи їх, радянська влада розписувалася у своїй безпорадності. Таким чином, у людей почало формуватися почуття безкарності. Багато хто почав жити за принципом «дозволено все, що не заборонено», а часом і те, що було офіційно заборонено, залишалось дозволеним на практиці.

Одним з проявів гласності стало припинення глушіння західних радіопередач з жовтня 1988 р. Таким чином, воно стало доступним для широкого кола слухачів. У цей же час, змінились акценти західної пропаганди. Якщо раніше домінували питання міжнародного життя, з 1986 р. більше половини програм стали націленими на проблеми розвитку радянського суспільства⁹. Західна і радянська пропаганди зіткнулися лоб у лоб. І це зіткнення було не на користь останньої. Все радянське поступово ставало просто не модним, особливо серед молоді.

Наростання кількості нової інформації, співставлення її з дійсністю, спонукало населення до реакції. У цей час багато хто продовжував писати листи до КПРС. Можна припустити, що цим займалися люди, які ще не втратили до неї довіру. Велика кількість листів містила в собі пропозиції по вдосконаленню роботи державного механізму, але переважали прохання і надії на допомогу партії у вирішенні власних проблем – соціального забезпечення, житлового питання тощо¹⁰. Водночас, зросла кількість людей, які розчарувались у комуністичній партії. Ті, хто довіру вже втратив, ставали прихильниками демократії. Для населення УРСР у цьому процесі велику роль відіграла українська інтелігенція, завдяки якій населення побачило альтернативу. В Україні ця демократична альтернатива мала національне забарвлення. Але щирих прихильників націоналістичних ідей було не так багато. Показовим може стати анекдот рухівців: «Кажуть, днями литовці, латиші й естонці взяли за руки і утворили живий ланцюг через всю Прибалтику... Цікаво, якби ми взяли за руки – на скільки б вистачило? На одну кулеметну стрічку»¹¹.

Особливістю гласності в УРСР стало те, що спливали суперечливі сторінки української історії, відкриття й обговорення яких призвело до поляризації суспільно-політичних настроїв населення у східній та західній Україні. У республіці з'явилися сепаратистські тенденції в окремих регіонах¹².

Отже, завдяки впровадженню гласності були підняті питання, які зацікавили населення, примусили замислитися над проблемами, шукати їх вирішення, що знаходило відгук у читацьких листах. Публічне обговорення проблем було рівнозначним офіційному визнанню їх існування, що, в свою чергу, поклало зобов'язання на владу щодо їх вирішення. Розмови без реальних результатів викликали суспільне невдоволення. Це невдоволення було підігрите західною пропагандою, яку фактично теж легалізували завдяки гласності. Реакція населення виражалась з одного боку в листах до вищих посадових осіб, а з іншого, зростала кількість розчарованих у можливостях партії. Плюралізм думок виявив тенденції до сепаратизму в окремих регіонах УРСР.

¹ Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991). – К., 2004. – С. 43.

² Більше мовчати не можу // Літературна Україна. – 1987. – 26 березня. – С. 6.

³ Посмішка Авгура // Літературна Україна. – 1987. – 8 січня – С. 7.

⁴ Постфактум // Літературна Україна. – 1987. – 23 квітня. – С. 8.

⁵ Більше мовчати не можу (огляд листів) // Літературна Україна. – 1987. – 25 червня. – С. 8.

⁶ Корупція // Вільне слово. – 1990. – червень №12. – С. 2.

⁷ Ще про корупцію // Вільне слово. – 1990. – Червень №15. – С. 2.

⁸ Приватна розмова з директором універсаму // Літературна Україна. – 1987. – 12 березня. – С. 8.

⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2981. – Арк. 52.

¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3421. – Арк. 35.

¹¹ Рух в анекдотах // Вибір. – 1989. – вересень. – №8. – С. 8.

¹² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2969. – Арк. 28–31

Трансформація повсякдення жителів сіл Андруші та Зарубинці: наслідки переселення*

Історія повсякденності – мало використовуваний в українській науці напрям, який виник із теоретичної бази школи «Анналів». Його предмет остаточно не окреслено, що дає привід Н. Еліасу стверджувати: «історія повсякденності – це поки що ні риба, ні м'ясо»¹. Однак, деякі напрацювання д цьому питанні є. У німецькій історіографії утвердилося протиставлення повсякденного як рутинного, повторюваного, звичного, і всього того, що виходить за ці рамки як яскравого, незвичайного, унікального (зокрема, екстремальні ситуації, які при певному збігу обставин можуть перейти у розряд звичайного)². Вітчизняний дослідник О. Удод дійшов висновку, що «історія повсякденності це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя»³. Звідси випливає розуміння повсякденності як звичного способу життя колективу або індивіда сформованого в результаті динамічної адаптації до екстремальних ситуацій у певному просторово-часовому континуумі, де матеріальна складова через психологізацію побуту стає частиною внутрішнього світу людини.

У 1974–1978 рр. було створено Канівське водосховище, яке затопило більше десяти населених пунктів Переяслав-Хмельницького району. Зокрема, на лівому березі Дніпра – с. Андруші (станом на 1965 р. – більше 1 000 мешканців⁴), а на правому – с. Зарубинці (станом на 1965 р. – більше 500 мешканців⁵). Частина селян переселилася до спеціально створеного для них мікрорайону Андруші м. Переяслава-Хмельницького, де сформували своєрідну соціальну групу – переселенці. Вивчення досвіду цих людей дозволяє краще зрозуміти їх стратегії поведінки; формує чіткіші уявлення про вплив державної політики на життя пересічного громадянина; реалізовує спрямований на вивчення історичних смислів антропологічний підхід у науці.

У переселенні можна виділити три основні етапи:

1) Підготовчий (1963–1966 роки) – місце проживання змінювали лише окремі селяни, а представники влади формували необхідні передумови для здійснення цього процесу:

- 12 серпня 1963 року прийнята Постанова Ради Міністрів УРСР № 929 «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Канівської гідроелектростанції»⁶.

- У 1964 році затверджена районна оціночна комісія по інвентаризації будівель та іншого майна селян⁷.

- У 1964 році затвердили проект забудови західної околиці м. Переяслава-Хмельницького (ур. Бабачиха) – с. Нові Андруші⁸ (до міста воно було приєднано лише у 1970 році⁹).

2) Безпосереднє переселення (1966–1973 роки) – мешканці запроєктованих під затоплення територій в індивідуальній або централізованій формі переселяються до нових місць проживання, зокрема, до с. Нові Андруші:

- 1966 рік – райвиконком затвердив наказ директора радгоспу «Переяславський» про переселення 32 жителів с. Андруші в с. Нові Андруші¹⁰.

- 1967 рік – райвиконком затвердив наказ директора радгоспу «Переяславський» про переміщення 346 присадибних ділянок громадян із зони Канівського водосховища в с. Нові Андруші¹¹.

3) Адаптація (поселення на новому місці – в тій чи іншій мірі до кінця життя людини) – вироблення нової повсякденності шляхом пристосування до змінених умов життя.

Кожна сільська громада – це своєрідний мікросвіт із своєю повсякденністю. Прикладом її проявів може бути випасання худоби на багатих придніпровських луках, святкування храмового свята свого села, відвідування сільської церкви тощо. Вона формується на основі взаємодії двох аспектів: матеріального (інфраструктура села та природне оточення) і соціально-психологічного

* Публікація є спробою автора дослідити проблему переселення мешканців затоплених сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області унаслідок створення Канівського водосховища. Стаття виконана у межах роботи над науково-дослідницьким проектом навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Затоплені села Переяславського краю».

(зв'язки селян із навколишнім середовищем та один з одним). У ході переселення відбулася докорінна її трансформація в різних сферах: матеріальний стан, духовні цінності, соціально-психологічні чинники.

Суттєво змінився матеріальний стан переселенців. У селі вони мали хату (в основному дореволюційну¹²), присадибну ділянку, індивідуальне господарство. Зокрема, житель с. Зарубинців згадував: «...було по двоє скоту, були свині, качки і так далше»¹³. Додатковими засобами до існування селян забезпечували кілька промислів: ловля риби, збирання молюсків (їхній вміст використовувався як їжа, а ракушки здавали на гудзики¹⁴), лікарських рослин. На заплавних луках Лівобережжя були всі умови для випасу худоби. Як свідчать очевидці, вони за ними сильно жалкували: «Канєшно шо не хотілося. Шо таке, шо таке в їх дома випас скота і так дальші. Понімаєте, шо ми селяни до цього привичні були»¹⁵. Загалом, необхідність покинути своє господарство населення сприйняло неоднозначно. Жителька с. Андруші пояснює: «Були такі, шо плакали і проклинали, кому гірко було і хто самотній, і не було у кого робить. А були й такі, шо там дали, виписали, а вони ше й дописувались. І вони строїли, вони і госуларственні машини [мали] і свої машини... Вобшем, всякі були»¹⁶.

Однією з проблем, пов'язаних із переселенням, стало нищення сакральних комплексів на території майбутнього водосховища. Знищеними виявилися сільські кладовища, братські могили, а також церковні споруди. У соціокультурному вимірі дані об'єкти займали важливе місце в повсякденному, духовному світі селян. Після переселення цей зв'язок було перервано. Мешканець с. Зарубинці так описав це явище: «На горі було кладовище. Дали команду, щоб знять кладовище... воно не мішало. Вони загнали бульдозер, верхній слой зняли, а тоді видно ж, де ямка. Повикопували і вивезли ці всі кості у такі ящики з-під чобіт. (Тоді були кирзові чоботи у великих таких ящиках). І то кості туди навалили. У Луковиці на кладовищі вирили такий котлован як... великий. Ящички туди склали, загорнули. Тоді ше так обгородили. Тепер воно там. Ніхто туди не ходить... На тому кришка»¹⁷.

Переселення внесло свої корективи в повсякденні соціально-психологічні зв'язки, які у сільських громадах відзначаються особливою глибиною та міцністю. Селяни виявилися відірваними від того соціокультурного середовища, яке створювалося не одну сотню років. Типовим мотивом у їх спогадах є прояв ностальгічних почуттів за малою Батьківщиною: «Від рідного краю, хлопці, нема нігде лучшого. Де б ви не були, то рідний край є рідний край»¹⁸. Ще одним аспектом у цій сфері стало ослаблення спілкування між односельцями, що негативно відображується на їхньому психологічному стані. Жителька с. Андруші говорить: «Оце вам так. Як жили ми в Андрушах, дак оце у цьому краї і ми знали, хто живе і що робить аж у тому краї. А тут – оце тут, а що вже у тій хаті – мені трудно. Ото телевізор, ото газети, там що. Тут, обциеніє зовсім не те»¹⁹.

Викликаний даними явищами дискомфорт визначив деякі стратегії поведінки переселенців, що стали складовою їх адаптації на новому місці. У мікрорайоні Андруші жителі з одного села намагалися селитися компактно, що відобразилося у назві однієї з вулиць – Андрушівська²⁰. Сільська громада Зарубинець щорічно на весні організовувала збори селян, програма яких включала відвідування затопленого села²¹. Багато переселенців друкують у районній пресі матеріали історико-ностальгічного змісту присвячений своїм селам²².

¹ Удод О.А. Історія повсякденності: питання методології, джерелознавства та історіографії. К., 2004. – С. 292.

² Пушкарева Н.Л. Історія повсякденності: предмет и методы. // Социальная история. – 2007. – С. 29–30.

³ Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, джерелознавства та історіографії. – К., 2004. – С. 289.

⁴ Архівний відділ Переяслав-Хмельницької державної районної адміністрації (далі – АВП-ХДРА). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 3, 4, 19, 22.

⁵ АВП-ХДРА. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 3, 4, 19, 22.

⁶ АВП-ХДРА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 140. – Ріш. 331. – Арк. 20–21.

⁷ АВП-ХДРА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 140. – Ріш. 331. – Арк. 20–21.

⁸ АВП-ХДРА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 139. – Ріш. 329. – Арк. 210–211.

⁹ Архівний відділ Переяслав-Хмельницької державної адміністрації. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 317. – Ріш. 97. – Арк. 66.

¹⁰ АВП-ХДРА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 161. – Ріш. 88/4. – Арк. 127–129.

¹¹ АВП-ХДРА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 173. – Ріш. 4/5. – Арк. 12–21.

¹² Інтерв'ю з Шевченком Григорієм Пилиповичем «Спогади про переселення селян с. Зарубинці»// Архів навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – С. 13.

¹³ Там само. – С. 1

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 12.

¹⁶ Інтерв'ю з Моспан Наталією Григорівною «Спогади про переселення селян с. Андрусі»// Архів навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

¹⁷ Інтерв'ю зі Свиткою Григорієм Пилиповичем «Спогади про переселення селян с. Зарубинці»// Архів навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – С. 8.

¹⁸ Там само. – С. 3.

¹⁹ Інтерв'ю з Моспан Наталією Григорівною «Спогади про переселення селян с. Андруші» // Архів навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

²⁰ АВП-ХДРА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Сп. 161. – Ріш. 97. – Арк. 143.

²¹ Інтерв'ю зі Свиткою Григорієм Пилиповичем «Спогади про переселення селян с. Зарубинці»// Архів навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – С. 1.

²² Сорокова С. Не летять ластівки у Зарубинці // Вісник Переяславщини. 2005. 15 лютого; продовження 22 березня 2005; 5 квітня 2005.

Олена Чебан (Одеса)

Особливості пострадянського побуту в житловому просторі одеситів

Дослідження міської культури етнологами на початку ХХІ століття отримало новий напрям, що стосується досліджень таких окремих питань урбаністичної культури, як міське житло, сімейний побут у місті, вірування, звичаї та традиції міщанина, адаптація (відносно прилаштування до міської середовища) та спосіб життя у великому місті. Здебільшого дослідження спрямовані на визначення міської культури та її елементів як окремого життєвого досвіду людини, що існує в умовах глобалізації, урбанізації, модернізації та віртуалізації повсякденного життя¹.

У післярадянську добу (починаючи з 90-тих років) в Одесі, як і по всій Україні, розпочалося бурхливе будівництво житла, розрахованого на середнього городянина. Початку нового тисячоліття Радянська доба залишила весь свій житловий простір, усі будівлі, усю архітектуру з її перевагами і недоліками².

Так, зараз в Одесі можна спостерігати в житловому будівничому фонді як новинки, так і спадщину минулих років. Їдучи по місту, можна побачити й класичну архітектуру кінця ХVІІІ–ХІХ сторіччя, і еkleктику, і різні архітектурні стилі, а також архітектуру радянського часу, представлено переважно «хрущовками» та «сталінками»³, і новими будинками 70–80-х років, різні за планом багатоповерхівки. Зустрічаються зараз і модерні споруди кінця ХХ – початку ХХІ століть (стосується приватного сектору та нових районів міста).

Бурхливе будівництво різнопланового житла дало змогу одеситам втілювати смілі інтер'єри ідеї в побуті свого житла і не обмежуватися рамками у виборі тих чи інших пріоритетів. Це заздалегідь торкнулось мешканців нових спальних районів Одеси та приватного сектору в нових будинках.

Від радянського будівництва нам залишилося поняття «економ житло», тобто житло невеликих квартир (одно-, двох-, та трьохкімнатних), та «тимчасове житло» – комунальні та гуртожиткові кімнати, де на одну людину припадала певна кількість квадратних метрів житла⁴. Такі житла зараз мешканці, або залишають у старому вигляді, або трансформують їх у «окреме житло», якщо це стосується комунального житлового фонду: «Сейчас мы живем в отдельной квартире, а в детстве помучились в коммуналке, она за нами осталась, там ремонт сделали, все переделали, цивильно стало – теперь сдаем ее...»⁵.

Особливостями сучасного побуту одеситів та житлового простору стають такі тенденції, як:
– індивідуалізм (у плані смаків інтер'єру, способів облаштування домашнього побуту);

- мінімалізм (використання малогабаритного хатнього начиння та меблів, керуючись обмеженістю житлової площі);
- економічність (збереження старого хатнього начиння, з наданням йому нових функцій, при переплануванні, заощадження грошей на значні необхідні речі та інше);
- майнова градація та антиурбанізація серед певних верств населення (інтелігенція та представники крупного бізнесу);
- тенденція «ущільнення» спальних районів за рахунок середніх та малозабезпечених верств населення, а також у зв'язку з поповнення міста прибульцями з області та інших регіонів;
- тенденція перепланування старих будівельних фондів другої половини ХХ століття (одесити ремонтують, перелаштовують старі «хрущовки» та «сталінки»);
- реставрування та перебудова фондів ХІХ століття, що стосується житлових будівель в історичному центрі міста та старих районів Одеси (особливою колористикою виділяється район «Молдованка» за його кримінальну репутацію та найстаріші будівлі, що вже зараз більшість з яких непридатна для життя, але стала візитною карткою міста).

Усі ці тенденції і формують особливості повсякденного побуту одеситів. Зараз неможливо уявити міське житло без доступних зручностей цивілізації. Сучасне міське житло Одеси має свої зручності: санвузли, балкони, лоджії, центральне опалення, гарячу воду. Але ще нещодавно, приблизно 50 років тому, цих зручностей не було в мешканців Одеси, особливо в центральній частині міста: «Я еще малый был, так помню все удобства во дворе были, общие значит, хотя центр города, так сказать, а в 60-е еще не было ни отдельных ванны, коридора, ни отопления. Все топились дровами и углем, которые в подвале хранили»⁶.

Однією з особливостей є житловому просторі мешканців Одеси є потяг до престижності, що втілюється в цікавих задумках: «євроремонти», використання техніки останніх років, моделей випуску телевізійних, телефонних та інтернет-каналів. Усе це залежить від матеріальних можливостей самих одеситів та їхніх потреб. Звертаючи увагу на економічний фактор, більшість одеситів мешкає в малогабаритних квартирах або кімнатах, здебільшого в однокімнатних та двокімнатних: «Та мы такой ремонтик сделали, визуально расширили квартирку, она небольшая по площади, но все в светлых тонах сделали, подкупили техники, плазменный телевизор, аккуратненький холодильник, в общем все поместилось, сейчас как? – Деньги есть, можно что угодно найти и сделать»⁷.

Інтер'єрні смаки одеситів змінюються з року в рік, але в сучасному житловому просторі можна зустріти як елементи інтер'єру за радянського часу, так і нових стилів. Ще з радянських часів багато хто користується меблями, технікою, елементами декору, що своєрідно консервує певні моменти побуту. Зайшовши в гості, можна побачити інтер'єр 70-х, 80-х років, і 90-х років ХХ століття, а також сучасний модерний інтер'єр: «Мебель мы еще 20 лет назад брали, немного оновили, полакировали, а сама – хорошая, деревянная, не то, что сейчас – стружка, а не мебель... Мало что меняли, так обои, линолеум и всего-то»⁸.

Незважаючи на сталість в побуті одеситів, спостерігається потяг до постійного оновлення свого житла через придбання побутових речей, або ремонту приміщень⁹. Деякі роблять «косметичний ремонт», а інші – «генеральний», який роблять рідко (через його велику фінансову вартість, все залежить від матеріальної бази тієї чи іншої сім'ї).

В середньому одесит робить ремонт раз в 5–7 років, інколи ремонт затягується на більше і декілька років людина може перебувати в перманентно ремонтному стані: «Как начали ремонт делать, так и застряли... уже пятый год не закончим, то это докупить, то то – переделать, привыкли уже, вот и тянется медленно, но уверенно»¹⁰.

Стосовно простору міського житла зазначимо, сучасне житло (квартира) обов'язково має такі приміщення: кімната (зал або вітальня) – чисельність варіативна, кухня, коридор, кладова, санвузол, балкон (лоджія). Кожна з частин житла має свою функціональну специфікацію семіотично відзначена, що потребує подальшого вивчення. Разумова І.А. пов'язувала функціональну специфікацію частин житла (вітальня, дитяча, кухня і т.д.), з побутовими предметами¹¹.

Інтер'єр житла складається з різноманітних речей, кожна з яких має свій статус і власника, але є такі, якими володіє не кожний окремо, а вся сім'я. До подібних речей ми відносимо телевизор, холодильник, обідній стіл та інше: «Если я уйду жить отдельно, то возьму с собой только личные вещи, а общие – останутся, у нас это – холодильник, телевизор, мебель в прихожей и другое»¹². Житловий простір формує певні умови життя та родинні традиції.

Отже, сучасний житловий простір одеситів представляє собою мозаїку різноманітних стилів та інтер'єрних варіантів. Пострадянський житловий побут характеризується певними тенденціями: індивідуалізм, мінімалізм, майнова градація та процес «ущільнення» житлового простору в спальних районах міста Одеси. Сучасні тенденції масової культури та споживчого суспільства формують відповідну культуру повсякденності, що проявляється і в житловому просторі квартир, будинків, багатоповерхівок, де все уніфікується, мінімалізується для зручності використання та життя.

Побутові речі, які оточують сучасного городянина, є різноманітними за видами та призначенням, але в житловому просторі використовуються як необхідні повсякденні, так і речі технічного прогресу. Пострадянський побут характеризується використанням як побутових речей радянського часу, так і новими, особливо технічно вдосконаленими. Одесити формують свій житловий світ та обживають його незалежно від виду житла, і сприймається це житло як своє, зберігаючи елементи інтер'єрів радянської і пострадянської діб.

¹ Антропологія українського міста. Методичні матеріали для студентів історичного факультету / Упорядники М. Гримич, В. Пилипенко. – К.: Унісерв, 2004. – 28 с.

² Лебина Н.Б., Чистиков А.Н. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы НЭПа и хрущевского десятилетия. – С.-Петербург. – 2003. – С. 175.

³ Хмельницкий Д. Зодчий Сталин. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 266.

⁴ Борисенко М. В. Житло і побут міського населення України у 20–30 роках ХХ століття. – К.: Стило, 2009. – С. 54.

⁵ Записано зі слів Глумача Валентина, 1978 р. н., мешканця м. Одеси.

⁶ Записано зі слів Михайленко В., мешканця м. Одеси.

⁷ Записано зі слів Ткач Тетяни, 1965 р.н., мешканки м. Одеси.

⁸ Записано зі слів Пришвіної Катерини, 1978 р.н., мешканки м. Одеси.

⁹ Байбури А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1983. – С. 121.

¹⁰ Записано зі слів Василюка Олега, 1985 р. н., мешканця м. Одеси.

¹¹ Разумова И.А. Потаенное знание современной русской семьи. Быт. Фольклор. История. – М., 2001. – С. 148.

¹² Разумова И.А. Потаенное знание современной русской семьи. Быт. Фольклор. История. – М., 2001. – С. 148.; Тишков В.А. Культурный смысл пространства // <http://www.ethnonet.ru/ru/pub/0803-02.html> Проверено 25.03.2007.; Свирида И.И. Пространство и культура: аспекты изучения // Славяноведение. – 2003. – № 4. – С. 18.

Наталія Кучменко (Київ)

Сучасна трудова міграція українців до Португалії – об'єктивна реальність сьогодення

Розширення світових господарських зв'язків та істотне зростання в Україні небувалих раніше (принаймні за останні 50 років) масштабів трудової міграції, її інтенсифікація привертають увагу науковців до дослідження зовнішньої трудової міграції як явища, що має суттєвий вплив на розвиток міждержавних відносин, історії, економіки, соціальної сфери, демографічної ситуації та інших сторін суспільного життя. Уже протягом тривалого часу в Україні ведуться гострі дискусії з приводу сучасного «заробітчанства», оцінки якого не є однозначними. Дехто засуджує емігрантів, звинувачуючи їх у відсутності патріотизму та любові до рідного краю: «Виїжджають за кордон. Це все одно, що тікати з рідної хати, бо сусіди надто голосно вмикають музику, а зі стелі капає вода. Треба не тікати, а розібратись з тими неспокійними сусідами і залатати дірку в даху. Отака метафора. Зрадники, їдуть лише заради власної наживи»¹. Зустрічна відповідь емігрантів: «Дуже приємно, що ще залишились в Україні свідомі люди. Та хто був ТАМ і бачив, як приблизно має виглядати життя, той підтвердить, що не «дірку в даху», а увесь будинок разом з фундаментом із землі потрібно викорчувати, зберігши лише образи з світлиці»². Деякі інтелектуали вбачають майбутню користь від еміграції для України.

Увага дослідників зосереджується на природі міграції: причинах і наслідках, масштабах української трудової міграції, її динаміці та прогнозах, проте низка питань залишаються не дослідженими у вітчизняній науці. Із різних аспектів еміграції (історичного, правового,

економічного та психологічного) вітчизняною наукою досліджувалися переважно правові засади переселення мігрантів, деякі проблеми історії та мотивації еміграції, розселення та соціально-економічне становище наших співвітчизників. Дослідницький діапазон зарубіжних учених є дещо ширший і включає, крім вище зазначених аспектів, умови побуту, форми спілкування та організації емігрантів. В Україні явища міграції та еміграції лише починають вивчати соціологи та психологи, етнологи та демографи, політологи та юристи. Стосовно сучасної трудової міграції українців достойні уваги праці таких відомих учених: Е. Лібанова, О. Малиновська, Н. Марченко, С. Мельник, В. Новицький, С. Пирожков, О. Піскун, О. Позняк, І. Прибиткова, Ю. Римаренко, В. Трощинський, С. Фомін, А. Хомра, та ін. У розвідках проаналізовано напрямки міграції, здійснені спроби класифікації мігрантів, окреслено основні сфери діяльності наших співвітчизників за кордоном (за межами України), їх громадське та культурне життя.

Португалія і сьогодні залишається однією з країн ЄС, де кількість українських трудових мігрантів (як легальних так і нелегальних) є досить значною. Незважаючи на певні досягнення у врегулюванні міграційних потоків між Україною і Португалією (угода між Україною та Португальською Республікою про тимчасову міграцію громадян України для роботи в Португальській Республіці, дата набуття чинності: 27.03.2005 р.)³, дана проблема залишається досить актуальною і потребує посиленої уваги як з боку державних діячів, так і науковців.

У середині 1990-х рр. виникла так звана «четверта» хвиля української міграції на захід, зокрема й до Португалії, яка була пов'язана з несприятливою економічною ситуацією в Україні, нестачею робочих місць на ринку праці, з низькою заробітною платою та затримкою у її виплаті, зростанням безробіття та вимушеної неповної зайнятості, поширенням бідності та високим рівнем майнового розшарування населення.

Перші сміливці – заробітчани з України прибули до берегів раніше мало відомої Атлантики в кінці 1990-х. Португалія привабила наших співвітчизників насамперед високими, порівняно з Україною, заробітками, ліберальним португальським законодавством та можливістю отримати дозвіл на працю і проживання в результаті періодичних легалізацій іноземців (починаючи з грудня 2001 року), що проводилися португальським урядом. «Я виїхала як і більшість наших нелегально, тоїсть по туристичній візі, термін дії якої дорівнював 15 дням. Далі проробивши 6 місяців отримала у 2001 році легалізацію»⁴. Це все давало можливість українським емігрантам набувати на своїх робочих місцях тих же прав, що й португальські робітники. Крім того, виїзду до цієї країни сприяла потреба у заповненні робочих місць у сфері будівництва та різноманітних ланках інфраструктури (обслуговування готелів тощо), потік охочих працевлаштуватися тут більшав збільшувався, адже наближався чемпіонат Європи з футболу – 2004; а також португальський менталітет, близький до українського, відсутність ксенофобії та ворожості, гостинність, доброзичливість та відкритість португальців до вихідців колишнього СРСР.

Українські емігранти, які приїхали до Португалії задовго до єврочемпіонату, сьогодні вже посідають чільне місце в португальській економіці. А тим, хто збирається їхати туди сьогодні, – з одного боку, буде, важче, адже вони потрапляють у середовище сталої еміграції, обізнаної з мовою, звичаями, традиціями португальців, що не менш важливо у працевлаштуванні; з іншого – їм буде набагато легше, адже вже працюють українські магазини в багатьох містах Португалії, відкриті українські школи, в більшості міст – недільні. У Лісабоні навіть діє і постійна українська школа, де навчаються більше як 70 дітей, про яких піклуються 11 професійних учителів.⁵ Відкрито українські церкви, де заробітчани можуть щонеділі (а то й частіше) відвідувати службу Божу та відбувати певні православні обряди за християнськими звичаями. Взагалі ж на вулицях португальських міст усе частіше можна почути українську мову. Останній пік міграції українців до Португалії припав на 2005–2007 роки.

Португалія, як Італія та Іспанія, належать до країн, де українці працюють переважно нелегально. Законодавче вирішення ситуації з українськими трудовими мігрантами в Португалії відбулося після підписання угоди між Україною і Португалією (13.02.2003 р.) щодо врегулювання і впорядкування трудових міграційних потоків⁶. Укладення зазначеної угоди стало важливим кроком у напрямку забезпечення ефективної співпраці щодо взаємного працевлаштування громадян України та Португалії, гарантування правового і соціального захисту, забезпечення більшої контрольованості міграційних процесів та запобігання нелегальній міграції. Однак, на практиці, як показав час, дана угода не спрацювала, оскільки з португальської сторони запити щодо працевлаштування українських громадян не надходили.

Світова криза, що розпочалася восени 2008 року, розставила свої акценти. Протягом 2008–2009 року рівень безробітних в ЄС досяг 9,5%⁷. Значна кількість безробітних нараховувалась і в Португалії. Проте українські трудові мігранти не поспішають повертатися на Батьківщину, оскільки вважають Португалію стабільнішою.

Отже, як ми бачимо, гострою проблемою сьогодення постає сучасна трудова еміграція українців на Захід, яка набула масового явища та охопила десятки тисяч заробітчан. Так, за останні 10 років лише Португалія впустила на свій ринок праці найбільшу кількість дешевої робочої сили через будівничий бум у державі, спричинений 12 чемпіонатом Європи з футболу – Євро-2004. Однак, така ситуація, очевидно, зберігатиметься доти, поки в Україні не відбудуться позитивні зміни – забезпечення і належною оплатою праці українських громадян.

¹ Еміграція за кордон [Електронний ресурс] // «Форум Золочів»-Online. – 25.11.06 10:49 – Режим доступу до статті : http://forum.zl.lviv.ua/lite/thread.php?topic_id=285

² Там само.

³ Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Виступ Уповноваженого з прав людини Н.І. Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді // Голос України. – 2003. – 15 квіт.

⁴ Горда Ольга Миколаївна (1962 р.н.) – народилась і мешкала до виїзду в Португалію в м. Городищі Черкаської області. – Записано в червні 2008 року.

⁵ Португалія очима українців / О. Нечипорук, В. Гнатенко, В. Чебан, М. Приступа [та ін.] // Українське слово. – 2007. – № 3713. – С. 14.

⁶ Малиновська О.А. Західний вектор міграцій населення України та перспективи європейської інтеграції держави / О.А. Малиновська // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Київ, 16 жовтня 2007 р.) / Нац. ін-т проблем міжнародної безпеки РНБОУ, Фонд ім. Фрідріха Еберта. – К. : Фоліант, 2008. – С. 88.

⁷ Працевлаштування за кордоном [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу до статті : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/513.htm>

Олександр Андросович (Київ)

Вплив глобалізації на повсякдення жінки в мусульманському світі

Іслам, одна з трьох світових релігій, що сьогодні має високі темпи розповсюдження, справляє великий ідеологічний та культурний вплив на сучасний світ. В її рамках виникають зокрема і радикальні течії, які несуть у собі деструктивні й войовничі ідеї. Ступінь впливу цієї релігії на відносини у суспільстві переоцінити дуже важко. Якщо ж взяти до уваги той факт, що іслам має яскраво патріархальне забарвлення, то стає зрозумілим становище жінки у мусульманському суспільстві. Натомість, сучасні віяння глобалізації відчутні в тій чи іншій мірі в усіх сферах мусульманських суспільств, зокрема родинних відносинах

До уваги пропонується варіант аналізу ступеня впливу ісламу на життя жінок у мусульманських суспільствах та висвітлення питання, яким чином сьогодні на цей процес впливає глобалізація. Новизна даного зрізу досліджуваної проблеми полягає у спробі виявити ті зміни у становищі жінок, переосмислення ними свого місця у суспільстві та розуміння окремих догматів релігії, які були викликані процесом глобалізації.

За канонами ісламу, жінка стоїть значно нижче чоловіка. Навіть у питанні створення жінки у Корані зафіксована повна природна залежність від чоловіка. Однак на відміну від християнства, жінка з самого початку представлена як істота нижчого порядку, яка була дана чоловіку у користування разом з тваринним світом. Відповідно до цього визначається і функціональне призначення жінки – приносити насолоду чоловіку. Іншим положенням, що свідчить про другорядність жінки, є неможливість самостійно досягти раю. Головною умовою його досягнення є повна покірність чоловіку, що виражається як у зовнішніх проявах (форма поведінки, зовнішній вигляд, обмеженість пересувань, обмеженість освіти)¹, так і у внутрішньому відчутті приналежності. І, нарешті, допустимість полігамії в ісламі¹. І хоча прибічники ортодоксального ісламу бачать у цьому лише корисні етичні сторони та виправдовують це «пристрасною чоловічою природою», факт існування полігамії ще раз підтверджує другорядність жінки. Названі положення Корану відбивають уявлення про провідну роль чоловіка у кочовому

скотарському суспільстві часів виникнення ісламу. Саме чоловіки були тоді головними добувачами матеріальних благ і захисниками стад від ворога. Жінка ж у кочовому господарстві відігравала підпорядковану роль і матеріально залежала від чоловіка. Така субординація зафіксована у Корані, хоча й закріпила певні права для жінки, стала основою для пізнішого теоретичного обґрунтування соціальної нерівності жінок з чоловіками.

Особливо яскраво дискримінація жінки виявляється у сімейно-правових відносинах. Процедура вступу до шлюбу та процедура розлучення, правила внутрішньо-сімейних відносин, що прописані спочатку в Корані, а потім у Шаріаті, дозволяють виявити виразну тенденцію до патріархату. Наприклад, шлюб у Корані розглядається не як сакральний акт, союз чоловіка і жінки перед Богом, а як торговий договір (Хоча шлюб і трактується як одна з найбільш цінностей). Наречена часто не присутня при складанні шлюбного контракту та не бачить нареченого до весілля, оскільки виступає як «товар», засіб для репродуктивного призначення. Народження доньки, а особливо декількох доньок поспіль, вважається достатньою причиною для розлучення або додаткового шлюбу.

І хоча у деяких мусульманських країн були проведені реформи сімейного кодексу, відокремлення його від шаріату, надання рівних прав жінкам та чоловікам, це не змогло змінити ситуацію в цілому. Навпаки, у випадку проведення реформ згори, вони наштовхуються на потужну протидію широких мас населення, що згодом приводить до зростання популярності консервативних релігійних сил. Яскравим прикладом може слугувати сучасна Туреччина, або Іран у 1970-х роках минулого століття. Усвідомлення потреби в змінах має прийти знизу, і цьому має сприяти глобалізація, якої так активно уникають консервативні сили ісламу.

Незважаючи на їх протидію, глобалізація дає про себе знати, зокрема, у піднесенні руху за громадянські права жінок. У цій боротьбі найбільші успіхи були досягнуті там, де протистояння вдалося перевести у площину богословських дискусій. У пошуках відповідей на актуальні питання сьогодення, деякі мусульманські правознавці повернулись до практики незалежного тлумачення священних книг – іджтіхад. Якщо в XI ст. «двері іджтіхада зачинились» у зв'язку з остаточним оформленням ісламу як релігійної та суспільної системи, то реформаторські рухи XIX-XX почали поступово його відроджувати². Наразі все більшу силу набирає «низова» тенденція реінтерпретації Корану у світлі новітніх наукових даних. Оскільки дискусії на подібні теми ведуться здебільшого на мусульманських сайтах в Інтернеті, й участь у них бере молодь мусульманських учбових закладів, зростає значення англійської мови і, відповідно падає значення арабської – головного знаряддя традиційного іджтіхаду, що є ознакою впливу глобалізації. Піддається переосмисленню традиційне відношення до жінки. Все частіше в «ісламському Інтернеті» зустрічаються роздуми, що таке відношення могло виникнути лише внаслідок неправильної інтерпретації Корану³. Окрім того, історичні аргументи свідчать на користь того, що початковий іслам надавав жінкам таку свободу, яка в інших суспільствах того часу була недосяжною.

Разом з цим, суттєво зростає значення міжнародних жіночих організацій. Жінки-активістки покладають все більше сподівань на глобальне громадянське суспільство, транснаціональну публічну сферу й інституції глобального правління для досягнення власних цілей на батьківщині. Для легітимізації своєї діяльності вони використовують План дій ООН щодо прав жінок, для підтримки своїх кампаній звертаються до транснаціональних феміністичних мереж (ТФМ). Під ТФМ розуміють об'єднання жінок з трьох чи більше країн зі спільним планом дій в сфері прав жінок, феміністичної економіки, репродуктивних прав. Найвідомішими мережами є «Жіноча міжнародна коаліція економічної справедливості» та «Жінки, які підпорядковуються мусульманському законодавству» (WLUML).

Таким чином, положення жінки за нормами сучасного ісламу суттєво принижуються. Багатівікова спадщина релігійних та культурних традицій тяжіє над провідними гендерними відносинами у мусульманських суспільствах. У відповідності до них жінка займає яскраво виражений другорядний статус. Це простежується майже у всіх сферах життєдіяльності: політиці, економіці, соціальній та побутовій сферах тощо. Громадськість та міжнародні жіночі організації докладають великих зусиль для вирішення цієї проблеми. Трансформація патріархального суспільства неможлива без усвідомлення широкими верствами населення нагальної необхідності в цьому. Процеси ж глобалізації сприяють інформаційному та правовому забезпеченню мусульман, що врешті-решт має призвести до значних змін у гендерній сфері.

¹ Соколова И.А. Женский статус в христианстве и исламе в преломлении феминисткой философии религии / Ирина Александровна Соколова // автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. философских наук. – Владивосток, 2006. – Режим доступа:

http://www.fentu.ru/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=126&Itemid=36.

² Korf A. Dar al-Cyber Islam: women, domestic violence and the Islamic reformation on the world wide web / A.Korf // J. of Muslim minority affairs. – Abington, 2005. – Vol. 25, N 3. – P. 368-383. – P. 369.

³ Korf A. Dar al-Cyber Islam: women, domestic violence and the Islamic reformation on the world wide web / A.Korf // J. of Muslim minority affairs. – Abington, 2005. – Vol. 25, N 3. – P. 368-383. – P. 370.

Віталій Коцур (Переяслав-Хмельницький)

Тероризм у сучасному світі: соціально-психологічні особливості терористів

На сучасному етапі розвитку цивілізації тероризм виступає однією з найактуальніших проблем людства, яка в процесі глобалізації світу набуває широкомасштабного резонансу. Це явище спонукає цивілізовані країни до створення та покращення системи загальної безпеки людства. Дискусії з приводу розгорнутого, всеосяжного визначення тероризму в науковому світі точаться ще з 70-х рр. ХХ століття. Сьогодні в науковій літературі існує біля 200 визначень, жодне з яких не претендує на універсальність. Такий стан речей обумовлений як складністю самої природи тероризму, так і чинниками суб'єктивного характеру на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях.

Важливим для розуміння проблеми тероризму є дослідження соціально-психологічного портрету терориста.

Не потребує доказу той факт, що жодна дія, а тим більше злочин, не відбувається сама по собі. Адже особа, яка скоює злочин, переслідує певну мету, має мотивацію, здійснюючи злочин умисно чи ні. Отже, не важливо хто це буде: шахід-смертник з бомбою в сумці, бойовик з автоматом або хто-небудь інший, але це буде терорист. Людина, яка протиставляє себе суспільству, державі, сіє смерть десяткам, сотням ні в чому не винних людей і, як показали події початку вересня 2004 року у місті Беслан, навіть дітям.

Терорист – особа, що бере участь у здійсненні терористичної діяльності в будь-якій формі¹.

Терорист або особа, що здійснила кримінально-карне діяння – суб'єкт злочину – один з основних компонентів складу злочину. Лише з розгулом тероризму в Західній Європі в 1970-х роках психологи всерйоз зайнялися описом портрета терориста і стали відпрацьовувати методики допомоги жертвам терактів.

З психології тероризму написані томи праць, але з максимальною точністю описати психологічний, а тим паче фізичний портрет, терориста психологи не можуть. Більшість психіатрів не вважають людей, які готові вчинити теракт, психічно ненормальними. Відповідно і описати їхній психологічний або фізичний портрет украй важко.

Ще 30 років тому американський психіатр Ентон Купер стверджував, що «з погляду психічної патології немає ніякої різниці між терористом і солдатом»; ці двоє просто обирають різні «способи досягнення своєї мети із зброєю в руках».

Психологи і психіатри досягли успіху, хай і постфактум, в описах різних типів людей, які стають терористами. Так, психіатр Джералд Пост розрізняє серед терористів два типи: «анархіст-ідеолог» і «націоналіст-сепаратист».

«Анархіст-ідеолог» в дитинстві, як правило, стає жертвою серйозних сварок між батьками, і це спонукає його до бунту проти сім'ї, перш за все, проти батька. Оскільки батьки часто ототожнюються з відданістю існуючому політичному порядку, бунт проти батька легко перетворюється на бунт проти держави.

Що ж до «націоналіста-сепаратиста», то він, на думку Поста, взагалі не виступає проти влади власної держави; його діями «керує бажання підняти бунт проти зовнішніх ворогів».

У дитинстві «терорист, що володіє цим типом, співчував батькам і слухався їх», стверджує в своєму дослідженні Джералд Пост.

З погляду психології або психіатрії не існує єдиного портрета потенційного терориста. Це значить, що розв'язання проблеми лежить не у сфері психології або психіатрії, а набагато глибше – доктор вважає Зеєв Вінер з клініки Тель-Авіва².

Хто стає терористом? Показово, що саме слово «слухняний» так часто згадують родичі самовбивць і в Росії, і на Близькому Сході.

Ці і багато інші спостереження, зроблених на дослідженнях членів «Червоних бригад», «Фракції червоної армії», «Тигрів звільнення таміл-ілама» і численних палестинських екстремістських угруповань допомагають фахівцям у ряді випадків запобігати трагедіям.

Але самі психіатри, наприклад доктор Зеєв Вінер з клініки Тель-Авіва, визнають, що їх наука не в силах вирішити задачу цілком. «З погляду психології або психіатрії не існує єдиного портрета потенційного терориста. Це значить, що вирішення проблеми лежить не в області психології або психіатрії, а набагато глибше. Ми повинні звернути свій погляд на політику і задати питання, що мотивує тих, хто йде на теракт. І хоча спецслужбам вдається іноді запобігати терактам, виходячи з наших знань і досвіду, переоцінювати їх не треба», – говорить доктор Вінер.

Для психіатрії і психології найважливіший інструмент дослідження – статистика. Події в світі, як це не трагічно, дають все більше для неї матеріалів. Віруючим у всемогутність науки залишається лише сподіватися на те, що вона дасть відповідь на питання: «хто стає терористом?»

Щодо віку терориста, можна судити з останніх даних по суб'єкту тероризму (по особах, що скоюють теракти). Виходячи зі світової практики, можна сказати, що терористи все частіше вдаються до використання дітей. Тривалий час терористи активно використовували жінок-смертниць, оскільки чоловіків спецпідрозділи перевіряють значно частіше, ніж жінок. Але будь-яка тактика, в тому числі і з використанням жінок-смертниць, застаріває. Правоохоронні органи стали більш пильно перевіряти жінок. Саме це послужило підставою для залучення як виконавців терактів дітей, які практично знаходяться поза підозрою. Дітям одягають пояси шахідів, пропонують стати «героями» в боротьбі свого народу із загарбниками.

Згідно опитування, проведеного в 2000 році виданням «Аль-Айям», близько 77% дітей, що проживають у секторі Газа, сподіваються стати шахідами. За оцінками ізраїльських спецслужб, портрет юного терориста такий: вік 14–20 років, з небагатої сім'ї. В даному випадку ми маємо справу з таким віком, коли дитина легко піддається впливу, йому хочеться стати «героем» і заради цього він йде на все, до того ж сім'ї таких дітей одержують винагороду від 5 до 20 тисяч доларів США³.

Велику роль у психологічному портреті суб'єкта тероризму відіграють особисті характеристики терориста. Так, на наш погляд, особливе значення слід надати таким властивостям, які характеризують його вольові якості, професійні навички (у тому числі злочинні), ставлення до жертв і співучасників, що впливають на вибір місця і часу, вибір способів, засобів здійснення і підготовки злочину, визначають його можливу лінію поведінки на слідстві.

Існує думка, що терористи – люди, обділені в дитинстві материнською увагою; з яскраво вираженим дефектом особистості; принижені і не самоствержені особи. Інша група – особи, що зуміли реалізувати свої ідеї. На нашу думку, в даний час більш актуальна друга частина даної характеристики, оскільки перша – більш характерна для одинаків, або маніяків.

За особистими якостями суб'єкт характеризується високим ступенем агресивності. Це може проявлятися в його поведінці з потерпілими і оточуючими, нерідко в край жорстокій формі. Часто це фанатик, жорстокий і мстивий, з садистськими схильностями, готовий на все заради досягнення поставленої мети, прагнучий до «вищої цілі», що в черговий раз підтверджується. Про це свідчить і характеристика терористів, які брали участь в захопленні театрального центру на Дубровці в Москві 2002 року та школи № 1 в Беслані 2004 року, коли терористи захопили в заручники навіть дітей. Нерідко терористи прикриваються релігійною метою, але в більшості випадків це лише маска.

Один з арештованих в Чечні бойовиків – Х. Халпагаров, на допиті 26 жовтня 2001 року сказав про тих, хто закладає бомби: «Ніякий іслам тут не потрібен, він, навпаки, компрометує іслам»⁴.

Часто це надійний спосіб вербування і зомбування нових бойовиків, і не тільки їх, але і терористів-смертників (ваххабітів). Це, як правило, молоді люди від 14–20 років, яких залучають за допомогою матеріальних благ або спеціально «обробляють», поміщаючи їх на декілька днів у так званий рай, куди вони нібито потраплять після здійснення теракту. Або піддають жорстокій

обробці під дією наркотиків, після якої терористи готові підкорятися будь-якому слову командира. Злісна спрямованість терориста, його цинізм і нещадне ставлення до людей знаходять прояв саме в жорсткості до потерпілих, у нанесенні матеріальних і моральних збитків суспільству. Це обумовлює і вибір терористами знарядь здійснення злочину – вогнепальна зброя і вибухові, отруйні речовини. Як правило, вибухові пристрої розраховані на ураження великої кількості людей (додатково начиняють вибуховий пристрій – дрібними металевими предметами, цвяхами, сталевими кульками, гайками і т.д.). Вибухівку розміщують у місцях найбільшого скупчення людей з тим, щоб отримати від вибуху найбільший ефект.

Суб'єктам тероризму і особам, причетним до його здійснення, властиві, як правило, високі вольові якості і наполегливість у досягненні мети. Вони нерідко проявляють високі професійні навички в точній стрільбі з вогнепальної зброї, знають технологію виготовлення і правила її використання, тактику дій спецслужб, враховують практику її застосування. Так, при захопленні школи в Беслані були враховані недоліки теракту в Норд-Ості, тому терористи наперед вибили вікна, встановили камери відеоспостереження і т.д.

Нерідко виконавцями терактів стають колишні військовослужбовці, які брали участь у бойових діях у гарячих точках у Карабасі, Афганістані, Чечні, Дагестані; співробітники міліції, спеціальних підрозділів, а також бойовики, підготовлені в спеціальних тренувальних таборах терористичних організацій на території Російської Федерації і за кордоном («Аль-Каїда» та ін.). Оцінити професійні навички і доповнити характеристику терориста, можна залучивши дані судово-діагностичної експертизи, але в цьому випадку багато що залежить від правильності постановки питань і досвідченості експерта⁵.

Виходячи з того, що терористичні акції готуються і здійснюються організацією суб'єктів тероризму, можна класифікувати їх учасників згідно ієрархічної структури самої організації.

Вищий рівень – керівники і духовні лідери організації, що здійснюють контроль, фінансування і організацію теракту, керівництво всією організацією, але при цьому часто їх місцезнаходження не відоме для самих виконавців. У ряді випадків керівництво терористами здійснювалося особами, які знаходилися на керівних державних постах в Російській Федерації. Так, операція в Будьоновському була схвалена Дудаєвим, акції в місті Прохладний – Масхадовим⁶.

Середній (другий) рівень – польові командири, командири батальйонів і бригад, здійснюють організаційно-контрольні і посередницькі функції, це можуть бути як місцеві громадяни (Бараєв, Гараєв, Басаєв), так і іноземці (Хаттаб), які самі рідко беруть участь у проведенні терактів.

Нижній рівень – виконавці, найширша і найрізноманітніша категорія, яка вміщає як частину представників місцевого населення, так і іноземних найманців.

Соціально-психологічний портрет терористів має важливе значення для дослідження під кутом зору більш глибокого розуміння тероризму як явища. Терорист, як соціальна особа, формується ще з дитинства і відповідно до рішучих дій вдається вже в юнацькому віці. Саме в цей час юнаки краще засвоюють маніпуляції з боку дорослих терористів. Однією із новітніх технологій терористів є використання саме дітей у підривній діяльності. Як особа терорист характеризується високим ступенем агресивності. Це може проявлятися в його жорстокій поведінці з потерпілими і оточуючими. Як правило, терорист – фанатик, жорстокий і мстивий, з садистськими схильностями, готовий на все заради досягнення поставленої мети, прагнучий до «вищої цілі», що в черговий раз підтверджується його участю в терактах.

¹ Колобов О.А. Тероризм и контртероризм в современном мире: аналитические материалы, документы, глоссарий / О.А. Колобов // М. – 2003. – С. 419.

² Коляндра О. Психология терроризма / Александр Коляндра [Электронный ресурс] – Режим доступа: bbcussian.com/02.09.2004.

³ Авербух В. «Черных вдов» сменяют дети шахиды / В.Авербух [Электронный ресурс] // Российская газета. – 2004, 3 вересня – Режим доступа: <http://www.rg.ru>

⁴ Артамонов И.И. Терроризм: способы предотвращения, методика расследования / И.И. Артамонов // М. – 2002. – С. 34.

⁵ Сафонов И.И. Организация раскрытия и расследования терроризма. Монография / И.И. Сафонов под ред. А.С. Подшибякина // М. – 2004. – С. 133.

⁶ Артамонов И.И. Терроризм: способы предотвращения, методика расследования / И.И. Артамонов // М. – 2002. – С. 65.

Календарна обрядовість як важливий аспект історії повсякденності (на матеріалах гуцульської Масляної)

Дослідження повсякденності становить одну з важливих проблем сучасної історичної науки. У плані її осмислення сьогодні спостерігаються багато проблем, зокрема методологічних, які полягають в тому, що на даний час застосовуються нові підходи до аналізу суті поняття «повсякденність» і її визначальних формотворчих чинників.

Важливе значення в цьому плані має процес визначення джерел сфери повсякденного. Одним з таких є календарна обрядовість. Завдання дослідження полягає в тому, щоб, по-перше, проаналізувати ті загальні аспекти, які відображають місце календарної обрядовості у сфері повсякденності; по-друге, показати зв'язок між календарною обрядовістю та історією повсякденності на основі такого календарного свята, як Масляниця.

Усе життя людини наповнене різними обрядами, що є пережитками давних культур та містять в собі численні повір'я. Від самого народження аж до смерті людина живе в рамках певної обрядової культури. Це простежується на двох рівнях: родинно-побутовому та загальногромадському і пояснюється тим, що окремі важливі події життя людини й суспільства спочатку сформувались як звичаї. Але кожний такий звичай, коли він повторюється довгий час, перетворюється в релігійний обряд, що вже міцно входить в сферу повсякденності і це яскраво чітко спостерігається на прикладі Масляної.

Масляничні ритуальні дієства та норми, закріплені в буденних обрядодіях, з одного боку, забезпечують культурну спадкоємність поколінь, а з іншого, впливають на характер повсякденного життя окремої людини, оскільки свята та обряди є важливими складовими духовного життя народу¹. Вони відображають не тільки етнографічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію. Тому і до числа інститутів, породжених релігійними уявленнями й аграрним укладом побуту, належать календарні свята та обряди. Це – найдавніша обрядовість, що своїм корінням сягає первісних, язичницьких вірувань. Значно пізніше церква сприйняла систему землеробських свят, яка вже склалася, і надала їй християнського забарвлення. Свята й обряди календарного циклу регламентували всі сфери життя українського селянина – виробничу, суспільну, сімейну, а основна їх мета – відвернути стихійне лихо, вплинути на врожайність. Ці аспекти доволі чітко простежуються в масляничній обрядовості і забезпечують її зв'язок з повсякденністю. Це формувалося впродовж віків, оскільки Масляну святкували ще слов'яни на честь весняного пробудження природи, а тепер цю традицію продовжують їхні нащадки². На відміну від інших календарних свят, Масляна практично не зазнала християнського впливу і залишилася просто веселим народним гулянням з деякими язичницькими ритуалами: катання з гірок, спалювання солом'яного опудала, приготування млинців і вареників тощо. Це свято міцно ввійшло у сферу повсякденного життя гуцулів, про що свідчать масові приготування до нього, численні заборони, що його супроводжують, специфічні обрядодії³.

Їхній аналіз свідчить, що у повсякденній сфері через обрядовість виявляються окремі етнографічні особливості. Влаштування побуту, обряди, звичаї, стереотипи поведінки здатні зберігати неповторний колорит народного життя. Як основа традицій повсякденне існування людини входить у творчий потенціал сучасного для неї суспільства⁴. Увага до повсякденності, її теоретичне дослідження і трансформація у соціальну практику сприяють відродженню національної культури, що дуже важливо в сучасних умовах.

Уривок масляничної пісні свідчить, що з цим святом пов'язувався великий проміжок часу, що має відношення до повсякденної діяльності людини:

Масляна, вернися!
До Пасхи простягнися,
Від Пасхи до Петра,
А від Петра і до тепла.

З цього випливає, що, згідно з Гуссерлем, світ повсякденності є світом досвіду діяльного суб'єкта, свого роду культурно-історичний світ, у якому він живе у зв'язку з особливістю соціокультурних процесів. У даному випадку релігійність, свята і дозвілля «існують як різні рівні повсякденності»⁵. У зв'язку з обрядовою практикою до «повсякденності» з'являється синонім «побут», сенс якого розкривається як «загальний життєвий уклад, повсякденне життя». Взятє у

контексті календарного часу, повсякденне, звичайне життя – це життя буденне і водночас святкове. Тут повсякденність протиставлена святковим дням. Однак, Масляна поєднує в собі і буденне, і святкове через специфіку свого святкування. З повсякденням її еднають вчинки, ідеали, звичаї і традиції, ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, Протягом весняного часу у слов'ян вирувало свято Весни. Відомо, що у гуцулів це свято тривало більше місяця і закінчувалося в день Купала. Це видно з того, що з початком весняної пори до свята Купала включно співаються обрядові пісні, що становлять своєрідний особливий цикл і водяться хороводи, що представляють залишки глибокої старовини і релігійних язичницьких обрядів.

При всіх відмінностях у підходах до повсякденності, у вітчизняній і зарубіжній науці виділяють наступні групи, що стосуються даної проблематики: 1) макро- і мікросередовище (природа, країна, місто чи село, помешкання); 2) людське тіло і турботи про його біологічні і соціокультурні функції, серед них ключовими умовно можна виділити особистісно-визначальні і соціально-значимі моменти в житті людини (народження, її розвиток, сімейні стосунки, смерть, міжособистісні відносини в різних групах (територіальних, професійних, конфесійних тощо); 3) дозвілля (ігри, розваги, громадські і сімейні свята і обряди) тощо⁶. Як бачимо, Масляна, як і вся обрядовість, входить до третьої групи і цим уже становить важливий аспект історії повсякденності.

Крім того, календарна обрядовість складає елемент повсякденності через таку категорію, як релігійність. Саме вона як специфічний світогляд та людський життєвий досвід є за своїм змістом невідривною від проблематики повсякденності. Відбувається осмислення повсякденності «із середини» християнського світовідношення через тісний зв'язок обрядовості з християнською традицією (в даному випадку Масляну можна розглядати як початок Великого посту). Як бачимо, християнські корені повсякденності пролягають у глибину віків⁷. Вже ці приклади демонструють ототожнення релігії у світлі її вимог та сакралізованої повсякденності на прикладі календарної обрядовості, що в сукупності засвідчує їх тісний зв'язок.

¹ Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – К.: Велес, 2009. – С. 6.

² Гоцалюк А. Особливості святкування традиційної Масниці в Україні кін. XIX – поч. XX ст. / Алла Гоцалюк // Українознавство. – 2009. – №1. – С. 204.

³ Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів / Петро Шекерик-Доників. – Верховина: Редакція журналу «Гуцульщина», 2009. – С. 36.

⁴ Кунденко Я.М. Повсякденність як реалія культурної дійсності: автореф. дис. канд. філософ. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія і філософія культури» / Я.М. Кунденко. – Х., 1998. – С. 2.

⁵ Карпенко І.В. Світ повсякденності як предмет філософського дослідження / І.В. Карпенко // Інтелект. Особистість. Цивілізація. Зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 6. – С. 15.

⁶ Коляструк О. Зміст понять «повсякденність», «повсякденне життя», «історія повсякденності» / Ольга Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 14.

⁷ Лустенко А. Ю. Повсякденність у християнстві: досвід не даності Бога / А.Ю. Лустенко // Філософські дослідження: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. № 9. – С. 316.

Оксана Коваленко (Полтава)

Гончарні вироби в побуті заможного міщанства: зміни другої половини XVIII століття

Поставивши собі за мету охарактеризувати гончарні вироби в побуті міських мешканців XVIII століття, ми менш за все хотіли б обмежитися простим переліком гончарського асортименту, набору глиняних речей, який би ми могли розгледіти, зазирнувши у кругленьку віконницю міського будиночку. Хотілося б зупинитися на тих змінах у традиційному побуті, вживанні їжі та інших речовин, пов'язаних з гончарними виробами, які, зумовлені модою та технологічними новаціями, відбулися впродовж століття. На думку Лариси Буряк, яку ми поділяємо, побут є складною системою, що містить величезну кількість речей, які вимагають відповідних рухів, жестів, поведінки, звичок, навіть, психологічного кредо своїх власників¹,

лише додамо і про зворотній бік, – коли зміна поведінки викликає появу нових непритаманних традиційному побуту речей.

Ближче до кінця середньовіччя в Європі відбулися кардинальні зрушення в смаках міщан. Якнайкраще це показав Вольфганг Шивельбуш у своїй соціальній історії прянощів та збудників, прослідкувавши дурманну інвазію від верхівки до низу соціальної драбини європейського суспільства, зауваживши «середній клас міських скоробагатків наслідував знать в її показному виставлянні розкошів.»²

XVIII століття істориками визначається, як знакова межа між традиційністю та модерністю, багато в чому переломним моментом, часом принципових змін українського суспільства, визначення його соціально-економічного, політичного та культурного розвитку в подальшому³. Водночас, саме наприкінці XVIII століття відбуваються стрімкі модернізаційні зрушення в традиційній культурі українців⁴. Викликані політичними та соціальними зрушеннями: передусім скасуванням автономії Гетьманщини, традиційного адміністративно-територіального устрою, соціальної структури населення, врешті, економічними перетвореннями, зміни призводять до ламання традиційного побуту, в першу чергу, міського населення. Якщо до середини XVIII століття побут козацької старшини визначають ще польські звичаї, то в другій половині, особливо з часів царювання Катерини II, – Росія⁵. Вище вказані глобальні перетворення в Гетьманщині та зміна статусу міст в останній чверті XVIII століття, масований приїзд чиновників з Росії, запровадження нових стосунків та посадових обов'язків змінюють побут українського провінційного міста.

До вищих прошарків суспільства вливається стрімкий потік модерних елементів побуту – одягу, імпортих виробів, меблів. У тому числі, в цей потік вливається й струмок, що несе з собою привнесені гончарні вироби – парцелянові, фаянсові, мануфактурного, згодом заводського виробництва, імпорти. Все те, без чого раніше обходилася традиційна спільнота, стає модним, поширюється в побуті. Таким чином, цей час є своєрідною межею в гончарстві між традицією та інновацією.

Напевне тоді більш виразною стає різниця між вищими та нижчими соціальними прошарками суспільства, в тому числі і в побутовій сфері. Але, водночас, «через цю прірву пролягає сила взаємозв'язків-запозичень як вищими прошарками – рис традиційної культурної спільноти, так і нижчими – елементів життя, мови та вбрання (а, відтак, гончарних виробів – О.К.) горішніх прошарків»⁶. Окрім того, середній прошарок міської верхівки – представники як козацької старшини, так і купців, густо всмоктували елементи розкошів – соціальних знаків, особливо зважаючи, на те, що це був час утвердження новоствореної еліти.

Одним з елементів нищення традиційного світу була заміна в середовищі міських мешканців традиційних побутових глиняних виробів мануфактурними, порцеляновими та фаянсовими, їх поступове проникнення, аж до повного відсоткового переважаювання в XIX столітті. Хоча лише політичними чи економічними (читай – промисловими) чинниками не можна пояснити ці зміни. Значення має також чинник соціальний, фактор культурний, переважаювання нових модних смаків, що змінили, як смак їжі та питва, так вигляд посуду, в якому вони подавалися. Як зауважував Вольфганг Шивельбуш в часи долучення кави до європейської придворно-аристократичної культури «порцеляновий посуд, виготовлений при дворі спеціально для споживання кави, і є головним героєм цієї історії...»⁷.

Масове споживання пива в Європі та Гетьманщині у XVII ст. (якщо пригадати кількість броварень, пивоварень, солодовень в містах, та зважити, що варіння пива, було складовою домашнього виробництва⁸) в наступному столітті змінюється на моду пити каву, пізніше чай. Особливо швидко цей процес йшов у містах. Кава і чай виявилися міщанськими напоями хоча б у тому, що вони цілком емансиповані від будь-якого архаїчного значення пиття⁹. Пиття кави в Гетьманщині поширилося раніше за чай. В цілому, до Європи вона потрапляє в часи Середньовіччя, проте ще в середині XVII століття більше використовується як ліки, а вже на межі із століттям XVIII-м вона вже активно споживається вищими прошарками¹⁰. Її проникнення до Європи міцно пов'язується з подіями облоги Відня турецькими військами у 1683 році та іменем Юрія Франца Кульчицького, першого власника кав'ярні¹¹. У XVIII столітті в окремих країнах Європи (найперше в Англії) кава замінюється чаєм. У цілому споживання нового напою стає помітним в Європі лише з 1720–30-х років, коли розпочалася пряма торгівля з Китаєм¹².

Саме тоді нові часи вимагають нових форм посуду. Одними з нових форм, що з'явилися наприкінці XVII століття в Гетьманщині були кавники, чайники, чашки та тарілочки (блюдця під

чашку). У гончарстві вони з'являються під впливом спочатку європейського, потім місцевого парцеляново-фаянсового виробництва, і, по суті, є глиняними репліками цих речей. Не вдаючись у деталі, коротко зауважимо, що оригінальні форми європейцями були запозичені зі Сходу, і перші являли собою модифікації дзбанків та кухлів для пива, хмільного меду тощо, перероблені на кавники, або ж східних (зокрема китайських ваз) з додатками. Поява в Гетьманщині традицій пиття кави та чаювання, супроводжувалися імітацією гончарами форм столового посуду, необхідних для цього. Проте, в міщанському побуті вони практично не витримували конкуренції із привізними мануфактурними виробами¹³.

Зрозуміло, що спочатку кава та чай були настільки дорогими, що не могли витримати конкуренції з іншими напоями, наприклад узваром чи квасом. Тому в середовищі міщан, особливо міст Лівобережжя, що зростаювалися, ця традиція поширилася лише з середини XVIII століття, а у сільській місцевості, ще довго, до початку XX століття, масове вживання чаю не практикувалося.

Проникнення нетрадиційних речей до побуту міщан та козацької старшини добре ілюструється описами майна. Наприклад, в описі рухомого та нерухомого майна значкового товариша Семена Бардака, який проживав під с. Євлашами Роменської сотні Лубенського полку, складеного 1744 року, ми не знайдемо жодних нових гончарних форм¹⁴. Наступним пригадаємо опис майна Прасковії Сулиминої, складений 1766 року, він повністю традиційний, в ньому майже не згадуються жодні інноваційні речі. В її господі були такі глиняні посудини: чашки, чайники, глеки, чотири слоїки, п'ятнадцять полив'яних мисок, два горщики для зберігання масла, сім сулій, з яких три були дротовані, а дві з відбитими шиями, барило¹⁵. І це опис майна полковниці! Серед глиняних виробів нетрадиційними є лише перші дві – чашки і чайники, що як тип посуду заступили у XVIII столітті кухлі та глеки (сулії, тикви тощо).

Натомість, в описі майна Єфросинії Луб'якової (Чернякової по чоловіку) з сл. Вільшани під Харковом, складеного 1793 року, вже можна знайти рідкісні для тогочасного поміщицького побуту речі, в тому числі кілька чайників, порцелянову цукорницю, тощо¹⁶. Це, в свою чергу, є свідченням поступового проникнення до міського побуту модерних речей. Окрім появи нових форм, відсутнього удару по традиційному асортименту посуду нанесли інші матеріали, зокрема метали та скло. По перше, відзначимо появу в багатих українських міщанських родинах більшої кількості посуду, виготовленого з коштовних металів, передусім з срібла – речей не скільки побутового, скільки знакового характеру. Це були речі, що заповідалися, надавалися у посаг тощо. Зокрема, згадаймо дві скрині із срібним посудом із заповіту прилуцького полковника Гната Галагана, де були пивні і медові «кубки», чарки, таці, тарілки, «фляшки с крушками»¹⁷ або перелік речей відданих на посаг Прасковії Назаріївни її вітчимою Іваном Касяновським, який зафіксований Лохвицькою сотенною канцелярією Лубенського полку у 1746 році¹⁸ тощо.

Отже, XVIII століття виробило свою шкалу матеріальних цінностей, якими треба було володіти, щоб засвідчити свою належність до елітарного прошарку населення. Зрозуміло, що гончарні вироби не були в авангарді змін, оскільки в першу чергу змінювалися предмети розкошу, але в процесі розмежування двох побутових тенденцій, а саме патріархально-народної та аристократичної¹⁹, змінювалися й вони.

¹ Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 197.

² Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів. – К., 2007. – С. 21.

³ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобиської України XVII–XIX ст. – Харків, 2008. – С. 294; Буряк Л. Вказ. праця – С. 197.

⁴ Там само.

⁵ Буряк Л. Вказ. праця. – С. 206

⁶ Маслійчук В. Вказ. праця. – С. 294.

⁷ Шивельбуш В. Вказ. праця. – С. 32.

⁸ Коваленко О. Гуральництво у Полтаві XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні. – К.: Часи козацькі, 2009. – Вип. 18. – С. 188–190.

⁹ Шивельбуш В. Вказ. праця. – С. 187.

¹⁰ Шивельбуш В. Вказ. праця. – С. 29.

¹¹ Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. / наук. ред. В. Смолій. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 185.

¹² Шивельбуш В. Вказ. праця. – С. 96.

¹³ Наприклад, при розкопках шинкового льоху в Полтаві траплялися рештки кавового сервізу Мейсенської мануфактури, що випускалися впродовж 1763–1774 років. Див: Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – Ч. 1–2. – С. 112.

¹⁴ Ділова і народорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підг. до видання В.А. Передрієнка. – К., 1976. – С. 304, 305.

¹⁵ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. документів / АН України. Ін-т археографії та ін. Упоряд. В.Й. Горобець. – К., 1993. – С. 328–334.

¹⁶ Маслійчук В. Вказ. праця – С. 299.

¹⁷ Галагановський фамільний архив // Киевская старина. – 1883. – №11: ноябрь. – С. 461.

¹⁸ Ділова і народорозмовна мова XVIII ст. Вказ. праця. – С. 310.

¹⁹ Буряк Л. Вказ. праця – С. 198.

Наталія Дем'яненко (Переяслав-Хмельницький)

Народні ляльки в іграшковій культурі Середньої Наддніпрянщини

У наш час, коли у світ дитячої гри впевнено і владно входить комп'ютер, а сучасний ринок товарів для дітей пропонує найрізноманітніший іграшковий асортимент, дорослі мають добре орієнтуватись у ньому, щоб не помилитися у виборі найцікавішої, не шкідливої та найдоцільнішої. Традиційна народна іграшка, зроблена з природного матеріалу руками матері чи бабусі, на перший погляд проста і примітивна, але сповнена позитивної енергії, любові, ніжності, тепла, втрачає буденну вжитковість. Її місце займає, наприклад, лялька типу Барбі та Кена, які розвивають у більшості дітей навіть комплекс неповноцінності. Відтак, не відкидаючи нових явищ у нашому житті, виникає необхідність поширення та всілякої популяризації народної іграшки, вивчення її формообразних основ у школах та дошкільних установах. Адже в ній – суттєвій частині фольклорно-національної культури – значно більше багатств світопізнання і світорозуміння, інформативно-генетичного багатства, ніж у найскладнішій комп'ютерній грі.

Серед народних іграшок яскраво вирізняється народна лялька. Дослідження народних ляльок у сучасних умовах пов'язане зі значними труднощами, оскільки в селах і містах України вони майже не збереглися. Порівняно невелика їх кількість, що відноситься переважно до 1910–1930-х рр., є в музеї іграшки в Загорську під Москвою. Там вони фігурують в основному як ляльки з України. За дослідженнями О. Найдена, у різних місцевостях ляльки мають свій образний та конструктивний тип. Про це свідчить вивчення вченим саморобних ляльок, зібраних протягом 1960–1970-х рр. у селах Черкаської, Полтавської, Київської, Харківської, Чернігівської та Івано-Франківської областей. Ураховуючи такі обставини, виникає потреба в докладному висвітленні семантичного та функціонального розвитку ляльки Середньої Наддніпрянщини початку та середини ХХ століття.

Об'єкт дослідження – ужиткова дитяча іграшка Середньої Наддніпрянщини початку та середини ХХ століття.

Предмет дослідження – народні ляльки з тканини Середньої Наддніпрянщини початку та середини ХХ століття.

Мета статті – охарактеризувати виховне, розвивальне та культурологічне значення типової ляльки Середньої Наддніпрянщини початку та середини ХХ століття.

Проблему дитячих іграшок досліджували історики, етнографи, фольклористи, педагоги. Видатний етнограф, перший збирач і дослідник української народної іграшки, священник М. Грушевський дослідив іграшку в контексті вивчення дитини у звичаях і віруваннях українського народу. Відоме також одне із сучасних фундаментальних досліджень української народної ляльки у працях етнографа О. Найдена. Л. Герус розглядає українську народну іграшку як явище культури та вид декоративно-прикладного мистецтва, з'ясовує її витоки, окреслює засади художньої виразності, визначає вузьколокальні та загальноетнічні риси.

Олекса Воропай між 1937 та 1943 роками зробив записи спогадів часів початку ХХ століття жінок похилого віку села Діхтярі, що на Полтавщині. «Дівчатка бавляться ляльками. Кожна лялька когось представляє: «Це – мама, а це – тітка Наталка, а то – бабуся!» Про ляльок дбають, як дорослі про дітей: «Ось ми наваримо вареників та будемо обідати».

Вареники ліпляться з м'якуша хліба. До ляльок дівчата говорять: «Ми підемо в поле, а ви, діти, залишайтеся вдома, та не пустуйте, будьте чемні». Або таке: «А ми підемо в гості, а вам гостинці принесемо»¹.

Дитяча гра посідає особливе місце у вихованні, вона несе в собі глибокий смисл, має стратегічне значення для майбутнього кожної дитини. Народ це тонко відчував і за сприятливих обставин усіляко спонукав дитячі ігри. Гра з лялькою – одна з початкових форм прилучення дитини до практичного життя, до пізнання нею світу. Ідея наслідування, закладена в ляльці, відкриває перед дитиною великий простір для розігрування ролей, створення наслідувально-ігрових ситуацій, близьких до реального життя дорослих. У наш час потреба в дитячій грі проявляється ще сильніше, ніж у минулому. Практика спостережень засвідчує той факт, що дитина охочіше грається з предметами, які за своєю умовністю мають досить віддалену людиноподібність, ніж із більш-менш «натуралізованими» купованими ляльками. Щодо цього саме народні побутові ляльки виявляють якнайкращу пристосованість до гри, здобуту практикою та досвідом багатьох поколінь. Водночас вони за своїм конструктивно-пластичним вирішенням, іконографією, декоративним оформленням слугують для дитини найпершим і найціннішим елементом органічного засвоєння місцевих та загальнонаціональних традицій.

Українські народні ляльки (саморобні, хатні) у своїй образній основі є втіленням добра й лагідності. Лялька є посередником між бабусею та онукою, тобто між старшим і молодшим поколіннями. Тому в ній, чи зробленій нашивкуруч, щоб заспокоїти дитину, чи виготовленій старанно, як подарунок на свято або на день народження, закладений, крім індивідуального, ще й родовий, етнічний фактор любові та сподівань, віри в добро та захист від злих сил.

Як свідчать дослідження вчених та отримані власні дані опитувань респондентів сіл Переяславщини, у традиційному середовищі сільська дівчинка, як правило, мала не одну ляльку, а декілька, іноді й цілий ляльковий ансамбль (до 20 фігурок, що кожна мала своє ім'я), із яким було зручно розігрувати або моделювати різні «життєві епізоди», сцени, ситуації. Жителька села Вінинці Переяслав-Хмельницького району Є.І. Мостова, 1948 року народження, пригадує дитинство та ляльки, які їй виготовляла бабуся з того матеріалу, який був у сільській хаті. «У мене було багато ляльок, але найбільше я любила ляльку на ім'я Надя. Ще була лялька Ліда, але вона мені не подобалась, бо вийшла товста, груба... Фігурки ляльок мотали різного розміру, він залежав від величини клаптика тканини, який служив матеріалом для іграшки. Ляльки були змотані з ганчір'я, де виділялась голова запнута хусткою за потилицю, стан, обмотаний ганчіркою у вигляді спідниці, спереду був фартух, підперезаний червоним поясом, рук і ніг лялька не мала. Щоб зробити ляльку, пожують хліба в роті, а потім із нього виліплюють форму голови, яку замотують у шматок старого полотна і зав'язують цей вузлик ниткою. Потім притискають, щоб вийшло як очіпок у молодиці чи стрічка у дівчини. Для тулубу шматок полотна скручували у сувій, примотували до голови». Зберігали фігурки в корзині, в опічку або у скрині, у прискринку. Іноді були випадки, коли молоді дівчата разом із посагом везли в скрині ляльки в хату до свекрухи, потім передавали їх своїй дочці, ще ляльки служили як оберіг у чужій родині.

Найчастіше деталі обличчя ляльки не зображували, бо вважали, що через очі в неї може вселитися душа дитини або іншої людини. Обличчя прикрашали хрестом – символом життя. А іноді риси обличчя розмальовували сажею з печі або вишивали хрестики. Для виготовлення ляльок до тканини також додавали клаптики шкіри, клоччя, мотузки, конопляну паклю, «коси» та качани кукурудзи, соломку, суху траву, очерет, липовий луб, кору, дерево, глину, сир. Такі ляльки не шкодили здоров'ю дитини, вони розвивали естетичний смак, духовний світ, прищеплювали любов до сімейних традицій, рідного краю, рідної природи. Хлопці вороже дивилися на дівчачі забави, нищили ляльок, глумилися, хоч інколи спідтишка самі любили ними погратися. Ляльок-хлопчиків не робили, лише дітей у сповитку, дівчат та молодиць.

Такий витвір буддені української культури мав великий смисл у вихованні підростаючого покоління. Створюючи іграшку, дорослі дбали про те, щоб діти розуміли її, хотіли з нею творчо діяти, що б забавка, як і гра, була супутником дитинства, тому людство весь час удосконалює її.

Однак ці побутові ляльки до останнього часу майже не збереглися. Значну цінність мають замальовки народних самобутніх ляльок, зроблені художником Авдєєвим після 1920-го р. Збереглися фотографії, зроблені 1915–1918 рр., народних ляльок, але не автентичних, саморобних, а костюмованих, виготовлених для виставки або на продаж, які зберігаються у фондах Науково-методичного центру організації, розробки та виробництва засобів навчання МОН України.

Серед народних ляльок явищем особливим, певною мірою унікальним є ляльки Середньої Наддніпрянщини. У селах правого берега Дніпра, між Черкасами й Чигирином, на початку 1960–1970-х рр. робили ляльки своєрідні за способом виготовлення, складні за декоративною палітрою, розмаїті за функціями та образами. Хоч це ляльки, призначені для гри, проте ігрові риси в них виявлені слабше, ніж у обрядово-магічних. Типові для Середньої Наддніпрянщини ляльки невеликі за розміром, компактні, позбавлені рук і ніг, із порівняно великими головами та із хрестами на обличчях. Хрести були найбільш вражаючою деталлю – набрані з різноколірних ниток, накладених і переплетених таким чином, що на розхресті утворювався квадрат. Кожна лялька існувала не сама по собі, а з діточками – немовлятами – лялечками розрізом із сірник. Робилися ляльки в один спосіб, який у літературі зветься вузловим. Такий спосіб свідчить про місцеву лялькову традицію, досить давно сформовану і добре розвинену. Найтипівіші ознаки цієї традиції – вузлова внутрішня основа, форма голови та наявність хреста на обличчі.

До традиційних ляльок Середньої Наддніпрянщини належать ляльки «княгиня і дружка», зроблені в 1977 р. К. Кононенко (1908 року народження), жительки Обухівського району Київської області. Це – вузлові ляльки. За пропорціями вони дещо видовжені, тонкі. Кольори вбрання в них неяскраві, стримані. Декоративного поживлення одягу надає значна кількість барвистих стрічок, що сприяє засвоєнню дітьми кольорів. Стрічки були тонші, товщі, а також короткі та довгі, що дозволяло навчити дітей розрізняти величини. Голови в ляльок нагадують невисокі діжечки поставлені на ребро; обличчя плоскі, чисті, без хрестів. На головах з імітованим волоссям із ниток – віночки. Ці ляльки за формою голови, характером декору та пропорціями належить до київської північної частини досліджуваного регіону².

Значно розширюють та поглиблюють знання про лялькову культуру Середньої Наддніпрянщини замальовки ляльок, які зберігаються у фондах лабораторії іграшок Кабінету дошкільного виховання МОН України, передані в 1960-х рр. мистецтвознавцем І. Андрєєвою.

Отже, як свідчать дослідження, лялька, яку люблять діти, не мусить бути обов'язково зовні красивою. Прив'язаність дитини до ляльки не залежить від краси іграшки. Лялька має бути привабливою, внутрішньо змістовною, образною, такою, що космологічно з'єднує рід і природу, історію і сучасність. Найвища краса – в маленьких невибагливих селянських ляльках, що їх робили колись бабусі для онуків. Українськість цих ляльок, їх сутність – родова. Але для того щоб зрозуміти й відчути їх, треба або народитися в селі та зберегти в собі чарівний дитячий світ із материнською піснею, дідовою казкою, бабиною лялькою, або виховати й зростити в собі культуру чутливості й любові до всього глибокого й по-справжньому значимого, що сягає корінням глибинних джерел народної пам'яті. Дитяча іграшка допомагає дитині увійти у світ дорослих, пізнати його мудрість, відчути певні елементи гармонії у спілкуванні дитини з природою через ігрове дійство.

Подальші дослідження народної ляльки вбачаємо у вивченні особливостей ляльок, виготовлених з інших матеріалів, та специфіки їх використання в практиці виховання дітей на сучасному етапі.

¹ Найден О.С. Українська народна іграшка: смислові та обрядові основи / О.С. Найден. – К.: Видавничий Дім «Стилос», 2007. – 240 с.

² Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості: [історико-етнографічний просібник] / О.С. Найден – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.

Артур Федчиняк (Бердянськ)

Формування емоційно-оцінних суджень учнів у навчанні історії повсякденності нового часу

На початку XXI століття істотно змінюються основні загальнолюдські цінності, інтенсифікується процес формування інформаційного суспільства. На зміну цінностям, характерним для індустріального суспільства, приходять інші, зумовлені науково-технічною революцією, глобалізацією навколишнього світу. На сучасному етапі система освіти України перебуває у стані реформування та пошуку свого місця у новому правовому суспільстві нашої

держави та світовому освітньому просторі. Таким чином, перед системою освіти, у тому числі і середньої, постає необхідність пошуку нових та модернізації існуючих підходів до організації та змісту навчання. Одним із перспективних у цьому сенсі, на наш погляд, є аксіологічний (ціннісний) підхід у викладанні навчальних предметів, зокрема історії та історії повсякденності.

Зауважимо, що оскільки об'єктом історичного дослідження виступає минуле людського суспільства, то наукове його вивчення обов'язково буде включати у себе певне ставлення ученого до предмету дослідження. Таке ставлення відображає ціннісний підхід до об'єкта і виражається в оціночних судженнях¹.

Під емоційно-оцінними судженнями ми розуміємо певне ставлення (позитивне чи негативне) до людини, об'єкта, події, явища, засноване на тому, наскільки людина цінує їх властивості або характеристики, виходячи із загальноприйнятих у суспільстві цінностей.

Історія повсякденності дозволяє побачити розвиток соціуму у зв'язку поколінь, у живучості та активній ролі багатівікових традицій. Оволодіння знаннями про повсякденне життя людей іншої історичної епохи дозволяє уникнути спрощеного, схематичного ставлення до минулого. Вивчаючи історію повсякденності, школярі на конкретних прикладах пересвідчуються у тому, що люди тієї або іншої епохи, культури, цивілізації діють, підкоряючись певним стереотипам поведінки, закріпленим у традиції, а самі традиції формуються на основі глибинних, ментальних уявлень, що становлять своєрідний «код» тієї або іншої культури. На однакові запитання історії люди різних культур можуть дати різні, часом протилежні, відповіді, причому найчастіше однаковою мірою доцільні². Це вимагає від учителя нових підходів до формування об'єктивних емоційно-оцінних суджень в учнів під час навчання історії повсякденності Нового часу.

Проведене нами дослідження рівня сформованості емоційно-оцінних суджень з історії повсякденності Нового часу охопило 237 учнів 8–9 класів загальноосвітніх шкіл м. Бердянська Запорізької обл. Для нього були розроблені наступні критерії: *низький рівень* – елементарні емоційні судження на рівні «добре – погано» без наведення будь-якої аргументації; *середній* – судження з нейтральною оцінкою та наведенням аргументів, викладених у підручнику або висловлених учителем на попередньому уроці; *достатній* – судження з наведенням власної аргументації (один-два приклади), позиції, оцінного порівняння та виявлення суперечностей; *високий* – емоційно-оцінні судження, що презентують власну інтерпретацію оцінки історичного явища, виявляють елементи творчості у вигляді особистих оповідань, малюнків, часово-просторової трансформації, персоніфікації. Результати дослідження виявилися такими:

– 54% респондентів показали низький рівень, для якого були характерні відповіді на рівні «добре» чи «погано», які стосувались різних аспектів повсякденності, наприклад: «...людина у той час була добра, сильна, працьовита...», «... більшість людей були жорстокі, жадібні до влади і грошей, злісні та войовничі», «...сім'я – дружня, доброзичлива, любляча, щаслива»; «Житло – велике та міцне, гарне, зручне, акуратне і маленьке, затишне та у деяких – грубе, похмуре, непримітне; хатне начиння (меблі) – міцні, масивні, грубі»; «Харчування – погане, скромне, неситне, несмачне, нерегулярне»; «Одяг – зручний, гарний, яскравий, дорогий, пишний...»;

– 21% учнів опинилися на середньому рівні, у їх відповідях наводиться аргументація, яка повторює слова вчителя або підручника: «Люди у Новий час були такі, як ми, тільки вигляд був інший, розмовляли теж по-іншому», «Раціон харчування за часів середньовіччя був бідним, але коли почали у Новий час привозити продукти з інших континентів, він став набагато кращим», «Чоловіки виглядали гарно, на них був камзол, короткі штани з панчохами, шкіряні чоботи та багато прикрас, золотих і срібних»;

– достатній рівень продемонстрували 15% опитаних, учні висловлювали судження за допомогою кількох власних аргументів, зокрема: «Хоча більшість населення не використовували засоби гігієни та не дотримувалися традицій купання, все ж таки, люди були набагато гарнішими та мали молодший вигляд, ніж зараз», «У той час шлюб не був рівноправним, тому жінка у сім'ї була після чоловіка, а у наш час – навпаки. І це правильно», «Новий час характеризувався проведенням великої кількості балів, банкетів, це чудово, бо там можна було добре поїсти, потанцювати, покрасуватися»;

– 10% школярів мають високий рівень сформованості емоційно-оцінних суджень, який засвідчив прояв елементів творчості у вигляді коротких оповідань, наприклад: «Я вважаю, що хоч за часів середньовіччя поети ще оспівували жіночу вроду та лагідність, але у повсякденному житті Нового часу чоловіки ставилися до жінок зверхньо. Це проявлялося у тому, що чоловік ніколи не допомагав у хатніх справах, довгий час взагалі не звертав уваги, не займався

вихованням дітей», «Будинок заможних – дуже розкішний, гарний, зроблений з каменю, багатопверховий, має великі кімнати, розмальовані стіни, скляні вікна, мармурові колони, гарні балкони, танцювальні майданчики. На мою думку, там жилося набагато краще, ніж у будинку бідних, який був маленьким, дерев'яним та одноповерховим, із дахом, вкритим очеретом або соломою, з однією кімнатою, де жила вся родина».

Отже, для того, щоб учні змогли відійти від оцінок на рівні «добре» або «погано», поступово перейти до аргументації протилежних оцінок, розкриття мотивів і ціннісних орієнтацій, виявлення критеріїв, що лежать в основі оцінної діяльності, необхідно дотримуватися таких етапів:

I. Мотиваційно-інформаційний етап, на якому вчитель використовує картинний, аналітичний та образний опис, що дозволяє визначити об'єкт оцінних суджень, пояснення сутності, мети оцінного вибору, його перспективи і значення для саморозвитку дитини. За допомогою картинного опису в емоційно-художній формі створюються образи тих або інших фактів, тобто відбувається образне відтворення фактів у вигляді цілісних картин. Цей вид опису застосовується для зображення картин побуту людей, типових явищ культурного, суспільного, господарського життя, притаманних саме повсякденності. Наприклад: «...На півночі Європи селяни мешкали у дерев'яних будинках або у домах, виконаних у техніці «фахверка» – на дубовому каркасі зводилися засипні поштукатурені стіни. Зазвичай уся сім'я мешкала в одній великій кімнаті, опалюваній вогнищем для приготування їжі. Кухонне начиння теж було скромним, доводилось користуватися спільним посудом...».

Аналітичний опис – прийом, за допомогою якого дається опис складових частин, деталей якихось об'єктів та їхнього функціонального призначення. Цей прийом передусім передає зовнішні ознаки створюваних цілісних образів, показує взаємодію їх істотних ознак, складових частин: «...У багатьох місцевостях західної Європи у XVI ст. жінки носили схоже на туніку плаття з вузькими або широкими рукавами, закритий або відкритий попереду корсет, поверх спідниці фартух, прикрашений візерунками, солом'яний капелюх з високою тулією і широкими опущеними полями, на ногах короткі кальсони і башмаки, іноді ходили босоніж».

Використовується також образний опис, який допомагає характеризувати типових представників суспільства конкретного періоду: купця, поміщика, робітника, фабриканта, селянина, широко використовуючи художні засоби: «у XIX ст. остаточно відбувається зміцнення панування буржуазії, яка у свою чергу нав'язує власні погляди і правила поведінки усьому суспільству. На перше місце виходять почуття власності, володіння тими або іншими благами, майном. Власність здобуває в буржуазному світі особливу якість – стає мірилом справжньої цінності людини. Саме у цей виникає девіз «Час – гроші». Буржуазне світосприйняття усе переводить на гроші, демонструє ринкову вартість того або іншого предмета. Буржуа пам'ятають усі ціни, завжди нагадують про ціну предметів (навіть незначних), які вони придбали».

II. Емоційний вибір. На цьому етапі при ознайомленні учнів з різними оцінками подій, життєдіяльності людей, поясненні різниці в оцінках історичних об'єктів, які давали сучасники і нащадки, учителю варто залучати учнів до активної розумової діяльності. У цьому йому допоможе розв'язання проблемних завдань. Превага застосування цих завдань при вивченні повсякденності полягає у більшій доказовості і переконливості навчання, ґрунтовності знань, демонстрації та розвитку наукового та критичного мислення, суджень, еталону наукового пошуку, вищої емоційності, стимуляції до навчання, наприклад: «Користуватися виделкою за столом у Новий час, на відміну від сьогодення, вважалось екстравагантним і смішним. Людовик XI при частуванні страв заборонив герцогові Бургундському і його братам їсти виделкою у своїй присутності, наголошував, що їсти необхідно тільки руками. Як ви гадаєте, чим можна пояснити таке ставлення: тим, що це було просто незручно чи були встановлені такі правила поведінки за столом? Доведіть свою думку?»

III. Аргументація, доведення, застосування. На цьому етапі бажано залучати учнів до участі у загальному обговоренні проблеми, що дасть можливість практичного відпрацювання на новому матеріалі умінь за допомогою персоналізації і драматизації.

В основі персоналізації – придуманий сюжет про долю, умови життя, цінності, вчинки, діалоги, судження вигаданої людини. Розповідь про становище окремої людини, її справи дає можливість зрозуміти типові явища життя суспільства³. Наприклад, розповідь про один день життя ремісника ранньої Нової доби, українського селянина XVII ст., французького селянина часів революції XVIII ст., англійського джентльмена XIX ст.

При драматизації оповідь представлено у вигляді діалогів двох осіб, що намагаються розв'язати певну ситуацію. Під час діалогу розкривається сутність типового соціального або побутового явища. Часто самі учні бувають учасниками цих діалогів, адже завжди краще усвідомлюється те, що виявлено під час активної особистої участі⁴. Це може бути діалог двох торговців з різних регіонів країни, двох кухарів, двох модниць тощо.

Таким чином, проведення повторного дослідження показників рівня сформованості емоційно-оцінних суджень показало, що зменшилася кількість учнів, які перебували на низькому (з 54% до 44%) та середньому (з 21% до 17%) рівнях, натомість збільшилася кількість школярів достатнього (з 15% до 24%) та високого (з 10% до 15%) рівнів, що засвідчило ефективність нашої методики.

Отже, формування емоційно-оцінних суджень учнів у навчанні історії повсякденності Нового часу має важливе практичне значення і сприяє більш глибокому засвоєнню знань про економічні, соціальні, політичні та релігійні перетворення у певний історичний час.

¹ Удод О.А. Аксиологічний (ціннісний) підхід у викладанні історії / О.А. Удод // Історія в школах України. – 1999. – № 3. – С. 27.

² Мишина І.А., Жарова Л.Н. Всемирная история. Новое время (XV–XVIII) : книга для учителя / И.А. Мишина, Л.Н. Жарова. – [1-ое изд.]. – Симферополь: МСП «Ната» 2001. – 388 с. – С. 38.

³ Короткова М.В. Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях : практ. пособ. для учителей / М.В. Короткова, М.Т. Студеникин. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 192 с. – С. 100.

⁴ Там само.

Людмила Алексахкіна (Черкаси)

Дмитро Іванович Яворницький як історик козацької повсякденності

Історія повсякденності є ділянкою, що зазвичай вивчалася істориками, принаймні з часу становлення історіографії як окремої науки (фактично вона постає разом із позитивізмом). Піонерами у вивченні історії повсякденності в українській історіографії можна вважати відомих українських істориків – П. Куліша, М. Костомарова, Я. Новицького, М. Драгоманова і Д. Яворницького. Це саме ті дослідники, які в центр свого наукового пошуку ставили народ, його звичаї та побут. Спадкоємцями цього підходу вважають істориків школи «Анналів», яка забезпечила тяглість «повсякденної історії» до початку 1980-х років.

Ім'я видатного українського історика, археолога, етнографа, археографа та громадського діяча Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940) посідає чільне місце в культурному надбанні нашого народу. Учений зібрав величезний фактаж, котрий і сьогодні слугує вченим, історикам та краєзнавцям. Уперше опубліковані ним документи і матеріали історії козацтва не застаріли і нині. Для кожного «історика повсякденності» є характерним прагнення досягнути предмет із «середини». Тож ця особливість є характерною рисою творчої спадщини Д. Яворницького, у якій окреме місце посідає дослідження побуту запорозького козацтва.

Учений одним із перших в історіографії здійснив комплексне дослідження цієї проблеми, що здобула багатоаспектне висвітлення в його працях, передусім у фундаментальній тритомній «Історії запорозьких козаків»¹, що по праву вважається енциклопедією запорозького козацтва, в історичній праці «Як жило славне запорозьке низове військо»², у двотомній народознавчій праці «Запорозжя в залишках старовини і переказах народу»³ та альбомі «З української старовини»⁴.

Особливу увагу питанню повсякденного життя і побуту запорозьців учений приділив у першому томі монографії «Історія запорозьких козаків». Саме тут знайшли висвітлення питання історії і топографії Запорозької Січі, устрою запорозького низового війська, його складу, чисельності, військового поділу й адміністративно-судової влади. Вдало охарактеризовані питання присвячені церковному ладу, освіті та зовнішнім стосункам запорозьців із сусідами. Звичайно, значну увагу історик приділяє характеристиці збройних сил і бойових здібностей запорозьких козаків, їх заняттям хліборобством, скотарством, рибальством, мисливством, садівництвом, торгівлею, різними промислами і ремеслами⁵. Характеризуючи Запорозьку общину, – Д. Яворницький стверджував, що вона «доходила до повного ідеалу рівності, невідомого ні в стародавньому світі, ні в середніх віках; пануючі там засади рівності проходили скрізь: під час загальних зборів, при виборах військових старшин, у січовому і паланочному управлінні, в усіх запорозьких школах,

на загальній трапезі, при розподілі майна і в приватному житті по куренях». Запорозьке козацтво жило за законами звичаєвого права, в основу якого були покладені «стародавні військові звичаї, словесне право і здоровий глузд». Але, як зазначає відомий український історик Я. Верменич, ця картина майже повної соціальної гармонії різко контрастувала з реальним станом справ і додавала критичного пороку численним опонентам ученого⁶.

Інтерес до історії запорозького козацтва виявився у Д. Яворницького ще з дитинства, коли батько йому прочитав «Тараса Бульбу». Історія запорозьких козаків продовжувала привертати увагу Д. Яворницького і у студентські роки, незважаючи на те, що ця тема української історії тоді перебувала під негласною забороною. Першою науковою розвідкою молодого дослідника була праця «Виникнення і устрій Запорізького Коша». Він мандрував місцями розташування колишніх Запорозьких Січей, збирав архівні, археологічні та фольклорно-етнографічні джерела⁷.

Особливу роль у творчій долі та напрямі методики наукових досліджень Д. Яворницького відіграло знайомство з видатним українським істориком та археографом М. Костомаровим. Саме він дав молодому вченому дуже цінну і важливу пораду: перед тим як писати історію козацтва, необхідно обійти весь запорозький край, вивчити матеріальну і духовну культуру⁸. Уже пізніше Д. Яворницький зробив висновок, що писати історію будь-якого народу, «живущого на известной территории, не изучив и не осмотрев предварительно топографии края, это значило то же, что писать историю в воздушном пространстве, а не на земле»⁹.

Пристаюючи до студіювання запорозької тематики, учений, на відміну від попередніх історіографів, поставив за мету висвітлити не тільки політичну та воєнну історію запорозьців, а й тогочасну побутову реальність козацтва, їх внутрішній світ, звичаї, уявлення, вірування¹⁰.

Науково-дослідницька діяльність Д. Яворницького велася за п'ятьма головними і нерозривно пов'язаними між собою напрямками: 1. Історична географія Запорозького краю; 2. Археологія; 3. Політична історія запорозького козацтва; 4. Археографія; 5. Духовна культура запорозьців, до якої і належало висвітлення повсякденного життя козаків (побут, звичаї, релігія, фольклор)¹¹.

За своїм дослідницьким кредо Д. Яворницький належав до романтичного народництва, йому був притаманний етнографізм, тяжіння до джерел народної творчості, особливо до пісень, дум, переказів, до збирання побутових речей та предметів церковного вжитку. Він намагався не тільки дослідити політичну та воєнну історію запорозького козацтва, але й висвітлити повсякденне життя козаків, проникнути в їхній внутрішній світ. Емоційна романтична натура Д. Яворницького, його музична обдарованість, любов до пісні, краси природи, безмежна захопленість темою дослідження, намагання вжитися в козацьку епоху та інші компоненти, котрі становили унікальність його як людини і вченого, призвели до того, що як зауважив професор В. Уляновський, відбувся рідкісний факт проникнення історика «у предмет своїх студій до такої міри, що останній став осердям особистого життя самого дослідника. Козацька психологія, звичаї, світогляд, «козацька душа» загалом були не просто пізнанні Д. Яворницьким, а всупереч його волі перейняті ним самим». На прикладі Д. Яворницького простежується неймовірно «органічне поєднання об'єкта і суб'єкта вивчення, автора і героя, історичних реалій і суб'єктивно-інтимних, навіть інтуїтивних почуттів»¹².

Характеризуючи творчу лабораторію Д. Яворницького, варто відзначити новаторський, комплексний підхід дослідника до вивчення історії запорозького козацтва. «Я не міг задовольнитися вивченням самих лиш воєнних подвигів запорозьців, – писав він, а обов'язково хотів уявити собі, у якій повноті, й усе внутрішнє їх життя». Як зазначив професор М. Ковальський, заслугою Д. Яворницького, його новаторством було намагання реконструювати історію запорозьких козаків «шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотальному ареалі їхнього існування, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов та топонімів», використання письменних та фольклорних джерел тощо. Ученого можна вважати піонером комплексного джерелознавства в царині дослідження історії запорозького козацтва. Як слушно наголосив М. Ковальський, Д. Яворницький є засновником нового напрямку в українській історіографії, пов'язаного з новим підходом у методиці залучення та використання історичних джерел¹³. Метод Д. Яворницького передбачає, що вчений «описує світ зсередини і сам є частиною цього світу». Тому вчений, користуючись цим методом дослідження, розглядає запорозьке козацтво, його Запорозьку Січ зсередини і сам при цьому стає її козаком. Зокрема, він залюбки позує в ролі писаря на картині І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Вчений, за свідченням письменника І. Шаповала, заповідає, щоб після смерті його поховали, як козака – на «дикому полі» (це був клаптик землі біля історичного музею, який він очолював).

Застосовуючи свій новий метод дослідження історії запорозького козацтва, Д. Яворницький прагнув таким способом розкрити його сутність, пізнати і відтворити стиль життя, моделі, поведінки і мислення козацтва. Інтуїтивно він відчував, що це можна здійснити за допомогою розгляду етнічної історії козацтва¹⁴.

Своєрідний сплав етнографії, фольклору і історії, яким, по суті, стали всі його праці, був далеко не бездоганним з погляду усталених на той час у науці підходів. Проте Д. Яворницький послідовно відстоював своє розуміння історичної науки як засобу розкриття «внутрішнього життя» народу, особливостей його світосприймання¹⁵. Уже через десятки років після смерті вченого в «Советской исторической энциклопедии»¹⁶ про твори Д. Яворницького зазначалося: «Праці Еварницького мають побутово-описовий характер...». Але саме побутовий характер деяких праць і вивів ученого на шлях подальшого вже систематичного дослідження життя запорозьких козаків. Уже сьогодні сучасні українські дослідники відзначають новаторський підхід Д. Яворницького до вивчення історії запорозького козацтва¹⁷.

Прибічник етнографічного напрямку в історіографії, шанувальник деталей, точного відтворення «побутової картинки» епохи Д. Яворницький навіть у своїх художніх творах залишався етнографом¹⁸.

Таким чином, основні зусилля Д. Яворницького були зосереджені на історії запорозького козацтва, дослідженню якої він присвятив усе своє життя. За висловом самого Д. Яворницького, то була всепоглинаюча пристрасть, що стала сенсом його життя. Характеристика життя і побуту, звичаїв і традицій запорозьких козаків була невід'ємним елементом творчої спадщини вченого.

¹ Д.И. Яворницкий История запорожских козаков. – Спб., 1892. – Т. I; 1895. – Т. II; 1897. – Т. III. – 360 с.

² Яворницький Д.І. Як жило славне запорожське низове військо. – 2-ге вид., з дод. – Катеринослав, 1914. – 31 с.

³ Д.И. Яворницкий Запорожжя в залишках старовини та переказах народа. – Спб., 1888. – Ч. I, Ч. II. – 320 с.

⁴ Д.И. Яворницкий Альбом із української старовини. – Спб., 1900. – 450 с.

⁵ С.В. Абросимова Нестор Запорізької Січі (До 150 річчя від дня народження Д.І. Яворницького) // Вісник НАНУ. – 2005. – №5. – С. 47.

⁶ Я.В. Верменич. Запорозьке козацтво як об'єкт наукових зацікавлень Д.І. Яворницького // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2002. – Число 8–9. – Част. 2. – С. 310; Д.І. Яворницький. Як жило славне запорожське низове військо. – 2-ге вид., з дод. – Катеринослав, 1914. – С. 4–16; Історія українського козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 24–25.

⁷ Г.К. Швидько. Академік Д.І. Яворницький і розвиток сучасного козакознавства (замість передмови) // Січеславський альманах: Зб. нах. пр. з історії українського козацтва. – Д.: НГУ, 2005. – Вип. 1. – С. 4–7.

⁸ М.П. Ковальський. Дмитро Іванович Яворницький – дослідник історії запорізького козацтва // Історія запорізького козацтва: Сучасний стан та проблеми дослідження. – Д.: Знання, 1990. – С. 13.

⁹ А.Г. Авчинников. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-ученой деятельности. – Екатеринослав, 1914. – С. 11.

¹⁰ С.В. Абросимова. Нестор Запорізької Січі (До 150 річчя від дня народження Д.І. Яворницького) // Вісник НАНУ. – 2005. – №5. – С. 42.

¹¹ Г.Я. Сергієнко. Найвидатніший історик українського козацтва Д. Яворницький / Історіографічна спадщина науки історія України: Матеріали Всеукраїнської освітньої конференції. – 1996. – С. 65.

¹² С.В. Абросимова. На загальну користь українського народу // Молода нація: Альманах. – К., 2004. – С. 10.

¹³ С.В. Абросимова. Д. Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. – 2006. – № 5. – С. 7.

¹⁴ І.С. Стороженко. Методологічні аспекти творчої спадщини Д.І. Яворницького Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. Альм. № 5(43) / Ред.: С.А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2005. – С.21; С.В. Абросимова. Енциклопедист козащини // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 35.

¹⁵ Я.В. Верменич. «Запорозькі вольності» під пером Д.Яворницького: до оцінок історіографічної спадщини // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С. 272.

¹⁶ Эварницкий Д.И. // Советская историческая энциклопедия. – Т.16. – М., 1976. – С. 396

¹⁷ М.П. Ковальський. Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д.І. Яворницького (Деякі роздуми історика) // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1993. – С. 105.

¹⁸ С.В. Абросимова. Д. Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. – 2006. – №5. – С. 9.

Перспективи історії повсякденності в сучасному світовому історичному дискурсі (на прикладі дослідження постаті гетьмана П. Скоропадського)

Останнім часом українська історія викликає все більше зацікавлення з боку зарубіжних дослідників. Так, відомий американський історик М. фон Хаген, з вуст якого в середині 90-х рр. пролунало провокаційне питання «Чи має Україна історію?», уже в 2006 р. задавав це питання як суто риторичне¹.

Серед головних проблем, що є нагальними для подальшого розвитку української історії, М. фон Хаген виділяє дві: проблему протистояння інтелектуальної та політичної складової в українській історії та питання, що власне робить українською історію України. У рамках першої проблеми він відмічає, що Україна є гарним об'єктом для дослідження «само географічної та хронологічної детермінант соціальної та політичної історії»². Це відповідає концепції автора про місце та час як систему координат історичних досліджень. Щодо другого питання М. фон Хаген відмічає «прикордонний» характер українського суспільства й історії, стверджуючи: «в своїй більшості, ранньомодерна та модерна історія України локалізувалася на кордонах могутніх Євразійських імперій та держав...»³. Постійно перебуваючи об'єктом експансії цих імперій і держав, українська історія не закінчується з окупацією її території, а лише набуває нової оболонки, вливаючись у складну історію іншої країни. Теза про «прикордонний» характер українського суспільства не є новою. Цю особливість української історії також відмічали Дж Армстронг та І. Лисяк-Рудницький⁴.

У цьому контексті історія України є унікальною лабораторією для застосування нових методологічних підходів доби постмодернізму. Використання методів компаративної історії, «культурного трансферу», «перехресної історії» та інших, що пропонуються в рамках транснаціональної історії не є обмеженими кордонами традиційної історичної парадигми «нація-держава», якнайкраще підходять для вивчення історій країн центрально-східної Європи, які довгий час перебували в складі різних імперій⁵.

Відмова від етнонаціонального бачення української історії з поступовим розвитком постнаціональної та транснаціональної перспективи дозволила б подолати розбіжності історичної пам'яті, що є актуальним для різних регіонів України та могла б посприяти інтеграції різних етнічних та регіональних груп у єдину громадянську трансетнічну українську націю⁶.

У рамках методології транснаціональної історії дослідження повсякденного життя українського суспільства дозволяє зрозуміти як трансформувалася психологія всього суспільства та його окремих індивідів у період соціальних потрясінь (війн, революцій), якими так багата наша історія.

Цікавим у цьому контексті є праця М. фон Хагена присвячена постаті гетьмана П. Скоропадського. Американський історик задається питанням: як з вірного слуги російського царя та талановитого офіцера Скоропадський перетворився в переконаного українського національного діяча, що боронив позиції „незалежника-федераліста» України до самої смерті на еміграції в Німеччині. Тоді як такий послідовний борець за українську державність, як М. Грушевський під кінець життя змінив свої погляди⁷.

Аби краще зрозуміти буремні роки революції та громадянської війни, американський дослідник використовує спогади білих генералів, українських політиків лівого спектру, політичних діячів та генералів центральних держав. Вдається до порівнянь з біографіями інших видатних сучасників гетьмана, зокрема митрополита А. Шептицького, якого він називає ще одним «наверненим» українцем, та маршала К. Манергейма, що мав дуже схоже аристократичне коріння та елітну військову підготовку і став батьком-засновником сучасної фінської держави⁸.

М. фон Хаген вважає, що початком української кар'єри П. Скоропадського стала українізація 34-го армійського корпусу. Набутий ним восени 1917 р. досвід українізації ввіреного йому 34-го корпусу, сформував його нові політичні погляди більше ніж будь-які інші події в кар'єрі. Гетьман, на думку автора, був змушений відійти від аполітичного статусу імперського офіцера й узяти сторону однієї з політичних сил, що виникали як в армії, так і в громадському політичному житті Петрограду та Києва.

Іншим важливим моментом у політичній трансформації П. Скоропадського 1917 р. було виникнення руху Вільних козаків, лідером якого він був обраний заочно. Після відвідин Бердичівського уїзного конгресу він почав конструювати свою утопічну версію української держави, що базувалася на ідеалі козаків-хліборобів. Ніч проведена ним із хуторянами по дорозі на Київ, глибоко його вразила Скоропадського нереалізованим потенціалом столипінського плану створення сильного фермерського класу⁹.

Отже, М. фон Хаген, спираючись на мемуари самого гетьмана та його сучасників, вдається до реконструкції тогочасної реальності й показує, як швидкоплинні події революційної доби змогли блискавично змінити погляди цілком сформованої особистості, яка належала до зовсім іншого світу.

Цей короткий огляд дослідження зробленого в рамках останніх методологічних тенденцій, підтверджує, що реалізація концепції транснаціональної історії не можлива без інструментарію історії повсякденності. Адже, тільки опустившись до рівня світосприйняття окремої історичної постаті, можливо досягнути специфіку українського державотворення, зрозуміти тих людей, що стояли в авангарді цих процесів.

¹ Hadzewycz R. Von Hagen revisits the question “Does Ukraine Have a History?” // <www.ukrweekly.com> – 2007.

² Там само.

³ Von Hagen M. Comentary: Does Ukraine have a history? // <www.ukrweekly.com> – 2006.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час діргої світової війни // Історичні есе: у 2 т. К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 269; Armstrong John A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in their Historical Encounter. – Edmonton, 1992. – P. 130–131.

⁵ Ther P. The Transnational paradigm of historiography and its potential for Ukrainian History // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. CEU PRESS, Budapest – New York, 2009. – P. 81–116.

⁶ Kasianov G., Ther P. Introduction // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. CEU PRESS, Budapest – New York, 2009. – P. 1–6.

⁷ M. von Hagen «I love Russia, but I need Ukraine». How the Russian general became hetman of Ukrainian state, 1917–1918? // Белоруссия и Украина: история и культура. Ежегодник, 2004. М.: Наука, 2005. – С. 253–254.

⁸ Там само. – С. 254.

⁹ Там само. – С. 263–264.

Юрій Булгаков (Київ)

Культурна приналежність Павла Скоропадського: дискусія в сучасній українській історіографії

На основі аналізу напрацьованого фактичного матеріалу з приводу різноманітних аспектів життя та діяльності майбутнього гетьмана до кінця 1917 р. ряд дослідників спробували здійснити його культурно-ментальну ідентифікацію, тобто з'ясувати його приналежність до якоїсь культури та ступінь її впливу на його погляди, що, у свою чергу, мали вплив на все подальше життя Павла Петровича. Я. Пеленський, наприклад, вважав, що П. Скоропадський був людиною двох культур: української та російської. Науковець дійшов висновку, що майбутній гетьман вважав основними чинниками успіху людини не культурно-етнічну ідентифікацію, а соціальний статус, кар'єру, зв'язки з імператорським двором, як генерал, лояльний до царського престолу і імперії, відстоював російські військові цілі. У контексті відстоювання Павлом Петровичем цих цілей дослідник проаналізував його взаємини з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Щодо окресленого погляду на Німеччину, то, на переконання Я. Пеленського, він його не мав, оскільки майже не контактував з німецьким світом у мирній обстановці¹. Стосовно будь-яких думок майбутнього гетьмана щодо Австро-Угорщини дослідник не висловився.

Г. Папакін у доповіді на конференції 1998 р., розкритикувавши як мемуаристів-противників гетьмана, які змальовували його людиною російської культури, так і Я. Пеленського як представника сучасної української історіографії, наголосив, що Павло Петрович був представником унікального й анахронічного у другій половині XIX – на початку XX ст. національно-культурного типу української еліти, що зберегла «протонаціоналізм». Дослідник зазначив, що «малоросійське походження» було предметом його гордощів, саме воно вигідно

відрізняло родину Скоропадських від інших зросійщених українських родів. Павло Петрович навіть не вважав за ласку згоду Петра Павловича Дурново, окрім усього, брата міністра внутрішніх справ, на одруження з його дочкою Олександрою. Г. Папакін охарактеризував таку поведінку майбутнього гетьмана як прояв родинно-національного самолюбства. У політичному ж аспекті дослідник відзначив органічну цілісність загальноправославного менталітету з українським самоусвідомленням у світогляді Павла Петровича, оскільки цар як вищий суверен України в його розумінні був настільки ж шанованим, як українські гетьмани, у тому числі й І.Мазепа. Зречення государя порушило цю цілісність, тому П. Скоропадський і вважав себе вправі взяти участь у долі Батьківщини. Не оминув увагою науковець і зовнішньополітичні орієнтири майбутнього гетьмана. Зокрема зазначив, що, незважаючи на те, що Павло Петрович народився в Німеччині, на що вплинули об'єктивні причини (лікування його брата Михайла), він не був германофілом, німецька мова не була серед його улюблених, на відміну від французької та англійської. Поїздки він також здійснював частіше до Франції, Італії, Англії, Швейцарії, рідше до Німеччини (лише на початку ХХ ст. відвідав австрійський Тіроль, Баварію, Дрезден, Берлін). Загалом до Німеччини він ставився негативно, оскільки воював проти неї на фронті².

На відміну від Г. Папакіна, О. Машевський підтримав висновки своїх попередників, зокрема, Я. Пеленського, та констатував, що майбутній гетьман був людиною двох культур: української та російської. З першою його пов'язували предки. Представники родини Скоропадських, за спостереженням науковця, у побуті ретельно дотримувались українських звичаїв та обрядів, розмовляли рідною мовою, співали народні пісні, дуже поважали і винагороджували бандуристів, передплачували «Київську старовину», шанобливо ставилися до наукового й літературного доробку М. Костомарова. Спираючись на спогади Павла Петровича, дослідник відзначив вплив на формування його патріотизму з боку П. Дорошенка, В. Горленка, Я. Новицького, у результаті якого майбутній гетьман полюбив Україну як країну зі славним історичним минулим та людьми з особливим, відмінним від московського світосприйняттям, культурними та духовними особливостями. Під час служби в Петербурзі він ретельно вивчав історію своєї Батьківщини. Спираючись на свідчення Д. Дорошенка, О. Машевський дійшов висновку, що за царизму П. Скоропадський був одним з нечисленних панів-українофілів, що цікавився рідною старовиною, збирав її пам'ятки, шанував українське минуле, допомагав коштами виданням з історії мистецтва, робив пожертви на культурні цілі, зокрема на встановлення пам'ятника Т. Шевченку, мав намір відновити за свій рахунок видання «Київської старовини», яке припинилося 1907 р. Але дослідник змушений був констатувати, що визначальний вплив на життєвий шлях Павла Петровича мала російська система, зокрема здійснення ним придворної та військової кар'єри. У результаті офіційного виховання на російській культурі майбутній гетьман, за спостереженням О. Машевського, вважав себе «російським українцем», патріотом великої імперії, а Україну – славним минулим, не пов'язаним із сучасністю, та не робив зусиль до її відновлення³.

Г. Папакін, повертаючись до практики залучення до наукового обігу архівних джерел, що проливають світло на окремі аспекти життя та діяльності П. Скоропадського, здійснив на сторінках своїх нарисів публікацію та аналіз масиву документів, що зберігаються у фамільному фонді Скоропадських у ЦДАК України, а саме, його листування з дружиною за 1917 р. (7 листів Павла Петровича до Олександри Петрівни, 4 її листи до нього від січня – квітня та уривок з її щоденника від березня 1917 р.). За словами дослідника, ці джерела засвідчують початок процесу ідейної еволюції майбутнього гетьмана, вщент розбивають уявлення про нього як перекonanого монархіста і консерватора, який негативно ставився до Лютневої революції. Після лютого 1917 р. він не уявляв собі можливості існування монархічного ладу на теренах колишньої Російської імперії, оскільки зречення імператора, на його переконання, завершило історію Царської Росії. Відповідно присяга втратила сенс і його цікавило нове життя. За оцінкою Г. Папакіна, Павло Петрович був у захваті від демократичного уряду Росії, але одночасно придивлявся до найлівішого табору, уважно вивчав видання рад робітничих і солдатських депутатів. Дослідник простежив еволюцію поглядів П. Скоропадського на аграрне питання. Якщо у 1905–1907 рр. він не погоджувався із самою ідеєю ліквідації великих землеволодінь, то в 1917 р. не уявляв можливості збереження старої ситуації, та все ж не визначився з механізмом переходу поміщицьких земель до селян. Незважаючи на те, що Павло Петрович до 1917 р. перебував поза політикою, він влучно передбачив переростання слабкості уряду спочатку в анархію, а потім у диктатуру і навіть точно визначив період цих перетворень – 20 років⁴.

На сьогоднішній день питання щодо культурної приналежності Павла Скоропадського залишається дискусійним.

¹ Пеленський Я. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) / Я.Пеленський // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / За ред. Я. Пеленського. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 14–17.

² Папакін Г. Павло Скоропадський: постать на тлі епохи / Г.Папакін. // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 5 / Гол. ред. В. П. Ляхоцький; Головне архівне управління України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – С. 16–18.

³ Машевський О. Політика уряду гетьмана П.Скоропадського в галузі культури, науки, мистецтва / О.Машевський. – Там само. – С. 124.

⁴ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси / Г. Папакін, Державний комітет архівів України; Центральний держ. історичний архів (Київ). – К., 2003. – С. 231–233.

Святослав Юсов (Київ)

Вплив екстремальних і девіантних чинників повсякденності на наукову діяльність вченого (на прикладі історика В. Голобуцького)

Екстремальні (наслідки природних катастроф, війн та інших соціальних явищ тощо), а також девіантні (природні чи соціальні відхилення від нормативів) чинники повсякденності відіграють вагомую роль в житті як суспільства, так і окремої особи. Вони, зокрема, можуть суттєво впливати (як негативно так і позитивно) на ті чи інші соціокультурні реалії. Вивчення їхнього впливу, наприклад, на наукову «лабораторію» певного вченого надає змогу конкретніше унаочнити його фактичні та потенційні творчі можливості. У даній розвідці спробуємо розглянути вплив названих чинників на підготовку докторської дисертації визначним українським істориком, фахівцем у галузі історії козащини та економічної історії України В. Голобуцьким.

Роботу над написанням тексту дисертації «Чорноморське козацтво. Нариси соціальної історії» історик розпочав у Ленінграді в 1941 р., де він працював доцентом у педінституті ім. О.Герцена. Учений пережив усі тягарі життя блокадного міста: німецькі артобстріли та повітряні нальоти, голод і холод тощо (набір екстремальних та девіантних чинників). Так, як свідчить син історика П. Голобуцький, голод, якого батько уник у свій час в Україні, «заскочив його в блокадному Ленінграді»¹. В особистому листку по обліку кадрів від 27 січня 1949 р. В. Голобуцький вказує: під час одного з артилерійських обстрілів Ленінграда він отримав контузію – в голову й спину² (чинник екстремального характеру). Це поранення та загальні умови життя в місті й стали причиною ослаблення організму В. Голобуцького, через що він тоді (чи пізніше – вже в евакуації) захворів на малярію (девіантний фактор). У спогадах В. Голобуцький згадує, що коли його – важко хворого – у лютому 1942 р. евакуювали з блокадного міста, йому якимось чином вдалося вивезти з собою чемодан з архівними виписками, хоча все інше він вимушений був покинути³. Його вивезли «дорогою життя» (через Ладозьке озеро) за таємним наказом вищих інстанцій серед групи інших науковців, які мали кандидатський ступень і двох дітей⁴.

Довгий час, за станом здоров'я та умовами повсякденного життя в провінції (в Кіровській області, а згодом у Татарській АРСР⁵), він не міг продовжити роботу над дисертацією. Врешті в 1943 р. В. Голобуцький отримав запрошення на роботу в Казанський державний університет ім. В. Ульянова-Леніна (КазДУ). У столиці Татарії він очолив нещодавно утворену на історико-філологічному факультеті університету кафедру історії народів СРСР⁶. У багатій на книжкові фонди університетській бібліотеці В. Голобуцький поновив роботу над докторською дисертацією⁷.

Спочатку він і його родина проживали разом із сім'єю тестя на вулиці Червона позиція, а десь восени 1944 р. отримали службову квартиру в цокольному напівпідвальному приміщенні центрального корпусу на вулиці Чернишевського, 18. Як згадує П. Голобуцький, у ті роки були дуже суворі зими, але їхнє університетське помешкання, досить велике за площею та високою стелею (до 4-х метрів), було напрочуд теплим, адже за стіною знаходилася університетська кочегарка. Утім, суттєвою вадою службової квартири було те, що до неї потрапляло дуже мало

світла з вулиці (девіантний фактор), а В. Голобуцький страждав на сильну короткозорість (теж девіантність)⁸.

Робота в бібліотеці чи в аудиторіях ускладнювалася тим, що через зимові холоди, іноді приходилося працювати у верхньому одязі, шапках і рукавицях; писати було важко адже в чорнильницях замерзали чорнила⁹. П. Голобуцький згадує, що морози тоді сягали -50°C (девіантність клімату)¹⁰. Часто через морозі зникало електроосвітлення¹¹. Також і матеріально-побутове обслуговування викладачів КазДУ було вкрай незадовільним (особливо забезпечення харчуванням)¹².

Однак, найбільш заважали В. Голобуцькому хвороби (девіантний фактор). У 1944 р. історик дуже довго хворів¹³, навіть просив надати йому для лікування довготривалу відпустку¹⁴. Десь у цей час він отримав другу групу інвалідності¹⁵. На сторінках кореспонденції 1944–1945 рр. до В. Пічети В. Голобуцький постійно нарікав на виснажливі напади малярії. Так, згідно з першим листом (червень 1944 р.) науковець сподівався завершити дисертацію до осені поточного року («якщо дозволить здоров'я»¹⁶). А в повідомленні від 27 січня 1945 р. він планував завершити роботу навесні, але лише в тому разі, «якщо до кінця не замучить малярія»¹⁷ тощо¹⁸. Знання цих обставин допомагає усвідомити, за яких «драматичних воістину» (за словами В. Голобуцького) умов працював учений. До цього додамо слабкий зір, що вкупі з недостатнім освітленням помешкання суттєво впливав на ефективність праці вченого.

Серед девіантних факторів соціокультурного характеру відзначимо ще й дефіцит та незадовільну якість письмового паперу (для умов життя в тодішньому СРСР – це був, щоправда, фактично нормативний чинник). Так, у КазДУ студенти занотовували лекції на старих плакатах¹⁹. У першому листі до В. Пічети В. Голобуцький пояснював ситуацію із затримкою написання своєї першої наукової статті (апробації дисертації) для академічному фахового часопису під попередньою назвою «Запорізька сірома», окрім малярії, тією обставиною, що йому бракувало паперу²⁰. Навіть виготовлення мінімальної кількості машинописних копій докторської дисертації, украй необхідних для розсилки у кваліфікаційну комісію із захисту та провідну організацію, науковим опонентам і науковому консультантові, як виявляється з листів В. Голобуцького, через нестачу паперу становило велику проблему²¹. Тож брак паперу та його погана якість суттєво затримували захист дисертації, адже потрібен був час для її прочитання всіма причетними до захисту особами, а вони опановували ці три примірники по черзі (так, екземпляр, котрий читав В. Пічета, знаходився в нього приблизно з грудня 1945 р. по вересень 1946 р.).

Отже, життя та праця В. Голобуцького в Ленінграді та Казані, де він готував докторську дисертацію, відбувалася в доволі несприятливих умовах. Обставини, котрі ускладнювали його наукову діяльність, стали, зокрема, фактором затримки написання докторської дисертації, та є промовистою ілюстрацією значення й ролі екстремальними і девіантних чинників в історіографічному процесі, їхнього впливу на інтелектуальну біографію історика.

¹ Голобуцький П.В. Передмова: Вчений і книга. (Доля історика в лабетах тоталітарної системи) // Голобуцький В.О. Чорноморське козацтво. – Дніпропетровськ: Січ, 2008. – С. 14.

² Науковий архів Інституту історії України НАН України (НА ІУ НАН України). – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 5(зв.).

³ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – №3. – С. 126.

⁴ Інтерв'ю автора з істориком, учнем В. Голобуцького П.П. Михайлиною від 30.12.2009 р.; Голобуцький П.В. Передмова: Вчений і книга. – С. 15.

⁵ НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 320. – Арк. 14.

⁶ Голобуцький В. А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 126; Ермолаев И.П., Вышленкова Е.А. Кафедра отечественной истории до XX в. // Жить историей: 60 лет историческому факультету Казанского университета / Отв. ред. проф. Ю.И. Смыков. – Казань: Книга памяти Республики Татарстан, 1999. – С. 13.

⁷ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 126–127.

⁸ Інтерв'ю автора з П.В. Голобуцьким від 4.04.2007 р.

⁹ Див.: Казанский университет. 1807–1979: Очерки истории. – Казань: Изд-во КазГУ, 1979. – С.152.

¹⁰ Інтерв'ю автора з П.В. Голобуцьким від 4.04.2007 р.

¹¹ Селицкий В.И. Казанский университет в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // История Казанского государственного университета имени В.И. Ульянова-Ленина. (Материалы к обсуждению) / Под общ. ред. ректора, проф. Д.Я. Мартынова. – Казань: Изд-во КазГУ, 1954. – С. 289.

¹² Национальный архив Республики Татарстан (НАРТ). – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Од. зб. 92. – Арк. 73 (зв.).

¹³ НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Од. зб. 92. – Арк. 65 (зв.).

¹⁴ Там само. – Оп. 31. – Од. зб. 151. – Арк. 29.

¹⁵ Там само. – Арк. 3 (зв.).

¹⁶ Архив Российской Академии наук (А РАН). – Ф. 1547. – Оп. 3. – Од. зб. 64. – Арк. 1.

¹⁷ Там само. – Арк. 3 (об.).

¹⁸ Там само. – Арк. 6 (об.).

¹⁹ Казанский университет. 1807–1979: Очерки истории. – С. 152.

²⁰ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Од. зб. 64. – Арк. 1.

²¹ Там само. – Арк. 4, 6 (зв.).

Володимир Ругаль (Київ)

В.С. Петров: від офіцера до живої легенди

Василь Степанович Петров 1922 року народження, уродженець с. Дмитрівка Запорізької області. На фронтах Вітчизняної війни 1941–1945 рр. перебував з перших хвилин. Брав участь в оборонних боях на українсько-польському кордоні, учасник оборони Кисва, боїв біля Воронежа, Курської битви.

Під час Курської, завершальної битви корінного перелому в ході війни, Василь Степанович Петров – капітан, заступник командира 1850 винищувально-протитанкового арtpолку 32 окремої винищувально-протитанкової бригади 40 армії Воронезького фронту¹.

Згідно плану Ставки Верховного Головного Командування Курська битва складалась із двох етапів: оборонного та наступального. В оборонному, який тривав 19 діб, брали участь війська Воронезького та Центрального фронтів.

В оборонних боях відбулась найбільша зустрічна танкова битва періоду війни – 12 липня під с. Прохорівка, в котрій В. Петров брав безпосередню участь, а вже 19 липня в районі населеного пункту Липові Балки 1850 винищувально-протитанковий арtpолк перейшов у наступ².

На завершальному етапі Курської битви в ході Белгород-Харківської стратегічної наступальної операції (3–23 серпня 1943 р.) 1850 винищувально-протитанковий арtpолк знаходився в складі танкової групи прориву. В.С. Петров керував батареями полку, які супроводжували 99 танкову бригаду.

Під с. Ревки Лебединського р-ну Сумської обл. 19 серпня 1943 р завдяки сміливим та рішучим діям Василя Петрова було відбито ворожий контрнаступ, що дозволило нашим військам визволити м. Лебедин. За успішне командування особовим складом капітан Петров був нагороджений орденом Червоного прапора³.

По завершенні Курської битви наступальний порив Червоної армії вже було неможливо стримати. Із тяжкими боями наші воїни виконували поставлені завдання. Основним завданням Чернігово-Полтавської стратегічної наступальної операції (26 серпня – 30 вересня 1943 р.), в якій брали участь війська Воронезького фронту, був вихід військ до р. Дніпро⁴.

У ході операції 14 вересня 1943 р. в Лохвицькому р-ні Полтавської обл. капітан Петров під сильним бомбардуванням противника швидко і без втрат організував переправу трьох батарей 1820 арtpолку через річку Сула, які відразу вступили в бій. Завдяки вмiлому та хороброму командуванню Петрова, який був поранений, але не покинув бойових порядків, вдалось відбити атаки ворожих угруповань і продовжити наступ⁵.

Виконуючи обов'язки командира полка, в ніч з 23 на 24 вересня 1943 р. в районі м. Ржищів та с. Балико-Щучинка Кагарлицького р-ну Київської області В.С. Петров силами та засобами полку вмiло та швидко організував форсування Дніпра і захоплення та утримання позицій на його правому березі⁶. Це був вагомий внесок В.С. Петрова в успішне здійснення Чернігівсько-Полтавської операції.

Під час боїв за утримання Букринського плацдарму 1 жовтня 1943 р., коли всі офіцери полку знаходились в одному окопі, Василь Степанович помітив, що немає його товариша – капітана Григорія Білого. Він вирушив на пошуки й знайшов друга вбитим. Коли ніс тіло до частини, потрапив під ворожий артобстріл, був поранений і втратив свідомість. Непритомного капітана В.С. Петрова бійці знайшли серед мертвих, підготовлених похоронною командою для поховання. Безнадійного пораненого, за наказом командира полку відправили до госпіталю, де він вижив, втративши обидві руки⁷. Ампутація рук для будь-якої людини – трагедія. Василю Степановичу цю трагедію допомогли пережити друзі, однополчани, які постійно надсилали листи. Він надавав

відповідь на кожного листа, спочатку просив допомоги, а потім за допомогою протезів навчився писати сам. Певною втіхою у важкий час реабілітації було присвоєння йому Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 грудня 1943 р. за успішні бої під час утримання Букринського плацдарму звання Героя Радянського Союзу та нагородження медаллю «Золота Зірка»⁸.

Після тривалого лікування В.С. Петрову було запропоновано зайняти громадську посаду, але протягом декількох місяців він наполегливо писав листи в Ставку ВГК з проханням повернути його до діючої армії. У грудні 1944 року В.С. Петров у званні майора повернувся до своєї частини, яка вже називалась 248 гвардійський винищувально-протитанковий полк 11 гвардійської винищувально-протитанкової артбригади і входила до 52 армії 1 Українського фронту – на посаду заступника, а з лютого 1945 року – командира полку⁹.

Повернувся на фронт Василь Степанович Петров в період підготовки та проведення однієї із найбільших стратегічних операцій Вітчизняної війни – Вісло-Одерської (12 січня – 3 лютого 1945 р.) Операція розпочалась із успішних дій артилеристів, удар яких деморалізував і позбавив боєздатності ряд нацистських частин. У рамках даної операції військами 1 Українського фронту було проведено Сандомирсько-Сілезьку фронтову операцію (12 січня – 3 лютого 1945 р.). У результаті даної операції її було розгромлено значні сили противника, звільнено південну Польщу, перенесено бойові дії на територію Німеччини і захоплено плацдарми на лівому березі р. Одер¹⁰.

У зв'язку із політичними обставинами, наступ на даному напрямку був призупинений, основна увага переносилась до Східної Пруссії, де керівництво Радянського Союзу планувало поширити свій вплив і тому не бажало допустити туди союзників.

У цей же час нацистське командування намагалось скористатись моментом і відкинути Червону армію із зайнятих позицій на Одері. 9 березня 1945 р. великі сили ворога перейшли в наступ у районі Грос Нойкирх – 10 км південніше м. Козель, де знаходився 248 гв. артполк 11 гв. артбригади, Гвардії майор Петров вміло керував боєм особисто знаходячись у бойових порядках полку. Атаку ворога було відбито¹¹.

Після оборонних боїв 15 березня 1945 р. 248 гв. артилерійський полк перейшов у наступ, під час якого В. Петров проявив зразки керівництва особовим складом. У період бою бійці полку знищили до 13 вогневих точок противника та більше ста солдат і офіцерів.

За успішний оборонний бій 9 березня та прорив 15 березня ворожих укріплень, за поданням командира 11 гв. артилерійської бригади – Героя Радянського Союзу полковника І.В. Купіна, 7 квітня Василя Степановича втретє було представлено до нагороди орденом Червоного прапора¹². Для святкування не було часу, адже відбувались заключні битви війни, в яких Василь Петров не поступався своєму життєвому кредо – виконувати обов'язок з честю.

Протягом 19 – 20 квітня 1945 року в районі с. Ніски (Німеччина) підрозділи 248 гв. артполку під безпосереднім керівництвом майора Петрова захопили вигідний плацдарм, із якого відбили декілька атак ворога і цим самим завадили ворогу перерізати шосе Ротенбург-Ніски, по якій рухались радянські війська до м. Дрезден.

Останній бій для Василя Степановича відбувся 27 квітня 1945 р. біля м. Дрезден. У напружений період бою він особисто підняв в атаку 1-й батальйон 78 стрілецького полку, але одержав чергове поранення – в обидві ноги¹³. Товариші знайшли ворожого снайпера, який поранив Петрова і збирались його вбити. Проте Василь Степанович наказав його відпустити. Пізніше у своїх спогадах він так пояснив своє рішення: «... Війна вже завершувалась і смерть цього хлопця вже нічого не змінювала. По нашивці на його френчі було зрозуміло, що на фронті він з 1941 року. Ця людина пройшла всю війну, і коли до її закінчення лишилися лічені дні, він повинен був померти? Несправедливо...»¹⁴.

За проявлену мужність у заключних боях війни 27 червня 1945 року майор В.С. Петров був удостоєний другої медалі «Золота Зірка».

По закінченні війни Василю Степановичу Петрову знову було запропоновано перейти на партійну або господарську роботу та він відмовився, бо не уявляв себе без армії¹⁵. Продовжив службу у ракетних військах, був заступником командувача артилерією і ракетними військами Прикарпатського військового округу.

Після розпаду Радянського Союзу двічі Герой Радянського Союзу В.С. Петров залишився на Батьківщині, брав участь у розбудові армії незалежної України, обіймав посаду заступника командувача ракетних військ і артилерії Головного командування Сухопутних військ Збройних Сил України.

15 квітня 2003 року, на 81-му році життя, двічі Герой Радянського Союзу генерал-полковник Василь Степанович Петров помер. Прощання з ним відбувалось на державному рівні, у приміщенні «Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Похований на Байковому кладовищі Києва.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що двічі Герой Радянського Союзу В.С. Петров став живою легендою. Життя і подвиг Героя є невичерпним джерелом патріотичного виховання молоді.

¹ Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (далі МК НМІВВВ) – КВ – 222442, Д-38118.

² Відділ з вивчення бойових шляхів частин, з'єднань і подвигів Героїв Радянського Союзу МК НМІВВВ. Двічі Герой радянського Союзу В.С. Петров.

³ Там само.

⁴ Лысаковский Ю.Ю., Тестеров В.Н. Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование. – К.: «КВИТ», 1995. – С. 21–29.

⁵ Відділ з вивчення бойових шляхів частин, з'єднань і подвигів Героїв Радянського Союзу МК НМІВВВ. Двічі Герой радянського Союзу В.С. Петров.

⁶ Там само.

⁷ Романовский С. Бог войны в одежде штатской? // Собеседник. – № 9, 1991 г.

⁸ Відділ з вивчення бойових шляхів частин, з'єднань і подвигів Героїв Радянського Союзу МК НМІВВВ. Двічі Герой радянського Союзу В.С. Петров.

⁹ Фонди МК НМІВВВ – КВ-222442, Д-38118.

¹⁰ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Суриков, В.В. Гуркни. – М.: Вече, 2009. – С. 160–161.

¹¹ Фонди МК НМІВВВ – КВ – 222448, Д-38124

¹² Відділ з вивчення бойових шляхів частин, з'єднань і подвигів Героїв Радянського Союзу МК НМІВВВ. Двічі Герой радянського Союзу В.С. Петров.

¹³ Фонди МК НМІВВВ – КВ – 222448, Д-38124.

¹⁴ Горишняк В., Нагойный Я. Василий Петров: лишь 40 лет спустя я узнал о решении Сталина оставить меня пожизненно в армии... // Факты, 24 липня 2002 р., С. 13–14.

¹⁵ Одинець М, Шатуновский И. Пожизненно в строю // Правда. – № 90, 31 марта 1977 г.

Вікторія Сухих (Переяслав-Хмельницький)

О.Г. Онищенко – відомий український учений-технолог, науковець, педагог і організатор

Історія повсякденності складається з історії окремих особистостей, які здійснюють вклад у певні галузь знань, сферу виробництва чи суспільні відносини. В даному контексті вимальовується важливість уважнішого розгляду здобутків вітчизняних учених у науковій, педагогічній та організаційній діяльності. Стає зрозумілою актуальність всебічного дослідження, творчого осмислення й цілісного сприйняття життя, наукової та педагогічної діяльності Олександра Григоровича Онищенко, відомого вченого-будівельника, ректора Полтавського національного технічного університету, голови Полтавського відділення галузевої академії будівництва України, доктора технічних наук, професора, академіка Академії наук вищої школи України. О.Г. Онищенко увійшов в історію вітчизняної науки як автор більш ніж 200 наукових праць із гірничої справи, будівництва та педагогіки, які відзначаються фундаментальністю і практичною значимістю.

Життєвий шлях доктора технічних наук, професора Олександра Григоровича Онищенко розпочався 3 вересня 1934 р. в селі Чапаєвці Козельщинського району Полтавської області в багатодітній селянській родині. Після закінчення у 1951 р. десятирічки юнак обрав для вступу Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут, у який успішно склав іспити. Для О.Г. Онищенко розпочалися незабутні студентські роки. Лекції улюблених педагогів, курсові роботи та проекти, розрахунково-графічні завдання, заліки, іспити, захист дипломної роботи – гартували волю і характер, формували творчу, конструктивно мислячу особистість.

У 1956 р. О.Г. Онищенко завершив навчання в інституті й отримав диплом. За розподілом був направлений на роботу на Сумський завод хімічного машинобудування. У післявоєнні роки

на заводі здійснювалися значні роботи по оновленню та реконструкції: були розширені й реконструйовані ливарний, компресорний, котельний, інструментальний та інші цехи. Продукція, що її випускав Сумський завод хімічного машинобудування, йшла на відбудову підприємств вугільної та хімічної промисловості країни, відправлялася на обладнання ряду хімічних підприємств Радянського Союзу, широко експортувалася до Народної Республіки Болгарії, Польської Народної Республіки, Демократичної Республіки В'єтнам, Корейської Народно-Демократичної Республіки. У повоєнні роки завод перетворився на одне з найбільших підприємств машинобудування СРСР. Сумський завод хімічного машинобудування виробляв комплектні технологічні лінії для виробництва мінеральних добрив, комплектні установки газорозподілу для одержання етилену та пропілену, розподілу природного газу й одержання гелію, автономні центрифуги всіх типів і призначень, потужні поршневі компресори високого й надвисокого тиску, унікальні газоперекачувальні агрегати, головні циркуляційні насоси для атомних електростанцій та інше устаткування¹.

На даному заводі О.Г. Онищенко працював спочатку майстром механічного цеху, потім старшим інженером-конструктором. Результативність виробничого процесу, творче ставлення до виконання завдань, шанобливе відношення до співробітників виокремлювали О.Г. Онищенка серед інших. Його призначили провідним конструктором, а потім – начальником лабораторії. На новій посаді Олександр Григорович проявляв інженерне мислення, нестандартний підхід до роботи, направленість на кінцевий результат, уміння сконцентрувати співробітників на швидкому та якісному виконанні завдання. Ці риси не лишилися непоміченими – він став головним конструктором Сумського заводу хімічного машинобудування.

Із грудня 1960 до 1970 рр. О.Г. Онищенко працював керівником групи, а потім головним конструктором Українського науково-дослідного інституту гідравлічного видобутку вугілля м. Ворошиловграда (Луганська), де поєднував напружену виробничу та науково-дослідницьку роботу. Досвід, напрацьований за роки праці, дав йому можливість вступити до аспірантури інституту горючих копалин у м. Москві, де у листопаді 1969 р. О.Г. Онищенко успішно захистив кандидатську дисертацію. У 1970 р. досліднику присуджено вчений ступінь кандидата технічних наук та звання доцента.

Протягом трьох років, із грудня 1970 до листопада 1973 рр., О.Г. Онищенко працював на викладацькій роботі у вищій школі: завідував кафедрою нарисної геометрії та інженерної графіки Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування. Виняткова працелюбність, відповідальність перед людьми, педагогічний хист, повага колег і студентів сприяли призначенню О.Г. Онищенка проректором з навчальної роботи.

Восени 1973 р. через сімейні обставини родина Онищенко переїхала до м. Полтави, де у Полтавському інженерно-будівельному інституті Олександр Григорович очолив кафедру нарисної геометрії та графіки.

У 1977 р. О.Г. Онищенко видав методичні вказівки «Методы графического оформления чертежей», у 1978 р. – «Сборочный чертёж». У 1975 р. О.Г. Онищенка призначили проректором із навчальної роботи Полтавського інженерно-будівельного інституту. Маючи за плечима солідний виробничий досвід, вдало поєднуючи в своїй роботі глибокі знання інженерних наук і педагогічні вміння, Олександр Григорович здобув як серед колег, так і серед студентів високий авторитет. Неухильне дотримання графіків навчального процесу, постійний порівняльний аналіз темпів і якості його виконання, контроль за викладанням і засвоєнням студентами технічних, природничих і суспільних дисциплін, жорстка самодисципліна та невпинна робота у науково-дослідницькій сфері, приносять відчутні результати.

У травні 1982 року О.Г. Онищенка призначили ректором Полтавського інженерно-будівельного інституту².

У жовтні 1992 р. Олександр Григорович успішно захистив докторську дисертацію на тему «Створення ефективності засобів механізації для штукатурних робіт», продовжував плідно працювати в науково-дослідницькому та навчально-методичному напрямі. Він викладав для студентів спеціальності «Промислове та цивільне будівництво» лекційний курс «Будівельна техніка», підготував до друку та видав понад 10 підручників і навчальних посібників, опублікував 200 наукових праць, виконав близько 50 авторських свідоцтв і патентів на винаходи.

Доктор технічних наук, професор Олександр Григорович Онищенко був обраний членом експертної ради ВАКу з даної спеціальності. У 1999 р. академіка обрали головою Полтавського відділення Північно-Східного наукового центру Національної академії наук України та

Міністерства освіти і науки України, яке діє на базі технічного університету імені Юрія Кондратюка. Академік веде активну громадську діяльність. За надзвичайно плідний творчий шлях вченого, організатора вищої освіти в регіоні, керівника найпотужнішого технічного університету Полтавщини його неодноразово обирали до різного рівня державних органів самоврядування – обласної, міської, районних у місті рад.

Олександр Григорович Онищенко продовжує активно працювати радником ректора, завідувачем кафедри будівельних машин та обладнання, науковим керівником галузевої лабораторії, головою Полтавського відділення Північно-Східного наукового центру НАН України, депутатом Полтавської міської ради.

Таким чином, творчі здобутки О.Г.Онищенка можуть бути дієвим теоретичним і практичними підґрунтям у процесі розбудови самостійної незалежної України, розвитку та зміцненню її науки, втілення винаходів у практичній діяльності, формуванні наукової думки та розвитку творчого мислення у молоді, втіленні творчих живих процесів в освітню діяльність, а також служити прикладом мудрого та чуйного керівника, який орієнтується в суспільно-політичній та освітньо-педагогічній ситуації держави.

¹ Українська радянська енциклопедія. Т.11. Кн.1. – 2-е вид. Головна редакція Української радянської енциклопедії. – К., 1984. – С. 154.

² Олександр Григорович Онищенко: Бібліографія до 70-річчя / Упорядн.: В.О.Орлов, І.О.Іваницька, Н.К.Кочерга, В.О.Сидоренко. – Полтава, 2004. – С. 5.

Олександр Васенко (Переяслав-Хмельницький)

Життєвий і творчий шлях М.М. Щербака в контексті розгляду історії повсякденності

На сучасному етапі розвитку України істориками науки по-новому вивчається минуле українського народу, основою чого є оновлена методологічна основа, вільна від будь-яких ідеологічних догм, що дає змогу об'єктивно аналізувати життя та творчість визначних українців. На сьогодні це природно, адже важливим завданням є переосмислення ролі особи в історії та вивчення творчих здобутків неординарних особистостей. Звісно, це дозволяє не лише відродити забуті імена, але й визначити для кожного з них належне місце в історії України, в боротьбі за її незалежність і державність. Саме у вирішенні даної проблематики і проявляється актуальність використання такого напряму історичного дослідження як історія повсякденності. Це напрям людинознавчої історії, що дозволяє точніше і глибше зрозуміти сутність і внесок тієї чи іншої особи в розвиток нашої держави.

У роботі ми спробували виокремити важливі віхи життєвого шляху одного з визначних наших співвітчизників – Миколи Миколайовича Щербака, звернути увагу на основні етапи його життя і детальніше розглянути ті з них, які кардинально вплинули на формування його як науковця – біолога, фахівця музейної справи, знаного у світі діяча.

Життєвий і творчий шлях знаного вітчизняного науковця не був предметом вивчення окремого дослідження. Фрагментарні відомості з цього питання можна знайти у декількох статтях авторів Т. Котенка та В. Зуя^{1,2}.

М.М. Щербак народився 31 жовтня 1927 р. в Києві у сім'ї інженера-військовослужбовця Щербака Миколи Павловича та Офелії Домініківни. У нього був брат – Юрій³. Микола з дитячих років мав нахил до збирання колекцій жуків, метеликів, ящірок, птахів, яких знаходив в околицях Києва. Як згадував Микола Миколайович, незабутні враження на нього, як майбутнього натураліста, справили рибки, що плавали в цементованому басейні в Софіївському парку. Усе наступне життя вченого постійно було пов'язане з природою.

Початком наукової діяльності Миколи Миколайовича стало збирання мінералів, які він добував з бруківки, колекціонування ящірок, котрі спочатку фіксував у денатураті, що використовувався для розпалювання примусів, а потім в аптечному формаліні. Мабуть, саме з цього періоду і виникла мрія про створення музею, який би ввібрав все те, що цікавило його на той час. «В ті роки мене вабило все природознавство, як натуралістів XVIII століття і ботаніка, і зоологія, останній я почав віддавати перевагу пізніше, але й тут мої інтереси змінювались:

риби, птахи, нарешті рептилії. Я з великим задоволенням пішов до гуртка юннатів у Ботанічному саду: досі мене хвилює специфічний запах вологого повітря в оранжереях, яскрава зелень чудернацьких рослин. Пам'ять про це – кімнатна теплиця, що прикрашає мій кабінет»⁴, – згадував науковець.

Захоплення молодого вченого не лишилися непоміченими – у 1940 році він разом з іншими був учасником ВДНГ СРСР у павільйоні юних натуралістів. Досягнуті результати Микола Миколайович у справі акліматизації рису були належним чином оцінені. Про це було опубліковано нарис у журналі «Колгоспник України», обкладинка якого містила портрет юного натураліста⁵. Ця стаття та фотографія на обкладинці зіграла вирішальну роль у подальшому становленні М.М. Щербака як вченого-біолога.

Ще одним періодом у становленні Миколи Миколайовича, майбутнього дослідника природи, була Велика Вітчизняна війна. Перебуваючи в евакуації на сході в Заволжі, Микола Миколайович не полишає навчання, а навпаки, займається збиранням книг, особливо ретельно він ставиться до книг з зоології: «Досі бережу том про птахів Брема. Брошурки з написом «З особистої бібліотеки М.М. Щербака», книгу Кейзерлінга про збирання та консервування тварин. У районній бібліотеці я знайшов чудову книгу Промтова «Птахи в природі». Я ретельно переписував визначальні таблиці, і вперше дістав можливість точно визначати, який де вид»⁶. Всі натуралістичні спостереження він фіксує в щоденнику, особливу увагу в якому надає птахам. Нажаль, ці перші наукові кроки майбутнього вченого були втрачені у 1948 році під час арешту.

За наполяганням батьків у 1944 р. М.М. Щербак вступив до Київського політехнічного інституту. Та потяг до біології був сильнішим і у 1945 р., при активному сприянні відомого зоолога, професора Київського держуніверситету В.М. Артобольовського М.М. Щербак, був переведений на перший курс біологічного факультету КДУ. Тут юнак відразу ж включився у науково-дослідну діяльність. Так, вже влітку 1946 р. він, разом із студентом 5-го курсу, згодом відомим ентомологом В.М. Єрмоленком, брав участь у великій експедиції Західною Україною, у 1947 р. на студентській науковій конференції виступив з доповіддю про біологію крячків Середнього Дніпра⁷.

Цей епізод зміни свого життя сам Микола Миколайович згадує так: «У 1945 році я таємно від батьків вирішив перейти вчитися в університет. Це виявилось дуже складною справою, такі переходи були формально заборонені. Виручило неписане правило – «як війняток». Перший етап – це дозвіл на звільнення з політехнічного інституту»⁸. У цьому йому допоміг гідробіолог Юрій Марковський, який разом з Миколою Миколайовичем відвідував мисливський клуб. Слід зауважити, що пристрасть Миколи Миколайовича до полювання відіграла величезну роль у його становленні як науковця і фахівця – натураліста, адже крім колекційного матеріалу, який він міг зібрати, він знайомився з людьми, що допомагали йому у його подальшому житті.

Далі Микола Миколайович звернувся до голови комітету в справах вищої школи Сергія Максимовича Бухала. Вагомий внесок у житті Миколи Миколайовича зіграла фотографія в журналі «Колгоспник України», яка зворушила Сергія Максимовича і М.М. Щербак дозволили перехід, як виняток. «Перейти в університет мені вдалося завдяки професорові Артболевському. Познайомився я з Володимиром Михайловичем Артболевським уже після повернення з евакуації в Київ. У той час я захоплювався птахами, і це привело мене на кафедру зоології, якою він завідував»⁹, зазначав науковець. Ось так Микола Миколайович перейшов до КДУ, все чим захоплювався в житті, зіграло вирішальну роль у його подальшій діяльності.

Проте, після закінчення III курсу вдалий початок життєвого шляху був раптово перерваний арештом, а 28 серпня 1948 р. 20-річний студент був засуджений за «участь в банді українських буржуазних націоналістів», членом якої він, насправді не був¹⁰. У нелегкі для Щербака М.М. роки його врятувала молодість і співчуття лікаря – у тюремному лазареті не вистачало робочих рук і його взяли медичним братом. Тут він закінчив фельдшерські курси і почав працювати у відділенні сухот. Оскільки в'язень умів малювати, то готував для лікаря ілюстрації, креслив діаграми, вів статистичний облік (хто в якому віці хворіє, соціальний стан, стать, національність, форма сухот).

У 1953 році, провівши шість з половиною років у сталінських таборах, Микола Миколайович вийшов на волю. Грудневими днями 1954 року повернувся до Києва і намагався самотужки поновити навчання в університеті. Велику допомогу у вирішенні цих намагань зробив Павло Григорович Тичина, який домігся аж у Москві дозвіл на поновлення¹¹. Історична справедливість відносно

цих подій у житті Миколи Миколайовича настала лише у 1992 році, коли його було реабілітовано¹². 1955–1957 рр. стали періодом навчання М.М. Щербак у Київському університеті¹³.

Після закінчення у 1957 році навчального закладу протягом року не міг влаштуватися на постійну роботу за фахом і лише у 1958 р. був прийнятий у відділ відомого орнітолога М.А. Воїнственського лаборантом. З тих пір і до останніх днів життя, тобто 40 років, Микола Миколайович працював у будівлі за адресою вул. Леніна, 15 (тепер – вул. Богдана Хмельницького) – в Інституті зоології і Центральному науково-природознавчому музеї (ЦНПМ) Академії наук України. Того ж року проходила експедиція на Західний Тянь-Шань, куди потрапив і Микола Миколайович Щербак. З того часу він регулярно і щорічно досліджує фауну Карпат, Криму, Кавказу, Середньої та Центральної Азії, Сибіру й Далекого Сходу¹⁴.

Потяг до науки сприяв тому, що у 1959–1962 рр. М.М. Щербак навчався у аспірантурі у М.А. Воїнственського¹⁵. У 1963 р. в Ленінградському державному університеті захистив кандидатську дисертацію на тему «Герпетофауна Криму і її зоогеографічний аналіз (Herpetologia Taurica)», у 1971 р. в Інституті зоології АН УРСР – докторську дисертацію на тему «Ящірки роду *Eumias* Палеарктики (систематика, екологія, філогенія)». З 1965 р. і до кінця життя завідував зоологічним музеєм, який спочатку був на правах відділу Інституту зоології (відділ систематики хребетних і зоомузей), а в 1996 р. став самостійною структурною одиницею Центрального (нині Національного) науково-природознавчого музею НАН України. У 1982 р. М.М. Щербак отримав звання професора, у 1992 р. був обраний членом-кореспондентом НАН України за фахом «зоологія хребетних»¹⁶.

По завершенню польових досліджень в Криму після 1962 року, Україна як територія бідніша і краще вивчена за герпетофауною, в порівнянні з Середньою Азією, почала меншою мірою цікавити Миколу Миколайовича Щербак. Тому не дивно, що більшість наукових відкриттів Миколою Миколайовичем зроблено саме в середній Азії. Але все ж варто відмітити низку великих експедицій теренами нашої країни: 1982 р. – східними областями республіки, 1979 і 1983 рр. – тривалі експедиції Карпатами, адже в герпетологічному відношенні вони, разом з Кримом, є найцікавішими районами. Тому в дослідженні території України вчений найбільше уваги приділив саме цим районам¹⁷.

Отже, досягнення визначних результатів у галузі природничих наук України у ХХ столітті пов'язано і з ім'ям Миколи Миколайовича Щербак – невтомного дослідника, мандрівника, ентузіаста музейної справи, автора численних наукових і науково-популярних книг, людини з активною життєвою позицією, зробила вагомий внесок у біологічну науку нашої держави.

¹ Зуй В. Людина 1997 року / В. Зуй // Рідна природа. – 1998. – №1–3. – С. 23–24.

² Котенко Т.И. Н.Н. Щербак / Т.И. Котенко // Весник зоології. – 2002. – №5. – Т. 36. – С. 21–27.

³ Архів Національного Науково-природничого музею. – Особова справа члена-кореспондента НАН України М.М. Щербак. – Оп. №1. – Спр. №68. – Арк. 200–201.

⁴ Щербак М. Про пережите / М. Щербак // Україна. Наука і культура. Щорічник. – Вип. 32. – 2004. – С. 216–273.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К.: Вид-тво АН УРСР, 1957. – 283 с.

⁸ Щербак М. Про пережите / М. Щербак // Україна. Наука і культура. Щорічник. – Вип. 32. – 2004. – С. 216–273.

⁹ Там само.

¹⁰ Маркевич О.П. Щербак Микола Миколайович, Шарпило Віктор Петрович / О.П. Маркевич // Вісник академії наук Української РСР. – 1978. – 6 червня.

¹¹ Там само.

¹² Зуй В. Людина 1997 року / В. Зуй // Рідна природа. – 1998. – №1–3. – С. 23–24.

¹³ Архів Національного Науково-природничого музею. – Особова справа члена-кореспондента НАН України М.М. Щербак. – Оп. №1. – Спр. №68. – Арк. 193–198.

¹⁴ Там само. – Арк. 200–201.

¹⁵ Там само. – Арк. 193–198.

¹⁶ Мазурмович Б.М. Выдающиеся отечественные зоологи: Пособие для учителей / Мазурмович Б.М. – М.-Л.: Учпедгиз, 1960. – 428 с.

¹⁷ Архів Національного Науково-природничого музею. – Особова справа члена-кореспондента НАН України М.М. Щербак. – Оп. №1. – Спр. №68. – Арк. 200–201.

Відомості про авторів

Аверіна-Лугова Діана Юрївна – асистент кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Алексашкіна Людмила Леонідівна – аспірантка Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Андросович Олександр Григорович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Аскерова Людмила Сулідніівна – аспірантка Інституту історії, етнології та правознавства імені О. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Білоус Олександр Павлович – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».

Блануца Андрій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Бондарчук Петро Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Борисенко Мирослав Володимирович – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Булгаков Юрій Володимирович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Булгакова Альона Валентинівна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Булгакова Оксана Володимирівна – молодший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії НАН України.

Васенко Олександр Васильович – аспірант ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Вільшанська Оксана Леонідівна – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Гавадзин Володимир Васильович – аспірант кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка.

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».

Гогохія Нані Тамазівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, докторантка Донецького національного університету.

Головко Володимир Вікторович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Гонтар Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.

Гончаренко Олексій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Горбовий Олександр Анатолійович – студент ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Гордіна Наталія Олегівна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Даниленко Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дем'яненко Наталія Дмитрівна – молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Демуз Інна Олександрівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Дробіна Лілія Миколаївна – здобувач кафедри історії України факультету історії політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Дудар Василь Леонідович – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Єфіменко Геннадій Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду 20–30-х рр. ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Жам Олена Михайлівна – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Заболотна Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України.

Зінчук Мар'яна Юрївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічно університету ім. М.М. Коцюбинського.

Ісайкіна Олена Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки підприємництва ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Кагальна Марія Володимирівна – студентка 4-го курсу Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Марія Григорівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Капась Іван Андрійович – аспірант ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Коваленко Оксана Валентинівна – старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, молодший науковий співробітник Інституту керамології – Відділення Інституту народознавства НАН України.

Коляструк Олександр Петровича – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу Новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України.

Коляструк Ольга Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Комар Яна Володимирівна – аспірантка кафедри вітчизняної і зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Коцур Анатолій Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Коцур Віктор Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Коцур Віталій Вікторович – аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Крупина Віктор Олександрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України.

Кухарєва Наталія Михайлівна – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Куцаєва Тамара Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник масово-просвітницького відділу, Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».

Кучменко Наталія Вікторівна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лаас Наталія Олександрівна – молодший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Лахач Таміла Олександрівна – викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Лисенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, завідувачий відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Лобода Марина Костянтинівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Лук'янець Олексій Анастасович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лукашевич Олексій Михайлович – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Лукашевич Юлія Леонідівна – аспірантка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Лупандін Олексій Ігоревич – молодший науковий співробітник відділу Української революції 1917–21 рр. Інституту історії НАН України.

Матяш Наталія Юрїївна – студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Меленчук Марія Олександрівна – студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Мільчев Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Могильний Леонід Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Молчанов Володимир Борисович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Нагайко Тарас Юрїйович – кандидат історичних наук, керівник навчально-наукового центру усної історії, викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Непотенко Інна Василівна – аспірантка Інституту історії, етнології та правознавства імені О. Лазаревського Чернігівського національний педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Нестеренко Лідія Олександрівна – науковий співробітник відділу філософії освіти та освітніх технологій Національного науково-дослідного інституту українознавства.

Панасюк Роман Петрович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Петренко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Потапенко Ярослав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Примаченко Яна Леонідівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії НАН України.

Пронь Тетяна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Прохоренко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та історії філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Радченко Ольга Миколаївна – старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Розовик Дмитро Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ругаль Володимир Петрович – аспірант, історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савчук Тетяна Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Сердюк Ігор Олександрович – асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Сіропол Володимир Олександрович – викладач кафедри загальної історії, методології і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Склокіна Ірина Євгенівна – аспірантка кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Смольницька Мирослава Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар відділу історії України другої половини ХХ ст.

Сухих Вікторія Миколаївна – аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Тарапон Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Татарінов Ігор Євгенович – магістр історії, науковий співробітник ДУ Науково-дослідного інституту соціально-трудових відносин Міністерства праці та соціальної політики, здобувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Третяк Володимир Леонідович – провідний екскурсовод Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».

Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України.

Федчиняк Артур Олександрович – асистент Бердянського державного педагогічного університету.

Хоменко Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Чебан Олена Іванівна – аспірантка кафедри археології та етнології України Одеського Національного університету ім. І.І. Мечникова.

Чорна Аліна Миколаївна – студентка V-го курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Швайба Надія Іванівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Шевченко Андрій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Юсов Святослав Леонідович – молодший науковий співробітник відділу історії України другої пол. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Янковська Оксана Віленівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Яценко Ліана Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії, екології та методики навчання природничих дисциплін.

Наукове видання

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
14–15 травня 2010 р.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій. Редакційна колегія зберігає за собою право редагувати та скорочувати тексти рукописів.

Адреса редакції:

08401 м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського 30, кім. 222
тел. 8 (04567) 5-17-13, e-mail: phdpu_oralh@mail.ru

Підписано до друку 25.04.2010 р. Формат 60x84 1/8.
Папір офсетний. Умовно-друк. арк. 28,6. Зам № 147. Наклад 100 прим.

Виготівник ФОП Гаврищенко В.М.
19400, Черкаська обл., м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-01-17